Volume 8 Issue 4

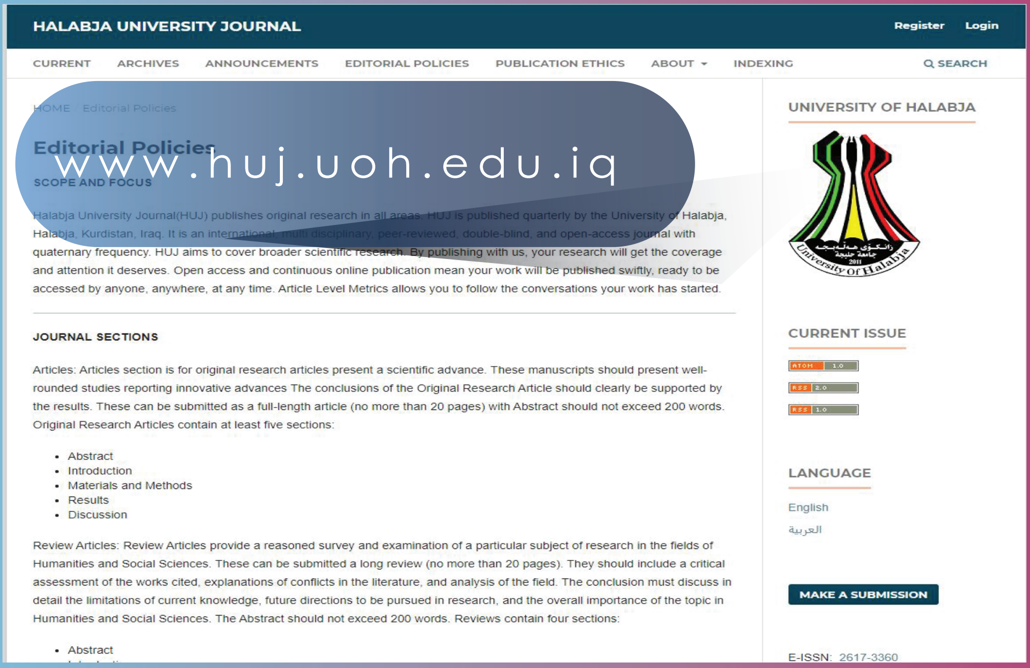
HALABJA UNIVERSITY JOURNAL

Register Login

CURRENT ARCHIVES ANNOUNCEMENTS EDITORIAL POLICIES PUBLICATION ETHICS ABOUT INDEXING SEARCH

HOME / Editorial Policies

Editorial Policies

SCOPE AND FOCUS

Halabja University Journal(HUJ) publishes original research in all areas. HUJ is published quarterly by the University of Halabja, Halabja, Kurdistan, Iraq. It is an international, multi disciplinary, peer-reviewed, double-blind, and open-access journal with quaternary frequency. HUJ aims to cover broader scientific research. By publishing with us, your research will get the coverage and attention it deserves. Open access and continuous online publication mean your work will be published swiftly, ready to be accessed by anyone, anywhere, at any time. Article Level Metrics allows you to follow the conversations your work has started.

JOURNAL SECTIONS

Articles: Articles section is for original research articles present a scientific advance. These manuscripts should present well-rounded studies reporting innovative advances The conclusions of the Original Research Article should clearly be supported by the results. These can be submitted as a full-length article (no more than 20 pages) with Abstract should not exceed 200 words. Original Research Articles contain at least five sections:

- Abstract
- Introduction
- Materials and Methods
- Results
- Discussion

Review Articles: Review Articles provide a reasoned survey and examination of a particular subject of research in the fields of Humanities and Social Sciences. These can be submitted a long review (no more than 20 pages). They should include a critical assessment of the works cited, explanations of conflicts in the literature, and analysis of the field. The conclusion must discuss in detail the limitations of current knowledge, future directions to be pursued in research, and the overall importance of the topic in Humanities and Social Sciences. The Abstract should not exceed 200 words. Reviews contain four sections:

- Abstract

UNIVERSITY OF HALABJA

CURRENT ISSUE

LANGUAGE

English

العربية

MAKE A SUBMISSION

E-ISSN: 2617-3360

www.huj.uoh.edu.iq

Scan the barcode to access website

www.huj.uoh.edu.iq

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە

HALABJA UNIVERSITY JOURNAL

An esteemed scholarly journal published by University of Halabja

Volume 8 Issue 4 December 2023

huj@uoh.edu.iq www.huj.uoh.edu.iq

شیکرنەوەی هۆکارەکانی زیادبوونی خەرجی سەربازی لە عیراق لە ماوەی (١٩٩٠ - ٢٠٢٠)

تحليل اسباب تطور الإنفاق العسكري في العراق خلال المدة (١٩٩٠-٢٠٢٠)

Analysis of the causes of Development of Military Expenditures in Iraq for the period (1990 - 2020)

فرست محمد عبدالله[١]، محمد سلمان محمد[٢]

[١،٢] قسم الاقتصاد، كلية الادارة والاقتصاد، جامعة صلاح الدين، مدينة أربيل، إقليم كوردستان، عراق

Corresponding author's e-mail: farsatmohammad86@gmail.com

پوختە:

خەرجی سەربازی لە عیراق بەراورد لە گەل بەرهەمی هەمووکی ناوخۆیی ڕێژەیەکی زۆر بەرز پێکدەهێنێت. ئامانجی ئەم تۆێژینەوە بریتی یە لە ڕوونکردن و شیکردنەوەی هوکارەکانی زیاد بوونی خەرجی سەربازی لە عیراق لە ماوەی (١٩٩٠ - ٢٠٢٠). و گرنگترین ئەنجامەکانی ئەم تۆێژینەوەیە بریتیە لە: ئابووری عیراق بە چەندین کێشە دەورە دراوە بە هۆی ئاراستەکردنی سەرچاوە داراییەکان بۆ خەرجییە سەربازیەکان و پشتگوێ خستنی چالآکی ئابووری شارستانی وپەرەپێدانی ئابووری. پاش گۆڕینی سیستەمی سیاسی لە سالی ٢٠٠٣ خەرجییەکانی سەربازی بە شێوەیەکی بەردەوام ئاراستەیەکی بەرز بە خۆیانەوە بینی کە ئەمەش هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ تێکچون و ئالۆزی باری ئەمنی و سەرهەڵدانی تیرۆر لە عێراق. کەواتە مەترسی زیادبۆنی تیرۆر لە ناوچە و ناوخۆدی عیراق بە هوکار و پاڵنەری سەرەکی دادەنرێت بۆ زیادبوونی خەرجیەکانی سەربازی لەم ولآتە. و گرنگترین پێشنیارەکان ئەمانەن: پێویستە خەرجییەکانی سەربازی بۆ ئەنجامدانی چالآکی ئابووری شارستانی ئاراستە بکرێن بە شێوەیەك کە زۆرترین بەرهەمی هەبێت. و ئەمەش لە ڕێگای دامەزراندنی پیشەسازی سەربازی، وبەکارهێنانی تەکنۆلۆجیای پێشکەوتوو بۆ پێکەوە بەستنی کەرتی سەربازی بە کەرتی شارستانی، و کارکردن بۆ بەکارهێنانی داهاتە نەوتییەکان بۆ باشترکردنی ئابووری وبەرەو پێشبردنی تەکنۆلۆجیا و فرە چەشنەکردنی ئابووری لە جیاتی ئاراستەکردنیان بۆ مەبەستی پرچەککردن، کە ئەمەش دەبیتە هۆی زیادبوونی خەرجییەکانی سەربازی.

وشە کلیلییەکان: خەرجیەکانی سەربازی، بەرهەمی هەمووکی ناوخۆیی، ئاسایشی نەتەوەیی.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10491
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٢/١٦ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٣/٢ | ڕێککەوتی بلاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	farsatmohammad86@gmail.com
مافی چاپ و بلاو کردنەوە	©٢٠٢٣ فرست محمد عبدالله،أ.د.محمد سلمان محمد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

المستخلص:

يشكل الإنفاق العسكري العراقي معدلات مرتفعة مقارنة إلى الناتج المحلي الإجمالي يهدف هذا البحث الى وصف وتحليل أسباب وتطور الانفاق العسكري في العراق خلال المدة الدراسة (١٩٩٠- ٢٠٢٠). ومن اهم استنتاجات البحث: إن الإقتصاد العراقي طوق بأزمات وخيمة بسبب توجيه الموارد المالية للنفقات العسكرية وإهمال الأنشطة الاقتصادية المدنية والتنمية الاقتصادية. وشهد الانفاق العسكري إرتفاعاً مستمراً بعد عام ٢٠٠٣ وذلك بسبب تدهور الوضع الأمني ودخول الإرهاب إلى العراق، بينما تشير اهم التوصيات الى: ضرورة توجيه النفقات العسكرية الى الأنشطة الاقتصادية المدنية الأكثر انتاجية، وذلك من خلال إنشاء المصانع العسكرية، واستخدام التكنولوجيا المتقدمة لربط القطاع العسكري بالقطاع المدني، والعمل على استغلال العوائد النفطية من أجل تطور وتنويع الاقتصاد، بدلاً من توجيهها نحو التسلح، والتي تؤدي إلى زيادة النفقات العسكرية.

الكلمات المفتاحية: الانفاق العسكري، المجمع الصناعي العسكري، القوات المسلحة، الناتج المحلي الإجمالي، الأمن القومي.

Abstract:

The Iraqi military expenditures constitutes a huge figure compared to the gross domestic product. This study aims to describe and analyze the development of military spending in Iraq and its causes during the study period. The most important result of the research: The Iraqi economy has been surrounded by severe crises due to directing financial resources to military expenditures and neglecting civil economic activities and development. After the collapse of the previous regime the military expenditures continue to grow due the instability and the growing terrorist risks in the region and inside Iraq. While the most important recommendation is: the need to direct military expenditures towards the most civilian economic activities productivity, and to best exploiting oil revenues in order to improve the economy, technological progress and economic diversification, instead of the tendency to armament, which leads to increased military expenditures.

Key words: military spending, gross domestic product, national security.

المقدمة

يعتبر الانفاق العسكري من القضايا المهمة للاقتصاد الدولي، وذلك لان البلدان تحتاج الى مستوى معين من الامن والاستقرار ضد التهديدات الداخلية والخارجية، ولكن اي استخدام لهذه الموارد قد يكلف ما يسمى بتكلفة الفرصة والذي بدوره يمنع الاموال وما يتعلق بها من ان يتم استبدالها باغراض قد يزيد معدلها بشكل مباشر عن معدل النمو. بدأ الانفاق العسكري في العراق بالأرتفاع بعد تسلم حزب البعث السلطة في عام ١٩٦٨ بسبب سياساته الخاطئة تجاه الشعب ومكوناته لاسيما سياساته العنصرية المستمرة والمتكررة تجاه القومية الكوردية وتجاه انتفاضة الشعب العراقي خاصة في الجنوب.

وبعد الطفرة التي شهدتها أسعار النفط خلال عقد السبعينات، حدثت تغييرات أساسية في هيكل إيرادات العراق بحيث إرتفعت العوائد النفطية من (٧٨٨) مليون دولار في عام (١٩٧٠) إلى (٢٦٢٩٦) مليون دولار في سنة (١٩٨٠)، أي انها نمت بنسبة (٤٢٪) خلال تلك المدة ، وكان بالإمكان استغلال تلك الإيرادات من أجل التنمية الاقتصادية وتحسين الاقتصاد العراقي وبالتالي العودة بالمنفعة والخير على الشعب العراقي، ولكن السياسات الخاطئة و المستندة إلى التسلح و منطق القوة ادت إلى زيادة النفقات العسكرية والتي كانت بطبيعتها نفقات إستهلاكية وغير منتجة.

مشكلة البحث: تكمن مشكلة البحث في إستمرار أنظمة الحكم في العراق على الاستمرار في التسلح، إذ لا يزال الانفاق العسكري يحتل المرتبة الاولى في اهتماماته بالإضافة الى الاثار التي يتركها على المتغيرات الاقتصادية الكلية.

اهمية البحث: تتجلى اهمية البحث في التعرف على حجم الإنفاق العسكري والتسلح ومحدداته في العراق خلال المدة (١٩٩٠-٢٠٢٠).

فرضية البحث: ينطلق البحث من فرضية اساسية مفادها: ان الحروب والنزاعات الداخلية وتدهور الوضع الامني ودخول الارهاب الى العراق تعتبر الاسباب الرئيسة لزيادة الإنفاق العسكري في العراق خلال المدة (١٩٩٠-٢٠٢٠).

هدف البحث: يتلخص هدف البحث بالآتي:

١ - الاطلاع على الادبيات العلمية والرجوع اليها فيما يخص الإنفاق العسكري

٢ - تحليل تطور الإنفاق العسكري في العراق خلال مدة الدراسة

٣ -تحليل أسباب زيادة الإنفاق العسكري في العراق خلال مدة الدراسة

حدود البحث:

١ - الحدود الزمانية: تتحدد بالمدة (١٩٩٠ - ٢٠٢٠).

٢ - الحدود المكانية: تتحدد بالحدود الجغرافية وا والأدارية للعراق.

منهج البحث: يعتمد البحث على المنهجين الاستقرائي والاستنباطي بالاعتماد على اسلوب التحليل الوصفي، من اجل إيضاح المفاهيم الاساسية المتعلقة بالبحث وتحليل البيانات والمعلومات المتوفرة.

هيكل البحث: بهدف التحقق من صحة الفرضية والوصول الى هدف البحث فقد تم تقسيمه الى ثلاث مباحث وكالاتي:

المبحث الأول: الإنفاق العسكري والمجالات المستهدفة ضمنه.

المبحث الثاني: الذي خصص لتحليل تطور الإنفاق العسكري في العراق.

المبحث الثالث: والذي يتناول بتحليل أسباب زيادة الإنفاق العسكري في العراق للمدة (١٩٩٠ - ٢٠٢٠).

المبحث الاول: الأطار المفاهيمي للأنفاق العسكري

في هذا المبحث يتم البحث وبشكل مختصر في الادبيات العلمية للإنفاق العسكري، وكالاتي:

اولاً: تعريف الانفاق العسكري

يمكن تعريف الانفاق العسكري (انه إنفاق من قبل وزارة الدفاع والوزارات الاخرى على قضايا مثل تحديث وتدريب الجيش وبناء وشراء العتاد والمعدات العسكرية (غانية وريمي،٢٠١٩،٢٣٤). و يعبر معهد ستوكهولم الدولي لأبحاث السلام (Stockholm International Peace Research Institute: SIPRI) عن المفهوم ذاته، ويشير الى أن الإنفاق العسكري يشمل جميع النفقات الجارية و الرأسمالية الاتية (مركز دراسات الوحدة العربية, ٢٠٠٤, ٤٤٥):

أ - القوات المسلحة.

ب - وزارة الدفاع والوكالات الحكومية الاخرى المشاركة في مشاريع الدفاع.

ت - القوات شبه العسكرية عندما يعتقد أنها مدربة و مجهزة و متاحة للعمليات العسكرية.

ث - النفقات المخصصة للأنشطة الفضائية العسكرية.

ج - الرواتب و جميع النفقات الحالية على الأفراد العسكريين و المدنيين.

ح - معاشات العسكريين المتقاعدين

خ - الخدمات الاجتماعية للموظفين في القطاع العسكري.

د - نفقات عمليات التشغيل و الصيانة.

ر - نفقات البحوث العلمية و التطوير العسكري.

ز - الانشاءات العسكرية

س - المساعدات العسكرية.

ش - نفقات شراء الذخائر و الأسلحة و المعدات العسكرية.

ومما جاء في اعلاه نستنتج أن الإنفاق العسكري عبارة عن: موازنة الدولة العامة للدفاع، اي لقضايا تجنيد العسكريين و تدريبهم، وتتمثل بالأجور والمرتبات ومعاشات التقاعد والمشتريات العسكرية من الذخائر والأسلحة والمعدات العسكرية وعمليات الصيانة ونفقات التشغيل، والإنفاق على جهود البحث والتطوير الموجهة لصالح النهوض بالقطاع العسكري، والتي كلها تعتمد على الظروف السياسية التي تمر بها الدولة.

ثانياً: محددات الإنفاق العسكري

تتناول هذه الفقرة أهم العوامل المحددة للأنفاق العسكري وكالأتي: (KUMAR,2017,650) وكالاتي:

١ - الناتج المحلي الإجمالي (الوضع الاقتصادي) والقدرة المالية للدولة: ان لمستوى الناتج المحلي الإجمالي دوراً بارزاً في تحديد الإنفاق العسكري، لأنه يفرض قيوداً على الحد الأقصى للإنفاق العسكري. حيث أن هناك علاقة طردية بين الانفاق العسكري و الناتج المحلي الاجمالي، إذ كلما زاد الناتج المحلي الإجمالي للبلد زاد الإنفاق على الدفاع والمعدات العسكرية والعكس صحيح (كداوي، ١٩٩٧، ٥٧).

٢ - الموازنة العامة للدولة: توجد علاقة ايجابية بين حجم الموازنة العامة والإنفاق العسكري، فكلما زاد حجم الموازنة كلما زاد الإنفاق العسكري والعكس صحيح. ولهذا فان الموازنة العامة هي احدى العوامل الأساسية في تحديد حجم الإنفاق العسكري خاصة في الدول النامية.

٣ - الاجراءات البيروقراطية في التخصيصات و المصروفات العسكرية: البيروقراطية هي واحدة من أنواع التنظيم السائدة بشكل متزايد في المجتمع الحديث خاصة في المجتمع الصناعي بهدف رفع الكفاية ومستوى الانتاجية في الوحدات الانتاجية العامة للدولة (بدر والصباغ، ٢٠٢٠، ١٢). ولهذا فان للبيروقراطية دور كبير في تحديد حجم الإنفاق العسكري ورفع المستوى الإنتاجي والفني في القطاع الصناعي خاصة الصناعة المتعلقة بالنشاط العسكري.

٤ - سياسة الحكومة في مجال التصنيع العسكري: يعتبر المجمع الصناعي العسكري شبكة من الأفراد والمؤسسات العاملة في انتاج الأسلحة والتقنيات العسكرية. عادة ما يحاول المجمع الصناعي العسكري في بلد ما حشد الدعم السياسي للإنفاق العسكري المستمر أو المتزايد من قِبل الحكومة الوطنية, ولهذا السبب فإن سياسة الحكومة بشأن المنتجات العسكرية من العوامل المهمة التي تحدد الإنفاق العسكري(راشيل وبر: https://www.britannica.com/topic/military-industrial-complex).

٥ - العضوية في التحالفات و الإتفاقات العسكرية: ان للعضوية في التحالفات والاتفاقيات العسكرية دوراً محدداً للإنفاق العسكري، مثلاً العضوية في حلف شمال الاطلسي (الناتو) وقوات حفظ السلام التابعة للأمم المتحدة. إذ تقوم الدول الملتزمة ببناء التحالفات الاستراتيجية والسياسية العالمية بتوفير وتزويد التسهيلات للقواعد العسكرية الأجنبية والإعتماد على القوى الكبرى والتحالفات لتلبية احتياجاتها من الآليات والمعدات العسكرية وتدريب قواتها المسلحة (عصفور، ١٩٩٢، ١٢).

٦ - الإرهاب أو الحاجة إلى الأمن: يتم بناء الجيوش في الدول النامية ليس خوفاً من التدخل الخارجي، بل لحماية الأمن الداخلي من الصراع و المعارضة الداخلية، خاصة وأن هناك العديد من العوامل التي يمكن أن تؤدي إلى تفاقم وجود مثل هذه الصراعات في هذه الدول، منها (عصفور، ١٩٩٢، ١٠):

أ - تدني مستويات الدخل القومي و الفردي في الدول النامية.

ب - سوء توزيع الدخل والثروة والتفاوت الطبقي في تلك البلدان لذلك، ولكي تبقى هذه الطبقة الحاكمة في السلطة عليها زيادة المخصصات العسكرية.

٧ - الإستراتيجية العسكرية للدولة: تلعب الإستراتيجية العسكرية دوراً مهماً و بارزاً في التأثير على مستويات و معدلات الإنفاق العسكري، فإذا كان لدى الحكومة استراتيجية لتحديث ترسانتها من الأسلحة على المدى القصير أو الطويل، فإنها ستؤثر على معدل الإنفاق العسكري (كاهي، ٢٠١٨، ١٤).

ثالثاً: الأثار الأقتصادية للأنفاق العسكري

للأنفاق العسكري آثار سلبية وإيجابية على الأقتصاد ، يمكن إيجازها كالأتي:

أ - الاثار السلبية للإنفاق العسكري:

ان للإنفاق العسكري (والذي يسمى أيضاً بالعبء الاقتصادي) آثار سلبية على اقتصاديات الدول بشكل عام واقتصاديات الدول النامية بشكل خاص ومن أهمها:

١ - أثر التوسع في الإنفاق العسكري في معدلات التضخم: يمكن أن يكون للإنفاق العسكري تأثيرا على المستوى العام للأسعار من خلال التغيرات في إجمالي الطلب أو إجمالي العرض. فمن جانب الطلب، فان التوسع السريع في الإنفاق العسكري يساهم في تسريع نمو الطلب الاسمي الذي سيؤثر على التضخم سلباً إذا لم يتم تعويضه من خلال رفع الضريبة أو خفض النمو النقدي، وفي هذا الصدد فأن الآثار الجانبية لزيادة الإنفاق العسكري على الطلب لا تختلف عن اثار النفقات الحكومية الأخرى عليه.اما من جانب العرض، فالتوسع في الإنفاق العسكري من المرجح أن يؤدي إلى ارتفاع التضخم إذا واجه عدم مرونة في العرض، أو قيود على السعة في الصناعة الدفاعية ذات قاعدة ضيّقة(Nourzad,1987,58).

٢ - أثر التوسع في الإنفاق العسكري على معدلات الإستثمار: للإنفاق العسكري تأثير سلبي على النمو الاقتصادي لأن الموارد الاقتصادية التي تستخدمها المؤسسات العسكرية يمكن استخدامها لمشاريع استثمارية أكثر إنتاجية تحفز النمو الاقتصادي. بالإضافة الى ذلك، أدى شراء السلع المنتجة محلياً أو السلع و المعدات المستوردة من قبل القطاع العسكري باستخدام العملة الصعبة إلى تقليل الموارد المستخدمة في شراء السلع و المعدات اللازمة لزيادة حجم الاستثمارات، مما أدى إلى انخفاض نمو الإنتاج المدني(عبدالرحمن،١٩٨٣،٢٦٩).

و بالنظر إلى الموارد المحدودة المتاحة، ستكون هناك منافسة بين الإنفاق العسكري و الموارد الموجهة للإستثمار المدني، إذ تؤدي هذه المنافسة الى خلق بيئة تستبعد الإستثمار، ويكون لها تأثيراً سلبياً لأن القوات المسلحة تعتمد بشكل كبير على التصنيع العسكري لتلبية الاحتياجات من المعدات و المستلزمات العسكرية، و كل هذا يتطلب تخصيص المزيد من الموارد للصناعة العسكرية. و تعتمد معظم البلدان في تمويل الإنفاق العسكري على مجموعة متنوعة من الخيارات بما في ذلك تخصيص البنود الخاصة بالإنفاق العسكري في الموازنات العامة، وعن طريق زيادة الضرائب مما يؤدي بدوره إلى إرتفاع أسعار الفائدة و إنخفاض معدلات الإستثمار (كداوي، ١٩٩٧، ٦٣-٦٥).

٣ - اثر التوسع في الإنفاق العسكري على الإدخار و الإستهلاك: زيادة الانفاق العسكري من خلال الموازنة العامة و تأثير الإستبدال القسري على بنود الاقتصاد الكلي ستؤدي الى تقليل الادخارات الحكومية و بالتالي الادخارات القومية من جهة، و من جهة اخرى زيادة حجم الموازنة العامة ستؤدي الى انخفاض حجم الإستهلاك بسبب زيادة مستوى الضرائب لتمويل عجز الموازنة (بيضابي،٢٠٠١،٥٩). و لهذا فإن التوسع في الإنفاق العسكري يؤثر سلباً على كل من الإستهلاك و الإدخار، سواء من خلال الضرائب أو الاقتراض، أو من خلال عجز الموازنة أو إنخفاض الإنفاق الحكومي.

٤ - اثر التوسع في الإنفاق العسكري في رأس المال البشري: للإنفاق العسكري تأثير سلبي على رأس المال البشري خاصة في الصناعة العسكرية، فالصناعة العسكرية عادة ما يتم استخدامها فقط في القطاع العسكري على عكس الصناعة المدنية التي تسمح لهذه المنتجات

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بالتدفق بين مختلف القطاعات العسكرية و المدنية، وان الخبرة المكتسبة في المراكز العسكرية هي فقط في المجال العسكري بعيداً عن القطاع المدني باستثناء جوانب ضعيفة جداً، بالإضافة إلى ارتفاع تكلفة الإعداد و تدريب الأفراد، و الذي يقتصر على الجوانب العسكرية فقط (زيادة،٢٠١٤،٤٥).

ب - الآثار الإيجابية للإنفاق العسكري:

بالإضافة الى الآثار السلبية للإنفاق العسكري، يمكن القول أن لهذه النفقات ايضاً العديد من الآثار الإيجابية. كما ان نتائج العديد من الدراسات في هذا الصدد تشير الى الاثار الإيجابية للإنفاق العسكري خاصة في البلدان المتقدمة، وتتمثل اهم هذه الاثار الإيجابية في الآتي:

١ - خلق الطلب الفعال: ويتم ذلك من خلال الوظائف الجديدة التي يخلقها هذا الإنفاق، مما يؤدي الى زيادة الدخول، ومن ثم زيادة القوة الشرائية، وهو ينعكس إيجاباً في تحسين استخدام الموارد المعطلة المادية والبشرية في الاقتصاد (العدواني،٢٠٢١،٦٤).

٢ - زيادة معدل الاستثمارات العام: يمكن للإنفاق العسكري المساهمة في زيادة معدلات الاستثمار العام عن طريق بناء الطرق والمطارات والسكك الحديدية والسدود، والمشاركة في إنشاء المشاريع الصحية والتعليمية مثل بناء المستشفيات والمدارس، ومشاركتها ايضاً في اقامة الصناعات الغذائية، وعادة ما تنفذ هذه الاستثمارات في البداية للأغراض العسكرية لكن يمكن للقطاع المدني استخدامها ايضاً في اي وقت (فضل الله، ٢٠١٧، ٩٧).

٣ - المساهمة في زيادة الدخل و الإنتاجية: يذهب جزء من الإنفاق العسكري في العديد من البلدان الى أنشطة البحث والتطوير التي تؤدي لاحقاً الى ابتكارات يمكن تطبيقها في القطاع المدني، وبالتالي زيادة الدخل والأنتاج (خازن، ٢٠١٦، ٢٧).

٤ - المساهمة في التطوير التكنولوجي: بعدّ التطور الصناعي والتقني المعاصر نتيجة الأبحاث والاختراعات العسكرية في الماضي مثل الانترنت والتكنولوجيا المعلوماتية والليزر... إلخ، التي تم استخدامها لأول مرة في الحروب العالمية خاصة في الحرب العالمية الثانية واستخدمت لاحقاً في القطاع المدني (اميرى، ٢٠١٧، ٣٧).

٥ - تخفيض معدل البطالة: تلعب الصناعات الدفاعية دوراً هاماً في التنمية الاقتصادية من خلال اقامة الصناعات و المشروعات الانتاجية الجديدة والتي بدورها تؤدي الى ايجاد فرص عمل جديدة في المجتمع ، ولهذا السبب فان المؤسسات العسكرية لها دور بارز في امتصاص البطالة (مدرس واخرون، ٢٠١٧، ٢٠٩).

المبحث الثاني: تحليل تطور الإنفاق العسكري في العراق خلال المدة(١٩٩٠-٢٠٢٠)

إن الإقتصاد العراقي طوق بأزمات وخيمة بسبب توجيه الموارد المالية بالعملات الصعبة للنفقات العسكرية واهملت التنمية الاقتصادية والأنشطة الاقتصادية المدنية، و لهذا يوصف الإقتصاد العراقي بالإقتصاد المأزوم لانه مر ويمر باضطرابات سياسية وامنية وارهابية والتي لها اثار سلبية على هذا الإقتصاد خاصة خلال مدة الدراسة (١٩٩٠- ٢٠٢٠) التي يمكن تقسيمها إلى مرحلتين: المرحلة الأولى (١٩٩٠-٢٠٠٣) التي جرى فيها اجتياح الكويت في سنة (١٩٩٠) و فرض العقوبات الاقتصادية، و المقاطعة الدولية على العراق بموجب قرار مجلس الأمن رقم (٦٦١)، كما ولد آثار سلبية على الاقتصاد و المجتمع العراقي، و استمرت هذه المرحلة لغاية عام (٢٠٠٣)، اما المرحلة الثانية فتتمثل بالمدة (٢٠٠٣- ٢٠٢٠) و لتي يمكن تقسيمها إلى المدد التالية (كاظم، ٢٠١٩، ٥٦):

١ - المدة (٢٠٠٣-٢٠٠٦): تأسيس مؤسسة عسكرية جديدة من قبل قوات التحالف وزيادة الإنفاق العسكري والتسلح، وظهور الإرهاب واستنزاف الموارد البشرية والإقتصادية.

٢ - المدة (٢٠٠٧- ٢٠١٣): استقرار الوضع الأمني وانخفاض أسعار النفط عالمياً بسبب الازمة المالية العالمية عام (٢٠٠٨).

٣ - المدة (٢٠١٤- ٢٠٢٠): انخفاض أسعار النفط وسيطرة المنظمة الإرهابية (داعش) على جزء كبير من العراق مما عمل على مضاعفة النفقات العسكرية والتسلح. ويتم البحث في هاتين المرحلتين على النحو الآتي:

اولاً: تحليل تطور الإنفاق العسكري في العراق للمدة (١٩٩٠ - ٢٠٠٣):

كما ذكر سابقاً فان الدولة العراقية قد واجهت خلال هذه المدة مشاكل عديدة، الأمر الذي ولد آثار سلبية عميقة في الاقتصاد العراقي التي استمرت إلى عام (٢٠٠٣). ويوضح الجدول رقم (١) الإنفاق العسكري العراقي ونسبته إلى الناتج المحلي الإجمالي بالأسعار الجارية للمدة (١٩٩٠-٢٠٠٣).

جدول (١) الإنفاق العسكري العراقي ونسبته إلى الناتج المحلي الإجمالي بالأسعار الجارية للمدة (١٩٩٠-٢٠٠٣) (مليون دينار)

السنة	الإنفاق العسكري	الناتج المحلي الإجمالي	حجم الإنفاق العسكري من الناتج المحلي الإجمالي ٪	نسبة النمو السنوي لحجم الإنفاق العسكري الى الناتج المحلي الإجمالي ٪
1990	4311	55926.5	7.7	
1991	5191	42451.6	24.35	216.23
1992	5466	115108.4	9.62	-60.49
1993	9954	321646.9	7.1	-26.19
1994	27690	1658325.8	3.9	-45.07
1995	90503	6695482.9	4.1	5.12
1996	99645	6500924.6	3.1	-24.39
1997	110763	15093144	3.4	9.67
1998	198717	17125847.5	4.3	26.47
1999	299808	34464012.6	4.5	4.65
2000	370839	50213699.9	4.6	2.22
2001	577704	41314568.5	1.4	-69.56
2002	718230	41022927.4	1.8	28.57
2003	387383	29585788.6	1.3	-27.77

الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى:

-البنك الدولي، مؤشرات التنمية العالمية، على الرابط:

https://databank.albankaldawli.org/reports.aspx?source=٢&country=IRQ

حسب ما جاء في الجدول رقم (١) فان الإنفاق العسكري العراقي شهد تغيرات واضحة خلال هذه المدة، إذ كان يبلغ (٤٣١١) مليون دينار او ما يعادل (٧,٧٪) من الناتج المحلي الاجمالي في سنة (١٩٩٠)، ارتفع بعد سنوات قليلة إلى نحو (٢٧٦٩٠) مليون دينار او ما يعادل (٣,٩٪) من الناتج المحلي الاجمالي في عام (١٩٩٤). و نلاحظ تطوراً ملحوظاً لهذا الإنفاق في عام (١٩٩٥) إذ كان يبلغ (٩٠٥٠٣) مليون دينار او ما يعادل (٤,١٪) من الناتج المحلي الاجمالي لتلك السنة، و هو العام الذي صدر فيه قرار مجلس الأمن الدولي المرقم (٩٨٦) في أبريل

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

(١٩٩٥) والمعروف بقرار (برنامج النفط مقابل الغذاء) و الذي كان حلاً موقتاً لتوفير الغذاء و الدواء اللازمين فضلاً عن نشر الديمقراطية ونبذ الحروب الطائفية بين مكونات الشعب العراقي (انترنت، www.un.org/Depts/oip-Oil-for-Food-Programme-١٩٩٥). واستمرت وتيرة الإنفاق العسكري العراقي بالتسارع لتصل إلى (٧١٨٢٣٠) مليون دينار عام (٢٠٠٢) او ما يعادل (١,٨٪) من الناتج المحلي الاجمالي، كما يلاحظ انخفاضه في عام (٢٠٠٣) بشكل كبير ليصل حجمه الى (٣٨٧٣٨٣) مليون دينار او ما يعادل (١,٣٪) من الناتج المحلي الاجمالي، وهو العام الذي سقط فيه النظام في (٩ نيسان من عام ٢٠٠٣). نستنتج مما سبق ان فرض العقوبات الاقتصادية الدولية على العراق والحظر الجوي على المناطق الكوردية (اقليم كوردستان) وجنوب العراق لم تكن عاملاً لتخفيض الإنفاق العسكري، بل ادت هذه الأسباب إلى تطور الإنفاق العسكري بشكل ملحوظ في هذه المدة.

ثانياً: تحليل تطور الإنفاق العسكري في عراق للمدة (٢٠٠٤ -٢٠٢٠):

بعد سقوط النظام السابق في (٩ نيسان من عام ٢٠٠٣) وحل الجيش و الأجهزة الأمنية العراقية بقرار الحاكم المدني للعراق بول بريمر، الامر الذي عمل على تدهور الوضع الأمني، ودخول الإرهاب، وزيادة العمليات الإرهابية، وانتشار الفوضى في العراق، ولهذا قرروا بإعادة تشكيل المؤسسات الأمنية والعسكرية الجديدة لمكافحة الإرهاب واعادة الاستقرار الأمني للعراق، و هذا الأمر ادى مرة اخرى إلى زيادة الإنفاق العسكري خلال المدة (٢٠٠٤-٢٠٢٠)، كما يبينه الجدول رقم (٢).

جدول (٢) الإنفاق العسكري العراقي ونسبته إلى الناتج المحلي الإجمالي بالأسعار الجارية للمدة (٢٠٠٤-٢٠٢٠) (مليون دينار)

السنة	الإنفاق العسكري	الناتج المحلي الإجمالي	حجم الإنفاق العسكري من الناتج المحلي الإجمالي ٪	نسبة النمو السنوي لحجم الإنفاق العسكري الى الناتج المحلي الإجمالي ٪
2004	905001	.753235358	1.7	30.76
2005	1647152	.673533598	2.2	29.41
2006	1816171	.895587954	1.9	-13.63
2007	2496610	.4111455813	2.2	15.78
2008	3721518	1.615702606	2.4	9.09
2009	3788653	218713064	2.9	20.83
2010	4391950	616206456	2.7	-6.89
2011	4998523	217327107	2.3	-14.81
2012	4830284	254225490.7	1.9	-17.39
2013	9083106	273587529.2	3.3	73.68
2014	7859401	266420384.5	2.9	-12.12
2015	10584932	20787619.8	50.9	1655.17
2016	7339314	196536350.8	3.7	-92.73
2017	8078000	225995176.1	3.6	-2.70
2018	7049000	268918009	2.6	-27.77
2019	9006000	277884009	3.2	23.07
2020	10173200	198774003	5.1	59.37

الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى:

١ - البنك الدولي، https://databank.albankaldawli.org/reports.aspx?source=2&country=IRQ

٢ - أطلس بيانات العالم، إحصائيات دولية و إقليمية و بيانات قومية و خرائط و تصنيفات https://ar.knoema.com/atlas/topics/ national-Defense

يلاحظ من الجدول رقم (٢) أن حجم الإنفاق العسكري في العراق ارتفع بشكل مستمر خلال المدة (٢٠٠٤-٢٠٢٠)، ويمكن ارجاع أسباب هذه الزيادة إلى تدهور الوضع الأمني ودخول الإرهاب إلى العراق و أو مع إعادة تشكيل الجيش (في ٢٣ أيار من عام ٢٠٠٣)، والذي تشكل من (١٧) فرقة عسكرية فضلاً عن القوات الجوية والبحرية (هلال، ٢٠١٥، ٦). إذ بلغ الإنفاق العسكري (٩٠٥٠٠١) مليون دينار في عام (٢٠٠٤) او ما يعادل (١,٧ ٪) من الناتج المحلي الإجمالي لتلك السنة، و إرتفع بعدها إلى (١٦٤٧١٥٢) مليون دينار عام (٢٠٠٥) اي ما يعادل (٢,٢ ٪) من الناتج المحلي الإجمالي، ليصل إلى (٤٣٩١٩٥٠) مليون دينار او ما يعادل (٢,٧ ٪) من الناتج المحلي الإجمالي في عام (٢٠١٠)، وتعود هذه الزيادة إلى تدهور الوضع الأمني وزيادة خطر المنظمات الإرهابية إلى داخل العراق، وبدأت وتيرة الإنفاق العسكري العراقي بالتسارع ليصل حجمه إلى (٤٨٣٠٢٨٤) مليون دينار او ما يعادل (١,٩ ٪) من الناتج المحلي الإجمالي في عام (٢٠١٢)، وذلك بسبب تعزيز الإستقرار وبناء القدرات الأمنية والعسكرية ونقل الملف الأمني والعسكري من القوات الامريكية إلى القوات العراقية (هلال، ٢٠١٥، ٥). ومن ثم تزايد بشكل ملحوظ ليبلغ (١٠٥٨٤٩٣٢) مليون دينار او ما يعادل (٥٠,٩ ٪) من الناتج المحلي الإجمالي في تلك السنة، حتى وصل إلى (١٠١٧٣٢٠٠) مليون دينار او ما يعادل (٥,١ ٪) من الناتج المحلي الإجمالي في عام (٢٠٢٠).

المبحث الثالث: تحليل أسباب زيادة الإنفاق العسكري في العراق خلال المدة(١٩٩٠-٢٠٢٠)

تتعدد أسباب إرتفاع حجم الإنفاق العسكري في العراق خلال مدة البحث (١٩٩٠-٢٠٢٠) منها الاقتصادي ومنها غير الاقتصادي، الا انه سيتم التركيز على هذه الأسباب بخاصة خلال مدة البحث و كالاتي:

١ - الأسباب الاقتصادية: كان ارتفاع الاسعار العالمية للنفط و ازدياد العوائد النفطية في السبعينات فرصة ذهبية للعراق لكي يستغل تلك العوائد من أجل تحسين الاقتصاد و التقدم التكنولوجي و التنويع الاقتصادي، والتي يصعب تعويضها مرة اخرى، و لكن على عكس ذلك اصبحت سبباً في توجهه إلى التسلح، مما أدى إلى زيادة نفقات تكاليف الدفاع و التي شكلت عبئاً على الموازنات العامة للدولة، و على الرغم من تراجع استيرادات الأسلحة في فترة (١٩٩٠- ٢٠٠٣)، التي كانت فترة العقوبات الاقتصادية والعسكرية على العراق من قبل الأمم المتحدة، الا انها استمرت بمستويات عالية لغاية (٢٠٢٠) كما يبينها شكل رقم(١).

شكل (١) استيرادات العراق من الأسلحة للمدة (٢٠٠٤ - ٢٠٢٠)

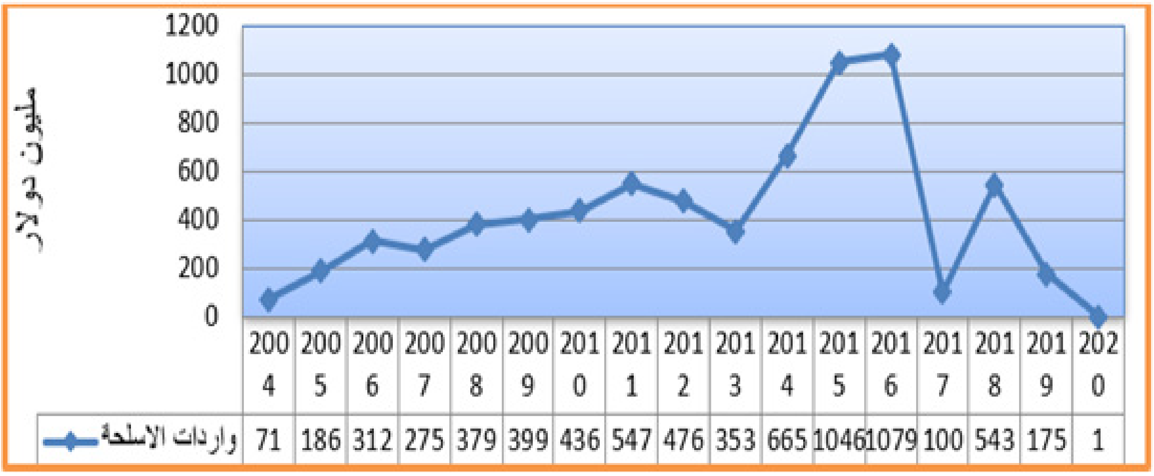

الجدول من إعداد الباحث إستناداً الى:

- أطلس بيانات العالم، إحصائيات دولية و إقليمية و بيانات قومية و خرائط و تصنيفات
https://ar.knoema.com/atlas/topics/national-Defense

يلاحظ من الشكل رقم (١) أن حجم استيرادات الأسلحة قد ارتفع بشكل مستمر خلال المدة (٢٠٠٤-٢٠٢٠)، ويمكن ارجاع أسباب هذه الزيادة إلى إعادة تشكيل المؤسسات الأمنية والعسكرية الجديدة وتدهور الوضع الأمني ودخول الإرهاب إلى العراق. وقد تزايد بشكل ملحوظ منذ عام (٢٠٠٤) عند ما كان يبلغ (٧١) مليون دولار حتى وصل إلى (٣٧٩) مليون دولار عام (٢٠٠٨). كما نلاحظ فأن استيرادات الأسلحة قد ارتفعت إلى (٤٧٦) مليون دولار عام (٢٠١٢)، ثم قفزت إلى (١٠٧٩) مليون دولار في عام (٢٠١٦)، وعلى الرغم عن تراجع تلك الاستيرادات بعد عام (٢٠١٦)، الا انها استمرت بمستويات عالية لغاية (٢٠٢٠).

٢ - الحروب والنزاعات الداخلية والاقليمية:

ان للحروب والنزاعات الداخلية منها والاقليمية والدولية دوراً كبيراً في زيادة الإنفاق العسكري، بحيث أصبحت حافزاً ودافعاً للتسلح واستيراد الأسلحة، مما يعني الدخول إلى مرحلة سباق التسلح وشراء المعدات العسكرية والأسلحة المتطورة، لذلك فإنها أصبحت عاملاً أساسياً في إعادة تخصيص وتوزيع الموارد بين القطاعات الاقتصادية المختلفة، بحيث أصبحت المؤسسات العسكرية في العراق تستحوذ على جزء كبير من الإنفاق العام على حساب القطاعات الأخرى، كما يبينها الشكل رقم (٢).

شكل (٢) الإنفاق العسكري العراقي كنسبة من الناتج المحلي الإجمالي للمدة (٢٠٠٤-٢٠٢٠)

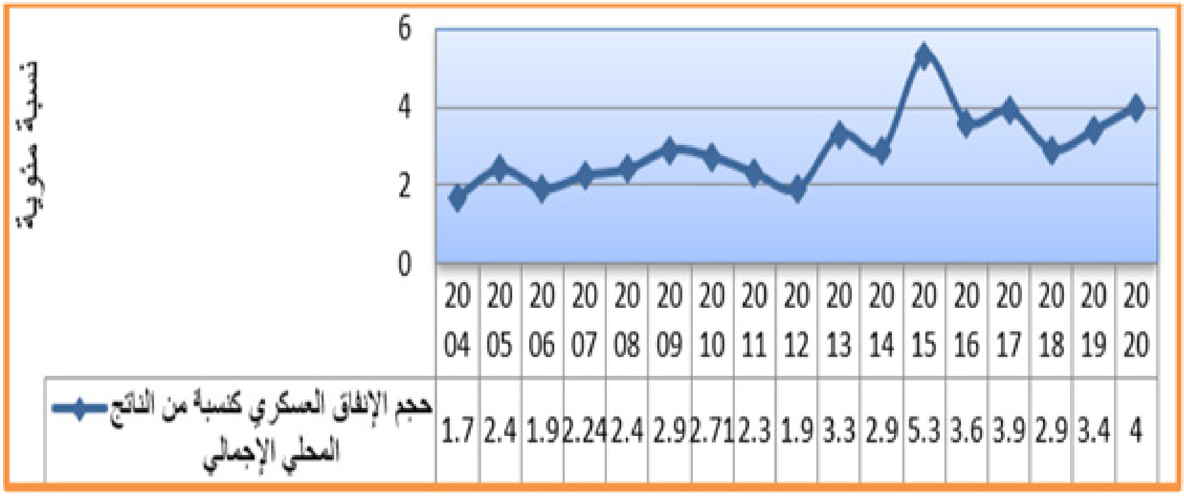

المصدر: من اعداد الباحث بالإعتماد على جداول رقم (٢).

كما يلاحظ من الجدول (٢) والشكل (٢)، ان الإنفاق العسكري قد ارتفع من (٩٠٥٠٠١) مليون دينار او ما يعادل (١,٧٪) من الناتج المحلي الإجمالي عام (٢٠٠٤) إلى (١٠٥٨٤٩٣٢) مليون دينار او ما يعادل (٥,٣٪) من الناتج المحلي الإجمالي في عام (٢٠١٥). وذلك بسبب النزاعات الداخلية والاقليمية، وفي حالة الإستمرار على هذا الاتجاه فمن المتوقع ان يلتحق العراق قريباً بمجموعة الدول ذات النفقات العسكرية المرتفعة (حسين، ٢٠١٨، ٣٦).

٣ - المخاطر الإرهابية:

تبين الأبحاث العلمية في هذا المجال ان هناك علاقة إيجابية بين الإنفاق العسكري والإرهاب، إذ كلما تزايدت اعداد ونشاطات المنظمات الإرهابية في دولة معينة كلما عجلت على تزايد الإنفاق العسكري فيها (Asongu, & Amankwah,2016,6). يبدو ان زيادة المخاطر الارهابية في العراق بعد تغيير النظام السياسي عام (٢٠٠٣)، وكذلك سيطرة تنظيم داعش الارهابي على مساحة شاسعة من الاراضي العراقية خاصة الشمال الغربي منها (نينوى، الأنبار، صلاح الدين) في عام (٢٠١٤) (حسين، ٢٠١٨، ١٢١)، أجبرت العراق الى رصد وتخصيص مبالغ كبيرة لتمويل متطلبات مواجهة العنف والأرهاب وإعادت بشط وسيطرة الدولة على المناطق التي خرجت عن سيطرتها، ولهذا ارتفع في حجم هذا الانفاق. وحسب التقارير الدولية فقد احتل العراق المرتبة الأولى للدول التي تعاني من مشكلة الإرهاب خلال المدة

(٢٠٠٤ -٢٠١٧)، (GLOBAL TERRORISM INDEX,2020,20). وبتحليل بيانات الجدول رقم (٣) يتضح ان تأثير الإرهاب على الاقتصاد العراقي ارتفع بعد عام (٢٠٠٣) بنسبة عالية مقارنة بالناتج المحلي الإجمالي، إذ بلغ متوسط السنوات (٢٠٠٤-٢٠٠٨) نسبة (١٦,٥٢٪) وتمثل هذه المدة بداية زيادة المخاطر الإرهابية في العراق بعد عام (٢٠٠٣)، كما بلغ متوسط السنوات (٢٠٠٩-٢٠١٣) نسبة (١٠,٥٤٪). كما يلاحظ انه وبسبب تطور الوضع (القدرات) الأمني والعسكري للعراق وتقليل العمليات الإرهابية خلال هذه الفترة ان انخفضت نسبة تأثير الإرهاب على الناتج المحلي الإجمالي، ولكن يمثل متوسط السنوات (٢٠١٤-٢٠١٧) نسبة (١٩,٩٥٪) وهذه النسبة عالية بسبب سيطرة تنظيم داعش الارهابي على مساحة شاسعة من الاراضي العراقية ومنها السيطرة على مدينة الموصل (محافظة نينوى).

جدول (٣) تأثير الإرهاب على الاقتصاد العراقي والناتج المحلي الإجمالي للمدة (٢٠٠٠-٢٠١٧)

السنة	تاثير الإرهاب على الناتج المحلي الإجمالي	السنة	تاثير الإرهاب على الناتج المحلي الإجمالي
2000	0.1	2009	10.8
2001	0.1	2010	8.2
2002	0.1	2011	7.2
2003	4.4	2012	8.4
2004	12.4	2013	18.1
2005	15.0	2014	27.2
2006	19.7	2015	18.0
2007	25.1	2016	23.6
2008	10.4	2017	11.0
متوسط المدة (2008-2004)		٪16.52	
متوسط المدة (2013-2009)		٪15.54	
متوسط المدة(2017-2014)		٪19.95	
مطوسط المدة ككل(2017-2004)		٪12.21	

المصدر: Bardwell, Harrison & Iqbal, Mohib(2021),The Economic Impact of Terrorism from 2000 to 2018, Journal of Peace Economic, Peace Science and Public Policy, volume 27, issue 2,250.

من اعلاه نستنتج أنه بعد تغيير النظام السياسي في العراق عام (٢٠٠٣) ان الإنفاق العسكري العراقي عاد للإرتفاع وبشكل مستمر وذلك بسبب تدهور الوضع الأمني ودخول الإرهاب إلى العراق، لاسيما إبان ثورات الربيع العربي بعد عام (٢٠١١)، ولهذا فأن تنامي المخاطر الإرهابية في المنطقة وداخل العراق يعد عاملاً دافعاً للتوسع في الإنفاق العسكري في العراق.

٤ - زيادة حجم القوات المسلحة و المؤسسات العسكرية:

ادى التطور والتوسع في حجم القوات المسلحة المختلفة والمؤسسات العسكرية في العراق بسبب الحروب المتتالية خلال العقود الثلاث

المنصرمة، و المخاطر الإرهابية لاسيما بعد تغيير النظام السياسي في عام (٢٠٠٣) إلى زيادة حجم الموازنة العسكرية في مختلف النواحي و المجالات مثل الأجور و الرواتب و الإنفاق على المشاريع و القواعد العسكرية و زيادة النفقات على القوات شبه العسكرية، مما كان لها اكبر الأثر في زيادة حجم الإنفاق العسكري. إذا يوضح الشكل رقم (٣) تعداد القوات المسلحة العراقية خلال المدة (١٩٩٠-٢٠١٨).

شكل (٣) تعداد القوات المسلحة العراقية خلال المدة: ١٩٩٠-٢٠١٨ (الف شخص)

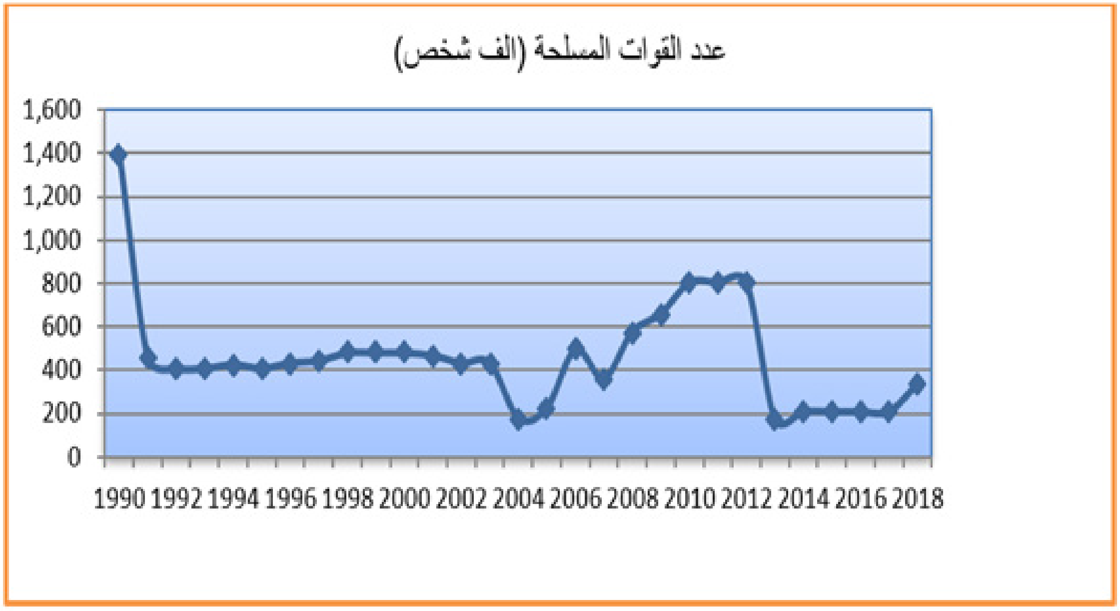

المصدر: من اعداد الباحث بالإعتماد على: أطلس بيانات العالم، إحصائيات دولية وإقليمية وبيانات قومية وخرائط وتصنيفات
https://ar.knoema.com/atlas/topics/national-Defense

الاستنتاجات والمقترحات:

أولاً: الاستنتاجات: من خلال البحث فقد توصل الباحث الى عدد من الاستنتاجات وهي كالآتي:

١ - تدهور الوضع الأمني بعد تغيير النظام السياسي في عام (٢٠٠٣) يعد عاملاً دافعاً للتوسع بالإنفاق العسكري في العراق.

٢ - على الرغم من ان العراق دولة غنية بالنفط ولديها صناعة عسكرية، الا انه في ذات الوقت فقير بصناعة الأسلحة، ولهذا السبب فانه اعتمد على الخارج لشراء الأسلحة.

٣ - الحروب والنزاعات الداخلية والاقليمية وسباق التسلح تصبح عاملاً أساسياً في زيادة الإنفاق العسكري.

٤ - لجأت الدولة العراقية لمواجهة ومكافحة الارهاب الى الاهتمام بالجانب العسكري واهملت الجوانب الأخرى، ولهذا ارتفع الإنفاق العسكري العراقي.

٥ - ادى التطور والتوسع في حجم القوات المسلحة المختلفة والمؤسسات العسكرية في العراق إلى زيادة حجم الموازنة العسكرية في مختلف النواحي والمجالات مثل الأجور والرواتب والإنفاق على المشاريع والقواعد العسكرية وزيادة النفقات على القوات شبه العسكرية، مما كان لها اكبر الأثر في زيادة حجم الإنفاق العسكري.

ثانياً : المقترحات:

١- ضرورة توجيه النفقات العسكرية الى الأنشطة المدنية الاكثر انتاجية، وذلك من خلال إنشاء المصانع العسكرية، واستخدام التكنولوجيا المتقدمة لربط القطاع العسكري بالقطاع المدني، ويجب على الجهات المعنية وأصحاب القرار في العراقي الفدرالي المحاولة الجدية والصادقةلتحقيق تحقيق السلام وحفظ الامن القومي لبناء قاعدة اقتصادية متينة من خلال اتخاذ قرارات رشيدة وسليمة، لأن تجنب الافكار المتخلفة الطائفية والعصبية عوامل هامة في ثبات الأمن والسلام وخفض النفقات العسكرية في البلد.

٢ - العمل على استغلال العوائد النفطية من أجل تحسين الاقتصاد والتقدم التكنولوجي والتنويـع الاقتصادي مع محاولة تقليل وترشيد المبالغ الموجهة الى الجانب العسكري قدر الامكان توجيهها إلى التسلح والتي تؤدي إلى زيادة النفقات العسكرية.

٣ - توجيه جزء من الإنفاق العسكري الى أنشطة البحث والتطوير التي تؤدي لاحقاً الى ابتكارات يمكن تطبيقها في القطاع المدني.

قائمة المصادر

المصادر باللغة العربية

١ - حسين، بيداء رزاق (٢٠١٨)، الاثار الاقتصادية للنزاعات المسلحة في الدول العربية، مجلة العلوم الاقتصادية، كلية الادارة والاقتصاد، جامعة البصرة، العدد: ١٢.

٢ - خازن، علي(٢٠١٦)، تأثير الانفاق العسكري على التنمية دراسة حالة الجزائر (١٩٩٠.٢٠١٥)، رسالة ماجستير، كلية الحقوق والعلوم السياسة، قسم العلوم السياسة والعلاقات الدولية، جامعة قاصدي ورقلة، الجزائر.

٣ - الدرويش، ياسر (٢٠١٦)، كسر الارهاب: تقييم مكافحة داعش في العراق، مؤسسة فريدريش ايبرت، مؤتمر وسائل منع ومكافحة الارهاب في الشرق الاوسط وشمال افريقيا وفي الغرب.

٤ - زيادة، مي محمد احمد (٢٠١٤)، جدلية العلاقة بين الإنفاق العسكري والنمو الاقتصادي دراسة تطبيقية على اسرائيل- الدول العربية، رسالة ماجستير، كلية الاقتصاد والعلوم الإدارية، جامعة الأزهر، غزة.

٥ - العدواني، نادر مبارك مطلق فهد (٢٠٢١)، أثر الانفاق العسكري على النمو الاقتصادي في الكويت، المجلة العلمية للبحوث التجارية، العدد الثالث، الكويت.

٦ - عصفور، حابس فؤاد يوسف (١٩٩٢)، اثر الانفاق العسكري على التنمية الاقتصادية لمجموعة من دول الطوق: الاردن، سوريا، مصر واسرائيل، رسالة ماجستير، جامعة اليرموك، الاردن.

٧ - فضل الله، عمر والي الدين (٢٠١٧)، أثر الانفاق العسكري على بعض المتغيرات الاقتصادية، دراسة حالة السودان خلال الفترة ١٩٩٣-٢٠١٣، اطروحة دكتوراة، جامعة النيلين، كلية الدراسات العليا، قسم الاقتصاد، الخرطوم.

٨ - كاظم، علي حسين محمد (٢٠١٩)، الانفاق العسكري بين كفاءة تخصيص الموارد وكلفة الفرصة البديلة، رسالة ماجستير، كلية الادارة والاقتصاد، الجامعة المستنصرية.

٩ - كاهي، د. مبروك (١٩٩٧)، استراتيجيات التسليح وأثرها على منظومات الدفاع الوطنية، مجلة الدراسات الاستراتيجية والعسكرية، المجلد (١)، العدد(١)، المركز الديموقراطي العربي، برلين-المانيا.

١٠ - كداوي، طلال محمود (١٩٩٧)، الانفاق العسكري الاسرائيلي ١٩٦٥- ١٩٩٥، سلسلة اطروحات الدكتوراة، ٣١، ط ١، بيروت.

١١ - المراتي، د. توفيق صبري (٢٠٠٧)، الحروب واثارها على تدهور الاقتصاد العراقي، مجلة جامعة كربلاء العلمية، المجلد الخامس، العدد الثاني، العراق، حزيران.

١٢ - هلال، د. علي كاظم (٢٠١٥)، الانفاق العسكري وأثره في التنمية البشرية في العراق للمدة (٢٠٠٣ ـ ٢٠١٢)، مجلة الكوت للعلوم والادارة، كلية الادارة والاقتصاد، جامعة الواسط، العدد ٢٠، العراق.

١٣ - زيني، د. محمد علي (٢٠٠٩)، الاقتصاد العراقي الواقع وتحديات المستقبل، الطبعة الثالثة، دار الملاك للفنون والآداب وللنشر.

١٤ - عبد الرحمن، صبري (١٩٨٣)، أثر الانفاق العسكري في اسرائيل على مسار النمو الاقتصادي، معهد الانماء العربي، بيروت.

١٥ - مركز دراسات الوحدة العربية (٢٠٠٤)، الكتاب السنوي لمعهد ستوكهولم الدولي لأبحاث السلام، التسلح ونزع السلاح والامن الدولي، بيروت.

١٦ - النصراوي، د. عباس (١٩٩٥)، الاقتصاد العراقي بين دمار التنمية وتوقعات المستقبل: ١٩٥٠- ٢٠١٠، تعريب د، محمد سعيد عبدالعزيز، الطبعة الاولى، دار الكنوز الادبية.

١٧ - هيفاء غانية ورياض ريمي، الانفاق العسكري ونموالاقتصادي في الجزائر: دراسة تجربية للفترة ١٩٧٣. ٢٠١٦، مجلة أبحاث اقتصادية وإدارية، المجلد: ١٣، العدد: ٢، الجزائر، ٢٠١٩، ص: ٢٣٤.

المصادر باللغة الاجنبية

اولا: المصادر باللغة الفارسية:

١٨ - اميري، حسن (٢٠١٧)، طراحى الگوى پيش بينى فناورى هاى موثر دفاعى به منظور اجراى برنامه هاى راهبردى، فصلنامة مديريت نظامى، سال (١٧)، شماره (١)، إيران. (تصميم نموذج للتنبؤ بتقنيات الدفاع الفعالة من أجل تنفيذ الخطط الاستراتيجية، المجلة الادارة العسكرية، السنة (١٧)، العدد:١، إيران).

١٩ - بيضايي، د. سيد إبراهيم (٢٠٠١)، رابطه بين مخارج نظامي وبرخي از متغيرهاي اقتصادي در إيران ١٣٧٦ . ١٣٥١، فصلنامه علمي، پزوهشى علوم انسانى دانشگاه الزهرا (س)، سال يازدهم، شماره ٣٧ و٣٨، إيران. (العلاقة بين النفقات العسكرية وبعض المتغيرات الاقتصادية في إيران ١٩٧٢ ـ ١٩٩٧، جامعة الزهراء، المجلة العلمية الفصلية، السنة: ١٠، العدد: ٣٧ و٣٨، إيران).

٢٠ - مدرس، محمد ولى وديگران (٢٠١٧)، نقش مجمع هاى نظامى - صنعتى در سياست خارجى ايالات متحده امريكا، فصلنامه پزوهش هاى روابط بين الملل، دوره اول ، شماره ٢٤، ايران. (محمد ولي مدرس واخرون (٢٠١٧)، دور الصناعة العسكرية في السياسة الخارجية الامريكية، المجلة الفصلية لبحوث العلاقات الدولية، المجلد الاول، العدد ٢٤، إيران).

ثانياً: المصادر باللغة الإنكليزية:

21 - Asongu, S., & Amankwah-Amoah (2016), Military expenditure, terrorism, and capital flight: Insights from Africa. African Governance and Development Institute WP/16/018.

22 - KUMAR, Ganesh (2017), Countries military expenditures: Definitions and Determinants. Economic Affairs.

23 - Nourzad, F. A., (1987), Reexamination of the effect of rapid military spending on inflation. Quarterly Journal of Business and Economics.

24 - Bardwell, Harrison & Iqbal, Mohib(2021),The Economic Impact of Terrorism from 2000 to 2018, Journal of Peace Economic, Peace Science and Public Policy, volume 27, issue 2,250.

مواقع الانترنت:

25 - https://www.britannica.com/topic/military-industrial-complex

26 - https://www.un.org/Depts/oip-Oil-for-Food-Programme-1995

٢٧ - طلس بيانات العالم، إحصائيات دولية و إقليمية و بيانات قومية و خرائط وتصنيفات

https://ar.knoema.com/atlas/topics/national-Defense

٢٨ - لطيف، د. شاكر (٢٠١٥)، الإنفاق العسكري المحور الأساسي في استراتيجية السياسية المالية العراقية المعاصرة، موقع شبكة الاقتصاديين العراقيين، ص: ١٨. انترنت- الرابط

www.iraqieconomists.net

٢٩ - البنك الدولي، مؤشرات التنمية العالمية، على الرابط ا:

https://databank.albankaldawli.org/reports.aspx?source=2&country=IRQ

٣٠ - الهاشمي، حميد (٢٠١٠)، عسكرة المجتمع العراقي، مركز ال الحكيم الوثائقي/ انترنت- الرابط:

http://www.alhakeem- Iraq.net

٣١- الامم المتحدة (١٩٩٠)، انترنت- الرابط:

http://www.un.org/en/ga\search/vicw-doc.asp/661(1991)

٣٢ - معهد الاقتصاد والسلم، مؤشر الإرهاب العالمي، قياس تأثير الإرهاب، ٢٠٢٠.

Institute of Economic and Peace (IEP) 2020, MEASURING THE IMPACT OF TERRORISM, GLOBAL TERRORISM INDEX 2020

٣٣ - بدر، فاطمة والصباغ، معاذ (٢٠٢٠)، أساسيات الادارة، منشورات الجامعة الافتراضية السورية، دمشق. انترنت- الرابط:

https://pedia.svuonline.org/pluginfile.php/2652/mod_resource/content/7/%D8%A3%D8%B3%D8%A7%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%AA%20%D8%A7%D9%84%D8%A5%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%A9.pdf

كارامەیی پڕۆگرامێکی ڕاهێنراو لە سەر هەندێ لە ستراتیژییای فێربوونی چالاك بۆ گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی باخچە

(فعالية برنامج تدريبي قائم على بعض استراتيجية التعلم النشط لتنمية القيم الاقتصادية لدى طفل الروضة)

(The Effectiveness of a Training Program based on some Active Learning Strategy to developed the Economic Values of the Kindergarten Child)

عبدالصمد احمد محمد[١]، شاجوان عبدالله احمد[٢]
[١،٢] بەشی باخچەی منداڵان، کۆلێجی پەروەردەی بنەرەتی، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: abdulsamad.mohammed@univsul.edu.iq

پوختە

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە زانینی کارایی دروستکردنی پرۆگرامێکی ڕاهێنانییە بۆ گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵی باخچە. سنوری توێژینەوەکە بریتییە لە منداڵانی باخچە تەمەن (٥_٦) ساڵ بۆ ساڵی خوێندنی (٢٠٢٢-_٢٠٢٣).
لە پێناو گەیشتن بە ئامانجی توێژینەوەکە توێژەران میتۆدی ئەزمونیان بەکارهێناوە کە پشت دەبەستێت بە دوو گروپی (ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو). کۆمەڵگەی توێژینەوەکە پێکهاتووە لە (٣٥٨٧) منداڵی باخچە لە سنوری بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی ڕانیە. نمونەی توێژینەوەکە پێکهاتووە لە (٢٤) منداڵ کوڕ و کچ (١٢) منداڵ بۆ گروپی ئەزمونی و (١٢) منداڵ بۆ گروپی کۆنترۆڵکراو. ئامرازەکانی توێژینەوەکە پێکهاتووە لە ئامادەکردنی پێوەری وێنەیی بەها ئابوورییەکان، پێوەرەکە پێکهاتووە لە (٣٠) برگە وە برگەکان دابەشکراون بەسەر (٦) بواردا کە بۆ هەر بوارێك (٥) برگە لە خۆدەگرێت، دوای دڵنیابوونەوە لە ڕاستگۆیی و جێگیری پێوەرەکە بەسەر نمونەی توێژینەوەکەدا جێبەجێکرا کە گروپی (ئەزمونی)یە. پاشان توێژەران پرۆگرامێکی ڕاهێنانیان دروست کرد بۆ گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی باخچە بۆ ئەم مەبەستەش توێژەران سوودیان لە توێژینەوەکانی پێشوو بینیوە، پرۆگرامەکە لە (١٤) دانیشتن پێکهاتووە، (٢) دانیشتن لە هەفتەیەکدا وە هەر دانیشتنێك (٣٠) خولەکی خایاند.
لە چارەسەر کردنی ئاماری و شیکردنەوەی داتا و زانیارییەکان و دەرهێنانی ئەنجامەکان، پرۆگرامی (SPSS) بەکارهێنرا، وە گرنگترین ئامرازە ئامارییە بەکارهاتووەکانیش بریتی بوون لە تاقیکردنەوەی (T) دوو نمونە (Two Independent Samples T_test) بۆ تاقیکردنەوەی پێشەکی و پاشەکی گروپی (ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو).
لە گرنگترین ئەنجامەکانی توێژینەوەکە بریتی بوو لە :
١. پرۆگرامی ڕاهێنانی لە سەر ستراتیژییای فێربوونی چالاك ، کاریگەری هەیە بۆ گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی باخچە.
٢. جیاوازی تاقیکردنەوەی پێشەکی و پاشەکی گروپی ئەزمونی دەریخست کە پرۆگرامەکە کاریگەری هەبووە لە بەرژەوەندی تاقیکردنەوەی پاشەکی.
٣. نەبوونی جیاوازی لە نێوان تاقیکردنەوەی پێشەکی و پاشەکی گروپی کۆنترۆڵکراو دەرخەری ئەو ڕاستییەیە کە شێوازی وانەووتنەوەی ئاسایی (تەقلیدی) هیچ گۆڕانکارییەکی لە ئەنجامی تاقیکردنەوەی گروپەکەدا دروست نەکرد.

کلیلە ووشە: پرۆگرامی ڕاهێنان ، فێربوونی چالاك ، بەها ئابورییەکان ، منداڵی باخچە

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10492
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٢/١٩ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/١٥ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	abdulsamad.mohammed@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ پ.ی.د. عبدالصمد احمد محمد، شاجوان عبدالله احمد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

ملخص

يهدف البحث الى معرفة فعالية بناء برنامج تدريي لتنمية القيم الاقتصادية لدى طفل الروضة. لقد تكون حدود البحث من الاطفال الرياض الذين تتراوح أعمارهم بين (٥-٦) سنوات للعام الدراسي (٢٠٢٢ – ٢٠٢٣).

ولتحقيق هدف البحث تم استخدام الباحثان المنهج التجريبية الذي يعتمد على المجموعتين (التجريبية والضابطة). لقد تكون مجتمع البحث من (٣٥٨٧) طفل الروضة في مديرية تربية رانيه ، وأختيرت (٢٤) طفلا و طفلة كعينة البحث ، (١٢) طفلا للمجموعة التجريبية ، و (١٢) طفلا للمجموعة الضابطة . لقد قام الباحثان من اعداد أداة البحث لمقياس المصور القيم الأقتصادية التي تكونت من (٣٠) فقرة مقتسمة على (٦) المجال تحتوى كل منها على (٥) فقرة.

وبعد ذلك تم التأكد من صدق وثبات المقياس تم تطبيقه على عينة البحث . أما البناء البرنامج تدريي لتنمية القيم الأقتصادية لدى طفل الروضة ، أعتمدت الباحثان من الدراسات السابقة ، فقد تكون البرنامج من (١٤) جلسات ، جلستان في الاسبوع ، واستغرقت (٣٠) دقيقة لكل جلسة.

وتم استخدام البرنامج الأحصائي (SPSS) لتحليل البيانات واستخرج النتائج ، ومن أهم الوسائل الاحصائية اختبار (T) للعينتين (Two Independent Samples T-test) للأختبار (القبلي و البعدي) المجموعتين (التجريبية و الضابطة).

وقد توصل البحث الى أن :

١.البرنامج التدريي على استراتيجية التعلم النشط ، لها تأثير على تنمية القيم الأقتصادية لدى طفل الروضة.

٢. أظهر الفرق بين الاختبار (القبلي و البعدي) للمجموعة التجريبية أن البرنامج كان فعالاَ لصالح الاختبار البعدي.

٣.عدم وجود فرق بين الاختبار القبلي و البعدي للمجموعة الضابطة ظهرت الى ان طريقة التدريس التقليدية لم تحدث اي تغير في نتائج اختبار المجموعة.

مفتاح الكلمات: برامج التدريب، التعلم النشط، القيم الاقتصادية، طفل الروضة

Abstract

The aim of this study is to determine the effectiveness of a training program to develop economic values among kindergarten children. The limitation of this study is kindergarten children aged (5-6) years for the academic year (2022-_2023).

In order to achieve the objective of the study, the two researchers used an experimental method that relies on two groups (experimental and controlled). The study community consists of (3587) kindergarten children in Ranya Education Directorate. The sample consisted of 24 children, boys and girls, 12 children for the experimental group and 12 children for the control group. The research tools consist of preparing a pictorial scale of economic values, the scale consists of (30) items and the items are divided into (6) areas that contain (5) items for each area. experiential) is then the two researchers developed a training program to develop economic values among kindergarten children. For this purpose, the two researchers used previous research. The program consisted of 14 sessions, 2 sessions per week and, for each session 30 minutes.

SPSS was used in the statistical analysis of data and results. The most important statistical tools used were the (Two Independent Samples T_-test) for the preliminary and post hoc tests of the experimental and control groups.

The most important results of the study were:

1. Training programs on active learning strategies have an impact on the development of economic values in kindergarten children.

2. The difference between the preliminary and post test of the experimental group showed that the program was effective in favor of the post test.

3. The lack difference between the preliminary and post test of the control group reflects the fact that the traditional teaching method did not make any change in the results of the group.

Keywords: Program Training , Active Learning , Economic Values , kindergarten Child

بەشی یەکەم: ناساندنی توێژینەوەکە

کێشەی توێژینەوەکە:

ئەو کۆمەڵگایەی کە بە کێشەی ئابووریدا تێ دەپەڕێت کاریگەریی هەیە لەسەر پێشکەوتن و خزمەتکردن بە تاکەکان و زۆر گۆڕانکاری هەیە لەم سەردەمەدا کە کاریگەریی ڕوونیان هەبووە لەسەر بچووکترین پێکهاتەی کۆمەڵگا کە خێزانە و بەو شێوەیەش کاریگەری لەسەر منداڵەکەش هەیە.

لە بەرئەوەی بارودۆخی ئابووری زۆربەی خێزانەکان زۆر جیاوازە و زۆر سەختە کاتێك داهاتی خێزان لاواز دەبێت و ناتوانێت داواکارییە سەرەتاییەکانی منداڵەکە جێ بەجێ بکات، ئەوا ڕەنگە ئەو منداڵە هەست بە تووڕەیی بکات بەرامبەر بە خێزانەکەی،

پەروەردەی ئابووری لایەنێکی گرنگی پەروەردەییە، بە بێ ئەو پرۆسەی پەروەردە تەواو نابێت و پێویستە لە تەمەنێکی زووەوە بە دوای ڕێگەیەکی نوێدا بگەڕێت بۆ گەشەکردنی لە منداڵاندا. (علي، ٢٠٢١: ٩٤٣)

سەرەڕای ئەم گرنگییە، واقعی ئێستا نەبوونی بەرنامەی فێرکاری بە گشتی و پرۆگرامی ڕاهێنانی بە تایبەتی، ڕێگرە لە بەرەو پێش چوونی ڕەوتی فێرکردن لە باخچەکانی کوردستاندا، بۆیە پێویستە پرۆگرامێکی چالاکی و فێرکردن پەیڕەو بکرێت کە ببێتە هۆی گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی باخچە.

وەك ئاشکرایە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا پێداویستییەکانی مرۆڤ بەردەوام لە زیاد بووندایە بە جۆرێك کە ئەو بابەتانەی لە ساڵانی پێشوودا ئەو گرنگییەی نەبووە، ئێستا بووەتە پێویستییەکی گرنگی ژیان بۆ نموونە مۆبایل، ئینتەرنێت، کۆمپیوتەر، کارەبا، ئاو، خۆراك، کات، ئەمانە و چەندان شتی دیکە کە بەردەوام مرۆڤەکان بەکاری دەهێنن، بێ ئەوەی بیر لەوە بکەنەوە کە ئابوورییانە بەکاری بهێنن و زیادەڕەوی تێدا نەکەن، کە هەموو ئەمانە پێویستە منداڵی لەسەر ڕابهێنرێت کە دەبێت پابەند بین بە بەکارهێنانیانەوە و کەسانی دیکە سوودی لێ ببینن.

توێژەران تێبینی ئەوەیان کرد لە میانی خوێندنی کۆرسات و سەردانیکردنی باخچەکان و مامەڵەکردنی بەردەوامی ڕۆژانە لەگەڵ منداڵدا، هەستیان کرد کە منداڵان گرنگی و بەهای ئەو شتانە نازانێت کە بەکاریان دەهێنێت، کە ئەمەش پێویستی بە پرۆگرامێك هەیە بۆ دروستکردنی ئەو بەهایانە لە منداڵدا، بۆیە کێشەی توێژینەوەکە پێویستی بە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە سەرەکییە دەبێت: ئایا مەودای کارامەیی پرۆگرامێك لە گەشەپێدانی بەها ئابورییەکان چەندە لە سەر هەندێ ستراتیژیای فێربوونی چالاك لای منداڵانی باخچە؟

گرنگی توێژینەوەکە:

ئامانجی باخچەی منداڵان ئەوەیە کە هەموو ڕەهەندە جیاوازەکانی جەستەیی و مەعریفی و سۆزدارییەوە گەشەیەکی گشتگیری یەکپارچە و هاوسەنگ بە کەسایەتی منداڵاندا بەدیبهێنێت لە ڕێگەی ئەو چالاکییانەی کە باخچەی منداڵان دابینیکردوون، چونکە چالاکی پەروەردەیی هەوڵێکی دەروونیی و جەستەیی و ڕاهێنانی کارامەییە لە پرۆسەی پەروەردەیی لە بوارەکانی زانین و دەروونی و هەڵچوونی و چالاکیدا، توخمێکی گرنگن لە بنیاتنانی کەسایەتی منداڵدا هەروەك منداڵ یارمەتیدەرە لە پەرەدان بە پشت بەستن بە خود و پێکهێنانی خوود

و لێهاتوویی و بەها. (عطية واخرون، ٢٠١٨: ٣)

گرنگی توێژینەوەکە لەم خاڵانەی لای خوارەوەیە:

١. ئەم توێژینەوەیە یارمەتی ئەوکەسانە دەدات کە پرۆگرامی خوێندن بۆ باخچەی منداڵان پەرە پێ دەدەن.

٢. یەکێك لەو بابەتەی کە ئەم توێژینەوەیە جەختی لەسەر دەکاتەوە و مامەڵەی لە گەڵدا دەکات، پەروەردەی ئابوورییە وەك لایەنێکی گرنگ کە بە بێ ئەوە پرۆسەی پەروەردە تەواو نابێت.

٣. ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە لە بەرئەوەی لە ئاستی هەرێمی کوردستان و عێراقدا کەمە، بە پێی زانینی توێژەر، بۆیدەرکەوتووە کە ئاستی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە گرنگی خۆی هەیە لە پەرتوکخانەکاندا، بۆیە هەر کۆششێك لەو بوارەدا بکرێت گرنگی خۆی هەیە.

٤. گرنگی بابەتی توێژینەوەکە لەو فێربوونە چالاکەدا دەردەکەوێت کە یەکێکە لە ڕەوتە پەروەردەییە هاوچەرخەکان و وەڵامێکی بابەتییانەیە بۆ ئەوەی لە ئێستادا پەروەردەکاران داوای چی دەکەن لە کاتی ئێستادا لە پێویستی بەکارهێنانی ستراتیژییەکانی لە فێربووندا و کاریگەریی ئەو ستراتیژیانە و باشتر کردنی دەستکەوتەکانیان و مەیلی ئەوان بۆ فێربوون.

گریمانەی توێژینەوەکە:

١. جیاوازی بەڵگەداری ئاماری نییە لە ئاستی بەڵگەداری (٠,٠٥) لە نێوان نمرەکانی منداڵانی گروپی ئەزموونی و کۆنترۆڵکراو لە سەر پێوەری بەها ئابوورییەکان بە پێی گۆڕاوی ڕەگەز (کوڕ و کچ) لە تاقیکردنەوەی پێشەکی.

٢. جیاوازی بەڵگەداری ئاماری نییە لە ئاستی بەڵگەداری (٠,٠٥) لە نێوان نمرەکانی منداڵانی گروپی ئەزموونی و کۆنترۆڵکراو لە سەر پێوەری بەها ئابوورییەکان بە پێی گۆڕاوی ڕەگەز (کوڕ و کچ) لە تاقیکردنەوەی پاشەکی.

سنوری توێژینەوەکە:

سنوری بابەتی: پرۆگرامێکی ڕاهێنانی بۆ هەندێك لە بەها ئابوورییەکان بۆ نموونە (بەهای بەکارهێنانی ئاو، بەهای بەکارهێنانی خۆراك، بەهای کارەبا، بەهای کات، بەهای تەکنەلۆژیا، پاشەکەوتکردن).

سنوری مرۆیی: بریتییە لە منداڵانی باخچەی منداڵانی بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی ڕانیە کە تەمەنیان لە نێوان (٥_٦) ساڵیدایە.

سنوری کاتی: بریتییە لە ساڵی خوێندنی (٢٠٢٢ _٢٠٢٣).

سنوری شوێنی: پارێزگای سلێمانی (سەنتەری شاری ڕانیە، قەزای حاجیاوا).

پێناسەی زاراوەکان:

یەکەم: پرۆگرامی ڕاهێنان:

(زهران، ١٩٨٦) پلانێکی دارێژراوە لە بەر ڕۆشنایی دامەزراوە زانستییەکان بۆ دابینکردنی خزمەتگوزاری ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بە تاکی، یان بە کۆمەڵ بە ئامانجی یارمەتیدانی گروپی ڕاهێنان بۆ گۆڕینی ڕەفتارەکانیان بۆ شێوەیەکی باش و گونجاو. (شبيب، ٢٠١٩: ١٩)

پێناسەی تیۆری پرۆگرامی ڕاهێنان: بریتییە لە کۆمەڵێك ڕێکار و ڕێنمایی و چالاکی و ڕاهێنانی کرداری ڕێکخراو بۆ بەدەست هێنانی ئامانجێکی دیاریکراو.

پێناسەی ڕێکاری پرۆگرامی ڕاهێنان: بریتییە لە کۆمەڵێک دانیشتن بە شێوەیەکی زانستی دارێژراون بۆ هەر دانیشتنێک بابەت ئامانج و ماوە و ڕێکار و هەڵسەنگاندن دیاری دەکرێت، لە پێناو گەیشتن بە ئامانجی هەر دانیشتنێک ستراتیژی و تەکنیکی دیاریکراو بە کار دەهێنرێت.

دووەم: فێربوونی چالاك:

(لينا، ٢٠١٤) فەلسەفەیەکی پەروەردەییە کە پشت دەبەستێت بە بەشداری چالاك و پۆزەتیڤانەی فێرخواز لە دۆخی فێرکاری و فێربووندا و هەموو ڕاهێنانە پەروەردەییەکان و ڕێکارەکانی فێرکردن دەگرێتەوە کە ئامانج لێی چالاك کردنی ڕۆڵی فێرخواز و ئەو شوێنەیە کە فێربوون لە ڕێگەی کار و تاقیکردنەوە و توێژینەوە و پشتبەستن بە فێرکار لە بەدەستهێنانی زانیاری و بەدەستهێنانی لێهاتوویی و پێکهێنانی بەها و

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئاڕاستەکان زیاد دەکات. (المصري، ٢٠١٤: ٢٤)

پێناسەی تیۆری فێربوونی چالاك: پرۆسەیەکی وانە ووتنەوەی پەروەردەییە کە پێك دێت لە جۆرەها چالاکی، کە پشت دەبەستێت بە بەشداری چالاکانەی فێرخواز لە پرۆسەی فێربوون و فێرکارییدا، کە فێرخواز سەنتەری سەرەکی پرۆسەی فێربوونە.

پێناسەی ڕێکاری فێربوونی چالاك: سەرجەم ئەو چالاکی و یاری و چیرۆکانەیە کە منداڵانی نمونەی توێژینەوەکە دەیخوێنن و جێ بەجێی دەکەن لە کاتی ئەنجامدانی پرۆگرامی ڕاهیناندا.

سێیەم: بەها ئابووریەکان:

(البلخي،١٩٩١) یەکێك لە جۆرەکانی بەهاکانە کە خۆشەویستی تاکەکانە بۆ کاری بەرهەمهێن و چالاکییە ئابوورییەکان کە بەشدارن لە باشتر کردنی بارودۆخی تاك وکۆمەڵگا. (الحمود، ٢٠١٠: ١٠)

پێناسەی تیۆری بەها ئابوورییەکان: کۆمەڵێك بەهایە کە پێویستە پەرەی پێ بدرێت لە لایەن پەروەردەکارەوە و چاندنی وگەشە کردنی لە لای منداڵ.

پێناسەی ڕێکاری بەها ئابوورییەکان: ئەو نمرەیەیە کە منداڵی باخچەی ساوایان بەدەستی دەهێنێت لە ڕێگەی وەڵامەکانییەوە لەسەر پێوەری وێنەیی بەها ئابوریەکان ، کە لەلایەن توێژەرەوە ئامادەکراوە.

چوارچێوەی مەعریفی توێژینەوەکە

یەکەم: چەمکی فێربوونی چالاك : Active Learning

لە پەروەردەی هاوچەرخدا فێرخواز ڕۆڵی ناوەندی دەگێڕێ و ئەکتیڤە، واتە چالاکی وگەڕان و پرسیار و ئاخاوتن لای فێرخوازە، لە بەرامبەردا مامۆستاش ئاڕاستە و ڕێنیشاندەر و ڕاست کردنەوەی هەڵە و دروست کردنی پاڵنەری فێرخوازە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا پەروەردەی هاوچەرخ پێویستی بە مامۆستایەکە ئامادە کرابێت لە ڕووی زانستی و پیشەییەوە، چەندە شارەزایی زانست و بابەتەکە بۆ مامۆستا پێویستە، ئەوەندەش پێویستی بە شارەزایی و شیاوی و لێهاتوویەکانی وانە ووتنەوە هەیە. (عزیز، ٢٠١٤: ٦)

ئامانجەکانی فێربوونی چالاك:

ستراتیژییەکانی فێربوونی چالاك:

توێژەر لێرەدا جەخت دەکاتە سەر هەندێك لە ستراتیژییەکانی فێربوونی چالاك و باس لەوانە دەکات لە جێبەجێکردنی پرۆگرامەکەیدا بەکاریاندەهێنێت، کە ستراتیژییەکانیش پێکدێن لەمانەی خوارەوە:

١.ستراتیژی فێربوونی هەرەوەزی : Cooperative Learning Strategy.

فێربوونی هەرەوەزی بریتییە لە بەکارهێنانی وانەوتنەوە لە گروپە بچووکەکان کە بە سادەیی تایبەتمەندن، وەك چۆن ئەندامانی پۆلەکە دابەش دەبن بەسەر گروپی دوو، یان چوار ئەندام دوای وەرگرتنی وانەکە لە مامۆستا، دواتر هەموو گروپەکان کار لەسەر ئەو ئەرکانە دەکەن کە بۆ هەریەکەیان دیاری کراوە، بەجۆرێك ئەندامەکان لە هەموو گروپەکان لێیان تێدەگەن و تەواویان دەکەن و خوێندکاران دەبێت جیاوازییە کەسییەکانیان چارەسەر بکەن و پێکەوە کار بکەن، ئەوان تێدەگەن کە هەریەکەیان ڕۆڵی هەیە لە سەرکەوتنی ئەوانی تردا، و بەرپرسیارێتی یەکتریان هەیە. (العازمي، ٢٠٠٢: ٥)

٢.ستراتیژی ڕۆڵبینین: Role Playing

ئەم ستراتیژە لەسەر ئەوگریمانەیە دەگەڕێتەوە کە فێرخوازێك ڕۆڵی هەیە لە پێگەیەکی دیاریکراودا گوزارشت لە خۆی، یان هەر کەسێکی تر بکات، بۆ ئەوەی ئەمە لە ژینگە و هەلومەرجێکی پارێزراودا بکرێت کە فێرخوازان هاوکار و خۆڕاگرن و بەنیازن یاری بکەن.(هنداوي، ٢٠٢١: ١١٢)

٣.ستراتیژی گفتوگۆ: Strategy of Discussion

یەکێك لە ڕێگا باوەکان بۆ بەرزکردنەوەی فێربوونی چالاك باشترین میتۆدی وانە هەموارکراوەکانە ئەگەر وانەکە مەبەستی لە بیرهێنانەوەی زانیاری زیاتر بێت و هانی فێرخوازان بدات کە بەردەوام بن لە فێربوون و زانستی ڕۆشنبیر لە حاڵەتی نوێدا جێبەجێ بکەن و شارەزایی بیرکردنەوە لە شێوازی دیالۆگ و گفتوگۆ، داوا لەمامۆستایان دەکات کە شارەزایی و زانیاری تایبەت بەشێوازی گونجاوی پرسیارکردن و بەڕێوەبردنی گفتوگۆکان هەبێت، هەروەها زانیاری و شارەزایی هەبێت لە دروستکردنی ژینگەیەکی گونجاو بۆ گفتوگۆکردنی فێرخوازان. (علي، ٢٠١٠: ٢٤٦)

٤.ستراتیژی بیرپژان: Brainstorming Strategy بیرپژان یەکێکە لە شێوازەکانی گفتوگۆی بەکۆمەڵ کە بەهۆیەوە ئەندامانی کۆمەڵێك لە تاکەکانی (٥_١٢). لە ژێر چاودێری مامۆستادا هاندراون بۆئەوەی گەورەترین ژمارەی بیرۆکەی هەمەجۆری نوێخواز بە شێوەیەکی خۆڕسك لە کەش و هەوایەکی کراوەدا بەرهەمبهێنن. (خيري, ٢٠١٨: ١٦١).

٥.ستراتیژی چارەسەرکردنی کێشەکان: Strategy of Solving Problem

ستراتیژی چارەسەرکردنی کێشەکان کارامەییەکی عەقڵییە کە دەتوانرێت ڕابهێنرێت و پەرەی پێبدرێت، بەڵام کارامەییەکە کە پەیوەندی بە پرۆسەی عەقڵی تاکەکەسەوە هەیە و ئاستی ئەو چارەسەرانەی کە لەدۆخی کێشەکەدا بەکاردەهێنرێن، تاکەکان جیاوازییان هەیە لە ڕادەی کۆنترۆڵکردنی پرۆسە عەقڵییە لێهاتووییەکانیان لە بەرامبەر کێشەیەکدا، بەهۆی هۆکارە جیاوازەکانی پەیوەست بە تاك و ئەرکەکەوە. (المعنونة، ٢٠١٥: ٣٢)

٦.ستراتیژی دۆزینەوە: Discovery Strategy

توێژینەوە پەروەردەییەکانی ئەم دواییە جەخت لەسەر پێویستی بەکارهێنانی شێوازی دۆزینەوە دەکاتەوە لەوانە وتنەوەدا، چونکە ڕێگە بە فێرخوازان دەدات بە شێوەیەکی کاریگەر بەشداری لە پرۆسەی فێربووندا بکەن ئەم دۆزینەوەیە وەك ئەو پرۆسەیەی کە فێرخواز دەگاتە چارەسەر لەوانەیە دەرهاویشتە، یان گەیشتن بە زانیاریەکی دیاریکراو ڕووبدات دۆزینەوەی کاتێك فێرخواز تووشی گرفت دەبێت، بەدوای ڕێگاکانی چارەسەرکردن یان دووبارە چارەسەرکردنەوەدا دەگەڕێت، کە توانای بیرکردنەوە زیاد دەکات و دۆزینەوەیش یارمەتی زانیاری کۆگاکردنی فێرخوازان دەدات بەشێوەیەك کە وای لێبکات ئەو دەتوانێت بە ئاسانی بیگێڕێتەوە هەرکاتێك بیەوێت. (القيسي، ٢٠١٨: ١٢٤)

٧.ستراتیژی فێربوون بە یاری : Play Strategy

کۆمەڵێك چالاکی فێرکارییە کە ئامانجیان پێشکەشکردنی ئەزموونی فێرکارییە، لەڕێگەی پێشکەشکردنی کات بەسەربردن و خۆشی و کارلێککردن و کردنی خوێندکار بە ئەرێنیتر و چالاکتر و کارلێکتر لەگەڵ مامۆستا و لەگەڵ فێرخوازەکان و زیاتر ئارەزووی بکات.

(الغوالبي، ٢٠١٢: ٦٧٩)

٨.ستراتیژی گێڕانەوەی چیرۆك : Story Strategy

کۆمەڵێك ڕێکارە کە تێیدا زانیارییەکان بە شێوەی گێڕانەوە پێشکەش دەکرێن کە بە جێگەی سەرنج ڕاکێشان و تایبەتمەندە بە مەبەستی گەیشتن بە هەندێك ئامانج. (محمد، ٢٠١٥: ٨٢_٨٥)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دووەم: گەشەکردنی هۆشیاری بەها ئابوورییەکان:

چەمکی بەها ئابوورییەکان:

کۆمەڵێك زانیارییە کە پەیوەندییان بە لایەنە ئابوورییەکانی کۆمەڵگاوە هەیە، و بەشدارە لە ڕەفتاری ئابووری بۆ جێبەجێکردنی مەرجەکانی منداڵ، لەوانەش ئەم چەمکانە (پاشکەوتکردن، خەرجکردنی مامناوەند، هۆشیاری بەکاربردن، ڕێزگرتن لە کار و قازانجی ئابووری، پلاندانانی ئابووری. (شرف، ٢٠١٧: ١٥)

بەها ئابوورییە پەیوەندیدارەکان:

١. بەهای بەکارهێنانی ئاو:

هۆشیاری بەکارهێنانی ئاو یەکێکە لەو بابەتانەی کە ڕای گشتی نێودەوڵەتی داگیر دەکەن و نابێت پشتگوێ بخرێت، هەمووی بەرپرسیارەتی لە ئەستۆی ئێمەیە کە پاراستنی سەرچاوە سروشتییەکان و پراکتیزەکردنی شێوازە شارستانییەکان لە مامەڵەکردن لەگەڵ ئاو و گونجاندنی خووەکانی ڕۆژانەمان. (جواد، ٢٠١٧: ١_٤)

٢. بەهای بەکارهێنانی خۆراك:

خۆراك لەم قۆناغەدا بە مانای دابینکردنی هەموو پێداویستیەکانی منداڵ لە خۆراکەوە نییە، بەڵکو خۆراك دەکات بە کلتوری خۆراکی خۆیان ، بۆیە دایك و باوك دەبێت یارمەتی منداڵەکان بدەن بۆ بەدەستهێنانی خووی خواردنی تەندروست. (آل غيهب، ٢٠١٩: ٧٧)

٣. بەهای بەکارهێنانی ووزە (کارەبا):

سووتاندنی سووتەمەنی بەردینی کە لە بەرهەمهێنانی کارەبادا بەکاردەهێنرێت دەبێتە هۆی برێکی زۆر لە پیسبوون بە بەرگەهەواوە و دزەکردنی نەوت بۆ خاك یان ئۆقیانوسەکان زیانێکی زۆری هەیە و ئەم مەترسییە ژینگەییانە هۆکاری گرنگن بۆ هۆشیاری بەکارهێنانی کارەبا.

٤. بەهای بەکارهێنانی کات:

کات توخمێکی بنەڕەتییە لە بەدیهێنانی زۆربەی کارەکان، کە گرانترین توخمە لە ژیانی مرۆڤدا و بەنرخترین شتە کە مرۆڤەکان لە ژیاندا خاوەنین، چەندە مرۆڤ گرنگی کات و بەهای کات لەبیر دەکات، بۆیە تاك دەبێت ئاگاداری هەموو ساتێك و خولەك و کاتژمێرێك لە کاتژمێرەکانی ژیان بێت و کاری زۆر بکات بۆ دامەزراندن و سوودمەندبوونیان بۆ ئەوەی لەدەستی نەچێت بەبەفیڕۆدانی. (الفقی، ٢٠٠٩: ٢٥)

٥. بەهای بەکارهێنانی تەکنەلۆژیا:

ئێمە بە بەکارهێنانی کۆمپیوتەر و تەکنەلۆژیای پەیوەندییەکان و زانیارییەکان گەیشتوینەتە ئەو خاڵەی کە هیچ گەڕانەوەیەکمان نییە، واتە ئێمە بە خێرایی و بەردەوام بە پێ دەڕۆین بۆ پەرەپێدان و دامەزراندن و بەکارهێنانی ئەم تەکنەلۆژیایە و چیتر ناتوانین بگەڕێینەوە، ئەمەش بارگرانییەکی قورس بە پەروەردەکاران دەبەخشێت لە مامەڵەکردن لەگەڵ پرسەکانی فێرکردن و فێربوون لە سەردەمی گۆڕانکاریدا، چەندین پێشکەوتن و داهێنان. (الجابري، ٢٠١١: ١)

٦. بەهای پاشەکەوتکردن:

پاشەکەوتکردن ئامرازێکە بۆ بەرهەمهێنان و هۆشیاری بەکاربردن پێکەوە، چونکە زیادبوونی بەرهەمهێنان بەهۆی بەرهەمهێنانەوەیە، کە بڕێکی زیاتر لە پێداویستییەکانی بەکاربردن بەدەست دەهێنێت، بێگومان ئەمەش بە میانڕەوی لە بەکاربردن و عەقڵانیکردندا بەدەست دێت. (الخضر، ٢٠٢١: ٢٤٧)

سێیەم: پرۆگرامی ڕاهێنان:

چەمکی پرۆگرامی ڕاهێنان:

کۆمەڵێك ئەزموون و چالاکیی و ڕووداوی پلان بۆ دارێژراو و بەرنامە بۆ دارێژراو، کە بە پشتبەستن بەو تیۆریانەی فێربوون و پەروەردە ڕاست دەکرێنەوە کە فێرخواز بەرکەوتووە و پراکتیزە دەکرێت بۆ ئەوەی بتوانێت زانیاری و لێهاتوویی و شێوازی ڕەفتار و ڕەوتەکان بەدەستبهێنێت کە بەدەستهێنانیان دەبێتە هۆی دابینکردنی پێداویستییەکانی ڕاهێنانی کارەکە بۆ تاکەکان و گەیشتن بە ئامانجەکان بۆ ڕێکخراوەکان. (النجار، ٢٠١١: ٤٦)

پێنجەم: توێژینەوەکانی پێشوو:

١. توێژینەوەی زینب (٢٠١٨): کاریگەری بەرنامەی چیرۆکی بۆ گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی باخچە.

ئامانجی توێژینەوەکەی پێکهاتبوو لە کاریگەری بەرنامەی چیرۆکی بۆ گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی باخچە، میتۆدی توێژینەوەکەی پێکهاتبوو لە میتۆدی ئەزموونی، دیزاینی ئەزموونی بۆ دوو گروپی ئەزموونی و کۆنترۆڵکراو بە تاقیکردنەوەی پێشی و پاشی، کۆمەڵگەی توێژینەوەکەی پێکهاتبوو لە منداڵانی باخچە تەمەن (٥_٦) ساڵ، نموونەی توێژینەوەکەی پێکهاتبوو لە (٢٤) کوڕ و کچ لەباخچە حکومییەکانی شاری بغداد/ ناوچەی کرخ، ئامرازی کۆکردنەوەی زانیاری توێژینەوەکەی پێکهاتبوو لە تاقیکردنەوەی بەها ئابورییەکان بۆ بەهاکانی بەکارهێنانی (ئاو، کارەبا، پاشەکەوت). کە هەریەکەیان لە (٩) برگە پێکهاتبوو، پرۆگرامی چیرۆك (ئامادەکردنی توێژەر) کە پێکهاتبوو لە (١٢) دانیشتن، ئامرازە ئامارییەکانی توێژینەوەکەی پێکهاتبوو لە ڕێژەی سەددی، هاوکۆلکەی جیاکاری و گرانی، هاوکێشەی پەیوەندی بوینت بای سیریل، هاوکێشەی ألفا کرونباخ، مربع کای، ناوەندی ژمێرەیی، بەرنامەی SPSS، لادانی پێوەری، t,test .

گرگنترین ئەنجامی توێژینەوەکە:

_ هیچ جیاوازییەکی بەڵگەداری ئاماری نییە لە نێوان نمرەکانی گروپی ئەزموونی و گروپی کۆنترۆڵکراو بۆ تاقیکردنەوەی بەها ئابوورییەکان (پێشەکی و پاشەکی)

٢.توێژینەوەی هناء (٢٠١٩): پرۆگرامی ئامادەکراو لەسەر چالاکییە هونەرییەکان بۆ گەشەپێدانی هەندێك لەبەها ئابوورییەکان بۆ منداڵی باخچە.

ئامانجی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە ١. دیاریکردنی بەها ئابوورییەکان کە گونجاون بۆ منداڵی باخچە، ٢. ئامادەکردنی پێوەرێك بۆ بەها ئابوورییەکان کە پێویستن بۆ منداڵی باخچە، ٣. ئامادەکردنی پرۆگرامی ئامادەکراو لەسەر چالاکییە هونەرییەکان بۆ گەشەپێدانی هەندێك لەبەها ئابورییەکان بۆ منداڵی باخچە، ٤. دیاریکردنی کاریگەری پرۆگرامی ئامادەکراو لەسەر چالاکییە هونەرییەکان بۆ گەشەپێدانی هەندێك لەبەها ئابوورییەکان بۆ منداڵی باخچە، میتۆدی توێژینەوەکە بریتی بوو لە میتۆدی وەسفی لە جۆری پشکنین و شیکاری، میتۆدی ئەزموونی، دیزاینی ئەزموونی بۆ دوو گروپ، کۆمەڵگەی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە منداڵانی باخچە ئاستی دووەم تەمەن (٥_٦) ساڵ، نموونەی توێژینەوەکە بریتی بوو لە (٦٠) کوڕ و کچ لە شاری منصورە لە پارێزگای الدقهلیە، ئامرازەکانی کۆکردنەوەی زانیاری توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە فۆڕمی دیاریکردنی بەها ئابوورییەکان کە گونجاون بۆ منداڵی باخچە (ئامادەکردنی توێژەر)، پێوەری وێنەیی بەها ئابوورییەکان (ئامادەکردنی توێژەر) بۆ بەهاکانی (کەمکردنەوەی بەکاربردن، خەرجکردن، پاشەکەوتکردن، کار، ڕێزگرتن لە خاوەن پیشەکان)، ئامرازە ئامارییەکانی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە هاوکێشەی پەیوەندی پیرسون، الفا کرونباخ، لادانی پێوەری، هاوکێشەی هوفستاتر، بەرنامەی SPSS، چوارگۆشەی ئیتا.

گرنگترین ئەنجامەکانی توێژینەوەکە:

_ جیاوازی بەڵگەداری ئاماری هەیە لەنێوان ناوەندی نمرەکانی منداڵانی گروپی ئەزموونی و کۆنترۆڵکراو لە جێبەجێکردنی پاشەکی بۆ پێوەری بەها ئابوورییەکان لە بەرژەوەندی گروپی ئەزموونی.

_ جیاوازی بەڵگەداری ئاماری هەیە لەنێوان ناوەندی نمرەکانی منداڵانی گروپی ئەزموونی لەجێبەجێکردنی پێشەکی و پاشەکی بۆ پێوەری بەها

ئابوورییەکان لەبەرژەوەندی جێبەجێکردنی پاشەکی.

٣.توێژینەوەی فایزة (٢٠٢٠): کارامەیی پرۆگرامی ئامادەکراو لەسەر فێربوونی چالاك بۆگەشەپێدانی هەندێك لەبەها ئابوورییەکان لای منداڵی باخچە.

ئامانجی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە ١. دیاریکردنی هەندێك لە بەها ئابوورییەکان کە دەتوانرێت پەرەی پێبدرێت لای منداڵی باخچە بەبەکارهێنانی فێربوونی چالاك، ٢. ئامادەکردنی پرۆگرامی ئامادەکراو لەسەر فێربوونی چالاك بۆگەشەپێدانی هەندێك لەبەها ئابوورییەکان بۆ منداڵی باخچە، ٣. زانینی کارامەیی فێربوونی چالاك بۆگەشەپێدانی هەندێك لەبەها ئابوورییەکان بۆ منداڵی باخچە، ٤. ئامانجی توێژینەوەی ئێستا گەشەپێدانی هۆشیارییە بە بەها ئابوورییەکان لای منداڵی باخچە، میتۆدی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە نیمچە ئەزموونی، کۆمەڵگەی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە منداڵانی باخچە تەمەن (٤_٦) ساڵ ئاستی یەکەم، نموونەی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە (١٦) کوڕ و(١٥) کچ لەشاری سادات لە پارێزگای المنوفیە، ئامڕازەکانی کۆکردنەوەی زانیاری توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە فۆڕمی بەها ئابوورییەکان (ئامادەکردنی توێژەر، کارتی تێبینی ئەدای منداڵانی باخچە بۆ بەها ئابوورییەکان (ئامادەکردنی توێژەر)، تاقیکردنەوەی وێنەیی بەها ئابوورییەکان بۆ منداڵی باخچە (ئامادەکردنی توێژەر) بۆ بەهاکانی بەکارهێنانی (ئاو، خۆراك، کات، پارە، کاڵا و خزمەتگوزارییەکان، پاشەکەوتکردن، پارێزگاریکردن لە کەلوپەلی گشتی، پارێزگاریکردن لە کەلوپەلی تایبەتی، ڕێزگرتن لە کرێکار و خاوەن پیشەکان، کڕین و فرۆشتن)، پرۆگرامی ئامادەکراو لەسەر فێربوونی چالاك بۆگەشەپێدانی هەندێك لەبەها ئابوورییەکان لای منداڵی باخچە (ئامادەکردنی توێژەر)، ئامرازە ئامارییەکانی توێژینەوەکە پێکهاتبوو لە لادانی پێوەری، ناوەندی ژمێرەیی، t,test.

گرنگترین ئەنجامی توێژینەوەکە:

_ جیاوازی بەڵگەداری ئاماری هەیە لە نێوان ناوەندی نمرەکانی منداڵانی گروپی ئەزموونی لە پێوانەی پێشەکی و پاشەکی لەسەر پێوانەی بەها ئابوورییەکان دوای خستنەڕووی پرۆگرامی پێشنیارکراو لەبەرژەوەندی پێوانەی پاشەکی.

ڕێکارەکانی توێژینەوەکە

یەکەم: میتۆدی توێژینەوەکە :

لە توێژینوەکەدا توێژەران پشتیان بە میتۆدی ئەزموونی بەستووە، میتۆدی ئەزموونی لە نێو میتۆدەکاندا وردترین میتۆدی توێژینەوەیە و ڕەنگە لە هەموویان ئاڵۆزتر و قورستر بێت، لەم ڕێبازەدا توێژەر بە تەنها دۆخەکە وەسف و دیاری ناکات و چالاکییە زانستییەکەی هەر ئەوەندە نییە کە تێبینی ئەو ڕەوشە بکات کە هەیە، بەڵکە لەوەش زیاترە و هەڵدەستێت بە چارەسەرکردنی فاکتەرەکانی توێژینەوەکەی. (بۆکانی، ٢٠٢٠: ١٠١).

دووەم: دیزاینی ئەزمونی :

توێژەران پشتیان بەستووە بە دیزاینی ئەزموونی بۆ دوو گروپی ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو (لە پێوانەی پێشەکی و پاشەکی).

سێیەم: کۆمەڵگەی توێژینەوەکە:

کۆمەڵگەی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە منداڵانی باخچەی تەمەن (٥_٦) ساڵ ئاستی (سەرەتایی) لە هەردوو ڕەگەزی (کوڕ و کچ) بۆ ساڵی خوێندنی (٢٠٢٢_٢٠٢٣) کە ژمارەیان بریتییە لە (٣٥٨٧) منداڵی باخچە لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی قەزای ڕانیە/ حاجیاوا، جێبەجێکردنی لە باخچە حکومییەکان.لەخشتەی (١) خراوەتەڕوو

خشتەی (١)

کۆمەڵگەی توێژینەوە

بەڕێوەبەرایەتی پەروەردە	ژمارەی باخچە	ژمارەی منداڵ
ڕانیە	١٣	١٧٥٣
حاجیاوا	٦	٩٥٠
چوارقوڕنە	٨	٨٨٤
کۆی گشتی	٢٧	٣٥٨٧

چوارەم: نمونەی توێژینەوەکە:

نموونەی توێژینەوەکە پێکهاتووە لە (٢٤) منداڵی (کوڕ و کچ) بەشێوەی یەکسان لە باخچەی منداڵانی خونچە لە حاجیاوا، (١٢) منداڵ بۆ گروپی ئەزموونی (٦ کوڕ) و (٦) کچ. (١٢) منداڵ بۆ گروپی کۆنترۆڵکراو (٦ کوڕ) و (٦) کچ ، نموونەی توێژینەوەکە بە شێوەیەکی مەبەستدار هەڵبژێردرا.

پێنجەم: ئامرازەکانی توێژینەوەکە : بۆ بەدیهێنانی ئامانجی توێژینەوەکە کە بریتییە لە زانینی کارامەیی پرۆگرامێکی ڕاهێنانی بۆ گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی باخچە تەمەن (٥_٦) ساڵ یەك پێوەری بەکارهێناوە کە بریتیە لە:

١.پێوەری بەها ئابوورییەکان: توێژەران هەستان بە ئامادەکردنی پێوەرێك بە پشت بەستن بە چەند پێوەرێکی زانستی و کتێب و توێژینەوە زانستییەکان، وەك (زينب ٢٠١٨، هناء ٢٠١٠، فايزة ٢٠٢٠)، پێوەرەکە پێکهاتووە لە (٣٠) برگە، سەرەتا توێژەران بوارەکانی دیاریکردووە کە پێکهاتبوون لە (شەش) بوار کە بریتین لە بوارەکانی (ئاو، خۆراك، کارەبا، کات، تەکنەلۆژیا، پاشەکەوتکردن) کە هەریەکە لە بوارەکانی (ئاو، کارەبا، پاشەکەوتکردن) توێژەران برگەکانیان ئامادەکردووە بە سوود وەرگرتن لە توێژینەوەکانی پێشوو بە دەستکاریکردنێکی کەمەوە، بەڵام هەریەکە لە بوارەکانی (خۆراك، کات، تەکنەلۆژیا) توێژەران ئامادەیان کردووە و دایانڕشتووە بە سوود بینین لە سەردانیکردنی باخچەکان و مامەڵکردنی بەردەوامی ڕۆژانە لە گەڵ منداڵدا کە بە پێویستی زانی ئەم (سێ) بوارەش زیاد بکات لە توێژینەوەکەیدا، لەسەرەتادا توێژەران بۆ هەریەکە لە بوارەکان (٦) برگە و پرسیاریان دانابوو کە بۆ هەر برگە و پرسیارێك جێگرەوەکانی بریتی بوون لە (بەڵێ، نەخێر)، پێدانی نمرەی (١، سفر) بۆ جێگرەوەکان، لە پاش گفتوگۆکردن نێوان توێژەران، بە گونجاوییان زانی بۆ هەر بوارێك (٥) برگە و پرسیار دابنرێت کە دەگونجێت لەگەڵ ئاستی تەمەنی منداڵ، چونکە پێیوابوو منداڵ زوو بێزار دەبێت و توانای وەڵامدانەوەی پرسیاری زۆری نییە.

ڕێکارەکانی پێوەری بەها ئابوورییەکان: بۆ ئەوەی پێوانەی توێژینەوەکە سەرکەوتوو باوەڕ پێکراو بێت و پشتی پێ ببەسترێت ئەوە دەبێت هێزی جیاکاری و ڕاست و دروستی و جێگیری بۆ دەربهێنرێت

أ-ڕاستی و دروستی (الصدق):

چەند جۆرێک لە ڕاستی هەن، یەکێک لەو جۆرانە ڕاستی ڕواڵەتییە، توێژەران لەم توێژینەوەدا ڕێگای ڕاستی ڕواڵەتی بەکارهێناوە.

توێژەران بە مەبەستی گەیشتن بە ڕاستی و دڵنیابوون لە ئاستی پێوەرەکە و گونجانی لەگەڵ ئاستی تەمەنی منداڵەکان و تا چەند برگەکان بەشێوەیەکی ورد و ئەکادیمی داڕێژراوە و لە توانایدا هەیە پێوانەی ئاستی منداڵەکان بکات، بۆ ئەم مەبەستەش توێژەر لە ڕێکەوتی (٢٠٢٢/٩/٧) هەستان بە دابەشکردنی فۆڕمی پێوەرەکە، کە پێکهاتبوو لە (٣٠) برگە بەسەر (١١) شارەزا لە بوارەکانی دەروونزانی و پەروەردە و ڕێگاکانی وانەووتنەوە.

داوایان لە شارەزاکان کرد کە ڕاوو و بۆچوون و تێبینیە زانستییەکانی خۆیان لەسەر گونجاوی و نەگونجاوی پێوەرەکە بخەنەڕوو.

پاشان توێژەران لە ڕێکەوتی (٢٠٢٢/٩/٢٤) کۆتا فۆڕمیان وەرگرتەوە، ڕێژەی سەدی بەکارهێنا بۆ دەرهێنانی ڕاستگۆیی ڕواڵەتی پێوەرەکە،

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

توێژەران کۆدەنگی پسپۆڕ و شارەزاکانی بۆ ئاستی گونجاوی بوار و برگەکانی پێوەرەکە، کە ڕێژەکەی دەگاتە (٩٠,٣٪) ی کۆ دەنگی پسپۆڕ و شارەزاکان، دەرکەوت کە سەرجەم برگەکانی پێوەرەکە پەسەندن بەپێی بوارەکانی پێوەرەکە کە سەرجەم برگەکان مانەوە تەنها (٧) برگە لە ڕووی دارشتنی ڕێزمانی چاککران. لە خشتەی (٢) خراوەتەڕوو.

خشتەی (٢)

ڕاستگۆیی ڕواڵەتی تاقیکردنەوەی وێنەیی بەها ئابوورییەکان

بوارەکان	برگەکان	ژمارەی شارەزا	ڕای شارەزا		ڕێژەی سەدی	ئەنجام	چاککردنی دارشتنی ڕێزمانی
			گونجاو	نەگونجاو			
ئاو	1	11	9	2	81.8%	مایەوە	-
	2	11	10	1	90.9%	مایەوە	-
	3	11	11	0	100%	مایەوە	-
	4	11	8	3	72.7%	مایەوە	-
	5	11	11	0	100%	مایەوە	-
خۆراك	1	11	10	1	90.9%	مایەوە	چاککرا
	2	11	11	0	100%	مایەوە	-
	3	11	11	0	100%	مایەوە	چاککرا
	4	11	11	0	100%	مایەوە	-
	5	11	11	0	100%	مایەوە	چاککرا
کارەبا	1	11	9	2	81.8%	مایەوە	چاککرا
	2	11	11	0	100%	مایەوە	-
	3	11	9	2	81.8%	مایەوە	-
	4	11	10	1	100%	مایەوە	-
	5	11	9	2	81.8%	مایەوە	-
کات	1	11	11	0	100%	مایەوە	-
	2	11	11	0	100%	مایەوە	چاککرا
	3	11	11	0	100%	مایەوە	-
	4	11	9	2	81.8%	مایەوە	-
	5	11	10	1	90.9%	مایەوە	-
تەکنەلۆژیا	1	11	11	0	100%	مایەوە	چاککرا
	2	11	10	1	90.9%	مایەوە	-
	3	11	11	0	100%	مایەوە	-
	4	11	10	1	90.9%	مایەوە	-
	5	11	10	1	90.9%	مایەوە	-
پاشەکەوتکردن	1	11	10	1	90.9%	مایەوە	-
	2	11	10	1	90.9%	مایەوە	-
	3	11	10	1	90.9%	مایەوە	-
	4	11	10	1	90.9%	مایەوە	چاککرا
	5	11	10	1	90.9%	مایەوە	-

ب-جێگیری پێوەرەکە(ثبات المقیاس):

بۆ دۆزینەوەی زانینی ئاستی جێگیری ئامرازی توێژینەوە چەند ڕێگایەک هەیە، بۆ ئەم مەبەستە توێژەران جێگیری پێوەرەکەیان بەرێگای (دووبارە تاقیکردنەوە) ی بەکارهێنا.

ڕێگای دووبارە تاقیکردنەوە: توێژەران لەم ڕێگایەدا بە مەبەستی دڵنیا بوون لە جێگیری تاقیکردنەوەکە هەستا بە وەرگرتنی (٢٠) منداڵی باخچە و تاقیکردنەوەیان، لەپاش (٢١) ڕۆژ لە ئەنجامدانی تاقیکردنەوەی یەکەم، تاقیکردنەوەی هەمان ئەو منداڵانە کرایەوە. لەدوای دەرهێنانی ئەنجامەکان فۆرمەکانی هەردوو تاقیکردنەوەکە، هاوکۆلکەی پەیوەندی (پێرسۆن) لە نێوانیان دەرهێندرا، کە ئەنجامەکەی بریتی بوو لە (٠,٨٧) کە ئەمەش ئەنجامێکی باش و گونجاوە بۆ جێگیری تاقیکردنەوەکە و تاقیکردنەوەی لەسەر نموونەی توێژینەوەکە.

٢. توێژەران بە سوود بینین لە توێژینەوەی (بولا، ٢٠١٤) ، (هیة، ٢٠١٨) ، (زینب ، ٢٠١٨) چەند پرۆگرامێکی ڕاهێنانی پرۆگرامەکەیان ئامادە کرد ، وە دیاریکردنی بابەتەکان و ئامانجەکان و کەرەستەکانی پرۆگرامەکە کە گونجاوە بۆ منداڵانی باخچە، سەرەتا پێویستی بە دەستنیشانکردنی پێداویستی و هۆکارەکانی پرۆگرامەکەیە، توێژەران بابەتەکانی بە پێی بوارەکانی تاقیکردنەوەکە و سوود بینین لە توێژینەوەکانی پێشوو دەستنیشان کرد کە بۆ هەر بوارێك دوو بابەت ئامادە کراوە. لە خشتەی (٣) خراوەتەڕوو.

خشتەی (٣)

دەستنیشانکردنی بابەتەکانی پرۆگرامی ڕاهێنان

بوارەکانی بەها ئابوورییەکان	بابەتەکان
هۆشیاری بەکارهێنانی ئاو	١. گرنگی ئاو لة ژیانماندا. ٢. چۆنیەتی پاراستنی ئاو بۆ یارمەتیدانی زەوی.
هۆشیاری بەکارهێنانی خۆراك	١. بەهای خۆراکەکان بزانە. ٢. خۆراك بەفیڕۆ مەدە.
هۆشیاری بەکارهێنانی کارەبا	١.کارەبا ژیانمان بەردەوام دەکات و پەرەی پێدەدات. ٢. شانۆیی دادگاییکردنی مرۆڤ لەسەر زیاد بەکارهێنانی کارەبا.
هۆشیاری بەکارهێنانی کات	١. کات بە نرخە. ٢. کاتە بەتاڵەکانم بەیاری بەسەر دەبەم.
هۆشیاری بەکارهێنانی تەکنەلۆژیا	١.گرنگی تەکنەلۆژیا لە ئاسانکردنی کارەکاندا. ٢. دییە چاوی سووربۆتەوە.
پاشەکەوتکردن	١. بە پاشەکەوتککردنی پارە کاتی خۆش بەسەر دەبەین. ٢. دەخیلەی بیرۆکەکان.

لەدوای دەستنیشانکردنی بابەتەکەنی بەرنامەی ڕاهێنانی توێژەران دەستیان کردووە بە پێویستەکانی دارشتنی بەرنامەکە کە پێویستە بە چەند هەنگاوێکدا تێپەڕت بەم شێوازەی لای خوارەوە:

أ.دیاریکردنی ئامانجی پرۆگرامەکە :

_ئامانجی گشتی: ئەو ئامانجانەن کە لەلایەن توێژەرانەوە دانراون لە پرۆگرامەکەدا بۆ گەشەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی باخچە تەمەن (٥_٦) ساڵ و زیاد کردنی زانیاری منداڵ و سوود بینینی منداڵ لە ژیانی داهاتوویدا.

_ئامانجی ڕەفتاری :

١. بەشداری کردنی منداڵ لە دانیشتنەکاندا.

٢. دیاریکردنی کاتی جێبەجێکردنی پرۆگرامەکە.

٣. بەدەستهێنانی منداڵ بۆ وەرگرتنی بەها ئابوورییەکان و جێبەجێ کردنی لە ژیانی ڕاستەقینەدا لە کات و بارودۆخی جیاوازدا.

ب. شێوازی ڕاهێنانەکان :

لەهەر دانیشتنێکدا چەند شێواز و ستراتیژییەك بەکارهاتووە بە پێی ستراتیژییەکانی فێربوونی چالاك کە پێکهاتوون لە ستراتیژییەکانی (فێربوونی هەرەوەزی ، گفتوگۆ ، ڕۆڵبینین، چارەسەر کردنی کێشەکان ، بیرێژان ، فێربوون بە دۆزینەوە ، فێربوون بە یاری ، گێڕانەوەی چیرۆك).

ج. وەسفی پرۆگرامەکە :

پرۆگرامە پێکهاتووە لە (١٤) دانیشتن ، لە هەفتەیەکدا (٢) دانیشتن جێبەجێکراوە و هەر دانیشتنێك ماوەی (٣٠) خولەکی خایاندووە.

ڕاستگۆیی ڕواڵەتی پرۆگرامەکە :

مەبەست لەوەیە کۆمەڵێك لە پسپۆڕان و شارەزایانی بوارەکە هەڵسەنگاندن بۆ پرۆگرامەکە دەکەن تاوەکو بڕیار لەسەر گونجاوی و نەگونجاوی ڕاهێنان و ئامانج و چالاکییەکانی پرۆگرامەکە دەدەن کە تا چەند لەگەڵ ناوەڕۆکی بابەتی دانیشتنەکان یەکدەگرێتەوە و گونجاوە.

توێژەران پڕۆگرامەکەیان لەگەڵ پێوەرەکەدا هاوپێچ کرد و بەسەر (١١) لە شارەزاکان لە بواری (پەروەردە و دەروونناسی و ڕێگاکانی وانەووتنەوە) دابەش کرد تا ڕای شارەزاکان وەربگرێن سەبارەت بە کۆ دەنگی پسپۆڕانی بوارەکە لە بارەی گونجاوی ڕاهێنانەکان لەگەڵ بابەتی دانیشتنەکان. پاشان توێژەران وەڵامی شارەزاکانیان وەرگرتەوە و توێژەر (ڕێژەی سەددی) بەکارهێنا بۆ دەرهێنانی جێگیری پرۆگرامەکەی ، بە کۆدەنگی شارەزاکان ڕاستگۆیی بۆ پرۆگرامەکە دەرکرد کە گەیشتە (٪١٠٠) واتە هەموو شارەزاکان کۆ دەنگ بوون لەسەر پرۆگرامەکە ، ئەمەش واتای ڕاستگۆیی پرۆگرامەکە دەگەیەنێت.

هەڵسەنگاندنی پرۆگرامەکە :

لە پرۆگرامی ڕاهێناندا پێویستە توێژەر هەڵسەنگاندن بکات تا بزانێت ڕادەی فێربوون و تێگەیشتن و فێربوونی فێرخوازەکان لە چ ئاستێکدا یە، کە ئەویش سێ جۆر هەڵسەنگاندن دەگرێتەوە کە ئەمانەن :

هەڵسەنگاندنی پێشەکی : بە تاقیکردنەوەی فێرخوازەکان لەسەر تاقیکردنەوەی وێنەیی بەها ئابوورییەکان پێش جێبەجێ کردنی پرۆگرامەکە، وە هەڵسەنگاندن بۆ فێرخوازەکان پێش دەستپێکردنی هەر دانیشتنێك.

هەڵسەنگاندنی پێکهاتەیی: هەڵسەنگاندنی هەر چالاکییەك لە کاتی جێبەجێ کردنی پرۆگرامەکەدا.

هەڵسەنگاندنی کۆتایی: لە کۆتایی جێبەجێکردنی پرۆگرامەکەدا دووبارە تاقیکردنەوەی پێوەری وێنەیی بەها ئابوورییەکان دەکرێت.

جێبەجێکردنی پرۆگرامەکە :

دوای ئەنجامدانی ڕێکارییەکان و دەرهێنانی ڕاستگۆیی و جێگیری بۆ پێوەرەکە و دەرهێنانی ڕاستگۆیی بۆ پرۆگرامەکە و، دیاریکردنی ئەو باخچەیەی کە پرۆگرامەکەی تێدا جێبەجێدەکرێت، پاش دیاریکردنی نمونەکە و دیزاینی ئەزمونی و دیاریکردنی کەرەستە و ئامرازی پێویست بۆ چالاکی و ڕاهێنانەکان، توێژەران هەڵدەستن بە جێبەجێکردنی ئەم خاڵانەی خوارەوە :

١. توێژەران داوایان لە بەڕێوەبەری باخچەکە کرد کە پێویستی بە دوو گروپە کە هەر گروپێك پێویستە (١٢) منداڵ بێت، گروپی (ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو) کە پێویستە هەر گروپە و بە جیا لە پۆلێك بێت هەر گروپێك پێکهاتبێت لە (٦ کوڕ و ٦ کچ).

٢. توێژەران ڕۆژێك پێش دەسپێکردنی پرۆگرامەکە تاقیکردنەوەی پێشەکی بۆ هەردوو گروپ ئەنجامدا (ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو).

٣. توێژەران هەوڵیاندا ژوورێك بەکاربهێنن کە داتاشۆوی تێدا بێت هەروەها گونجاو بێت لەگەڵ دانیشتنەکان و ڕاهێنانەکان، ژووری هەنگ بۆ ئەو مەبەستە هەڵبژێردرا چونکە داتاشۆوی تێدا بوو وە گەورەش بوو گونجاو بوو بۆ ڕاهێنانەکان، وە جگە لەوەی کە هەندێ کات هۆڵی شانۆ و باخچەی باخچەکە بەکاردەهات بۆ چالاکییەکان.

٤. توێژەران (٢٠٢٢/١٠/١٥) تاقیکردنەوەی پێشەکیان ئەنجامدا.

٥. توێژەران (٢٠٢٢/١٠/١٦) یەکەم دانیشتنیان ئەنجامدا کە بریتی بوو لە دانیشتنی یەکتر ناسین کە توێژەران خۆیان بە منداڵەکان ناساند و وە زانینی ناوی منداڵەکان ، توێژەران لە هەمان ڕۆژدا هەردوو گروپیان دەبینی بەڵام گروپی کۆنترۆڵکراو تەنها بابەتەکەیان بە (شێوازی تەقلیدی) پێدەوترا و ڕاهێنانەکانیان پێنەدەکرا.

٦. توێژەران کۆتا دانیشتنیان لە (٢٠٢٢/١٢/١٤) کرد .

٧. توێژەران لە (٢٠٢٢/١٢/١٥) تاقیکردنەوەی پاشەکیان ئەنجامدا.

شەشەم: ئامرازە ئامارییەکان :

_تاقیکردنەوەی (ت) بۆ دوو نمونەی سەربەخۆ (Two Independent Sample T_test) بەمەبەستی دۆزینەوەی ئەنجامی تاقیکردنەوەی پێشەکی و پاشەکی و گروپی ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو.

_هاوکۆلکەی پەیوەندی پێرسۆن(Pearson)

بۆ دەرهێنانی جێگیری پێوەرەکە بە ڕێگای دووبارە تاقیکردنەوە.

_تاقیکردنەوەی (مربع کاي) (Chi –Squared test)

بۆ دۆزینەوەی هاوتایی نێوان گروپەکان لە ڕووی گۆڕاوی (ڕیزبەندی منداڵ لە خێزاندا ، دەستکەوتی خوێندنی دایك و باوك ، پیشەی دایك و باوك).

بەشی چوارەم

خستنەڕوو و شیکردنەوەی ئەنجامەکان

١. خستنەڕووی ئەنجامی گریمانەی یەکەم:

گریمانەی یەکەمی ئەم توێژینەوەیە بریتی بوو لە : (جیاوازی بەڵگەداری ئاماری نییە لە ئاستی بەڵگەداری (٠,٠٥) لەنێوان نمرەکانی منداڵانی گروپی ئەزموونی وکۆنترۆڵکراو لە سەر پێوەری بەها ئابوورییەکان بە پێی گۆڕاوی ڕەگەز (کوڕ وکچ) لە تاقیکردنەوەی پێشەکی).

بۆ سەلماندنی ڕاستی و دروستی ئەم گریمانەیە توێژەران تاقیکردنەوەی (T) بۆ دوو نمونەی سەربەخۆ بەکارهێناوە (Two Independent Samples T_test) لە خشتەی (٤) خراوەتەڕوو.

خشتەی (٤)

ئەنجامی تاقیکردنەوەی تائی دوو نمونە (Two Independent Samples T_test) بۆ نمرەکانی گروپی ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو لە تاقیکردنەوەی پێشەکی بەها ئابوورییەکان

گروپ	ژمارە	ناوەندی ژمێری	ناوەندی گریمانی	لادانی پێوەری	پلەی ئازاد	بەهای ت: هەژمارکراو	بەهای ت: خشتەیی	ئاستی بەڵگەداری ٠,٠٥
ئەزمونی	12	13.2500	15	3.74469	22	0.126	2.074	بەڵگەدارنییە
کۆنترۆڵکراو	12	13.4167		2.64432				

وەك لە خشتەی (٤) دەردەکەوێت کە بەهای (T) هەژمارکراو یەکسانە بە (٠,١٢٦) وە بەهای خشتەیی یەکسانە بە (٢,٠٧٤) ، وە پلەی ئازادی بریتییە لە (٢٢) ، لە ئاستی بەڵگەداری (٠,٠٥) ،لەبەر ئەوە بەهای (T) هەژمارکراو بچوکترە لە بەهای خشتەیی ، وە ناوەندی ژمێرەیی هەردوو گروپی(ئەزمونی وکۆنترۆڵکراو) یەکسانن ، دەردەکەوێت کە جیاوازی نییە لە نێوان نمرەکانی گروپی (ئەزمونی وکۆنترۆڵکراو) لە تاقیکردنەوەی پێشەکی بەها ئابورییەکان.

توێژەران ئەم دەرئەنجامە بۆ ئەوە دەگەڕێنێتەوە کە منداڵی باخچە گرنگی بە بەرژەوەندی تایبەتی خۆی دەدات ، دیارترینیان یاریکردن و خود سەنتەرییە ، وە سەبارەت بە بابەتی ئابوری و بەها ئابوورییەکان گرنگی پێنادات ئەمەش بەندە بە ڕۆشنبیری خێزانی ئەو منداڵانەی تاقیکردنەوەیان کراوە ، هەروەها بەکارنەهێنانی ووشەی (بەهای ئابووری) لەلای منداڵ ، وە لەوانەش گرنگتر جێبەجێنەکردنی پرۆگرامی ڕاهێنانە کە لەوانەیە کاریگەری هەبێت یاخود نەبێت، کەواتە بە پێی ئەو ئەنجامەی پێیگەیشتووین ئەم گریمانەیە پەسەند دەکرێت.

٢. خستەڕووی ئەنجامی گریمانەی دووەم :

گریمانەی دووەمی ئەم توێژینەوەیە بریتی بوو لە : (جیاوازی بەڵگەداری ئاماری نییە لە ئاستی بەڵگەداری (٠,٠٥) لە نێوان نمرەکانی منداڵانی گروپی ئەزموونی وکۆنترۆڵکراو لەسەر پێوەری بەها ئابوورییەکان بە پێی گۆڕاوی ڕەگەز(کوڕ و کچ) لە تاقیکردنەوەی پاشەکی).

بۆ سەلماندنی ڕاستی و دروستی ئەم گریمانەیە توێژەران تاقیکردنەوەی (T) بۆ دوو نمونەی سەربەخۆ بەکارهێناوە (Two Independent Samples T_test) لە خشتەی (٥) خراوەتەڕوو.

خشتەی (٥)

ئەنجامی تاقیکردنەوەی تائی دوو نمونە (Two Independent Samples T_test) بۆ نمرەکانی گروپی ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو لە تاقیکردنەوەی پاشەکی بەها ئابوورییەکان

گروپ	ژمارە	ناوەندی ژمێری	ناوەندی گریمانی	لادانی پێوەری	پلەی ئازاد	بەهای ت		ئاستی بەڵگەداری ۰,۰٥
						هەژمارکراو	خشتەیی	
ئەزمونی	12	26.6667	15	1.49747	22	16.781	2.074	بەڵگەدارە
کۆنترۆڵکراو	12	13.3333		2.30940				

وەك لە خشتەی (٥) دەردەکەوێت کە بەهای (T) هەژمارکراو یەکسانە بە (١٦,٧٨١) وە بەهای خشتەیی یەکسانە بە (٢,٠٧٤) ، وە پلەی ئازادی بریتی یە لە (٢٢) ، لە ئاستی بەڵگەداری (٠,٠٥) ، لەبەرئەوەی بەهای (T) هەژمارکراو گەورەترە لە بەهای خشتەیی ، وە جیاوازییەکی بەرچاو هەیە لە نێوان ناوەندی ژمێرەیی گروپی (گروپی ئەزمونی و کۆنترۆڵکراو) لە تاقیکردنەوەی پاشەکی بەها ئابورییەکان ، دوای ئەوەی کە گروپی (ئەزمونی) پرۆگرامەکەی لەسەر جێبەجێکرا وە گروپی (کۆنترۆڵکراو) یش بۆ شێوازی ئاسایی بە جێهێڵدرا بۆیە دەرکەوت کە جیاوازییەکی زۆر هەیە لە نێوان نمرەکانی تاقیکردنەوەی (پێشەکی و پاشەکی) لەبەرژەوەندی گروپی ئەزمونی.

ئەم ئەنجامەش لەگەڵ بۆچوونی (پیاجێ) دا هاوتەریبە کە جەخت لەسەر دوو پرۆسەی تەواوکاری گەشەکردنی مەعریفی منداڵ دەکاتەوە کە ئەوانیش (مژین و خۆگونجاندنن) کە بەرپرسیارە لە ناساندنی ژینگە و توخمەکانی بۆ ناو نەخشەی ڕەفتاری ئێستای تاك وەك خۆی ، وە گۆڕین و ڕێکخستنەوەی نەخشەی مەعریفی تاك بۆ گونجاندنی لەگەڵ پێداویستییەکانی ژینگەی دەرەکیدا.

لێکدانەوەی توێژەر بۆ ئەم دەرئەنجامە ئەوەیە کە پێشکەشکردنی کارامەیی بەها ئابوورییەکان بۆ گروپی ئەزمونی کە لەڕێگەی پرۆگرامەکەوە ئەنجامدرا کە هاندان و پاداشتی باش و فیدباك گرنگی خۆی هەبوو لە پەرەپێدانی بەها ئابوورییەکان لای منداڵانی گروپی (ئەزمونی)، کە ئەمەش پشتڕاستی دەکاتەوە کە ڕاهێنان و چالاکی یارمەتیدەر بۆ چڕکردنەوەی سەرنجی منداڵان لەکاتی جێبەجێکردنی پرۆگرامەکەدا، واتە بە پێی ئەو ئەنجامە ئەم گریمانەیە ڕەفز دەکرێت.

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە:

توێژەران گەیشتنە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:

١. ئاستی منداڵانی باخچە سەبارەت بە زانیاری دەربارەی بەها ئابوورییەکان لە ئاستێکی خراپدایە.

٢. تاقیکردنەوەی پاشەکی بەها ئابوورییەکان دەرخەری ئەو ڕاستییە کە پرۆگرامەکە کاریگەری هەبووە لەسەر گروپی ئەزمونی.

ڕاسپاردەکان :

لە ژێر ڕۆشنایی ئەنجامەکان ، توێژەران چەند ڕاسپاردەیەك دەخەنە ڕوو ، کە ئەمانەن:

١. داواکارن لە وەزارەتی پەروەردە کە سوود ببینێت لە ئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەی ئێستا کاری پێبکات و پرۆگرامی ڕاهێنان لە سەر ستراتیژییای فێربوونی چالاك بخاتە ناو پرۆگرامی باخچەکانەوە ، تا ببێتە هۆکارێك بۆ بەهێزکردنی توانا و لێهاتوویەکانی منداڵ و زانینی منداڵ بۆ گرنگی بەها ئابوورییەکان و جێبەجێکردنی لە ژیانی ڕاستەقینەیدان کە گرنگە بۆ بنیادنانی نەوەیەکی تەندروست بۆ داهاتووی خۆی و خێزان و وولاتەکەی.

٢. کردنەوەی خولی فێرکاری بۆ مامۆستایانی باخچە لەبارەی پرۆگرامە چالاکەکانەوە لەهەر جۆرێك بێت (ڕاهێنانی ، فێرکاری ، هتد...) کە بە شێوازێك بێك چالاك بێت و بەدوور بێت لە شێوازی (تەقلیدی) ، کە بتوانێت گرنگی بەکارهێنانی شتەکانی چواردەوری منداڵ ڕوونبکاتەوە ، تا منداڵ لە ڕێیەوە بەها و گرنگی ئەو شتانە بزانێت کە بەکاریاندەهێت وە پاراستنی ماڵ و سامانی گشتی.

پێشنیازەکان:

ئەم بابەتە بابەتێکی فرە ڕەهەندە و پێکداچوو گرنگە، هەربۆیە پێشنیار دەکەین : توێژەرانی دیکە لەم بوارەدا کاربکەن و توێژینەوەی دیکە لەلایەنە جیاوازەکانی تری ئەم بابەتە بکەن.

١. ئەنجامدانی توێژینەوەی هاوشێوە لە قۆناغەکانی دیکەی خوێندن.

٢. کاریگەری پرۆگرامی ڕاهێنانی لەسەر ستراتیژیای فێربوونی چالاك بۆ زانینی منداڵ دەربارەی گرنگی ژینگە.

لیستی سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان:

١. بۆکانی ، سابیر بەکر ، (٢٠٢٠) ، میتۆدی توێژینەوەی زانستی ، چاپی دووەم ، چاپخانەی چوارچرا ، سلێمانی.

٢. عەزیز ، کەریم ئەحمەد ، (٢٠١٤) ، بنەما گشتییەکانی ڕێگاکانی وانەووتنەوە ، چاپی یەکەم ، چاپخانەی نارین ، هەولێر.

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١. ابن یاسین ، ثناء محمد و احمد ، (٢٠١٣) ، استراتيجيات التعلم النشط وتنمية عمليات العلم ، : الأهمية والمعوقات من وجهة نظر معلمات العلوم ، بحوث ومقالات ، دراسات تجريبية في التربية وعلم النفس السعودية ، مجلد ٤٤ع ، ج٢.

٢. آل غيهب ، حصه عبداللطيف ، (٢٠١٩) ، ممارسات معلمات رياض الأطفال في اكساب الثقافة الغذائية لطفل الروضة أثناء فترة الوجبة ، مجلة العلوم التربوية و النفسية ، العدد الرابع – المجلد الثالث.

٣. الجابري ، نهيل ، (٢٠١١) ، طفل الروضة في عصر التكنلوجيا المعلومات ، جامعة البترا.

٤. جمعه ، فايزة احمد محمد ، (٢٠٢٠) ، فعالية برنامج قائم على التعلم النشط لتنمية بعض القيم الأقتصادية لدى طفل الروضة ، رسالة ماجستير منشورة ، كلية التربية ، جامعة مدينة السادات.

٥. جواد ، شيماء محمد ، (٢٠١٧) ، ترشيد استهلاك الماء واجب ومسؤولية وطنية ، كلية التربية الأساسية ، الجامعة المستنصرية.

٦. الحمود ، هناء قاسم ، (٢٠١٠) ، دور معلمة الروضة في بناء القيم الاقتصادية لدى أطفال الرياض ما بين سن (٥-٦) سنوات ، رسالة ماجستير منشورة ، كلية التربية ، جامعة دمشق.

٧. الخضر ، خلود بنت فهد ، (٢٠٢١) ، واقع دور الأسرة السعودية في التربية الأقتصادية للأولاد في ضوء تداعيات العولمة ، كلية التربية ، جامعة أسيوط ، المجلد السابع والثلاثون ،العدد الرابع.

٨. خيري ، لمياء محمد أيمن ، (٢٠١٨) ، التعلم النشط ، ط١ ، مؤسسة يسطرون للطباعة و النشر و التوزيع ، الجهزة.

٩. دور رياض الأطفال في توعية طفل الروضة بمفاهيم الثقافة الصحية من وجهة نظر المعلمات وأمهات الأطفال في ضوء بعض المتغيرات ، (٢٠١٦)، مجلة كلية التربية ، جامعة الأزهر ، العدد : (١٦٩ الجزء الأول).

١٠. رمضان، هناء احمد فؤاد، (٢٠١٩)، برنامج قائم على الانشطة الفنية لتنمية بعض القيم الاقتصادية لطفل الروضة ، مجلة العلمية لكلية رياض الاطفال، جامعة المنصورة، المجلد الخامس، العدد الثالث.

١١.شبيب ، محمود محمد ، (٢٠١٩) ، البرامج التدريبية في البحوث التربوية (بنائها _ تطبيقاتها) ، ط١ ، عالم الكتب ، القاهرة.

١٢. شرف ، ايمان عبدالله ، (٢٠١٧) ، فاعلية برنامج تعليمي الكتروني في تنمية الثقافة البصرية والمفاهيم الأقتصادية لأطفال الروضة ، المجلة العلمية كلية رياض الأطفال ، جامعة المنصورة ، المجلد الثالث، العدد الرابع.

١٣. العازمي ، عائش ساير ، (٢٠٠٢) ، أثر طريقة التعلم التعاوني في الاستيعاب القرائي لدى طلاب الصف السادس الابتدائي في المملكة العربية السعودية ، رسالة ماجستير منشورة ، قسم المناهج والتدريس.

١٤. عطية ، سعدي جاسم واخرون ، (٢٠١٨) ، الخبرات والأنشطة لآطفال التمهيدي KG٢ ، ط٥ ، وزارة التربية ، المديرية العامة للمناهج.

١٥. علي ، فاتن أحمد ربيع ، (٢٠٢١) ، فاعلية برنامج متعدد الأنشطة لتنمية بعض أبعاد التربية الأقتصادية للطفل بمرحلة الطفولة المبكرة في ضوء رؤية مصر ٢٠٣٠ ، المجلة العلمية لكلية رياض الأطفال ، جامعة بورسعيد.

١٦. علي ، محمد السيد ، (٢٠١٠) ، اتجاهات وتطبيقات حديثة في المناهج و طرق التدريس ، ط١ ، دار المسيرة للنشر و التوزيع و الطباعة ، عمان ، الأردن.

١٧. الغوالبي ، نشوى عبدالحميد على، (٢٠١٢) ، فعالية استخدام برنامج من الألعاب التعليمية في تنمية ميل تلاميذ الصف الرابع الابتدائي (البنين) نحو مادة الأقتصاد المنزلي ، رسالة ماجستير منشورة ، مجلة كلية التربية ، جامعة بورسعيد ، العدد الحدي العشر.

١٨. الفقى ، ابراهيم ، (٢٠٠٩) ، ادارة الوقت ، ابداع وقلوب للأعلام والنشر ، القاهرة.

١٩. القيسي ، ماجد أيوب ، (٢٠١٨) ، المناهج وطرائق التدريس ، ط١ ، دار أمجد للنشر والتوزيع ، عمان ، الأردن.

٢٠. كاطع ، زينب محمد ، (٢٠١٨) ، أثر البرنامج القصصي في تنمية القيم الأقتصادية لدى اطفال الرياض ، كلية الآداب ، جامعة عين شمس ، المجلد ٤٦.

گۆڤاری عەرەبی:

١. محمد ، عايده ذيب ، (٢٠١٥) ، درجة فاعلية استراتيجية القصة في تنمية بعض المهارات الحياتية لدى الأطفال ، المجلة الدولية للبحوث الاسلامية والانسانية المتقدمة ، المجلد ٥ – العدد ٩.

٢. المصري ، لينا أحمد سليم ، (٢٠١٤) ، أثر تطبيق استراتيجيات التعلم النشط على تصميم الغرف الصفية في مدارس التعليم الأساسي بقطاع غزة ، رسالة ماجستير منشورة ، كلية الهندسة ، الجامعة الاسلامية_ غزة.

٣. المعنونة ، مي أبو عواد ، (٢٠١٥) ، أثر استخدام استراتيجية حل المشكلات في الطلبة في مادة علم الأحياء والارض واتجاهاتهم نحوها ، رسالة ماجستير منشورة ، قسم المناهج وطرائق التدريس.

٤. النجار ، عفاف أحمد ، (٢٠١١) ، البرامج التدريبية وأثرها على أداء موظفي وزارة التربية والتعليم الفلسطينية في محافظة الخليل : واقع وطموحات ، رسالة ماجستير منشورة ، كلية الدراسات العليا و البحث العلمي ، جامعة الخليل .

٥. هنداوي ، صفوت توفيق ، (٢٠٢١) ، استراتيجيات التدريس ، المحاضرة ، الفصل الثاني.

مەلای گەورەی کۆیە و ڕۆڵی لە پێشخستنی ئاستی هۆشیاری کۆمەڵگەی کوردیدا
الملا كبير الكويي و دوره في تطوير وعي المجتمع الكردي
Malay Gawra and his role in enhancing the awareness level in Kurdish society

جەمال فەتحوڵلا تەیب[١]

[١] بەشی مێژوو،فاکەڵتی پەروەردە،زانکۆی کۆیە، شاری کۆیە، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: jamal.fathulla@koyauniversity.org

پوختە

مەلای گەورە (محەممەد جەلیزادە) یەکێك بووە لە مەلا دیار و بەرچاوەکانی کوردستان، کە هاوشێوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس لە باشووری کوردستان و ناسر سوبحانی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و سەعید نەورەسی لە باکووری کوردستان ناوی دەهێنرێت، کە دەور و ڕۆڵی کاریگەری لە پێشخستنی کۆمەڵگەی کوردی بینیوە، بەتایبەتی لە چاکسازی لە بواری ئایینی و هزریدا. مەلای گەورە، لە دوای پێگەیشتن و وەرگرتنی ئیجازەی مەلایەتی لە لایەن مەلا عەبدوڵلای باوکییەوە، بە هۆی دید و ڕوانییە جیاوازەکانی بووە جێی سەرنجی خەڵکی کوردستان، چونکە لەو سەردەمە بە هەموو شێوەیەك دژی خورافیات و ئەفسانە بووە، هەروەها بە توندی لە دژی شێخ و دەروێشەکانی کۆمەڵگە وەستاوەتەوە، کە بەردەوام دینیان بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکارهێناوە، هەم لە ڕێگەی پەیام و نووسینەکانییەوە، هەمیش لە ڕێگەی شیعرەکانییەوە هەوڵیداوە کۆمەڵگەی کوردی هۆشیار بکاتەوە و بیر کراوە بن.

کلیلە وشە: (مەلای گەورە، کۆیە، جەلیزادە، ئایین، چاکسازی، هۆشیار کردنەوە)

ملخص

الملا الكبير (محمد جليزاده) احدى العلماء المشهورين في كردستان ذاعت شهرته كعبدالكريم المدرس فى جنوب كردستان و ناصر سبحاني في شرق كردستان، و سعيد نورسى في شمال كردستان، هولاء لعبوا دورا مميزا في تقدم المجتمع الكردي و خاصة في كتابة تفسير القران الكريم باللغة الكردية و الاصلاحات الدينية، الفكرية و والاجتماعية. عندما اكمل الملا الكبير الدراسة الدينية، منح والده الملا عبدالله الاجازة العلمية، نظرا لما يتميز به من الاراء الفكرية المختلفة وكان محل اعجاب ابناء أقرانه، لانه حارب الاسطورة والخرافيات وكذلك وقف ضد الشيوخ و الدراويش (التصوفية الخرافية) الذين استغلوا الدين لصالحهم دوما عن طريق اجرائاته وكتاباتة، وكذلك عن طريق الشعر، بذلك حاول نشر الوغي الفكري الانفتاحي في المجتمع الكردي.

الكليمات المفتاحية: (الملا الكبير، كوية، جليزاده، الدين، الاصلاحات، التوعية)

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10493
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٢/١٩ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/٢٠ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	jamal.fathulla@koyauniversity.org
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ پ. ی. د. جەمال فەتحوڵلا تەیب، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract

The Malay Gewre was one of the well-known and prominent Mullah's in Kurdistan, that looks like Mullah Abdulkarim Mudaris from Southern Kurdistan and Nasir Subhani from eastern Kurdistan and Saeed Norasi from Northern Kurdistan his name is clear to everyone who played a big role in developing Kurdish community more particularly, in the field of Reform in religion. Mullah the great, proceeding his growth and awarding the license of being a Mullah, from his father (Mullah Abdullah) by his different vision and perspectives became the focal center of the people of Kurdistan as during that era he was entirely against all types of superstitions, and myths and severely stood against the Sheikhs and Monks of the society who persistently used religion for their benefits. Thus, he did his best to enlighten the people via his writings and poems.

Key words: (Malay Gewra, Koya, Jalizadeh, religion, reform and awareness)

پێشەکی

لە کوردستان بە دەیان بنەماڵەی زانستی دیار و بەرچاو هەیە، کە توانیویانە خزمەتی گەورە بە هونەر و ئەدەب و کولتور و فەرهەنگی کوردی بکەن، یەکێک لەوانە بنەماڵەی جەلی زادەیە لە شاری کۆیە، کە لە سنوری کۆیە و ناو شاری کۆیە نیشتەجێ بوونە. کەسایەتییەکانی نێو بنەماڵەی جەلی زادە توانیویانە خزمەتێکی بەرچاو بە کۆمەڵگەی کوردی بکەن، لە بوارەکانی زمانەوانی، ئەدەب، هۆشیاری، کوردایەتی، ئایین و هزر و فەلسەفە و چەندین بواری دیکە، لە نێویاندا مەلای گەورە بە سەرقافڵەی سەردەمەکەی خۆی دادەنرێت، کە هەوڵی هۆشیارکردنەوەی تاکەکانی کۆمەڵگەی بیری دواکەوتوو لە خورافیات و ئەفسانە داوە.

مەلای گەورە لە سەردەمی خۆیدا بە هەموو شێوەیەك هەوڵی هۆشیار کردنەوەی خەڵکی داوە، دژی بیر و رەفتاری نابەجێی هەندێ لە شێخ و دەروێشەکان بووە، خەڵکی لە ئەفسانە و خورافیات بە ئاگا هێناوەتەوە، بایەخی زۆری بە خوێندن و زانست داوە، باوەڕی وا بووە لە ڕێگەی خوێندن و خوێندەوارییەوە دەتوانرێت کۆمەڵگەیەکی پێشکەوتوو و هۆشیار دروست بکرێت، لەم سۆنگەیەوە نەجیبەی کچی ناردووەتە قوتابخانەی کوڕان، لە کاتێکدا لەو کاتەدا خوێندن بۆ کوڕانیش بە دروست نەدەزانرا، ئەمانە هەموو هۆکاری هەڵبژاردنی توێژینەوەکەمان بوو بە ناونیشانی: ڕۆڵی مەلای گەورەی کۆیە لە پێشخستنی ئاستی هۆشیاری کۆمەڵگەی کوردیدا.

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە تیشك خستنە سەر هەوڵە ڕیفۆرمخواز و پێشکەوتووخوازەکانی مەلای گەورەیە لە کۆمەڵگەی کوردیدا، هەروەها هەنگاوەکانی مەلای گەورە بۆ هۆشیارکردنەوەی تاکەکانی کۆمەڵگە.

لەم توێژینەوەیەدا پشت بە میتۆدی زانستی مێژوویی بەستراوە، لەسەر بنەمای شرۆڤەکردن و بەراوردکاری و هەڵهێنجانی ڕاستی ڕووداوەکان و بەراوردکاری سەرچاوەی گرتووە. توێژینەوەکە لە پێشەکییەك و دەروازە و دوو باس پێکهاتووە، دەروازە بە ناونیشانی: بنەماڵەی جەلی زادە و مەلای گەورە، کە تێیدا بە کورتی باس لەو بنەماڵەیە و ڕۆڵیان کراوە، هەروەها ژیاننامە و بەرهەمەکانی مەلای گەورە خراوەتە ڕوو، لە باسی یەکەمی توێژینەوەکە تیشك خراوەتە سەر: هەوڵەکانی مەلای گەورە بۆ هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەی کوردی، باسی دووەمیش تەرخان کراوە بۆ: هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەی کوردی لە ڕێگەی شیعرەکانییەوە.

دەروازە: بنەماڵەی جەلی زادە و مەلای گەورە

یەکەم: بنەماڵەی جەلی زادە

شاری کۆیە یەکێکە لەو شارانەی کوردستان کە پێشینەیەکی مێژوویی دەوڵەمەندی دێرینی هەیە، چونکە شوێنێکی گونجاو بووە بۆ ژیان و خاکی بە پیت و ئاوی هەبووە، هەر لە کۆنەوە جێگەی نیشتەجێبوون بووە، مێژووەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ چاخە کۆنەکان، لەگەڵ هاتنی لەشکری مووسڵمانەکان بۆ کوردستان کۆیە ناوی هاتووە، هەروەها لە سەردەمی حوکمڕانی ئەمەوی و عەباسییەکاندا کۆیە ناوەندێکی ئاوەدان بووە، لەگەڵ هاتنی عوسمانییەکان بۆ عێراق، کۆیە بووەتە سنجاق و سەر بە ویلایەتی موسڵ بووە، لە کاتی دەسەڵاتی میرنشینە کوردییەکاندا، سەرەتا کۆیە سەر بە میرنشینی ئەردەڵان بووە، لە پاشاندا کەوتوەتە نێوان ململانێی میرنشینی سۆران و بابان، لەگەڵ کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی میرنشینە کوردییەکاندا، ڕاستەوخۆ کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکان (صالح، ٢٠١٩، ١٤٢). بە درێژایی مێژووی شاری کۆیە چەندین بنەماڵە و کەسایەتی دیار و بەرچاو هەبوون، کە ڕۆڵیان لە پێشخستن و گەشەسەندنی کۆمەڵگەی کوردی هەبووە، یەکێك لەوانە بنەماڵەی جەلیزادەیە.

بنەماڵەی جەلی زادە، یەکێکە لە بنەماڵە زانستییە دیارەکانی کوردستان، کە لە ماوەی نیشتەجێبوونیان لە باشووری کوردستان و سنووری کۆیە، ناوبانگیان لە ڕێی کەسایەتییەکانی نێو بنەماڵەکەوە دەرکردووە، لەوانە: مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە، مەلای گەورە، مەسعوود محەممەد، نەجیبە جەلی زادە و... لەو ماوەیەشدا ڕۆڵێکی گرنگیان لە ڕەوتی ڕۆشنبیری و هزری و فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و خوێندنی ئایینیدا لە مێژووی شارەکە بەتایبەتی و کوردستان بە گشتی هەبووە.

لە ڕاستیدا بنەماڵەی جەلیزادە خزمەتی زۆریان بە بواری خوێندن و ڕۆشنبیری کۆیە کردووە، ئەو بنەماڵەیە درێژکراوەی خێزانێکی زانستین کە بۆ چەند سەدەیەک خزمەتی زانست و ئەدەب و ڕۆشنبیریان کردووە (صالح، ٢٠١٩، ١٤٥).

ڕەچەڵەکی بنەماڵەی جەلی زادە، دەگەڕێتەوە بۆ جەزیرە و بۆتان، کە لە نەوەی شێخ برایمی جەزیرین، لە باکووری کوردستان، تاکوو ئێستا هۆکاری جێهێشتنی باکوور و هاتنیان بۆ باشوور، بە نادیاری ماوەتەوە (جەلی زادە، ٢٠١١، ٣٧).

لە دوای هاتنی بنەماڵەی جەلیزادە بۆ باشووری کوردستان، ڕوو دەکەنە پشدەر و لە ناوچەی بێگەڵاس دەگیرسێنەوە (گورژی، ٢٠٠٩، ٩٢)، هەریەک لە مەلا ئەبووبەکر ناسراو بە (حاجی گەزۆ)، مەلا حەسەنی کوڕی مەلا ئەبووبەکر، مەلا برایمی کوری مەلا حەسەن، مەلا حەسەنی کوری مەلا برایم و مەلا برایمی کوری مەلا حەسەن کە پێنج پشت دەکات، لە بێگەڵاس ماونەتەوە . لە دواتردا و لە سەردەمی مەلا برایمی کوری مەلا حەسەن ڕوو دەکەنە بناری کۆسرەت و لە گوندی شیواشان نیشتەجێ دەبن، لەوێدا کوڕێکی مەلا برایم بە ناوی محەممەد ناسراو بە مەلازادەی شیواشان لە ناوچەکەدا ناوبانگی بڵاوبووەتەوە، کە بە کەسێکی دیندار و خواناس ناسراوە. لە دواتردا کوڕە گەورەی مەلازادەی شیواشان بە ناوی عەبدوڵلا، کە دە برای لە خۆی بچووکتری هەبووە، لە شیواشانەوە دەچێتە گوندی جەلی نزیک کۆیە لە بناری شاخی ئاوەگرد (محەممەد، ٢٠٠٩، ٣- ٥).

مەسعوود محەممەد لە بارەی بنەماڵەی جەلیزادە لە کتێبی (گەشتی ژیانم)دا دەڵێت: "پێنج پشت لە باپیرانمەوە بە جەلیزادە ناسراون، بەڵام پشتی شەشەم نازناوی کاکی جەلیان هەبووە، نەک جەلیزادە." (محەممەد، ٢٠٠٩، ٤).

وردتر بڵێین لە ساڵی ١٧٩٥ لە سەر داوای عەبدولڕەحمان میری بابان چوونەتە کۆیە و مزگەوت و خوێندنگەی بۆ کردوونەتەوە، لە هەمان کاتدا بۆ ئەوەی بتوانن وەکوو پێویست خوێندنگە و پرۆسەی خوێندن گەشە پێبدەن گوندەکانی (جەلی، پیبازۆک، چنارۆک، قەسرۆک، هیزۆب و گەلی گولان)یان بۆ وەقف دەکات، ئەم بنەماڵە زانست پەروەرە دوای نیشتەجێ بوونیان لە شاری کۆیەدا، دەیان مەلا و شاعیر و ڕووناکبیر لە خوێندنگەکانیاندا پێگەیشتوون، لە دوای تەواو کردنی خوێندن لە کۆیە و هەموو کوردستاندا خزمەتی زانست و ڕۆشنبیریان کردووە (صالح، ٢٠١٩، ١٤٥).

هەر یەک لە مەلا عەبدوڵلا و مەلا عەبدولڕەحمان لە گوندی جەلی ژیانیان بەسەربردووە. لە پاشان مەلا ئەسعەدی کوڕی مەلا

عەبدولڕەحمان، مەلا عەبدوڵڵای کوڕی مەلا ئەسعەد ناسراو بە کاکی جەلی، مەلا محەممەدی کوری مەلا عەبدوڵلا و مەسعوودی کوڕی مەلا محەممەد لە سنووری جوگرافی کۆیە نیشتەجێ دەبن. لە ماوەی ژیانیاندا هەر یەک لە ئاست خۆیەوە ڕۆڵی گرنگیان بۆ کورد و کوردستان هەبووە، بە تایبەتی لە رووی فەرهەنگی و ڕۆشنبیرییەوە. چونکە هەریەک لەو کەسایەتییانە بە هۆی پێگە و لە ڕێگەی نووسینەکانیانەوە کاریان بۆ هۆشیار کردنەوەی کۆمەڵگەی کوردی کردووە و هانی کوردپەروەریی و نیشتمان دۆستیان داوە (مودەڕیس، ٢٠١٠، ٤٣١- ٤٣٣؛ جەلی زادە، ٢٠١١، ١١).

هەروەها سەبارەت بە بنەماڵەی جەلیزادە، حاجی قادری کۆیی لە ئەستەنبوڵەوە بۆ پەسنی بنەماڵەی جەلی زادە پارچە شیعرێکی بۆ مەلا عەبدوڵڵای باوکی مەلای گەورەی هاوڕێی ناردووە، کە تێیدا دەڵێت:

بە غەیری جەددی ئێوە کێیە دانا

لە کوردستان بناغەی عیلمی دانا (علاءالدين، ٢٠٠٩، ١٥).

ئەمەش گەواهیدەری ئەو ڕاستییەیە کە بنەماڵەی جەلیزادە ڕۆڵێکی دیار و بەرچاویان لە پێشخستنی ڕەوتی ڕۆشنبیری کوردی لە کوردستاندا هەبووە. لە لایەکی دیکەوە دەرخەری ئەوەیە کە بزاڤی خوێندن و خوێندەواری لە کۆیە بە بەراورد بە شوێنەکانی دی کوردستان لە ئاستێکی باشدا بووە، شاری کۆیە لە سەرەتای سەدەی هەژدە و نۆزدەدا بوژانەوەیەکی زانستی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە (صالح، ٢٠١٩، ١٤٢).

بەو پێیە دەردەکەوێت کە مێژووی بنەماڵەی جەلیزادە پڕیەتی لە کەسایەتی دیار و بەرچاو، هەمووان لە پێناو بەرەوپێشبردنی کۆمەڵگە و بەرز کردنەوەی ئاستی هۆشیاری خەڵك کاریان کردووە، دواجار تێکڕا بە یەکەوە بوونەتە هۆکارێك بۆ پێشخستنی کوردستان بە گشتی و کۆیە بەتایبەتی.

دووەم: ژیاننامە و بەرهەمەکانی مەلای گەورە

مەلا محەممەدی کوڕی مەلا عەبدوڵڵای کوڕی مەلا ئەسعەدی کوری مەلا عەبدولڕەحمانی کوری مەلا عەبدوڵڵای کوری مەلا محەممەدی کوری مەلا ئیبراهیمی کوری شێخ حەسەنە، ساڵی ١٨٧٦ لە نێو بنەماڵەی جەلیزادە لە شاری کۆیە لەدایك بووە. دایکی ناوی عائیشەی کچی حاجی بەکر ئاغای حەوێزییە (حاجی، ٢٠٠٨، ٣٢).

عائیشەی دایکی مەلای گەورە، ساڵی ١٨٨١ کۆچی دوایی کردووە، دووو ساڵ دواتر و لە تەمەنی حەوت ساڵیدا مەلای گەورە لە سوختەخانەوە دەست بە خوێندنی ئایینی دەکات و هەموو قۆناغەکانی خوێندنی بە سەرکەوتوویی تەواو کردووە، کاتێکیش تەمەنی دەبێتە ١٨ ساڵ لە لایەن باوکییەوە ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتووە، بە هۆی زیرەکی و بە توانایی لە ماوەیەکی کەم بووەتە مەلایەکی ناسراو لە ناوچەکەدا، بە شێوەیەك خەڵك لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان ڕوویان لە شاری کۆیە کردووە تا لای مەلای گەورە خوێندن تەواو بکەن، دەیان کەس لە سەر دەستی مەلای گەورە ئیجازەی مەلایەتییان پێ دراوە (الجوم حيدري، ٢٠٠٦، ١٠٦؛ علاءالدين، ٢٠١٤، ٣٣).

مەلا عەبدوڵڵای باوکی مەلای محەممەدی کۆیی، لە ساڵی ١٩٠٨ کۆچی دوایی کردووە، ئەمەش وادەکات زیاتر ئەرک بکەوێتە سەر شانی مەلای گەورە. هەروەها مەلای گەورە لە ماوەی ژیانیدا چەندین ئەرك و بەرپرسیارییەتی پێ سپێردراوە (عەلاءالدین، ٢٠١٤، ٣٥).

مەلای گەورە، ساڵی ١٩١٦ بووەتە ئەندامی ئەنجومەنی لیوای موسڵ، لەو کاتەدا هەوڵی زۆری داوە بۆ دەستەبەرکردنی مافەکانی کورد، یەکێک لەو کارە گرنگانەی هەوڵی بۆ داوە و لە کاری پێشەوەی خۆی داناوە، کردنەوەی قوتابخانە بووە لە شاری کۆیەدا، کاتێک مەلای گەورە وەک کەسایەتییەکی ئاینی داوای کردنەوەی قوتابخانەی نوێی کردووە، لای زۆربەی پیاوانی ئاینی کوردستان کردنەوەی قوتابخانەی نوێ کارێکی نەشیاو نادروست بووە (سالح، ژ ٧١٤٨، ٢٠١٦، ١). لە سەر داواکاری مەلا محەممەد، والی سلێمان نەزیف بڕیاری داوە قوتابخانە لە شاری کۆیە بکاتەوە، بە ناوی (کویسنجاق ئولا- قوتابخانەی یەکەم(١)) (عەلاءالدین، ٢٠١٤، ٣٥). دیارە مەلای گەورە هەردەم لە خەمی هاووڵاتییانی کورد بووە، لە بری ئەوەی داوای کەسی هەبێت لە بەرژەوەندی خۆی و بنەماڵەکەی، بەرژەوەندی گشتی

لەبەرچاوگرتووە و زانیویەتی چارەی بریني کورد خوێندنە.

لە لایەکی دیکەوە مەلای گەورە لە نێوان ساڵانی ١٩١٩- ١٩٢٨دا قازی شەرعی و دادوەر و دادنووسی کۆیە بووە (عەبدولحەمید، ژ ١٣٣، ٢٠٠٨، ١١٨). لە دادگاش ڕۆڵی گەورەی بینیوە لەوەی نووسینەکانی دادگا بە زمانی کوردی بێت. چونکە بەر لەوەی مەلای گەورە بچێتە دادگای سەرەتایی کۆیە (محكمة بداءة كويسنجق)، سجلەکان بە زمانی تورکی نووسراوە، چونکە زمانی سەرەکی ئەوکاتە تورکی بووە، بەڵام مەلای گەورە لە تۆمارکردنی زانیارییەکانی دادگا زمانی کوردی و عەرەبی بەکارهێناوە، ئەمەش لەوکاتەدا بۆ خۆی شۆڕشێك بووە، تەنانەت حوجەی ژمارە ٥١ لە (سجل الحجج الشرعية)ی ساڵی ١٩١٩ بە زمانی کوردی نووسراوە، یەکەم حوجەش لە ٢ی نیسانی ساڵی ١٩١٩ لە لایەن مەلای گەورە تۆمارکراوە (عبدالحميد، ٢٠١٥، ٩- ١٠).

لە ساڵی ١٩٢٠یشدا مەلای گەورە و جەمیل ئاغای حەوێزی یادداشتیان بۆ حاکمی سیاسی بەریتانی بەرزکردووەتەوە و داوای دروست کردنی دەوڵەتی کوردییان کردووە (عەلاءالدین، ٢٠١٤، ٣٥). هەروەها لە ساڵی ١٩٢٤ بووەتە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، لەو پۆستەدا هەوڵی زۆریداوە بۆ چەسپاندنی مافی میللەتەکەی و پەیوەندییەکی سیاسی بەهێزی لەگەڵ کەسایەتییە سیاسییەکانی ناوخۆ و دەرەوە و بەریتانیای ئەوکاتەدا هەبووە (ساڵح، ژ ٧١٤٨، ٢٠١٦، ١).

مەلای گەورە، بایەخێکی زۆری بە خوێندنەوەی کتێبی ئایینی و زانستی و سیاسی و مێژوویی داوە، هاوکات بایەخی بە زمانی کوردی داوە، لەگەڵ ئەوەی زمانی عەرەبی و فارسی و تورکی بە باشی زانیوە (بابانزادە، ٢٠١٢، ١٤٦). هەروەها لە پەراوێزی مەلایەتیدا شاعیریش بووە، زۆربەی شیعرەکانی هەڵقوڵاوی کۆمەڵگەی کوردەواری سەردەمی خۆی بووە، زۆرجار لە ڕێگەی شیعرەکانییەوە هەوڵیداوە پەیامەکانی بگەیەنێت (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١٥- ١٦).

مەلای گەورە، لە ماوەی ژیانیدا ژمارەیەکی زۆر نووسین و کتێبی نووسیوە، زۆربەی کاتەکانی بۆ زانست و زانیاری تەرخان کردووە، سەرجەم بەرهەمەکانی بە زمانی عەرەبی و زمانی کوردی نووسیوە، کە ئەمانەن:

کتێبە کوردییەکان: (کەلامی خوداوەند/ تەفسیری قورئان، دە بەرگ- فری فری قەل فرێ- عەقیدەی کوردی- نوێ کەرەوە- دیاری مەلا محەمەدی کۆیی/ شیعر- حیکایەت، خەون، کەرامەت).

کتێبە عەرەبییەکان: (التكميل في وجوب الفرق بين الممكن و والمستحيل-ضياعان: ضياع الحياة، ضياع الدين (دين الاسلام)- ابهى المأرب في اثبات الواجب- الألة وطبيعة العقل و النبوة- حقيقة الاسلام و الايمان والاحسان- الحدس سلم الارتقاء- خراب العالم- ستة اشخاص- غايتي واملي في علمي وعملي- القائد الي العقائد- الكلام الجديد- مسالة الاختيار- المشاهد- المعجزات والكرامات- مقالة في تحقيق صفة الكلام- المصقول في علم الاصول).

ئەو کتێبانەی کە لەلایەن مەلای گەورەوە نووسراوە، لەسەردەمی خۆی بڵاونەکراونەتەوە، بە هۆی کەمی و نەبوونی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە، بەڵام لە نیوەی دووەمی سەددەی بیستەم بەشێکیان بڵاوکرایەوە، لە ماوەی دە ساڵی ڕابردووشدا زۆربەی کتێبەکانی چاپکرا و خرایە بەردەستی خوێنەران، بە تەفسیری کەلامی خوداوەندەوەش (ئەحمەد، ژ ٧، ٢٠١٦، ١٣٥- ١٣٦). جێی ئاماژەیە کە ساڵی ١٩٣٠ بە دواوە بە وادەی پێگەیشتنی تەواوی فیکری و فەلسەفی مەلای گەورە دادەنرێ، چونکە لەو سەردەمەدا زۆربەی زانستە دینییەکانی بە باشی زانیوە، بۆیە دەستی کردووە بە تەفسیری قورئان (کۆیی، ٢٠٠٩، ٧).

مەلای گەورەی کۆیە لە ساڵی ١٩٣٣وە دەست دەکات بە نوسینی تەفسیری قورئانی پیرۆز (تەفسیری کوردی لە کەلامی خوداوەندی)، مەلای گەورە یەکێکە لەو مەلایانەی کە تەفسیری قورئانی پیرۆزی بە کوردی نووسیوە، هەتا ئەوکاتەش لای زۆرێک لە مەلای کورد بە کوردی کردنی تەفسیری قورئان نادروست و نەشیاو بووە، بەڵام مەلای گەورە وەک مەلایەکی نوێخواز و کراوە هەر زوو ئەو جۆرە بیرکردنەوانەی ڕەتکردووەتەوە و بڕوای پێیان نەبووە (ساڵح، ژ ٧١٤٨، ٢٠١٦، ١).

ئەگەرچی مەلای گەورە تەفسیری قورئانی کردووە، بەڵام کاتی خۆی بڵاونەکراوەتەوە، پاش کۆچی دوایی مەلای گەورە، سێ جزمی تەفسیرەکەی

لە ساڵەکانی ١٩٦٨ و ١٩٧٠ لە لایەن نەجیبە خانی کچییەوە لە بەغدا لە چاپ دراوە (ڕەسووڵ نەژاد، ژ ٤، ٢٠١٨، ١٢٨).
مەلای محەممەدی کۆیی، لە ١٢ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣ و لە تەمەنی ٦٧ ساڵیدا بە هۆی نەخۆشی برینی گەدە (قورعەی گەدە)، لە شاری کۆیە گیانی لەدەستدا و لە گۆڕستانی دەروێش خدر بە خاك سپێردرا (ڕۆڤار، ٢٠١٢، ٧).

باسی یەکەم: هەوڵەکانی مەلای گەورە بۆ هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەی کوردی

مەلای گەورە لە ڕۆژگاری خۆیدا شێخ محەممەد عەبدەی کوردستان بووە، لە یەک کاتدا سیاسی و زانای ئاینی و شاعیر و ڕیفۆرمخواز بووە، لەگەڵ هاتنی بەریتانیا بۆ کوردستان مەلای گەورە دەستی بە خەباتی سیاسی کردووە و لە ڕێگەی نامە و خەباتی دیبلۆماسیەوە هەوڵی دەستەبەرکردنی مافە ڕەواکانی کوردی داوە، هەروەها لە ڕێگەی نامەیەکی مێژوویەوە داوای لە ئەفسەری بەریتانی کردووە کە گەلی کورد پشتگوێ نەخەن و دەوڵەتی نەتەوەیی بۆ کورد دروست بکەن، هەتا کوردیش لە گەلانی ناوچەکە دوانەکەوێت و نەبێتە سوتەمەنی خواستی ناڕەوای کەسانی دیکە (ساڵح، ژ ٧١٤٨، ٢٠١٦، ١).
مەلای گەورە بەشداری بەشێکی باش و کارای کردووە لە قسە کردن لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانیا و حکومەتی عێراق، لەگەڵ بنەماڵەی مەلا ئەفەندی لە هەولێر هاوکار و هاوئاهەنگییەکی گەورە بووە بۆ قسە کردن لە سەر چارەنووسی مووسڵ و بۆ قسە کردن لە سەر گەشەپێدانی ئابووری و ڕێگەوبان و بواری ڕۆشنبیری کوردستان، لە لایەکی دیکەوە مەلای گەورە پەیوەندی گەورەی هەبووە لەگەڵ ڕۆشنبیرانی پارچەکانی دیکەی کوردستان (بابانزادە، ٢٠٢١، ٤٠).
لە ڕاستیدا مەلای گەورە دژایەتی ئەو شتە ناعەقڵانی و پڕوپوچانە دەکات کە تێکەڵاو بە ئاین کرابوو، لە هەمان کاتدا دژایەتی توندی ئەو بیرە دواکەوتووە دەکات کە دژی پێشکەوتن و دروستکردنی فڕۆکە و داهێنراوە زانستییەکانە، یەکەم هەنگاوی ڕیفۆرمخوازی ئایینییە لە ناوەندی ئاینداری کوردستاندا بەرەو ڕیفۆرم و پاکردنەوەی ئاین لە خورافە و شتی بێبەما (ساڵح، ژ ٧١٤٨، ٢٠١٦، ١).
مەلای گەورە لە ژیانیدا بە هەموو شێوەیەك هەوڵی داوە چاکسازی و ڕیفۆرم لە سەرجەم بوارەکاندا بکات، وەك مەلا کە کاریگەری زیاتری بەسەر کۆمەڵگەوە هەیە، کۆمەڵگە لە زۆر ئەفسانە و خورافیات و شتی ناجۆر لە ڕێی گوتاری ئایینی و شیعرەوە هۆشیار بکاتەوە، هەڵبەتە زۆر دژی زۆردار و ئەفسانەپەرست و مێشك وشك و دوژمنی ناحەزانی کوردایەتی بووە، بە تایبەت ئەوانەی هەوڵیان داوە ئاین بۆ بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان بەکار بێنن، بۆ نموونە: شێخەکان خەڵکیان بەرەو لای خۆیان ڕادەکێشا و بۆ بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان بەکاریان دەهێنان و دەیانکردنە دەروێش و موریدی خۆیان، لە لایەکی دیکەوە بەردەوام دژی هەموو ئەو مەلایانە بووە کە دژی پێشکەوتن بوون و هەوڵی چاندنی خورافەیان لە دەماغی خەڵکی داوە (ئەحمەد، ژ ٧، ٢٠١٦، ١٣٦).
مەلای گەورەی کۆیە کۆمەڵێک هەوڵ و چاکسازی کردووە، چونکە هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە مەلای گەورەی کۆیە دەکەوێتە ژێر کاریگەری و بۆچوون و تێزەکانی (مەدرەسەی ئیسلاحی ئیسلامی) لە میسر و بۆچوونەکانی جەمال الدین ئەفغانی و شێخ محەممەدی عەبدە و محەممەد ڕەشید ڕەزا، کە داوای چاکسازی لە بیری ئیسلامی دەکەن، لەو سەردەمەشدا کە سەردەمی هاتنی داگیرکەری بەریتانی و ڕۆژئاوایی و دروستکردنی دەوڵەتی نەتەوەیی لە ناوچەکاندا بوو، بە تایبەتی لەگەڵ کۆتایی هاتنی دەوڵەتی عوسمانی، بەشی زۆری نەتەوە جیاوازەکانی ڕۆژهەڵات دەبن بە خاوەن دەوڵەت، مەلای گەورە دەیەوێت لە ڕێگای دینەوە و لە ڕێگای مەلایەتییەکەی خۆیەوە چەمکی دینداری و چەمکی کوردایەتی و نیشتمان پەروەری بە یەکەوە گرێ بدات، بۆ ئەو مەبەستەش هەوڵ و ماندووبونێکی زۆر دەدا، ویستویەتی دین لەو قۆناغە تەقلیدی و چەق بەستوەی کە ساڵانێکە و چەند سەدەیە پێیدا دەڕوات، لە کوردستانیش بەو ڕێڕەوە تەقلیدییە تێپەڕێنێت و لێکدانەوەیەکی نوێ بۆ دین بکات و لەگەڵ ژیانی دونیادا و ژیانی کوردایەتی و نیشتمان پەروەریدا و خزمەت کردن بە نەتەوە کە زۆرێک لە گەلانی دراوسێ ئێمە لە ڕێگەی دینەوە دەتوانن ببن بە خاوەن دەوڵەتی خۆیان (ساڵح، ٢٠٢١، ٥١- ٥٢).
دیارە نووسینەکانی مەلای گەورە لە کوردستان بڵاوبووەتەوە، ئەمەش وای کردووە کردووە بە تەنیا لە کۆیە مەلای گەورە نەبێت، بەڵام

کاریگەری نووسین و مەلایەتییەکەی بە زۆری لە کۆیە چڕبۆوە، بەڵام کاتێک کە مردووە لە مهاباد پرسەنامە و پرسەی بۆ دانراوە، تەنانەت لە گۆڤاری نیشتمان بە ستونێکی زۆر گەورە بە پیاهەڵدان و سەنایەکی زۆر گەورە هەواڵی کۆچی دوایی مەلای گەورەیان بڵاوکردووەتەوە، هەڵبەتە ئێستاش لە کوردستانی ڕۆژهەڵات و لە بەشەکانی کوردستان دەبینین ئەم بەسەرهاتانەی مەلای گەورە لە بواری قەزاوەت و دادگەری، لە بواری دین و تێروانینەکانی بە زارەکی بڵاوبووەتەوە، واتە لە ناو مەلایەکانی کوردستان کاریگەری قسە و کاریگەری قەزاوەت و هەڵوێستەکانی هەر ماوە (بابانزادە، ٢٠٢١، ٤٤- ٤٥)

مەلای گەورە دەیان چامە شیعری بۆ هۆشیارکردنەوەی نەتەوەکەی لە خەوی بێئاگایی و نەزانی نوسیوە، شیعرەکانی زۆر سادەن و هەموو کەس دەتوانێت لێیان تێبگات، ناوەرۆکی شیعرەکانی دەچنەوە بە گژ بیری دواکەوتووی کۆمەڵایەتی و خورافیاتی دەروێشی و فێڵ درۆ و دەستبڕینی خەڵکی هەژاردا، لە هەمان کاتدا داوای خوێندن و خوێندەواری و زانست و پێشکەوتن دەکەن (سالح، ژ ٧١٤٨، ٢٠١٦، ١). هەروەها بە هۆی شیعرەوە هەوڵی داوە خەڵك لە فێڵ و تەڵەکەبازی شێخ و دەروێشەکان و ئەوانەی دین بۆ مەرامی تایبەتی خۆیان بەکار دێنن بە ئاگا بێنێتەوە.

لە ساڵی ١٩٣٨ لە شاری کۆیە یادی نەورۆز کراوەتەوە، مەلای گەورە سوودی لەم بۆنەیە وەرگرتووە، کە نەورۆز بۆنەیەکی کورد و کوردانەیە، لە هەمان کاتیشدا سوودی لە کۆبوونەوە و ئاپۆڕا جەماوەرییەکە وەرگرتووە، لەوێدا پەیامەکەی خۆی گەیاندووە، کە پەیامی پەروەردەیی کوردانە و زانستیانە بووە، بۆ تەجاوزکردنی کۆمەڵگاکەی خۆی لەو نەفامیە و نەخوێندەوارییەی، دیوێکی تری مەلای گەورە کە پێی وایە دامەزراندنی دەوڵەت و دامودەزگا و حکومەت و پێشکەوتن لە ڕێگەی خوێندەواری و ڕۆشنبیرییەوە دەبێت لە ڕێگەی فیزیا و کیمیا و زانستی فەلەک و قوتابخانەوە دەبێت، جگە لەوانە پێی وایە دەوڵەت لەسەر بنەمایەکی زانستی و ئابوورییەکی سەربەخۆ و لە سەر بنەمای ئاوەدانی و ڕێگەوبان دادەمەزرێت، مەلای گەورە ڕوونیایەکی زۆر گەورەی هەبووە بۆ دەوڵەتداری بۆ ئاوەدانی و حوکمڕانی (بابانزادە، ٢٠٢١، ٤٥- ٤٦). مەلای گەورە داوا دەکات کە گەلی کورد بە گشتی و بەتایبەتی خەڵک و چینی خوێندەوار دەتوانن سوودێکی زۆر لە شارستانییەتی نوێی ئەورووپا وەربگرن، منداڵان بخرێنە بەر خوێندن و قوتابخانەی نوێ بکرێتەوە (سالح، ٢٠٢١، ٥٢- ٥٣). دیارە قوتابخانەی بە گرنگترین بنەمای پێشکەوتنی کۆمەڵگە داناوە، لێرەدا کەسیەتی مەلای گەورە بە دیار دەکەوێت، کە لەو سەردەمەدا هەستی بە ئێش و ئازاری نەتەوەکەی کردووە، چارەسەری گونجاویشی بۆ دەستنیشان کردوون، کە خوێندن و زانستە.

ڕووبەڕووبونەوەی شێخ و تەکیە و خانەقا، لەلایەن مەلای گەورەوە، یەکێکە لە چاکسازییەکانی کە بۆ کۆمەڵگەی کوردی کردووە، هەوڵیداوە کە خەڵکی هۆشیار بکاتەوە و تێیان بگەیەنێ، کە ئەمەی دەکرێ تەنیا کرداری دونیایین و بۆ مەبەست دەکرێت. لە هەڵوێستێکی لەم شێوەیەدا، ئەگەر پێگە کۆمەڵایەتی و پێگە زانستیی و ناسراوی بنەماڵەی جەلی زادە نەبووایە، دوور نەبووە مەلای گەورە لە شارەکە دەربکەن، چونکە شێخەکان لەو سەردەمدا خەڵکی زۆریان لەگەڵ دابووە. لە پێشوتریش لەسەردەمی مەلا عەبدوڵلای باوکی مەلای گەورە بۆ ماوەیەك دوورخراوەتەوە، هەروەها حاجی قادری کۆیی، لە کۆیەوە ئاوارەی ئەستەنبوڵ کراوە (ئەحمەد، ژ ٧، ٢٠١٦، ١٣٧).

مەلای گەورەی کۆیە وەك کەسایەتییەکی ئایینی هەمیشە جەختی لە دادپەروەری کۆمەڵایەتی کردووەتەوە و هەموو هەڵسووکەوتە نەشیاوەکانی بەرانبەر بە مەسیحی و جوولەکەکانی کۆیە ڕەتکردووەتەوە، تەنانەت لە مانگی ڕەمەزاندا دانیشتووانی کۆیە بە جیاوازی چین و توێژەکانەوە دەچوونە مزگەوت بۆ گوێ گرتن لە وتارەکانی، کە خەڵکی مەسیحیشی تێدا بوو، چونکە مەلای گەورەی کۆیە جگە لە وتاری ئایینی زۆر جار باسی بابەتی زانستی و ئەدەبی و کۆمەڵایەتی دەکرد، تەنانەت هەندێ لە مامۆستایانی مەسیحیش ئامادەی ئەو دانیشتنانە دەبوون (تەیب و شێخ بزێنی، ژ ٣٣، ٢٠١٤، ٩٢- ٩٣). هەروەها ڕێزی زۆری لە مەسیحییەکان و جوولەکەکان گرتووە، بە شێوەیەك کاتێك دەچوونە مەجلیسی مەلای گەورە لە سەری مەجلیس دایدەنان، کاتێکیش کارەکەیان تەواو دەبوو هەتا بەر قاپی بەڕێی دەکردن، تەنانەت زۆر لەگەڵ قەشە دادەنیشت و لە هەموو بۆنە و جێژنەکانیش سەردانی مەسیحییەکانی کردووە، لەم بارەیەوە گوتوویەتی: "هیچ جیاوازییەك نییە، ئەوانە هەمووی دینی سەماوین، پێغەمبەری خۆیان هەیە و خودا دەناسن." (صلیوە، ٢٠١٧، ١٧٧).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

تەنانەت مەلای گەورەی کۆیە داکۆکی لە جوولەکە و مەسیحییەکان کردووە و هاوکاریان بووە، بۆ نموونە: جارێک چەند کەسێکی تێنەگەیشتووە هەوڵیان داوە هەڵکوتنە سەر ماڵی فەرەجە جوو و جوەکانی دیکە، لەم کاتەدا مەلای گەورەی کۆیە ڕێگری کردووە. هەروەها جارێک مەسیحییەک سەردانی مەلای گەورە دەکات، مەلای گەورەش پێشوازییەکی گەرمی لێ دەکات و لە سەری مەجلیس دایدەنێت، کەسێکی مووسڵمانیش پێی ناخۆش دەبێت، مەلای گەورەش تووڕە دەبێت و ڕوو لە مووسڵمانەکە دەکات و پێی دەڵێت: "هەر تۆ نەبووی دوێنێ کرنۆشت بۆ لاینی (بەرپرسێکی ئینگلیز بووە لە کۆیە، لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩١٩- ١٩٢١) ئینگلیز دەبرد، تاکو ببینی ئەدی ئەویش مەسیحی نەبوو؟ ئیدی کابرای مووسڵمان دەردەکات." (ئەحمەد، ٢٠٢١/ ب، ٤٣).

مەلای گەورە، مەلایەکی جیاواز و ڕوانگە و هزر باڵا بووە، لە چاو تاکەکانی سەردەمی خۆی، ئەمەش کاریگەری زۆری بە سەر منداڵەکانی و دەوروبەرییەوە هەبووە. لەو سەردەمدا، خەڵک کوڕیان نەدەنارده بەر خوێندن، بەڵام مەلای گەورە، بە پێچەوانەوە نەجیبە(٢)ی کچی لە ساڵی ١٩٢٤ ناردە قوتابخانە و لەگەڵ کوڕاندا خوێندوویەتی، ئەمەش بە ڕیفۆرم و چاکسازییەکی گرنگی کولتوری و فەرهەنگی ناوبراو ئەژمار دەکرێ، چونکە لەو سەردەمەدا پرسی ناردنی منداڵان بە تایبەتی کوڕ بۆ قوتابخانە، لە لایەن بەشێک لە مەلاکانەوە پەسند و ڕەوا نەبووە، بۆ کچانیش بە هیچ شێوەیەک ڕێگە پێدراو نەبووە (ئەحمەد، ٢٠٢١/ أ، ٨٦). دیارە مەلای گەورە بە تاکە کەس دادەنرێت لە کوردستانی عێراق کە لەو سەردەمەدا کچی خۆی ناردووەتە بەر خوێندن تا لەگەڵ کوڕاندا بخوێنێت، بێ گوێدانە تانە و توانجی خەڵکی نەزان، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە دواتر خەڵکی دیکەش کچی خۆیان بنێرنە بەر خوێندن.

نەجیبە بە یەکەمین کچ دادەنرێ کە لەگەڵ کوڕاندا لە قوتابخانە خوێندوویەتی و بۆ ماوەی پێنج ساڵ بەردەوام بووە، ئەمەش بووە ڕچە شکێن و دواتر خەڵکانی دیکە منداڵەکانیان ناردە بەرخوێندن. ئەگەرچی لەوسەردەمدا زۆربەی خەڵک جەختیان لە خوێندنی حوجرە دەکردەوە (ئەحمەد، ٢٠٢١/ أ، ٨٧)، بە هۆی چوونی نەجیبە بۆ قوتابخانە، قوتابخانەکە بووەتە یەکەمین قوتابخانەی تێکەڵاو، واتە کوڕان و کچان بە یەکەوە خوێندوویانە لە هەرێمی کوردستان (کانی کوردەیی، ٢٠٢١، ٢٠).

دیارە مەلای گەورە یەکێک بووە لەو زانایانەی کە لە کاتی خۆیدا شۆڕشێکی ڕۆشنبیری بۆ ژنان بەرپا کردووە، ئەمەش بە هۆی ناردنی نەجیبەی کچی بووە، بێ ئەوەی گوێ بداتە لۆمەی لۆمەکاران، هەرچەندە کە ئەوکات هەرایەکی زۆری لە ناوچەی کۆیە لێ کەوتەوە، پێیان سەیر بوو کە زانایەکی ئاوا گەورە کچەکەی بنێرێتە قوتابخانەی کوڕانی کۆیە، دیارە ڕێزی ژن لای مەلای گەورە پێگەیەکی تایبەتی هەبووە، بەردەوام هەوڵیداوە ژن بێتە ناو کایەکانی کۆمەڵگە (عەبدوڵلا، ٢٠٢١، ٧٥).

هەر ئەمەش بووەتە هۆکار کە نەجیبە بووە یەکێک لەکەسایەتییە دیارەکانی کۆیە و لە چلەکانی سەدەی ڕابردووەوە تێکەڵ بە خەباتی سیاسی کوردی بووە و لایەنگر و هاوکاری پارتی هیوا بووە، لە دواتردا و لەگەڵ دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستان بووە بە ئەندام لەو پارتە، هەروەها لەگەڵ دامەزراندنی ڕێکخراوی یەکێتی ئافرەتانی کوردستان لە ١١ی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٥٢دا ڕۆڵی گرنگی بینیوە، بە نهێنی سەرۆکی لقی یەکێتی ئافرەتانی کوردستان بووە لە شاری کۆیە، لە دوای هەڵگیرسانی شۆڕشی ١٤ی تەممووزی ساڵی ١٩٥٨ بە شێوەیەکی ئاشکرا بە سەرۆکی یەکێتی ئافرەتی کوردستان لقی کۆیە هەڵبژێردراوە و لە زۆربەی بۆنە و ئاهەنگە نیشتمانییەکان وتاری داوە (سەنگەسەری، ٢٠١٣، ١٠).

نەجیبە خان وەك ئافرەتێکی دیار و بەرچاو ڕۆڵی کارای خۆی لە نێو کۆمەڵگەی کوردیدا بینیوە و خاوەنی چەندین کتێبە، لەوانە: مێژووی شاری کۆیە و مێژووی جەلیزادە.

باسی دووەم: هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەی کوردی لە ڕێگەی شیعرەکانییەوە

شیعرەکانی مەلای گەورە بە زمانێکی سادە نووسراوە، بە شێوەیەك کاتێک شیعری مەلای گەورە دەخوێنێتەوە بە ئاسانی لێی تێدەگەیت، واتە شیعرەکانی بۆ چینی گشتی بووە، لەو ڕێگەیەوە ویستوویەتی خەڵکەکە هۆشیار بکاتەوە، بۆیە بە زمانێکی زۆر سادە سەرکۆنەی تاکەکانی میللەتی خۆی دەکات و ڕێگای ڕاستییان نیشان دەدات (بابانزادە، ٢٠٢١، ٤١)

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ گۆڤاری نیشتمان، کە لە مێژووی خۆیدا سێ کتێبی چاپ کرد، یەکێک لەو سێ کتێبەی چاپیان کرد، (دیاری مەلا محەممەدی کۆیی) بوو، کە شیعرەکانی لەوێ چاپ کراوە، واتە یەکەمین کتێبی چاپکراوی مەلای گەورە لە چاپ کراوەکانی گۆڤاری نیشتمانی سەر بە کۆمەڵەی ژێکاف بووە (بابانزادە، ٢٠٢١، ٤٤). هاوکات عبدالخالق علاء الدین لە کتێبی مەلای گەورە، زانا و ئەدیب و شاعیر، دیوانە شیعرییەکەی مەلای گەورەی خستۆتەوە بەردەستی خوێنەران.

مەلای گەورە، جگە لە نووسین و بەرهەمەکانی لەبواری کۆمەڵایەتی و زانستی ئایینی، لە بواری شیعریشدا دەستێکی باڵای هەبووە و گرنگی و تایبەتمەندی خۆی هەیە و جێگای بایەخە، چونکە بەشێک لەو هەست و هەڵوێستانەی کە نەیتوانیوە لەڕێگەی نووسینەوە بیخاتە ڕوو، بە شێوەی شیعر دەری بڕیووە.

مەلا محەممەد کوردپەروەر و نیشتمان دۆست بووە، بەردەوام لە خەمی میللەتەکەیدا بووە و ئاواتی یەکبوونی بۆ گەلی کورد خواستووە و هانی داون بۆ ئەوەی یەکبگرن و پاڵپشتی یەکدی بن، بۆ ئەوەی بەرهەمیان هەبێ، لە شیعرێکدا بەم شێوەیە دەڵێ:

ئەگەر عیزت دەوێ، هەستی بە هیممەت

بە فیکر و سەبر و تەدبیر و کیاسەت

ئەبێ میللەت هەموو یەک بن لەگەڵ یەک

لە ئەربابی قەڵەم تا خاوەنی چەک (کۆیی، ٢٠٠٩، ٦٨).

مەلای گەورە، لە شیعرێکی دیکەدا هاوخەمی خۆی بۆ کوردان دەردەبڕێ و دەڵێ:

چ بکەم؟ چ بڵێم لە تاوی کوردان؟

ئاگر دەگرێ دڵم لە دەردان

چارەی چییە؟ خوایە تۆ دەزانی

خۆت عالیمی زاهیر و نیهانی (کۆیی، ٢٠٠٩، ٧٨).

مەلای گەورە، ئەوەی لە دەستی هاتووە بۆ کورد کردوویەتی، ئەگەرنا کوڵی دڵی خۆی بە شیعر ڕشتووە، لە شیعرێکدا کە بێ ئومێدی و دڵتەنگی نیشان دەدات و دەڵێ:

من یەخەی خۆم لە بۆیە دائەدڕم

ئێوە نابن بەهیچ و من دەمرم

دەبێ من کەیفی چیم بە دنیا بێ

قەومی من وا ڕەزیل و ڕیسوا بێ (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١٠١).

هاوکات، لە شیعرێکی دیکەدا، دڵتەنگی و خەمباری بە مەلای گەورەوە دیارە، بە هۆی نەخوێندەواری و نارۆشنبیری تاکەکانی کۆمەڵگە، کە بەم شێوەیە دەڵێ:

هەتا دەمرم لەبۆ کوردان دەناڵم

عیلاجیان چۆن بکەم هاوار بەماڵم

بە زۆری جاهل و نەخوێندەوارن

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لە لای نەوعێ بەشەرێ قەدر و خوارن (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١٠٥).

هەروەها مەلای گەورە، لە شیعرێکدا، نارەزایەتی بەرانبەر بە هاتنی ولاتانی ئەوروپی بۆ کوردستان دەردەبرێ و داوا لە خەڵکی دەکا، کە هەڵوێستی هەبێ، بەم شێوەیە دەڵێ:

ئـەم خاکە دایکی تۆیە کەوتە دەستی ئەجنەبی

ئەی کوردی ساحیب غیرەت تۆ چلۆن رازی دەبی

بۆخۆت ئەوا دەبینی دوژمن ئەرزت دەکێڵێ

پاش چەند ساڵێکی دی هیچت بەدەست ناهێڵێ (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١٣٨).

مەلای گەورە لە رێگەی شیعریشەوە هەوڵیداوە خەڵکی لە فێڵ و پیلانی شێخەکانی کوردستان هۆشیار بکاتەوە، بۆ نموونە لە شیعرێکدا دەڵێت:

هـەتا شێخی لە کوردستان بمێنێ

ئومێدی زیندەگانیت پێ نـەمێنێ

تەریقی قـادری و نەقشبەندی

بەبای دا رەونەق و ئاهەنگی کوردی (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١٠٧).

هەروەها، لە شیعرێکی دیکەدا دەڵێ:

شێخی ئەهلی سوننە و جەماعەت

بە هەموو فێڵ و تەدبیر و کیاسەت

هەر وەکوو پاپا بەهەشت دەفرۆشی

وەی قورت بەسەر گەلێ بێ هۆشی (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١٤٨).

هاوکات مەلای گەورە لە شیعرێکی دیکە سەبارەت بە شێخ دەڵێت:

بەسیە بۆ خاتری خـوا بەسیە

تابەکەی بەزمی خانەقا و تەکیە

شێخە فەندی ئیتر بترسی لە خوا

میللەتی قورِ بەسەر چ حاڵ نەما (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١٥٨).

لە لایەکی دیکەوە مەلای گەورە دەڵێت:

ئەڵێن باران بە ئەمری شێخ ئەباری

بە ئەمری (کن فکان) وەک ئەمری باری

خۆلاسە کاففەیی زەراتی عالەم

چ ئەفلاک و چ ئەملاک و چ ئەنجەم

بەئەمری حەزرەتی شێخە دەوامی

حەیات و مەوت و تەرتیب و نیزامی

مەلا گەر بێ و بڵێ نابێ وەها بی

دەڵێن ئەو فاسقە بۆتە وەهابی

وەهابیشیان بەجۆرێ کردووە تەڵقین

وەهابی یەعنی بێ ئیمان و بێ دین

مەلای گەورە لەم دێڕە شیعرانەدا زۆر بە ڕاشکاوی باس لە بیری دواکەوتووی دەروێشیزمی بە ئایینکراوی کۆمەڵگەی کوردی دەکات، هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە لە لایەن دەروێشەوە چەندە زیادەڕەوی کراوە لە گەورەکردنی شێخانی تەریقەتە سۆفیگەرییەکاندا، هەتا ڕادەیەک کە باران باراین و ژیان و مردن دراوەتە پاڵ دەسەڵاتی شێخەوە، مەلای گەورە کاتێک ویستوویەتی ئەو بیرە دواکەوتووە هەڵەیە ڕاست بکاتەوە بە تۆمەتی بێبنەمای وەهابیبوون تۆمەتباری دەکەن، بیری دواکەتوو توانای گفتوگۆی زانستی نییە و هەر کاتێک کەسێک ڕاستبووە و داوای ڕاستکردنەوەی لێکرد بە تۆمەتی بێبنەما تۆمەتباری دەکەن، ئەم دەردە دڵیەی مەلای گەورە لەم دێڕە شیعرانەدا دەری دەبڕێت، پیشاندانی ئاستی دواکەوتووی تاکی ئایینداری کوردی ئەو سەردەمەیە، لە هەمان کاتدا بەربەستی گەورەی بەردەم پرۆژە چاکسازییەکەی مەلای گەورەیە جگە لەم شیعرانە، لە چەند شوێن و شیعری دیکەدا هەیە و سەبارەت بە شێخەکان قسە دەکات، ئەمەش گوزارشتە لە زۆر بوونی شێخ و تا ڕادەیەک باڵادەستییان بەسەر کۆمەڵگەدا (ساڵح، ژ ٣٨، ٢٠١٧، ٧٤- ٧٥).

هەر وەك باسمان کرد مەلای گەورە یەکێک بووە لەو مەلایانەی کە داکۆکی لە مافی ئافرەتان کردووە و زۆر گرنگی بە یەکسانی نێوان نێر و مێ داوە، لە تەفسیرەکەشیدا زۆر باسی ئافرەتی کردووە، هاوکات لە ڕێگەی شعرەکانییەوە زیاتر جەختی لە سەر کردۆتەوە و بە شێوەیەک باسی کردووە، کە ئەوانیش مرۆڤن و خاوەن مافن لە ژیان و خوێندن و هەموو لایەنەکانی ژیان، یەکسانن لەگەڵ پیاوان و دەتوانن ئەرکی گەورە جێبەجێ بکەن. مەلای گەورە لە شیعرێکیدا دەڵێ:

بڵێن بە قەومی کوردان

دەستی من و دامێنیان

عەیبە بە هەق یەزدان

ژن هێنـان و تەڵاق دان (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١٤٤).

هەروەها لە درێژەی شیعرەکەیدا دەڵێت:

ژن زینـەتی دنیـایە

ئەمانەتی خـــودایە

حـەبیی موستەفایە

قـەڵاتن لە بۆ مێردان

دیارە مەلای گەورە زۆر پاڵپشتی لە ئافرەتان کردووە، هەوڵیداوە خەڵکی هۆشیار بکاتەوە، کە ئافرەتیش وەک پیاو مرۆڤە و مافی ژیان و بڕیاردانی هەیە، ناکرێ بە شێوەیەکی جیاواز لەگەڵ پیاوان سەیریان بکرێ. لەم شیعرەدا مەلای گەورە بە شێوەی پاڕانەوە دەدوێ و دەیەوێ بە هەر شێوەیەک بێ، خەڵکی گشتی ئەو بیرۆکە ناپەسەندەی بەرانبەر بە ژن هەیانە بیگۆڕن و وەکوو مرۆڤ لە ژن بڕوانن و جیاوازی لە نێوان ژن و پیاودا نەکەن. تەنانەت لەسەردەمی مەلای گەورە، ئافرەتان ڕێگایان پێدرا کە لەگەڵ هاوژین و برا و پیاوانیان لەسەر یەک سفرە نان بخۆن (محەممەد، فارووق، چاوپێکەوتن، ٢٠٢٢/٦/١١، هەولێر؛ خانەقا، نەجلە شێخ ڕەئووف، چاوپێکەوتن، ٢٠٢٢/٩/٢٥، هەولێر).

لە لایەکی دیکەوە مەلای گەورە سەبارەت بە گرنگی و پێویستی خوێندن و خوێندەواری لە شعرێکدا دەڵێ:

عیلمی تەبیعەت عیلمی خودایە

(قال) و (قول) گشتی هەبایە

عیلمی کیمیات گەر نەخوێندووە

بەخوا نازانی خوا چی کردووە (علاءالدین، ٢٠٠٩، ١١٤).

بە شێوەیەکی گشتی، شیعرەکانی مەلای گەورە پەیام و ڕۆشنبیری بۆ کوردان تێدایە، لەو شیعرانەی کە بە نموونە هێنراوەتنەوە، میانڕەوی

و یەکسانی مەلای گەورە نیشان دەدات، لەبەرانبەر ئافرەتان، هاوکات خەمخۆری و دڵتەنگی خۆی بەرانبەر بە کوردان نیشان دەدات و بەردەوام لەخەمی ئەوەدایە کە کورد هۆشیار بێت و یەک بگرێ و ئایندەیەکی رووناک و پرشنگداری هەبێ، ئامۆژگارییان دەکات، بایەخ بە خوێندن بدەن تا هەست بە رووداوەکان بکەن، لێکدانەوەی بابەتییانەیان بۆ هەلومەرجەکە هەبێت و لە قازانجی نەتەوەی کورد دەرفەتەکان بقۆزنەوە و لە کاتی پێویستیدا بەکاری بهێنن، دواجار کورد ببێتە یەکێک لە میللەتە سەرکەوتووەکانی جیهان.

ئەنجام

١.بنەماڵەی جەلیزادە، رۆڵی گەورە و فراوانیان لە زۆربەی بوارەکانی ژیان هەبووە، بەتایبەتی لە هۆشیار کردنەوەی کۆمەڵگەی کوردی.

٢.مەلای گەورە، زۆربەی نووسین و بەرهەمەکانی لە پێناو بەرەوپێشبردنی کۆمەڵگەی کوردی لە گشت ڕووەکەوە بووە.

٣.مەلا محەممەدی جەلیزادە کەسێکی بیرفراوان و دووربین بووە، خوێندن و زانستی بە هۆکاری سەرەکی پێشکەوتن داناوە، بۆیە نەجیبەی کچی لەگەڵ کوڕان ناردووەتە قوتابخانە.

٤.مەلای محەممەدی کۆیە، بە هەموو شێوەیەك دژی شێخ و دەروێشەکانی کۆمەڵگە وەستاوەتەوە و خەڵکی لە ئەفسانە و خورافیات ئاگادار کردووەتەوە.

٥.شیعرەکانی مەلای گەورە فرە ڕەهەندە و بە زمانێکی سادە نووسراوە، ئامانجی ئەوە بوو خەڵك لەو زمانە سادەیە تێبگات و ڕۆڵی بەرچاوی لە هۆشیاری کۆمەڵگەدا هەبێت.

پەراوێز و لیستی سەرچاوەکان

پەراوێزەکان

(١) یەکەم قوتابخانە بە ناوی ئولای یەکەم، ساڵی (١٩٢٠)لە شاری کۆیە کرایەوە، ئەو قوتابخانەیە تایبەت بوو بە خوێندنی کوڕان و تاکوو ئێستا خوێندن تێیدا بەردەوامە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (مام هەژار، ٢٠١٣، ١٤).

(٢) نەجیبە کچی مەلا محەممەدی کوری مەلا عەبدوڵلای کوری مەلا ئەسعەدی کوری مەلا عەبدولرەحمانی کوری مەلا عەبدوڵلای کوری مەلا محەممەدی کوری مەلا ئیبراهیمە، دایکی نێوی حەبیبە کچی شێخ ڕەزای کوڕی شێخ قادری سندۆلانە، لە هەشتی ئابی ساڵی ١٩١٧ لە گەڕەکی بایزاغا لە شاری کۆیە لەدایک بووە. لە ساڵی ١٩٢٤دا، لەلایەن مەلای گەورەی باوکی خراوەتە بەرخوێندن و دەستی کردووە بە خوێندن و لە قوتابخانەی (کۆیسنجاق ئولا) لەگەڵ کوڕان چۆتە خوێندن و تاکوو پۆلی پێنجی سەرەتایی خوێندووە، بەیەکەم ئافرەتیش دادەنرێ کە بۆیەکەمجار لەگەڵ کوڕان لە قوتابخانە خوێندوویەتی. ناوبراو لە شەوی ١١/١٢ی حوزەیرانی ١٩٩٩ لە شاری هەولێر کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی دەروێش خرد لە کۆیە بە خاك دەسپێردرێت. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (شارەزا، ٢٠١٤، ٨٣).

سەرچاوەکان

یەکەم: کتێبەکان:

أ- کتێبە کوردییەکان:

ئەحمەد، زامدار، (٢٠٢١/ أ): ژنە هەڵکەوتووەکانی کورد، بڵاوکراوەی سارا، سلێمانی.

ئەحمەد، زامدار، (٢٠٢١/ ب): سێوە و دڵدار لە چەند دیدارێکدا، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.

بابانزادە، کامەران، (٢٠٢١): مەلای گەورە و مەسعوود محەممەد لە چەند دیدارێکدا، ئامادە کردنی: زامدار ئەحمەد، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

جەلی زادە، نەجیبەخانی، (٢٠١١): مێژووی جەلی زادە، لە بڵاوكراوەكانی سەنتەری لێكۆڵینەوە و پەخشی كۆیە، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.

ساڵح، ئاراس محەممەد (دكتۆر)، (٢٠٢١): مەلای گەورە و مەسعوود محەممەد لە چەند دیدارێكدا، ئامادە كردنی: زامدار ئەحمەد، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

شارەزا، كەریم، (٢٠١٤): ئافرەتی ڕووناكبیری هۆشیاری كورد نەجیبەخانی جەلی زادە، (قامووسی ناوە نەمرەكان)، ئامادەكردنی: مومتاز حەیدەری، ب١، هەولێر.

صلیوە، هاوژین، (٢٠١٣): مێژووی هەرمۆتە، چاپخانەی زانا، سلێمانی.

عبدالحمید، ئاراس عەبدولخالق (دادوەر)، (٢٠١٥): ئەرشیفی سجلە كۆنەكانی دادگای سەرەتایی كۆیە (١٨٩٤- ١٩٤٠)، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

علاءالدین، عەبدولخاڵق، (٢٠٠٩): مەلای گەورە زانا و ئەدیب و شاعیر، چاپخانەی منارە، هەولێر.

علاءالدین، عەبدولخاڵق، (٢٠١٤): كۆیە... ناودارانی، دەزگای گۆڤار بۆ چاپ و بڵاوكردنەوە، هەولێر.

عەبدوڵلا، هاوكار، (٢٠٢١): مەلای گەورە و مەسعوود محەممەد لە چەند دیدارێكدا، ئامادە كردنی: زامدار ئەحمەد، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

كۆیی، مەلای موحەممەدی جەلی (مەلای گەورە)، (٢٠٠٩): فرێ فرێ قەل فرێ، بڵاوكراوەی پرۆژەی تیشك، هەولێر.

گورژی، مەلا حوسێنی، (٢٠٠٩): كوڵی دڵی مەلای گەورەی كۆیی، نووسینگەی تەفسیر بۆ بڵاوكردنەوە و ڕاگەیاندن، هەولێر.

مام هەژار، (٢٠١٣): چەپكێ حاجیلەی دەشتی هاموون، لە بڵاوكراوەكانی سەنتەری لێكۆڵینەوە و پەخشی كۆیە، كۆیە.

مودەڕیس، مەلا عەبدولكەریمی، (٢٠١٠): بنەماڵەی زانیاران، بڵاوكراوەی كتێبی كانی، سنە.

ب- كتێبە عەرەبییەكان:

الجوم حیدري، جواد فقي رسول، (٢٠٠٦): محمد بن عبدالله الجلي وجهودة العلمیة، مكتب التفسیر، اربیل.

حاجی، مغدید، (٢٠٠٨): الملا محمد الكویي (مەلای گەورە)، مطبعە وزارة الثقافیة، طبعة ٢، اربیل.

دووەم: نامەی زانكۆیی:

كانی كوردەیی، هەورین عەلی، (٢٠٢١): ڕۆڵی سیاسی و ئابووری و كۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری ژنانی كۆیە (١٩٥٨- ١٩٩١)، توێژینەوەیەكی مێژوویی- زارەكییە، ماستەرنامەیەكی بڵاونەكراوەیە و پێشكەشی بەشی مێژوو- فاكەڵتی پەروەردە كراوە.

سێیەم: گۆڤارە زانستی و ئەكادیمییەكان:

تەیب و شێخ بزێنی، جەمال فەتحوڵلا و قارەمان نادر، (٢٠١٤): مەسیحییەكانی كۆیە (١٩٥٨- ١٩٩١) توێژینەوەیەكی مێژوویی سیاسییە، گۆڤاری زانكۆی كۆیە، ژمارە ٣٣.

ڕەسووڵ نەژاد، عەبدوڵلا، (٢٠١٨): ڕۆڵی مەلای گەورە لە پەروەردە و گۆڕانكاری كۆمەڵایەتییدا، گۆڤاری قەڵای زانست، موجەلەد ٣، ژمارە ٤.

ساڵح، ئاراس محەممەد (دكتۆر) (٢٠١٧): هەوڵەكانی مەلای گەورەی كۆیە لە چاكسازی و نوێكردنەوەی بیری ئایینیدا، گۆڤاری ئەكادیمیای كوردی، ژمارە ٣٧.

صالح، ئاراس محمد (دكتۆر)، (٢٠١٩): بزاڤی خوێندن و زانستی شاری كۆیە لە سەدەی نۆزدەدا، كۆنفرانسی كۆیە لە ڕەوتی شارستانییەتدا،

چوارەمین کۆنفرانسی نێودەوڵەتی ناودارانی کۆیە، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.

چوارەم: گۆڤار و ڕۆژنامەکان:

ئەحمەد، زامدار، (٢٠١٦): مەلای گەورە و هەوڵە ڕیفۆرمخوازییەکانی، گۆڤاری خاڵ، گۆڤارێکی هزریی ڕۆشنبیرییە، ژمارە ٧، تشرینی یەکەم.

ڕۆڤار، (٢٠١٢): مەلای گەورە رووناکبیرێکی پێشکەوتووخواز، ژمارە ٧١، چاپخانەی چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

ساڵح، ئاراس محەممەد (دکتۆر)، (٢٠١٦): شاری کۆیە مەڵبەندی ڕێنیسانسی کوردستان، سێبەر و سایە- دووتوێی هەفتەنامەی کەلتوریی ڕۆژنامەی کوردستانی نوێیە، ژ ٧١٤٨، سێشەممە، ١٢/٢٠.

عەبدولحەمید، ئاراس عەبدولخالق، (٢٠٠٨): حاکمی کوردستان و ئەرشیڤی دادگای کۆیە، گۆڤاری ڕامان، ژمارە ١٣٣، ٦/٥.

پێنجەم: چاوپێکەوتنەکان:

خانەقا، نەجلە شێخ ڕەئووف، چاوپێکەوتن، خێزانی مەسعوود محەممەد، ٢٠٢٢/٩/٢٥، هەولێر.

محەممەد، فارووق، چاوپێکەوتن، کوڕی مەلای گەورە، ٢٠٢٢/٦/١١، هەولێر.

کاتی گێڕانەوە لە ڕۆمانی "هوتێل ئەوروپا"ی "فەرهاد پیرباڵ"دا لە ڕوانگەی (جیرارد جینێت)

الزمن السردی في رواية (فندق أوروبا) لفرهاد بيربال، رؤية (جرارد جنيت) .

“Narrative time in “Farhad Pirbal’s” novel “Europe Hotel from the Gérard Genette’s perspective

ڕەنجدەر ازاد عزیز[١]

[١] بەشی ژمێریاری،فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان وکۆمەڵایەتییەکان، زانکۆی کۆیە، شاری کۆیە، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: ranjdar.azad@koyauniversity.org

پوختە

گێڕانەوەسازی وەك زانستێك، کە شێوە و بنیاتی دەقی گێڕانەوە شیکاردەکات و لێیدەکۆڵێتەوە. "جیرارد جینێت" فەرەنسی، وەك ڕەخنەگر و تیۆرزانی ئەم بوارە، پێیوایە نوسەران بۆ گێڕانەوەی حیکایەت دەتوانن لە سێ ڕووەوە گۆڕانکاری بەدی بهێنن، کە ئەمانیش: "سستەمی ڕێکخستن"، "ماوە"، "دوبارەبوونەوە"ن. مەبەست لە ڕێکخستن، زنجیرەی بەدوایەکداهاتنی ڕووداوەکانی حیکایەتە کە دەشێ لەئاستی گێڕانەوەدا تێکبشکێنرێن. مەبەست لە ماوە، بڕی ماوەی کاتی ڕودانی ڕوداوێکە لە ئاستی حیکایەت و بڕی ئەو ماوەیەی کە لەئاستی گێڕانەوەدا هەیە، کە دەشێ یەکسان، یاخود زیاد یا کەمتربێت. هەرچی دوبارەبوونەوەیە، واتا دوبارەبوونەوەی ڕوداوە لەئاستی حیکایەت و چەند جارەی دوبارەبوونەوەی هەمان ڕوداو لەئاستی گێڕانەوەدا، یاخود بەپێچەوانەوە. توێژینەوەی بەردەست بەپشت بەستن بە میتۆدی "وەسفی شیکاری" هەوڵدەدات بنەما و پێوەری تیۆرەکەی "جیرارد جینێت" لەسەر ڕۆمانی "هوتێل ئەوروپا"دا پراکتیزە بکات. لەبەرئەوەی ڕەوتی کات و دەرهاویشتەکان لە نێو گێڕانەوەکانی ئەم ڕۆمانەدا نموونەیەکی زیندوون تا بەپێی پێوەرەکانی ئەم تیۆرە لێیان بکۆڵرێتەوە. توێژینەوەکە بەسەر دوو بەشدا دابەشکراوە، لەبەشی یەکەمدا: هەوڵدراوە لەبارەی گێڕانەوەسازی و کاتی گێڕانەوە و تیۆرەکەوە بدوێ. بەشی دووەمیشدا تەواوی تیۆرەکە بەسەر دەقی ڕۆمانەکەدا پراکتیزە کراوە.

وشە کلیلیەکان:(گێڕانەوەسازی، کاتی گێڕانەوە، جیرار جینێت، ڕۆمانی هوتێل ئەوروپا، فەرهادپیربال)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10494
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/١/٩ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/٢٢ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	ranjdar.azad@koyauniversity.org
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ م.ڕەنجدەر ازاد عزیز، گەیشتن، بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

الملخص

إن السرديات كعلم يقوم بدراسة و تحليل البنى النصية وأساليبها ،وعند جرار جنيت فان الكاتب لكي يقوم بسرد الحكايات عليه أن يقوم بثلاث مهام رئيسة ،وهي " التنظيم" و"الوقت" و"الإعادة" ، ويقصد بالتنظيم تسلسل تعاقب أحداث الحكاية وليس شرطا ان تكون هذه الأحداث متسلسلا منطقيا ، ويقصد بالوقت حجم وقت الأحداث على مستوى الحكاية وحجم وقت مستوى السرد ،أما الإعادة فيقصد بها اعادة الحدث على مستوى الحكاية وعدد اعادة نفس الحدث على مستوى السرد أو بالعكس . هذا البحث استعان بالمنهج التحليلي الوصفي ويحاول تطبيق طريقة ومنهج "جرارجنيت" على رواية "فندق أوروبا" ،لأن عنصر الزمن وتمخضاته في سرد هذه الرواية واضحة وجلية . والبحث منقسم على فصلين ، في الفصل الاول تمت دراسة السرد وزمن السرد ومنهج جرار جنيت ، أما في الفصل الثاني فقد تطرق الباحث الى تطبيق هذا المنهج على نصوص الرواية .

الكلمات المفتاحية :(السرديات ، زمن السرد ، جيرار جينيت ، رواية هوتيل أوروبا، فرهاد بيربال)

Abstract

Narrative as a science analyzes and studies the form and structure of narrative texts. French critic and theorist Gérard Genette believes that writers can change the storytelling in three ways: “arrangement system”, “duration”, and “repetition”. Arrangement system refers to the chronology of events in the story that can be broken down at the narrative level. Duration refers to the amount of time that an event takes at the story level and the amount of time at the narrative level, which can be equal, more or less. Repetition means the recurrence of an event at the story level and the repetition of the same event at the narrative level, or vice versa.

This study attempts to apply the principles and criteria of Gérard Genette’s theory by using the "analytical description" method on the novel Europe Hotel because the course of time and the outcomes in the narratives of this novel are typical examples to be examined by the criteria of this theory.

The research has been divided into two sections. In the first section, it attempts to discuss narrative structure, narrative timing and theory. In the second part, the entire theory has been applied to the whole text of the novel.

Keywords: (Narrative, Narrative time, Gerard Genet, Europe Hotel, Farhad Pirbal)

پێشەکی:

گێڕانەوەسازیی وەك زانستێكی تازە لە دونیای ئەدەبیدا، گرنگی بە بنیاتی گێڕانەوەی حیکایەت دەدات. لەم ڕوانگەوە كۆمەڵێك تیۆرزان بەبۆچوونەکانیان لەو مەیدانەدا ئەسپی خۆیان تاوداوە، کە سەرتروٚپکی ئەو هەوڵانەش بۆ دوای بونیادگەری دەگەڕێتەوە لە توێژینەوەکەی "جیرار جینێت"دا، کە چەمکی کات بەرەگەزێکی کاریگەر دەزانێت بۆ دۆزینەوە و ئاشکراکردنی پەیوەندی نێوان ئاستی حیکایەت و ئاستی گێڕانەوە؛ بۆ ئەم مەبەستە لەچەند لایەنێکەوە لە پەیوەندی نێوان کاتی حیکایەت و کاتی گێڕانەوەی کۆڵیوەتەوە؛ کە ئەوانیش لەڕووی سیستمی ڕێکخستنی ڕوداوەکان و ماوەی ڕوودانیان و دوبارەی بوونەوەیانە لەنێو دەقدا. کەتیایدا بەسەر دەقی ڕۆمانی "هوتێل ئەورووپا"ی نوسەر "فەرهاد پیربال"دا پراکتیزەکراوە.

چوارچێوەی توێژینەوەکە: بەسەر دوو بەشدا دابەشکراوە، بەشی یەکەم تایبەتکراوە بەناساندنی چەمك و پیناسەی گێڕانەوە و گێڕانەوەسازی،لەگەڵ کاتی گێڕانەوە و تیۆرەکەی جێرارد جنێت لە گێڕانەوەسازیدا، هەرچی بەشی دووەمە تەواوی تیۆرەکە بەسەر دەق ڕۆمانەکەدا خراوەتەڕوو.

ئامانج لەم توێژینەوەیە:

پیشاندان و دەرخستنی تیۆرە تازەکانی گێڕانەوەیە بۆ نوسەران و لێکۆڵەرانی ئەم بوارە؛ بەتایبەت بۆچوونەکانی "جیرار جینێت" لەگێڕانەوەسازیدا. هەروەها بەپراکتیزەکردنی بەسەر ڕۆمانی کوردیدا دەیەوێت ئەوە بخاتەڕوو کە ڕۆماننوسی کوردیش لەبەکاربردنی ڕەگەزەکانی بنیاتی نووسینی ڕۆماندا بێئاگا نین و شارەزان.

گرنگی لێکۆڵینەوەکە:

گرنگیەکەی لەوەدایە، لەلایەکەوە بۆچوونەکانی جینێت ئاشنامان دەکات بەوەی، کە بەشیکارییەکی وردتر بپرژێینە سەر توێژینەوە، بەسەر ژانرەکانی گێڕانەوەدا؛ بەتایبەت ژانری ڕۆمان. لەلایەکی دیکەشەوە بۆ نوسەرانی گێڕانەوە هاوکارێکی باشە و ئاشنایان دەکات بە تەکنیکە تازەکان لەنووسینی ڕۆمان.

میتۆدی توێژینەوەکە:

ئەم میتۆدەی کە لەم توێژینەوەیەدا بەکارهاتووە، میتۆدی (وەسفی-شیکاری)یە، کە وەك میتۆدێکی باو لەتوێژینەوە ئەدەبیەکاندا پشتی پێدەبەستری، بەسەر دەق ڕۆمانی "هوتێل ئەوروپا)دا پراکتیزەکراوە. ئەم میتۆدە لەڕێگەی خوێندنەوە و وەسفی ڕۆمانەکەوە دەمانگەیەنێت بەو لایەنانەی کە لەتیۆرەکەی جینیتدا تیشکیان خراوەتەسەر.

بەشی یەکەم: گێڕانەوە و گێڕانەوەسازی لای جیرارد جنێت:

١-١ گێڕانەوە: لەڕووی زاراوەوە بنچینەکەی لە وشەی (Narration)ی ئینگلیزییەوە وەرگیراوە کە بۆ (Narrate) لاتینی دەگەڕێتەوە، لە زمانی یۆنانیش (Gnarus)ی پێدەوگوترێت؛ کە بەواتای زانین، یا ناسین دێت. بەڵام لەدونیای ئەدەبیدا بەواتای "کۆمەڵێك ڕوداو دێت، کە لەڕووی سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتاییەوە خاوەنی ڕێکخستن و شێوازێکی تایبەت بەخۆیەتی "(بشری،١٣٩٣: ٨٦). هەرچی زمانی عەرەبییە زاراوەی (روایت)ی بۆ داناوە و زمانی فارسیش هەمان زاراوەی (روایت)یان بۆ ئەم چەمکە داناوە، کە لەزمانی عەرەبییەوە خزاوەتە ناو زمانەکەیانەوە؛ کە بەواتای "گەیاندنی قسە، یا هەواڵێکە لە لایەن کەسێکەوە" (دهخدا،١٣٧٧: ١٢٢٩٧). کوردیش بۆ ئەم چەمکە زاراوەی (گێڕانەوە) داناوە، کە لە"فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە"دا بەواتای "گێڕاندنەوە، گێڕاندنەوەش بەواتای باسکردنی قسەی گوتراو"(مەکریانی،١٣٨٥: ٧٤١). بێگومان ئەم چەمکەش تەنها ژانرەکانی چیرۆك و ڕۆمان ناگرێتەوە، بەڵکو، "بە واتای هەر شتێك دێت کە هەڵبستێ بەگێڕانەوە، یاخود خستنەڕووی حیکایەتێك –کە دەکرێ کتابێکی ئەدەبی، وێنەیەك، ڕۆژنامە یا فیلمێك بێت"(یعقوبی،١٣٩١: ٢٩١)، چونکە هەریەك لەمانە بەشێکی ڕەگەز و بنەماکانی گێڕانەوەیان لەخۆگرتووە، کەخۆیان لەو زانیارییانە دەبیننەوە، کەزادەی بیر و ئەزموونی مرۆڤن جارێکی دیکە بەشێوەیەکی جیاوازتر دادەڕێژرێنەوە.

بۆیە دەگوترێت مرۆڤ وابەستەیە بەو واقیعەی کەتیایدا دەژی و هەموو ئەو خۆشی و ناخۆشییانەی کە سەرچاوەکەی ڕوداوەکانی ژیانیەتی، ئەزموونیان دەکات و دەبن بەبەشێك لە ژیانی و لەیادگەیدا دەمێننەوە؛ لەبەرئەوەی مرۆڤیش لەخودی خۆیدا بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتییە و هەمیشە وێڵە بەدوای دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ دەوروبەرەکەیدا، بۆیە "لەهەر شوێنێك مرۆڤ هەبێ گێڕانەوەش هەیە. کۆمەڵگەی بێگێڕانەوە بوونی نییە"(اخوت،١٣٧١: ١٠). بەمەش مرۆڤ لە پێناو دروستکردنی ئەم پەیوەندییەدا دوبارە هەموو ڕوداوەکانی ژیانی ڕابردووی دێنێتەوە بەرباس و خواس، بەڵام ئەمجارەیان بە فۆڕم و بەرگێکی تازەترەوە کەپەیوەستە بە لێهاتوویی کەسەکە خۆیەوە کە بە"گێڕەرەوە"

ناودەبرێ. لەم بارەوە "ریمون کنان" دەنووسێت:"بەدیهێنان و ئەفراندنی مرۆڤ لەگەڵ تەواوی ئەو ڕوداوانەشی کە لەژیانیدا ڕوودەدەن جۆرێکی گێڕانەوەیە، چونکە مرۆڤ لەسەرەتای دەسپێکی ژیانییەوە تا گەیشتن بەکۆتاییەکەی، قۆناغ و پلەی جۆراوجۆری بڕیوە و خودی گێڕەرەوەی حیکایەتی ژیانی خۆیەتی"(کنان،١٣٨٧: ١٠) ئەم پرۆسەیەش بە بەردەوامی لەنێوان "حیکایەت" و "گێڕەرەوە" دا دێت و دەچێت. بۆیە هەموو ڕوداوەکان کەلەواقیعدا بە زنجیرە بەدوای یەکدا دێن و دەبن بە حیکایەت و جارێکی دیکە لەلایەن کەسێکەوە کە بەگێڕەرەوە دەناسراوێت، بەبەرگێکی تازەوە کە جیاوازترە لەخودی حیکایەتەکە دەردەکەوێ و دەگێڕدرێتەوە. ئەم گێڕانەوەیەش کارێکی هەروا سانانییە، چونکە "چۆنیەتی گێڕانەوە لەکەسێکەوە بۆ کەسێکی تر و لەگۆشەنیگایەکەوە بۆ گۆشەنیگایەکی تر دەگۆڕێت. واتە گێڕانەوە هەر ئەوە نییەکە بەشێوەیەکی ئاسایی و زمانێکی ساکار ڕوداوێك بگێڕیتەوە، بەڵکو پێویستە گێڕەرەوە لەگێڕانەوەدا لێهاتووی بنوێنێت لە تەزنیفکردنی ڕەگەزی چێژ و خەیاڵ"(سەعید،٢٠٠٩: ٢٥). بۆیە دەگوترێ گێڕانەوە دەقێکە کە حیکایەتێك دەخاتەڕوو و گێڕەرەوەیەکی هەیە.

١-٢ گێڕانەوەسازی:

هەرچی گێڕانەوەسازییە، کە ئەمەش کار و ڕەوتی پرۆسەی لێکۆڵینەوەی بواری گێڕانەوەیە، کە بەزمانی ئینگلیزی زاراوەی "Narrataligy" پێدەگوترێ زانستێکی تازەیە و لەبارەی هەموو جۆر و شێوە جیاجیاکانی گێڕانەوە دەکۆڵێتەوە،"بۆ یەکەمین جاریش تۆدۆرۆڤ ئەم دەستەواژەیەی بەکارهێناوە لەلێکۆڵینەوەیەکدا بەناونیشانی (لێکۆڵینەوە لە حیکایەت) مەبەستی لە بەکارهێنانی ئەم دستەواژەیەش، نەك بە تەنها بۆ لێکۆڵینەوە لە چیرۆك و ڕۆمان بەڵکو مەبەستی لە لێکۆڵینەوە لەهەموو جۆر و ژانرەکانی دیکەی گێڕانەوەی، وەك: ئەفسانە و فیلم و نمایش... بوو"(فاضلی،١٣٨٩: ١٠) لەگەڵ ئەوەشدا بەرلە تۆدۆرۆف بەشێوەیەکی سادە و ساکار ڕەگ و ڕیشەی ئەم بوارە لای یۆنانییە کۆنەکان بەدیدەکرێت، لەم بارەوە "ئەفلاتوون" لە کتێبی "کۆمار"دا لەبارەی گێڕانەوە دەڵێت: "هەموو گێڕانەوەیەك لەدوو بەش پێکدێت: گوتەکان و بەشە جیاوازەکانی نێو گوتەکان"، ئەرستۆش، کەوەك قوتابی ئەو سەیردەکرێ لەم بارەوە گێڕانەوە بە "پەیوەندی نێوان پیشاندانی چارەنووسێك لەڕێگەی گێڕانەوە و دوبارە گێڕانەوەی هەمان چارەنووس لەڕێگەی کەسایەتییەکانەوە، دادەنرێت"(شکری،١٣٩٥: ١١٩).کەواتە گێڕانەوەسازی "بریتییە لەوردبوونەوە لە فەلسەفەی حەقیقەت، پەیوەندی نێوان حیکایەت و گێڕانەوە ڕووندەکاتەوە"(مارتین،١٣٨٩: ١٤٢) دواتر وردە وردە بۆچوون و تیۆرەکان لەم مەیدانەدا دەردەکەون، کە بەسەر سێ قۆناغ و دەستەی جیاوازدا دابەشدەبن، لەوانە ڕۆڵی "فۆرمالیستە ڕووسییەکان" و "بوونیادگەرەکان" و "دوای بۆنیادگەری"یە.

قۆناغی یەکەم/فۆرمالیستە ڕووسییەکان: (١٩١٤-١٩٦٠) کە بەلێکۆڵینەوەکانی "بۆریس تۆماشفسکی" لەبواری گێڕانەوەدا دەستپێدەکات. فۆرمالیستەکان، گێڕانەوە بۆ دوو ئاست دابەشدەکەن، سیوژە "syuzhet" و فبیوڵا "fabula". بەلای ئەوانەوە سوژە خودی مادە خامەکەیە، کەلەبەر دەستی نوسەردایە و فبیولا، گێڕانەوەی ئەم مادە خامەیە(بشیری،١٣٩٣: ٨٧). ئەمەش بەسەرچاوەی جیاوازی نێوان حیکایەت و گێڕانەوە لەلایەن فۆرمالیستەکانەوە دانراوە.

قۆناغی دووەم/بونیادگەرەکان (١٩٦٠-١٩٨٠): کە پێکهاتوون لە "تۆدۆرۆف" و "کلۆبرمن" و " ڕۆلان بارت" ... .تۆدۆرۆف باوەڕی وابوو کە گۆڕانی بارودۆخ یەکێکە لەبنەما بنچینەییەکانی گێڕانەوە؛ چونکە بەگۆڕانی ڕوداوێك، ڕوداوێکی دیکە سەرهەڵدەدات و حیکایەت درێژەدەکێشێ و بەردەوام دەبێت(مکاریك،١٣٨٥: ١٤٩-١٥٠)، هەمان دوو ئاستی سیوزە و فبیولا کە لەلای فۆرمالیستەکان ئاماژەی پێکرا لەلای بۆنیادگەرەکان بەئاستی "حیکایەت" و "گێڕانەوە" ناوبراوە، کە دەڵێن: "حیکایەت خۆی لەکۆمەڵێك ڕوداو دەبینێتەوە کە گێڕەرەوە هەوڵدەدات پێشهاتەکەی بەخوێنەر بگەیەنێت"(بشیری،١٣٩٣:٨٧).

قۆناغی سێیەم/ دوای بونیادگەری دەگرێتەوە، سەردەستەی ئەم قۆناغە "جیرار جنێت"ە. جنێت لەکتێبی "گوتاری گێڕانەوەNarrative Discourse"دا گێڕانەوە بۆسەر سێ ئاستی جیاواز دابەشدەکات، ئەو جیاوازیانەی کە فۆرمالیستە ڕووسەکان لەنێوان حیکایەت و گێڕانەوە دایاننابوو؛ ئەم تیۆرەی جنێت کاملتری دەکات، لەڕێگەی ئەم سێ ئاستەوە، کە ئەمانەن: "حیکایەت Histoire" بە بۆچوونی جنێت

حیکایەت: بریتییە لەهەموو ئەو مادە خامانەی کەهێشتا نەهاتوونەتە سەر زمان، زنجیرە ڕوداوەکان لەوێدا ڕوودەدەن و دەتوانرێت ئەوان لەدەقەکەدا جێبکرێنەوە. "دەقی گێڕانەوە Recit هەر ئەو شتەیە کە لەبەر دەستمانە و بەشێوەیەکی وتراو، یا نووسراو کە گواستنەوەی ڕوداوەکانی لە ئەستۆدایە و پەیوەست نییە بەڕیزبەند و زنجیرەی کاتەوە(گریان،١٣٩١: ٧). هەرچی "گێڕانەوەگەرایی Narration" جنێت ئەم زاراوەیە بە داهێنانی کرداری گێڕانەوە دادەنێت. گێڕانەوەگەرایی "ئاماژە بە چۆنیەتی نووسین و گێڕانەوەی لەناو دەقدا دەکات. پرۆسەی نووسین کە گێڕانەوەگەرایی مەبەست لەوە، چەندین پێکهاتەو ڕێخۆشکەرێکی گێڕانەوەی هەیە، کەگشتیان بۆ بنیادی گێڕانەوە هاوکاری دەکەن"(شهبان،١٣٩٦: ٣٢). لەنێوان ئەم سێ ئاستەی گێڕانەوەدا کە جنێت دایناون، تەنها دەقە کە ڕاستگۆیانە دەکەوێتە بەر دیدی خوێنەر. خوێنەر لە نێو دڵی دەق حیکایەت (ئامانجی حیکایەت) پەی پێدەبات و گێڕانەوەگەرایی (پرۆسەی داهێنانی حیکایەت)کە زانیارییەکان بەدەست دەهێنێت. لەلایەکی دیکەشەوە دەقی گێڕانەوە لەڕێگەی ئەم دوو ئاستەوە دەناسرێ: ئەگەر دەقی گێڕانەوەکە حیکایەت نەگوازێتەوە، ئیتر گێڕانەوە ڕوونادات و ئەگەر گێڕانەوەش نەچێتە بواری نووسینەوە، ئیتر دەق لەدایك نابێت(کنان،١٣٨٧: ١٢-١٣). جنێت لەکاتی لێکۆڵینەوە بە تایبەت لە ئاستی حیکایەت و گێڕانەوەدا، جەخت لەکات دەکاتەوە وەك ڕەگەزێکی سەرەکی گێڕانەوە سەیری دەکات بۆ جیاکردنەوەی هەردوو ئاستەکە.

٣-١ کاتی گێڕانەوە:

لێکۆڵینەوە لەچەمکی کات لەبواری گێڕانەوەسازیدا یەکێکە لە تازەترین ئەو لێکۆڵینەوانەی کە سەرنجی بەشێکی زۆری لێکۆڵەرانی گێڕانەوەسازی بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە، لەوانە تۆماشفسکی Tomashevski، پۆل ریکۆر Poul Ricoeur، ریمۆن کنان Rimmon Kenan، تیزڤیتان تۆدۆرۆڤ Tezvetan Todorov... . تۆدۆرۆڤ، یەکەمین لێکۆڵەری ئەم بوارەبوو کە جیاوازی لەنێوان کاتی حیکایەت و کاتی گێڕانەوەدا کردووە؛ ئەم جیاوازیەش لەنێوان زنجیرەی ڕوداوەکان و زنجیرەی کاتی گێڕانەوەیاندا ئاشکرایە(تازەکند،١٣٩٦: ١٦٦). بەمەش تۆدۆرۆڤ لەڕیزی پێشەوەی هەموو ئەو لێکۆڵەرەوانەوە دێ کە لەم بارەوە دواون. بەڵام لەمەش گرنگتر لێکۆڵینەوەکەی جیرارد جینێت Gerard Genette بە ناونیشانی گوتاری گێڕانەوە Narrative Diecourse کە بەیەکێك لەگرنگترین ئەو هەوڵانە دادەنرێت لەبواری گێڕانەوەدا، تەنانەت بەلای زۆرێك لە ڕەخنەگران و تیۆرزانان ئەم لێکۆڵینەوەی جینێت بە کامڵترین لێکۆڵینەوەی ئەم بوارە سەیردەکرێ. جینێت پێیوایە کە ئاستی گێڕانەوە لەسایەی تێکشکاندنی زنجیرەی کاتەوەیە کە لەئاستی حیکایەت جیادەکرێتەوە. ئەم زنجیرەی کاتە لەگێڕانەوەدا بە دوو جۆر دەردەکەوێت، جۆری یەکەم: کاتی حیکایەت، هەمان کاتی بەردەوامی ژیانی ئادەمیزادە کەبە) کاتی ڕۆژمێری Chronological)یشی پێدەوترێت، کە لێوان لێوە لەڕوداو کە بەشێوەیەکی زنجیرەیی بەدوای یەکدادێن. کاتی دەرەوەی دەقیشی پێدەگوترێ. جۆری دووەم: کاتی گێڕانەوەیە کە لەبەرامبەر کاتی واقعی دایدەنێت کە بەکاتی گێڕانەوە یاخود (کاتی دەروونی) ناوی دەبات(بهنام فر،١٣٩٣: ١٢٧). "جینێت ئەم کاتە بە(هاوشێوەی کات) دەزانێ. ئەو بەسودوەرگرتن لە بەهرەی زمانناس (دیسۆسێر) کاتی حیکایەت بەکاتی (مەدلول) و کاتی گێڕانەوەش بەکاتی (دال) دادەنێ"(طاهری-پیغمبرزادە،١٣٨٨: ٣٠). جینێت هەر بەوەش ناوەستێ ئەو باوەڕی وایە ئەوەی هۆکاری سەرنجڕاکێشانی دەقێکی گێڕانەوەیە چەند جارەی دوبارەبوونەوەی کاتە بەسەر ڕوداوەکاندا. ئەو حیکایەت بەزنجیرەیەك لە ڕوداو دەزانێ کە لەڕێگەی گێڕەرەوەوە دەگەیەنرێ بە خوێنەر و گێڕانەوەش بەشێکردنەوەی حیکایەت دەزانێ کە بەزمانی دەربڕین، یاخود نووسین بەچنینێکی تایبەت دەڕازێنرێتەوە.... ڕێچکەی ڕاستەقینەی کات تێکدەشکێنێ و لەسیستەمی دوبارەبوونەوەی ڕوداوەکان گۆڕانکاری دێنێتە ئاراوە(بهنام فر،١٣٩٣: ١٢٧).

جینێت لەکتێبی (گوتاری گێڕانەوە)دا بۆ دۆزینەوەی پەیوەندی و ڕوگەی نێوان ئەم دوو کاتە (حیکایەت-گێڕانەوە) سێ تەکنیك دەخاتە بەرباس. بەشێوەیەکی گشتی ئەو پێی وایە نوسەران بۆ گێڕانەوەی حیکایەت دەتوانن لەسێ ڕووەوە گۆڕانکاری بەدی بێنن. ئەمانیش: ڕێکخستن و ڕێزبەندی، بڕی ماوەی کات، دوبارەبوونەوەی ڕوداوەکان.(Genette,٢١٥,١٩٩٧). ئەم سێ تەکنیکەش لەنێوان هەردوو ئاستی حیکایەت

و گێڕانەوەدا چەکێکە لەدەسەڵاتی نوسەری دەقدایە و بەئارەزووی خۆی یاریyان پێدەکات و تێکیان دەشکێنێ، کە مەبەست لەڕێکخستن و ڕێزبەندی خستنەڕووی زنجیرەی بەردەوامی کاتی ڕوداوەکانە لەحیکایەتدا کە دەشێ لەگێڕانەوەدا هاوکات بن، زۆرجاریش دەشێ دواکەوێت "ڕابردوو" یا پێشکەوێت "داهاتوو". هەرچی بڕی ماوەیە مەبەست لێی ئەوەیە، کە ڕوداوێك لەحیکایەتدا ڕوودەدات بەبەراورد بەو ماوەیەی لە ڕۆمانێکدا دەگێڕدرێتەوە کە زۆرجار نوسەر دەشێ ئەو ڕوداوەی لەساڵێکدا ڕوویداوە لەچەند خوولەکێك یا بەئاماژەکردن بە دەقیقە یا ساڵ ....دەربڕێت، ئەمەش تەکنیکێکە لەدەسەڵاتی نوسەردا لەڕێگەی وشە و زمانەوە ئەنجامی دەدات. بەڵام دوبارەبوونەوە کە مەبەست لێی چەند جارەی دوبارەبوونەوەی ڕوداوەکانە، جینێت ئەم تەکنیکە بۆ دەستنیشانکردنی پەیوەندی و هاوسەنگی نێوان دوبارەبوونەوەی ڕوداوێك لەجیهانی حیکایەت و چەند جارەی دوبارەبوونەوەی لەجیهانی گێڕانەوەدا دادەنێ(علیزاده-فرید،١٣٩٥: ٢٦٠). لێرەدا هەر سێ تەکنیکەکە بەڕوونی دەخەینە ڕوو و لەگەڵ ڕەوتی کارکردنیان بەسەر ڕۆمانی ((هوتێل ئەوروپا))ی ((فەرهاد پیرباڵ))دا.

بەشی دووەم: کاتی حیکایەت و گێڕانەوە لە ڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا:

٢-١ کات لەڕووی سیستەمی ڕێکخستنەوە: حیکایەت خستنەڕووی کۆمەڵێك ڕوداوە کە پێشتر ڕوویانداوە و پەیوەستن بەزنجیرەی کاتەوە، ناتوانن لەو زنجیرەیە دەربچن؛ بەڵام لەپرۆسەی گێڕانەوەیدا ئەو ڕوداوانە کاتێ دەگێڕدرێنەوە مەرج نییە نوسەر لەگێڕانەوەیدا ئەم یاسای زنجیرەی کاتە پەیرەوبکات. لەم ڕوانگەوە جینێت بۆ دەستنیشانکردنی ئەم جیاوازییە، لەڕێگەی تەکنیکی ڕێزبەندی و ڕێکخستنەوە "لەپەیوەندی نێوان بەدوایەکداهاتنی ڕوداوەکانی حیکایەت لەگەڵ بەدوایەکداهاتنی گێڕانەوەی ڕوداوەکان لەدەق دەکۆڵێتەوە. ڕیزبەندی ڕوداوەکان لەگێڕانەوەدا دەکرێ لەگەڵ ڕێزبەندی ڕوداوەکان لەحیکایەتدا هاوکاتبن، یانیش دەکرێ لەڕێگەی گەڕانەوە بۆ ڕابردوو و پێشبینی بۆ داهاتوو لەڕێڕەوی کات لابدات"(یعقوبی،٢٩٢،١٣٩١). کەواتە مەرج نییە ڕیزبەندی دەرکەوتنی ڕوداوەکانی حیکایەت و ڕوداوەکانی نێودەقی گێڕانەوە لەسەر یەك هێڵی هاوتەریب بن و هەمان ڕیزبەندی بەدوایەکداهتنیان هەبێ. بۆیە جینێت "هەرجۆرە ناهەماهەنگی و لادانێك لەڕیزبەندی و خستنەڕووی گێڕانەوەی ڕوداوەکان لەدەق و ڕیزبەندی دەرکەوتنی ڕوداوەکان لەحیکایەت بە "تێکشکاندنی کات" یاخود تێکدانی کات Anachronies ناودەبات؛ ئەم تێکشکاندنەش گێڕانەوەی پارچەیەك لەدەق کە زووتر یا درەنگتر لەکاتی سروشتی و لۆژیکی بەدوایەکداهاتنی ڕوداوەکانە" (تولان،١٣٨٣: ٥٥-٥٦) ئەمەش لەووەوە سەرچاوەدەگرێت، کە کاتی حیکایەت و دەرکەوتنی ڕوداوەکانی هەمیشە بەرلە گێڕانەوەیانن و بەپێی ئەو زنجیرەی کاتەوە دەچن بەڕێوە کە لەسروشتدا بەزنجیرە ڕوودەدەن؛ بەڵام لە گێڕانەوەیاندا "زۆرجار گێڕەرەوە لەئێستای گێڕانەوەدا دەستپێدەکات و لەجیاتی ئەوەی بەرەوە داهاتوو بڕوات، دەگەڕێتەوە بۆ ڕابردوو، دواتر بازدەدات بۆ داهاتوو و دوبارە دەگەڕێتەوە بۆ خاڵی دەسپێکردنی گێڕانەوە"(سەعید،٢٠٠٩: ٩٦).

دەتوانین بڵێین ژیانی هەمووومان لەخودی خۆیدا حیکایەتێکە، بەڵام هەر یەکەمان بەجۆرێك دەیگێڕینەوە، یەکێك لە منداڵییەوە هەنگاو بە هەنگاو دەستپێدەکات تاکۆتایی و پیربوون بەپێی زنجیرەی کات و بەدوایەکداهاتنی ڕوداوەکانی ژیانی. یەکێ لە گەنجیەوە دەست بەگێڕانەوە دەکات و لەپڕێك دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی منداڵیی و هەندێك جاریش لهێئستای پیری خۆی دەدوێ. هەر ئەم تێکشکاندنی ڕیزبەندییە لەکات و ڕوداوەکان، کە چێژ و جوانی دەبەخشێ بە پرۆسەی ئەفراندنی ژانری گێڕانەوە.

جینێت پێیوایە تیکشکاندنی کاتیش "لەڕێگەی گەڕانەوە بۆ ڕابردوو و پێشبینی لەگێڕانەوەی ئەو ڕوداوانەی کە لەداهاتوودا ڕوودەدەن. تێکدەشکێنرێن"(قاسم زادە،١٣٩٣: ١٥٠) کە لێرەدا دەیانخەینەڕوو:

٢-١-١ گەڕاندنەوە: Analeps

پرۆسەیەیەکی گێڕانەوەیە، کە تیایدا گێڕەرەوە لەڕێڕەوی گێڕانەوەکەیدا دەوەستێت و ڕوداوێك دەگەڕێنێتەوە بۆ ئێستای گێڕانەوە کە پێشتر ڕوویداوە"(سەعید،٢٠٠٩: ٩٧). واتە گەڕانەوەیە بۆ ڕوداوێك کە لەزنجیرەی بەدوای یەکداهاتنی لەحیکایەتدا تێپەڕیوە؛ بەڵام گێڕەرەوە

بەمەبەست جارێکی دیکە دەیگەڕێنێتەوە کاتی ئێستای گێڕانەوە، ئەمەش سێ تەکنیکە لەتەکنیکێکدا:

١-گەڕاندنەوەی دەرەکی: ئەم تەکنیکە بەو واتایە دێت "کە گێڕانەوە بۆ خاڵێکی ناو حیکایەتی بەر لە سەرەتای گێڕانەوە دەگەڕێتەوە"(لوتە،١٣٨٦: ٧٣). واتە گێڕەرەوە بۆ رووداوێك دەگەڕێتەوە کە پێش دەسپێکی رووداوی بنچینەییە؛ لەبەرئەوەی پێویستی وا دەخوازێ چەند هەنگاوێك بگەڕێتەوە دوا بۆ زیاتر روونکردنەوەی و پیشاندانی رووداوەکانی نێو دەقەکەی.

لەڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا ئەم جۆرەی تەکنیکی گێڕانەوە زۆر بەدیدەکرێت، بەوەی کە نوسەر هەوڵدەدات لەبارەی کەسایەتییەکانی نێو دەقەکەی بدوێ بەمەش زۆرجار ناچاردەبێت بگەڕێتەوە بۆ بەر لەدەسپێکی ڕۆمانەکە، بۆنمونە لەو کاتەیدا کەلەبارەی بێکەسی میسیۆ لووسیانای جوولەکەوە دەدوێ، کە چۆن کەس و کارەکەی لەجەنگی جیهانی دووەمدا لەدەست داوە و تەنها خۆی و دایکی ماونەتەوە، بۆ روونکردنەوەی دۆخی ئەم کەسایەتییەی نێو ڕۆمانەکەی ناچاردەبێت بگەڕێتەوە بۆ بەرلە دەسپێکی رووداوەکانی نێو ڕۆمانەکەی، بەمەش کاتی ڕۆمانەکە ساڵانی هەشتاکانە، کەهێشتا جەنگی نەگریسی عێراق و ئێران تەواو نەبووە؛ بەڵام نوسەر پەنجا ساڵێك دەگەڕێتەوە بەرلە دەسپێك.))مسیۆ لووسیانا، تەنیا خۆی و دایکی لە ناو بنەماڵە جوولەکە بە ئەسڵ پورتوگالییەکەیاندا مابوونەوە. دوو مامی و خاڵێکی، هەروەها برایەك و خوشکێکی لەخۆ گەورەتریشی.. هەموویان..لە ئاخرین ساڵی شەڕی جیهانیی دووەمدا، بە دەستی نازییەکان-بە تاوانی جوولەکەبوونیان-قەتڵوعام و بێ سەروشوێن کرابوون. باوکی لووسیانا تەمەنی پەنجا ساڵ دەبێ، دایکیشی چل ساڵ، کاتێ لووسیانای تاقانە کوڕیان لەدایك دەبێ.((پیربال،٢٠١٠: ٩٦)

یانیش نوسەر باسی ئەو کاتەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە بەگەشتێك لەفەرەنساوە دەچێت بۆ ئیتالیا، لە ڤینیز کەل و پەل و پارەکانی لێدەدزن و دەڕوات بۆ بنکەی پۆلیس لەوێدا کەسێك بەهانایەوە دێت، کە لەخانەدانانی بنەماڵەی فیراریبوو لە ئیتالیا کە لەکاتی خۆیدا بەئەرکێك هاتۆتە کوردستان ماوەیەك لەشاری دهۆك سەرقاڵی کاری ئەندازیاری بووە، بەمەش نوسەر بەگێڕانەوەی ئەم رووداوە لەسەر زاری ئەندازیارە ئیتاڵییەکەوە دەگەڕێتەوە بۆ بەرلە دەسپێکی رووداوەکانی نێو ڕۆمانەکە: ((-کاتی خۆی، لە سەرەتای ساڵانی حەفتا، من ئەندازیار بووم، هاتمە کوردستان، لە ناوچەکانی دهۆك پرۆژەیەکی ئەندازیاریمان هەبوو. نۆ مانگ لە کوردستان، لە ناوچەکانی دەوروبەری دهۆك کارم کردووە.)) (ل٤٤)

ئەم تەکنیکەش جۆرێکە لە جۆرەکانی گەڕانەوە کە جینێت لەلێکۆڵینەوەکەیدا بۆ دۆزینەوەی پەیوەندی نێوان کاتی گێڕانەوە و کاتی حیکایەت ئاماژەی پێداوە.

٢-گەڕاندنەوەی ناوەکی: ئەمەیان لەگەڵ گەڕانەوەی دەرەکیدا لەمەدا جیاوازە کە "دەگەڕێتەوە بۆ ڕابردوویەکی پەیوەست بە سەرەتای ڕۆمانەکە و کەچی باسکردنی لەدەقەکەدا دواکەوتووە" (سەعید،٢٠٠٩: ٩٧). واتە نوسەر زۆرجار لەنێو ڕۆمانەکەیدا رووداوێکمان بۆ دەگێڕێتەوە کە دەبوو پێشتر باسی بکردایە؛ کەچی بەسەریدا تێدەپەڕێت و لەهەنگاوەکانی دواتردا جارێکی دیکە دەگەڕێتەوە بۆ گێڕانەوەی ئەم رووداوەی کە پێشتر بەسەریدا تێپەڕیوە.

لە ڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا نوسەر زەمەنێکی دیاری کراومان بۆ دەگێڕێتەوە کە لەئەوروپادا پەناهەندەبووە و لەوێدا چەند کەسێکی ناسیوە و لە بارەی ژیانی خۆی و ئەوانەوە دەدوێ، لەگێڕانەوەدا دەسپێکێکی هەیە، کە پەیوەستە بەسەرەتاکانی ژیانی لە فەرەنسا کە محەمەدی حاجی زادەی ناسیوە و دواتر ماوەیەکی زۆر بەسەر گێڕانەوەی رووداوەکان تێدەپەڕێت لەناکاو وادەخوازێت بۆ دووساڵ پێشتر بگەڕێتەوە، کە بەشێکە لەو زەمەنەی کە رووداوەکانی نێو ڕۆمانەکەی لەخۆگرتووە. کاتێك باسی گەشتەکەی خۆی دەکات بۆ ڤینیز، تیایدا لەڕێگەی دەستەواژەی کاتەوە (هاوینی ساڵی پێرارببوو) ئاماژە بەو رووداوە دەکات کە بەشێکە لە دەسپێکی رووداوەکان کەچی بەسەریدا بازدەدات و جارێکی دیکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو رووداوەی کە دەبوو پێشتر باسکرابا. ((هاوینی ساڵی پێراربوو، جانتایەکم بە شانی خۆمدا دا و لە پاریسەوە بەسواری شەمەندەفەر چووم بۆ ڤینیز. لەناو شەمەندەفەرخانەی ڤینیز، سپێدەیەکی تاریك و روون بوو کاتێ گەیشتم...))(ل٣٩) یاخود لەو کاتەیدا کە لەگەڵ محەمەدی حاجی زادە و مورتەزا و فەرحنازدا لەبارەی دۆخی نالەباری ئێران و عێراق دەدوێن، فەرهاد کە خۆی هەم نوسەر و

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

هەمیش وێنای کەسایەتییەکی نێو ڕۆمانەکەیە، بە گێڕانەوەی ڕوداوێکی دوای دەسپێکی ڕۆمانەکە جۆرێك لە گەڕانەوەی ناوەکی دێنێتەوە بەر باس، کاتێ دەڵێت: ((- من ڕۆژێك لە مەجلیسێکی فەرەنسیدا دانیشتبووم، لەناو ئەواندا نەژادپەرستێکی سەر بە حیزبی (ژان ماری لۆ پێن) یش دانیشتبوو، لە وەڵامی نیگارکێشێکی عەرەبی عێراقیدا گوتی: - ئێوە خۆتان بەرپرسن لەو هەموو ئەو ئەشکەنجەیەی بەدەست سەدامەوە دیوتانە.))(ل٥٩) ئەم ڕوداوەی کە فەرهاد دەیوروژێنێت بەشێکە لەو ڕوداوانەی کەلەماوەی ژیانی فەرهاددا ڕویانداوە کە لەپاریسبووە، واتە دوای دەسپێکە بەڵام گێڕەرەوە بەسەریدا تێپەڕیوە. یانیش هەر لەسەرزاری فەرهادەوە لەبارەی ژیانی محەمەدی مەلازادەوە ڕووداوێکمان بۆ دەگێڕێتەوە، کە پەیوەستە بەدەسپێك و لەچوارچێوەی ماوەی ڕوودای ڕووداوەکانی نێو ڕۆمانەکەیە، دەڵێت: ((پێشتریش، لە شاری لیل، کە بە میترۆ سەعات و نیوێك لە پاریس دووربوو، لە ڕێستۆرانێکی کوردەکان بە ناوی (پۆل) لەوێش هەر قاپشۆر بوو. هەر لەناو ڕێستۆرانەکەشدا دەنوست..))(ل٦). لێرەشدا نووسەر باسی ڕوداوێك دەگێڕیتەوە کە پێشتر ڕوویداوە، بەڵام کاتی ڕووداوەکە دەگەڕێتەوە بۆ دوای دەسپێکی ڕۆمانەکەوە، کە نووسەر بەسەریدا تێپەڕیوە و جارێکی دیکە بۆی دەگەڕێتەوە. ئەمەش وەك نموونەیەکی زیندووی نێو ئەو ڕۆمانە لە گێڕانەوەی ناوەکییدا دەبینرێت.

٣-گەڕانەوەی تێکەڵ: بەشێك لە تیۆردانەران لەگەڵ گێڕانەوەی دەرەکی و ناوەکیدا ئاماژە بە جۆرێکی دیکە لە گەڕانەوە دەکەن بە "گەڕانەوەی تێکەڵ" ناوی دەبەن. ئەم جۆرە گەڕانەوەیەش بە ڕواڵەت دەرەکییە؛ بەڵام دواتر بە گێڕانەوەی بنچینەییەوە پەیوەست دەبێتەوە، واتا کاتێك دەگەڕێتەوە بۆ ڕابردووی بەرلە دەسپێك گەڕاندنەوەی دەرەکییە، بەڵام لەقۆناغی دواتر بۆ سەرەتای حیکایەت دەگەڕێتەوە لەوکاتەدا بە گەڕاندنەوەی ((تێکەڵ)) ناودەبرێ(کنان،١٣٨٧: ٦٧). ئەمە هەر دوو جۆرەکەی گەڕاندنەوەیە لەیەك گێڕانەوەدا.

ئەم جۆرە گەڕانەوەیە لە ڕۆمانی هوتێل ئەورووپادا بەدی دەکرێت بەتایبەتیش لەوکاتەیدا کە نوسەر ئەو ساتەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە لە مۆنتماخت لە فەرەنسا لە شوێنی نیگارکێشە ئەرجەنتینی و چینی و یۆنانی و کوباییەکاندا لەجێگەی یەکێك لەهاوڕێکانیدا سەرقاڵی وێنەکێشانی پیاوێکی جەنتڵمەنی سعودی دەبێت کە ڕوخساری لە ئیمامی عەلی دەچێت؛ بەمەش نوسەر دەگەڕێتەوە بۆ تەمەنی منداڵی خۆی کە وێنای ئیمامی عەلی لەزۆرێك لەناو خانەوادە کوردییەکاندا هەڵواسرابوو، ئەمەش دەبێت بە بەشێك لەو ڕوداوانەی کە بەرلە دەسپێکی ڕۆمانەکە ڕوویانداوە، کەچی نوسەر لەپڕێك دەگەڕێتەوە بۆ ڕوداوی سەرەتای ناسینی محەمەدی حاجی زادە کە چۆن بۆیەکەمین جار چاوی پێی کەوتووە؛ کە ئەمیش ڕوداوێکە لەگەڵ دەسپێکی ڕۆمانەکەدا ڕوویداوە. لەسەر زاری فەرهاد: ((ئادگاری ئەو پرۆفیسۆرە سعوودییە لە ئیمامی عەلی دەچوو، ئەو ئیمامی عەلییەی کە من لە زەمانی منداڵیمدا بەسەر دیواری ماڵ و چایخانەکانەوە دیبووم و وێنەکەی لە خەیاڵمدا مابوو: ڕیشن، چاو و برۆ ڕەش، دەموچاوێکی گەش، قلنجێك بەدەستیەوە، چوارمەشقی .. شێرێك لەبەردەمی وەرکەوتبوو.

لەو دەمەی خەریکی وێنەکێشانی ئەو پرۆفیسۆرە عارەبە سعوودییە بووم کە لە ئیمامی عەلی دەچوو، دەنگێکی فارسی لەپشت سەرمەوە بە ئەسپایی گوتی: -چ جالب!

کاتێ ئاورم دایەوە و چاوم بە ڕوخسارەکە کەوت(سەرەڕای زمانە فارسییەکە) وام زانی خاوەنی ئەو دەنگ و ڕوخسارە مسیۆ لووسیانای خاوەن هوتێلەکەمە))(ل٥١)، کە دەکرێ وەك تاکە نمونەی گەڕانەوە لەم ڕۆمانەدا سەیربکرێ، لەبەرئەوەی لەوکاتەدا کە دەگەڕێتەوە یادی منداڵی گەڕانەوەیەکی دەرەکییە و بەشێك نییە لە ڕوداوە بنچینەیەکەی ڕۆمانەکە؛ بەڵام کاتێ دێتەوە سەر باسی ناسینی حاجی زادە لێرەدا گەڕانەوەیەکی ناوەکییە، کە دەبوو گێڕەرەوە پێشتر بیگێڕابواوە، چونکە بەشێك بووە لە ڕوداوەکانی دوای دەسپێك.

٢-١-٢ پێشکەوتن:

ئەمەش تەکنیکێکی دیکەیە، کە جینێت لەپاڵ گەڕاندنەوەدا پشتی پێدەبەستێت لەگێڕانەوەی ڕوداوەکاندا. کە "بریتییە لە پێشخستنی ڕوداوی داهاتوو ئەوانەی بە دڵنیاییەوە لەدووتوێی گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا ڕوودەدەن"(الکساسبة،٢٠٠٦:١٢٨). بۆیە ئەم تەکنیکە بەپێشبینی ڕوداوەکانی داهاتو لای خوێنەر سەیرەکرێت. هەر ئەم پێشبینیکردنەیە زۆرجار سەرنجی خوێنەر تاکۆتایی دەقەکە ڕادەکێشێ. کە دەکرێت بە دوو بەشەوە:

١-پێشبینیکردنی ئەو ڕوداوانەی کە دێنەدی: مەبەست لێی ئەوەیە کە گێڕەرەوە زۆرجار لەکاتی ئێستای گێڕانەوەدا لە زنجیرەی کاتی ڕوداوەکان دەوەستێ و باس لە ڕوداوێك دەکات کە لەداهاتوودا ڕوودەدات و دەکەوێتە بەر دیدی خوێنەر. نموونەی ئەم جۆرە تەکنیکە لەڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا چەند جارێك دەکەوێتە بەردیدی خوێنەر، بۆنمونە لەو جێگەیەی کە مسیۆ لووسیانا باسی تاقانەی خۆی و دایکی دەکات کە تاکە خوێنی بنەماڵەکەیانن کە لەدوای جەنگی جیهانی دووەمدا بەهۆی کۆمەڵکوژیەکانی هۆلۆکۆستەوە تەواوی خانەوادەکەیان لە ناوبراون، لەو کاتەدا مسیۆ لووسیانا لەگێڕانەوە دەوەستێ و پێش ڕوداوەکان دەکەوێ، ئاماژە بەوە دەکات کەدوای مردنی دایکی ئەو تاکە کەسێکە لەو خانەوادەیە دەمێنێتەوە: ((ئینجا لە ناکاو سەری هەڵبڕی و تەماشامی کرد:

-دایکم، تەمەنی درێژ دەبێ ئینشاڵڵا.

گوتم: ئینشاڵڵا.

زانیم مسیۆ لووسیانا کەمێك مەستە.

پەرداخەکانمان لەیەکتر دا.

لێوانەکەی دانایەوە.

-لە دووای دایکم، من ئاخرین کەسی بنەماڵەکەمان دەمێنمەوە.)) (ل١٤٦). بێگومان ئەمەش جۆرێکی پێشکەوتنە کە تیایدا گێڕەرەوە باس لە ڕوداوێك دەکات کە ئێستا ڕووینەداوە، بەڵام لەهەنگاوەکانی دواتردا دێتەدی، لەو پەیوەندیە تەلەفۆنییەکەی محەمەدی حاجی زادە بۆ فەرهاد لەپاریسەوە پێشبینیەکەی دێتەدی: ((هێشتا دوو هەفتە هەڵنەسووڕابووەوە، شەوێکی درەنگ، محەمەدی حاجی زادە تەلەفونێکی بۆ کردم بۆ ماڵەوە:

- ئاغای فەرهاد.. دایکی مسیۆ لووسیانا. ئەمرۆ بەیانی کۆچی دوایی کردووە. بۆ ئاگاداریت!)) (ل١٦٧). بۆیە بە مردنی دایکی مسیۆ لووسیانا، ئەو وەك تاقە کەسی خانەوادەکەیان دەمێنیتەوە. یاخود وا دادەنێت ڕوداوێك لەداهاتوودا بێتەپێشەوە، ئەم جۆرە تەکنیکە لەڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا بەزەق هەستی پێدەکرێت بەتایبەتی لەوکاتەیدا کە فەرهاد باسی ناسینی خۆیی و محەمەدی حاجی زادەمان بۆ دەکات، کە چۆن بۆتە هۆی گۆڕینی ژیانی ئەو، بەهۆی ئەوەوە ساقی گوڵچینی ناسیوە، لەپڕ دەوەستێت و چەند هەنگاوێك دەچێتە پێشەوە: ((بێنە پێش چاوت:

لە کافتریایەك دانیشتبیت بۆئەوەی قاوەیەك بخۆیتەوە و پاشان هەستیت بڕۆی؛ پیاوێك یان ژنێك لەو لاتەوە دانیشتووە و تۆ لەناکاو حەزدەکەی قسەیەك لەگەڵ ئەو کەسە بکەیت.. ئەگەر قسەکەت بکەیت و ئەو کەسە بناسیت؛ ئیتر ئەم ناسینە-هیچ دوورنییە-سەرتاسەری ژیانت بگۆڕێ!))(ل٣٨)، بێگومان پێشبینی کردنی ڕوواوێکی لەم جۆرە کە بەهۆیەوە کەسێك دێتە ژیانتەوە کاریگەری لەسەر ژیانت دەبێت کە لەڕوداوەکانی دواتری ئەم ڕۆمانەدا دێتەدی، وەك لەناسینی محەمەدی حاجی زادە و دەرکەوتنی ئەندازیارە ئیتاڵییەکە کە هەردووکیان دەبنە مایەی خێر و خۆشی بۆ فەرهاد کە کەسایەتی سەرەکی ڕۆمانەکەیە؛ ئەمەش پێشبینیکردنە لەهەنگاوەکانی دواتری ڕۆمانەکەدا دێنەدی.

٢-پێشبینیکردنی ئەو ڕوداوانەی کە نایەنەدی: ئەمە بەپێچەوانەی تەکنیکی پێشترە گێڕەرەوە پێشبینی بۆ ڕوداوێك دەکات لەداهاتوودا ڕوونادات. ژانری ڕۆمان ئەگەرچی گێڕانەوەی ئەو ڕوداوانەیە کە لەئاستی حیکایەتدا ڕوویانداوە، بەڵام زۆرجار نوسەر یاخود گێڕەرەوە لەگێڕانەوەدا دەوەستێت و پێش دەکەوێت و ئاستی گێڕانەوە جێدەهێڵێت ڕوداوێك لەبیر و هۆشی خۆیدا دروستدەکات، نوسەر لە گێڕانەوەی ڕوداوەکاندا لەنێو ڕۆماندا هەمیشە ناچارنییە درێژە بەگێڕانەوەکەی بدات زۆرجار لە زنجیرەی گێڕانەوەکان دەوەستێ، بۆیە زۆرجار پێش ڕوداوەکان دەکەوێ، ئەمەش بەڕوونی لەڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا بەدی دەکرێت، لەگفتوگۆی نێوان فەرهاد و مسیۆدا لەسەر دەسنووسەکانی باپیرەگەورەی کە لەسەدەکانی پێشوو لە ئەسفەهان ژیاوە، مسیۆ لووسیانا ئاماژە بەوە دەکات: ((-ئەگەر بمتوانیبا بچم بۆ ئێران، بێگومان دەمتوانی ئەو کەنیشتە ناودارەی باپیرە گەورەمی خۆم لە ئەسفەهان بدۆزمەوە و بکەومە سەر پەیداکردنی (هیچ نەبێ برێك

لەو کتێب و بەڵگەنامە گرینگانە.)) (ل٩١) یانیش هەر لەزاری مسیۆ لووسیاناوە لەو نامەیەی کە بۆ فەرهادی دەنێرێت لە پاریسەوە بە تایبەت دوای مردنی دایکی، کە تیایدا ئاماژە بەوە دەکات : ((لەوانەیە بچم بۆ ئورشەلیم لەوێ؛ تێکەڵ بە خاك و خوێن و ڕەچەڵەکی خۆم ببمەوە))(ل١٧٥) لەهەر دوو پێشکەوتنەکەدا گێڕەرەوە باس لەڕوداوێك دەکات کە ڕەنگە لە داهاتوودا بێتەدی، بەڵام مسیۆ نە لەگەیشتن بە دەستنووسەکانی باپیرەگەورەی سەرکەوتوودەبێ و نە بە یەکجاریش لە ئورشەلیم نیشتەجێ دەبێت. بەڵکو لەکۆتایی ڕۆمانەکەدا لەزاری فەرهادەوە ئەوە ڕووندەکرێتەوە کە مسیۆ لووسیانا دوای ئەوەی ناسنامەی خۆی لەگەڵ محەمەدی حاجی زادە دەگۆڕێتەوە سەفەری وڵاتی ئێران دەگرێتەبەر و ئیتر بەیەکجاری بە ونی دەمێنێتەوە. ئەمەش پێشبینی ڕوداوێکی داهاتووە کە لەم ڕۆمانەدا نایەتەدی.

٢-٢ کات لە ڕووی ماوەوە:

ئەمەش دووەمین ئەرکی کاتە کە جینێت لەدوای ڕێکخستن و ڕیزبەندی کاتەوە لەبارەیەوە دواوە. کە مەبەست لێی ماوەی بڕی کاتە، کە لەپەیوەندی نێوان ڕوداوێك لەدونیای واقیعی کە درێژەی کێشاوە لەگەڵ ئەو بڕی ئەو ماوەیەدا کە لە دونیای گێڕانەوەدا هەیەتی(گریان،١٣٩١: ١١). یانیش دەگوترێت ئاماژەکردنە بە پەیوەندی نێوان بڕی ماوەی کاتی حیکایەت و بڕی ماوەی کاتی گێڕانەوە، بۆنمونە ڕوداوێك کە لەماوەیەکی زەمەنی دوور و درێژدا ڕوویداوە دەکرێ لە یەك ڕستەدا بگێڕدرێتەوە. یانیش گێڕەرەوە چەند لاپەڕەیەك بۆ ڕوداوێکی چەند خولەکی تەرخان بکات. بە بۆچوونی جینێت "ئەو پێوەرەی کە لە پەیوەندی نێوان بڕی ئەو ماوەیەی لە حیکایەت کە بە خولەك و سەعات و ڕۆژ و مانگ و ساڵ دەپێورێت، لەگەڵ ماوەی خوێندنەوەی دەق کە بە دێڕ و وشە و ڕستە دەپێورێت، پەیوەستە بە بڕی ماوەی کاتەوە لە ڕووی سستی و خێرابیەوە(کنان،١٣٨٧: ٧٣). یانیش زۆرجار بڕی ماوەی نێوان ئەم دوو ئاستە یەکسان دەبن کە بە ماوەی نەگۆڕ (Constant) دادەنرێت. ئەم ڕەوتی گێڕانەوەیەش لە ڕووی خێرایی و سستیی و نەگۆڕییەوە لەڕێگەی چەند تەکنیکێکەوە بەڕێوەدەچێت. لەڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا، نوسەر وەك هەر نوسەرێکی دیکە لەڕۆمانەکەیدا لە ڕووی ڕەوتی گێڕانەوەوە، کەم و زیاد سودی لەهەر سێ ڕەوتەکە بینیوە، لەبەرئەوەی نوسەر بەشێکی زۆری ڕوداوەکانی لەڕێگەی گفتوگۆی نێوان کەسایەتییەکانی ڕۆمانەکەیەوە دەگێڕێتەوە ئەمەش گوزارشتە لەوەی کاتی ڕوداوەکانی حیکایەت و کاتی گێڕانەوەیان، تا ڕادەیەکی باش لەم ڕۆمانەدا لە ڕووی سستیی و خێراییەوە یەکسانە، یاخود نەگۆڕە. بەڵام زۆر جار وادەخوازێ گێڕانەوەکان خێرابکرێن بەوەی نوسەر پەنا بۆ کورتکردنەوە و لابردن دەبات، بەتایبەت لەو شتانەی کە بە پێویستی نازانێت باسیان بکات. هەندێك جار نوسەر گێڕانەوەی ڕوداوەکانی سستدەکاتەوە کە ئەمەیان لەپلەی سێیەمدایە، چونکە نوسەر لەگێڕانەوەدا کەمتر پرژاوەتە سەر وەسف.

٢-٢-١ ڕەوتی گێڕانەوە لەڕووی ماوەی نەگۆڕییەوە: Constant

لێرەدا ماوەی ڕوودانی حیکایەت و خوێندنەوەی لەدەقدا یەکسانە "جینێت نمایش یاخود گفتگۆ بە تاکە ڕێگەی چارەسەری یەکسانبوونی ماوەی نێوان ئەم دووکاتە دەزانێ"(بهنام فر،١٣٩٣: ١٣٨). کەواتە ئەم دوو ماوەیە کە خۆیان لە ماوەی ڕوداوی حیکایەت و ماوەی درێژی خوێندنەوە، کە پەیوەستە بە گێڕانەوەوە تەنها ئەوکاتە یەکسان دەبن کە گێرەرەوە لە گێڕانەوەدا دەپرژێتە سەر پیشاندانی قسە و گفتوگۆی کەسایەتییەکانی نێو ڕۆمانەکەی، لەبەرئەوەی "نمایش حالەتێکی گفتوگۆیە کە ماوەی ڕوداوەکانی حیکایەت و ماوەی گێڕانەوەی ڕوداوەکان بەرامبەر دەکات"(ژنیت،١٩٩٧: ١٠٨). لەم ڕێگەیەوە درێژە بەگێڕانەوە دەدات، بەمەش هەمان ئەو بڕەی بۆ گێڕانەوە و پیشاندانی گفتوگۆی کەسایەتییەکان پێویستە، هەمان بڕ و کاتیش بۆ خوێندنەوەی دەقەکەش پێویستە.

فەرهاد کە خۆی لە ڕۆمانەکەیدا هەم نوسەر و هەمیش کەسایەتی دیاری ڕۆمانەکەیە، هەر لەدەسپێکی گێڕانەوەکانیدا بە گفتوگۆیەکی چڕوپڕ دەستپێدەکات، ئەم گفتوگۆ درامییە هەر لەوێدا ناوەستێت، بەڵکو دەست بەسەر تەواوی ڕۆمانەکەدا دەگرێ. لەم ڕۆمانەدا نوسەر بەشێکی زۆری گێڕانەوەی ڕوداوەکان بە کەسایەتییەکانی نێو ڕۆمانەکەی دەسپێرێت، بەمەش پشتی بە گفتوگۆیەکی ڕاستەوخۆی

درامی بەستووە، تا لەم ڕێگەیەوە هەوڵبدات بەشێکی زۆری زانیاری و ڕوداوەکانی حیکایەتەکە بێنێتە دوونیای گێڕانەوە، بۆنموونە فەرهاد گێڕانەوەی ڕوداوی هەڵاتنی محەمەدی حاجی زادە و مانەوەی لە کەمپی شەمزنان لە تورکیا لەگەڵ (هومەیلای) کچە ئازەری هەڵاتووی دەستی ڕژێمی ئێران کە چۆن دوای حەوت مانگ مانەوەیەیان لەم کەمپەدا دواتر بەیەکەوەوە خەوتوون و بوون بە ژن و مێرد، لێرەدا نوسەر لەسەر زاری محەمەدی حاجی زادە ئەم ڕوداوەی کە لەو ماوەیەدا ڕوویداوە بەبێ کەم و زیاد لەپێنج پەڕدا هەموو باسدەکات لە لاپەرەکانی (١٥ تا ٢٠). نوسەر هەوڵیداوە ئەوەی لەحیکایەتدا ڕوویداوە لەماوەی حەوت مانگدا بە تەواوی وردەکارییەکانەوە بیگوێزێتەوە دونیای گێڕانەوە بەمەش نزیکی پێنج لاپەڕی لەدەق گێڕانەوەکەیدا بۆ تەرخانکردووە. یانیش لەو گفتوگۆیە چڕوپڕەی لەگەڵ مورتەزا و محەمەدی حاجی زادەدا دەیکات لەسەر تابلۆکانی و کەلتوری ئیسلامی و ئەوروپای، گێڕانەوەی ئەم ڕوداوانە گشتی لەڕێگەی گفتوگۆوە ئەنجام دەدات؛ کە نزیکی بیست لاپەری گێڕانەوەی ڕوداوەکانی حیکایەت دێنێتەوە دونیای گێڕانەوە وەك خۆی چۆن ڕوویانداوە ئاوا دەیگێڕێتەوە.

((- ئەگەر حەز بکەن، هەندێ لە تابلۆکانی خۆمی بەدیاری لەشێوەی دیاپۆزەتیف بۆ دەنێرم. ناونیشانیتان هەیە؟

-بەچاوان.

-حەتمەن خۆشحاڵ دەبێ ئەگەر تابلۆکانی جەنابت ببینێ.

مورتەزا، کە دیار بوو شارەزاییەکی پرۆفیشنەڵانەی لە نیگارکێشاندا هەبوو، لێمی پرسی:

-ئاغای فەرهاد، ئێوە بە چ شێوەیەك ڕەسم دەکەن؟ لەسەر چ ڕێبازێك دەڕۆن؟

گوتم: من لەسەر هیچ ڕێبازێك ناڕۆم. ڕەسم دەکەم. تەنیا ڕەسم دەکەم.

....

-ڕەسمی چی دەکەی.. ئاغای فەرهاد؟

گوتم: من هەرچی شتێك تێی نەگەم، ڕەسمی دەکەم.

حاجی زادە پرسیی: چی؟

دیسان دووپاتم کردەوە:

-هەرچی شتێك تێی نەگەم، ڕەسمی دەکەم.

....

-باشە ..بۆ؟ بۆچی تەنیا ئەو شتانە و ئەو کەسانە ڕەسم دەکەی کە تێیان ناگەی؟

گوتم: چونکە دەمەوێ تێیان بگەم.......

مورتەزا گوتی:

-ئاغای فەرهاد، تۆ دیاپۆزەتیفی تابلۆکانی خۆتم بدێ..بۆ ساقیی خوشکم دەیانێرم.

پێم خۆش بوو مورتەزا خۆی ئەم داوایەی لێ کردم.

-دڵنیام پەسەندیان دەکا

-سوپاست دەکەم....))(ل٧٠)

ئەم گفتوگۆیەی نێوان ئەم سێ کەسایەتییە، نزیکی بیست لاپەڕە نووسین دەگرێتەخۆی کە لەبارەی کەلتوری ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوایی و درێژەدەکێشێ بۆ باسکردنی وێنە و تابلۆکانی فەرهاد و ناردنیان بۆ سان فرانسیسکۆ بۆ گەلەرییەکەی ساقی گوڵچینی خوشکی مورتەزا. بەمەش کاتی گێڕانەوە نەگۆڕە بەوەی کاتی ڕوداوەکانی حیکایەت و کاتی گێڕانەوەیان بێ کەم و زیاد وەك خۆی دەخرێتەروو.

هەروەها لە گفتوگۆی نێوان فەرهاد و مەدام گالانتی دایکی میسیۆ، لەبارەی محەمەدی حاجی زادەوە کە دەیویست پێی بڵێت کە کوڕەکەی چەند لەودەچێت. بە قسەی فەرهاد دەسپێدەکات: ((-ئەگەر چاوت بە محەمەدی حاجی زادە بکەوێ، مەدام ...باوەڕبکە، واقت وڕ

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

دەمێنێ؛ وادەزانی لووسیانای کورەکەی خۆت دەبینی.

-بەڕاست؟

-هەمان سەر و سیما و ئادگار. .تەنانەت قەد و باڵاشیان هیچ جیاوازییەکیان لەگەڵ یەکترنییە. ئێمەی کورد دەڵێین، دەڵێی سێوێکن کراون بە دوو لەتەوە.

مەدام گالانتی، دەمزانی چەنێك لووسیانای کوڕە تاقانەکەی خۆی خۆشدەویست، کە تاقە یادگاری بوو لەبنەماڵە جوولەکە پرتوگالییەکەیانەوە مابووەوە، پرسی:

-ئێرانییە؟

-گوتم: بەڵێ.

-برادەرتە؟

-بەڵێ.

مادام گالانتی نەیگوت: ((بانگی بکە ئێرە با ڕۆژێك ببینم))، گوتی:

-سەیرە!

جەنتاکەی کردە شانی و.. وێنەی زەردەخەنەیەکی سەرسوڕماو، زەردەخەنەیەکی زۆر لەدڵەوەی خۆی، لەناو چاوانی مندا بەجێ هێشت و ڕۆیشت؛

-ئۆغفواغ.))(ل٧٣). گەر سەرنج بدەین لەو گفتوگۆ درامیەدا، کە لەنێوان ئەم دوو کەسایەتییەدا ئەنجامدراوە وینای ماوەیەکی یەکسان و نەگۆڕمان نیشان دەدات لەنیوان کاتی گێڕانەوە و حیکایەتدا، چونکە وینای ڕووداوەکانی ئاستی حیکایەت وەك خۆی بێ زیاد و کەم دێنیتەوە ئاستی گێڕانەوە.

٢-٢-٢ ڕەوتی گێڕانەوە لەڕووی سستییەوە: Deceleration

لەمەیاندا کاتی خوێندنەوەی ڕوداوەکان لەگێڕانەوەدا زیاترە لەماوەی کاتی حیکایەت(لوتە،١٣٨٦: ٧٧). بەمەش بۆخاوکردنەوەی پرۆسەی گێڕانەوە؛ گێڕەرەوە پەنا بۆ تەکنیکی (وەسف) دەبات، تاوەکو کاتی خوێندنەوەی دەقەکە درێژبکاتەوە، بۆیە ماوەی کاتی گێڕانەوە بەرامبەر بە ماوەی ڕوداوەکان لە حیکایەتدا زیاتر دەبێ. لەم بارەوە جینێت لەبارەی وەسفەوە دەڵێت:"لێرەدا گێڕەرەوە وەسفی ڕوداوێك دەخاتە ڕوو کە کەمترین ماوەی زەمەنی لەحیکایەتدا هەیە، بەڵام لەئاستی گێڕانەوەدا لەڕێگەی وەسفەوە درێژەی پێدەدات بەمەش لە ماوەی کاتی حیکایەت درێژتر دەبێت"(ژنێت،١٩٩٧: ١١٢).

وەسف، کە یەکێکە لە تەکنیکەکانی نووسینی ڕۆمان، لای زۆرێك لە نوسەران بەشێکی زۆری ڕۆمانەکە داگیردەکات، چونکە" وەسف بایەخ بە وێنەگرتنی شتەکان دەدات و گێڕانەوەش وێنەی ڕووداو دەگرێتەوە، بەمەش وەسف پێچەوانەی گێڕانەوە دەبێت و لەگەڵیدا ڕێکناکەوێ، بۆیە گێڕانەوە- سست دەبێتەوە-"(موفتی،٢٠١٢: ٧٣). لەم ڕووەوە جینێت لەگێڕانەوەسازیدا بەهۆکاری سسن کردنەوەی ماوە و ڕەوتی گێڕانەوەی کاتی دەزانێت، فەرهادیش لە ڕۆمانی هوتێل ئەروپادا ئەگەرچی زیاتر هەوڵیداوە کاتی حیکایەت و گێڕانەوە بەنەگۆڕی بمێنێتەوە، بەڵام کەم و زیاد پەنای بۆ ئەم تەکنیکەش بردووە، بگرە هەموو جۆرەکانی وەسف لەم ڕۆمانەدا ڕەنگیان داوەتەوە، لەوانە:

١-وەسفی کەس: فەرهاد لەگێڕانەوەی ڕوداوەکانیدا زۆرجار بەپێویستی دەزانێت پرۆسەی گێڕانەوە سست بکاتەوە، بۆیە دەپرژێتە سەر وەسفی کەسایەتییەکانی نێو ڕۆمانەکەی بەتایبەتیش لە وەسفی ڕواڵەت و ڕووخساری کەسایەتییەکان، لەوانە: (وەسفی ساقی گوڵچین و میسیۆ لووسیانا،...). بۆنمونە:

((ساقی گوڵچین. قژکورتێکی چاو و برۆ ئێرانی، هەمیشە کۆك و ڕێکپۆش، لەو ژنە سەڵتەنەتخوازانە بوو کە باوەڕی وابوو پێویستە بنەماڵەی

ڕەزاشا بگەڕێنەوە سەر حوکمی ئەمڕۆی ئێران؛ خاوەن گەلەرییەکی ناوادار لە سان فرانسیسکۆ، لەهەمان کاتدا فێمینیسنێکی لیبراڵیش بوو، لە ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتیی فێمینیستانەی ئێران لە ئەمریکا کاری لەپێناو ماف و داخوازی و ئازادییەکانی ژنانی ئێران دەکرد...))(ل١٢٩) هەروەها لەوەسفی میسیۆ لووسیانادا کە تیایدا زۆر جوان وێنای ئەم کەسایەتییەمان نیشان دەدات، بۆچەند ساتێك کاتی گێڕانەوەکەی خاودەکاتەوە. ((مسیۆ لووسیانا، پیاوێکی باڵابەرزی تەمەن دەوروبەری چل و پێنج ساڵ (چەند ساڵێك لە من بەتەمەنتر)، موو قاوەیی، چاو هەنگوینی، قۆز، هەمیشە چوست و چالاك،....))(ل٧٤) یانیش کاتێ وەسفی قە و باڵاو ڕیکپۆشی میسیۆمان بۆدەکات، ((جلوبەرگیشی، بەپێچەوانەی ئەو جوولەکانەوە بوو کە لەشەقامەکانی پاریسدا دەمبینین. شەپقەیەکی ڕەش لەسەر، ڕیشیان بەردابووەوە، یانیش کڵاوێکی ڕەشی بچکۆڵەیان بە دەمبووزێك لە تەوقی سەری خۆیان دەدا بۆ ئەوەی بناسرێنەوە جوولەکەن. هەمیشە جلوبەرگێکی ئاسایی، بەڵام گەنجانە و ڕێکپۆشی لەبەردەکرد. جارجارەیش تێبینیم دەکرد، ئەوکراسە کشمیری و ئێرانییانەی لەبەردەکرد...))(ل٧٨). لێرەدا نوسەر بۆ سست کردنەوەی کاتی گێڕانەوەکەی پەنای بۆ وەسفی کەسایەهتیەکانی نیو ڕۆانەکە بردووە.

٢-وەسفی شت: نوسەر لە ڕۆمانەکەیدا بەتەنیا وەسفی کەسایەتییەکانی نەکردووە، بەڵکو وەسفی شتەکانیش ئاماژەی زۆریان پێدراوە لەوانە وەسفی پێڵاوەکانی ئەو کیژۆڵە ئێرانییەی کە خۆشەویستی میسیۆ لووسیانا بوو، دوای گەڕانەوەی بۆ ئێران وەك یادگارییەك میسیۆ لای خۆی پاراستبووی. ((پێڵاوێکی سپی بچکۆڵە، ئەملاو ئەولا بە نوقتەی ڕەش، لەناو چوارچێوەیەکی زۆر جواندا. ئەو چوارچێوە ڕازاوەیەی کە لە ناوەڕاستدا تاکە پێڵاوەکەی لە ئامێز گرتبوو- کاتێ لێی نزیك کەوتمەوە، دیتم بە دەزووی ئاوریشمی چینی چندرابوو. چوارچێوەکە هیچی دیکەی لەخۆ نەگرتبوو تەنیا ئەو تاکە پێڵاوە بچکۆڵەیە نەبێ، سپی سپی، بەسەر دیوارەکەوە.))(ل١٤٣) ئەمە تاکە نموونەی کەل و پەل و شتە کە نوسەر حەقی خۆی پێدابێت. چونکە نووسەر بەشێوەیەکی گشتی کەمتر پڕژاوەتە سەر وەسف ئەمەش گوزارشتە لەوەی کە ماوەی گێڕانەوەی ڕووداوەکان لەم ڕۆمانەدا کەمتر سستی بەخۆیەوە بینیوە.

٣-وەسفی شوێن: بە هەمان شێوە وەسفی شوێن و جێگاکانی نێو ڕۆمانەکەش کەم تا زۆر لە وەسفەکانی نوسەردا جێگەیان بۆکراوەتەوە، لەوانە: ((بەدرێژایی ڕێڕەوەکە، کە دەچووەوە ناو دیوەخانی ماڵەکەیان، فەرشی ئاوریشمی ئێرانی و بەرەی ڕەنگینی فیگەرەتیڤی ڕۆژهەڵات بە دیوارەکانەوە هەڵواسرابوون. هەر یەکەیان وەك تابلۆیەکی بەهادار-نەك وەك گلیمێك-خۆیان دەنواند.))(ل١٤٢) نوسەر کاتێ بۆیەکەمین جار سەردانی ماڵێ میسیۆ لووسانای دەوڵەمەندی جوولەکە دەکات، ژیانی شاهانەی ئەم بنەماڵەیە و سەرنجی ڕادەکێشێت بەپێویستی دەزانێت ساتێك لەگێڕانەوەی ڕوداوەکان بووەستێ و بپرژێتە سەر وەسفی ماڵەکە. بەمەش پرۆسەی گێڕانەوەکە سستدەکاتەوە. ئەمەش تاکە نموونەی وەسفە لەم ڕۆمانەدا کە بۆ شوێن کرابێت.

٣-٢-٢ ڕەوتی گێڕانەوە لەڕووی خێراییەوە: Acceleration

ئەمەشیان بابەتێکمە لەو بابەتانەی کە جینێت لەتیۆرەکەیدا پڕژاوەتەسەری بۆ دروستکردنی جیاکاری لەنێوان ئاستی حیکایەت و ئاستی گێڕانەوەدا، کە لێرەدا "ماوەی کاتی گێڕانەوە لە ماوەی کاتی حیکایەت کورتترە(لوتە،١٣٨٦: ٧٧). بۆ ئەم مەبەستە جینێت "لابردن" و "کورتکردنەوە" بە دوو تەکنیکی خێراکردنی ڕەوتی گێڕانەوە دەزانێ. واتە بە لابردنی بەشێکی زۆری وەسف و کاتی ڕوداوەکان و گفتوگۆکانی نێو حیکایەتەکەوە ڕەوتی گێڕانەوە خێراتر دەبێ و زووتر بەسەر ڕوداوەکاندا دەڕوات. چونکە لەڕێگەی ئەم دوو تەکنیکەوە گێڕەرەوە پارچەیەك لە حیکایەت لادەبات، یاخود ساتێ لەساتەکانی نێو ڕۆمان کورتدەکاتەوە و ڕەوتی گێڕانەوە خێراتر دەکات:

١-لابردن: لێرەدا نوسەر بۆ خێراکردنی پرۆسەی گێڕانەوەکە بەشێك لە ڕوداوەکانی گێڕانەوەکەی بەتەواوەتی لادەبات، لەڕێگەی دەستەواژە زمانییەکانەوە ئاماژە بە کاتەلادراوەکە دەکات، ئەمیش بەدوو جۆر دەردەکەوێت:

لابردنی ڕاگەیەندراو: ئەمەیان تەنها ماوەکەی ڕاگەیەندراوە، بێ ئەوەی ڕوداوەکانی لەتێکستدا بخرێتەڕوو. ئەم جۆرە لابردنە، لەڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا نوسەرکە خۆی گێڕەرەوەی سەرەکی ڕوداوەکانە، لە لابردنی بەشێکی ڕوداوەکان و خێراکردنی پرۆسەی گێڕانەوەکەیدا، زیاتر

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

پەنای بردۆتە بەر لابردنی ڕاگەیەنراو، لەڕێگەی ئەو دەستەواژە زمانییانەی کە بۆ کات بەکاردێن، وەك: (یازدە ساڵ زیاترە، سێ ساڵ زیاتر، بەدرێژایی چەندین ساڵ،چارەگە سەعاتێك....) هەوڵدەدات ئەو ڕوداوانە لابەرێت کە بەپێویستی نازانێت، بۆ نموونە فەرهاد لەوکاتەیدا کە دوای ماوەیەکی زۆر ساقی گوڵچین دەبینێتەوە لەگەڵیدا باسی ئەوەی بۆ دەکات کە تەمای هەیە بگەڕێتەوە کوردستان، ئاماژە بەوە دەکات کە ئەو یازدە ساڵ زیاترە کەس وکارەکەی نەدیووە، لێرەدا نوسەر ئەو یازدە ساڵە تەنها لەڕێگەی دەستەواژەیەکی کاتەوە باسدەکات، ئەگینا تەواوی ئەو ماوە زەمەنییە دەیان و سەدان ڕوداو ڕوویانداوە، بەڵام نوسەر لەبەرئەوەی زانیاری نییە بەسەریدا دەڕوات و ئاماژەی پێنادات.

((گووتم: نا. باکوری عێراق ئازادە. چیتر دەستی سەدامی ناگاتێ. جگە لەمەش ، من یازدە ساڵ زیاترە کەسوکاری خۆمم نەدیوە. غەریبییان دەکەم. لەوانەیە لەم هەفتەیەی داهاتوودا بگەڕێمەوە.))(ل١٩٧)

یانیش لە باسکردنی ژیانی محەمەدی حاجی زادەدا کە ماوەی سێ ساڵبوو لە پاریس بێکار بووە، بێگومان لەو سێ ساڵەدا زۆر شت هەن کە ڕوویانداوە، بەڵام نوسەر ئەو ماوەیەوە لادەبات، بەڵام ماوەی کاتەکەمان بۆ ڕادەگەیەنێت. ((سێ ساڵ زیاتر بوو بەبێ هیچ موچەیەك، بەبێ هیچ دەرامەتێك، ژیانی تەنیایی وکڵۆڵیی خۆی لە پاریس بەسەر دەبرد، دەیگوت کە تەنیا لەپێناو دابینکردنی ژیانی مادی و دارایی خۆی ئەم کارە دەکا...))(ل١٠٩)

هەروەها لەباسکردنی محەمەدی حاجی زادەدا نوسەر ئاماژە بەساتی سەرەتای ناسینی خۆیی و ئەو دەکات کە چۆن بەدرێژایی چەندین ساڵ مەلابووە؛ کەچی لێی شاردۆتەوە. نوسەر هەموو ئەو ماوەیە کەچی ڕوویداوە بەلایەوە گرنگ نییە و بەسەریدا بازدەدات، ((ئەو هەموو قسە و باسانە..کەچی محەمەدی حاجی زادە لەو یەکەمین ئێوارەیەدا ئەوەی لێم شاردەوە کە ئەو خۆیشی، کاتی خۆی، لە تاران، بەدرێژایی چەندین ساڵ مەلا بووە و (خەلعی لیباس) کراوە بۆیە ڕای کردووەتە پاریس!))(ل٥٣)

هەندێك جار نوسەر لەڕۆمانەکەیدا تەنها ئەو ڕوداوانەی لانەداوە کە ماوەی ڕوودانیان کاتێکی زۆرە، بگرە زۆرجار ساتێك، یا چەند دەقیقەیەك یاخود چارەکە ساعەتێکیشی لاداوە و تەنیا بە دەستەواژەیەك ئاماژەی پێداوە. وەك:

((مادام (گالاتێ) دایکی لووسیانا

((دەچوو سەرێکی لە کافتیریاکە دەدا و بەدەم خواردنەوەی قاوەیەکەوە بۆ ماوەی چارەگە سەعاتێك، هەندێ حیسابات و نووسینی لەوێ دەکرد....))(ل٧١) لێرەدا نوسەر بۆیە ئەوکاتەی لاداوە؛ چونکە هیچ زانیارییەکی لەسەر ئەوکاتەنییە کە لەو ژوورەدا چی ڕوویداوە، بۆیە بەپیویستی دەزانێت لابرێت و پرۆسەی گێڕانەوەکە خێرابکرێ.

-لابردنی ڕانەگەیەنراو: ئەمەیان ماوەکەی ڕانەگەیەنراوە و دەبێ خوێنەر لەڕێگەی بەستنەوەی بەماوەی ڕوداوەکانی پێشتر و پاشترەوە درکیان پێ بکات(ئەڵوەندی،٢٠٠٤: ٢٦٣) لەڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا نوسەر لەگێڕانەوەدا چەند جارێك پەنای بۆ تەکنیکی لابردن بردووە و ئاماژەی بە کاتەکەی نەکردووە، بەڵام هەر لە خودی ڕوداوەکانەوە خوێنەر دەتوانێت سەردەم و کاتی ڕوداوەکان دیاری بکات. بۆنمونە: لە زمانی مسیۆ لووسیاناوە، کاتێ لەگەڵ فەرهاددا گفتوگۆ دەکات مێژووی جووەکانی پورتوگالمان بۆ باسدەکات: ((شتێکی دیکەشت پێ بڵێم : بەشێکی زۆر لە جوولەکەکانی پورتوگالیش (ئەو وڵاتەی کە من تێیدا لەدایك بووم) بەئەسڵ مەغریبین، بریتین لەو جوولەکانەی کە لەدەست زوڵمی ڕژێمی ئیسلامیی مەغریب وەختی خۆی پەنایان بردووەتە بەر پورتوگال، هەندێکی دیکەش ئەو جوولەکانەن کە لەدەست نازییەکانی ئەڵمانیا ڕایان کردووەتە پورتوگال.))(ل٨٢). ئەگەرچی لێرەدا گێڕەرەوە ئاماژەی بەهیچ ماوە و ساڵ و بەروارێك نەداوە؛ بەڵام لەڕێگەی گەڕانەوە بۆ مێژووی نازییەکانەوە بۆمان دەردەکەوێت کە ماوەی چوارساڵی جەنگی دووەمی جیهانییە کە تیایدا نازییەکانی ئەڵمانیانا تەنگیان بە جوولەکەکان هەڵچنی بوو. بەهەمان شێوە گەر چاوێك بە مێژوو دابخشێنین دیسانەوە بۆ ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٤٠ بۆ ١٩٤١ دەگەڕێتەوە کە جوولەکەکان ناچاربوونەوە مەغریب جێبهێڵن و ڕووبکەنە ئەوروپا. لێرەدا نوسەر ئەو ماوە زەمەنییەی باس نەکردووە و لەگێڕانەوەیدا لابراوە و بەبێ ئەوەی ئاماژە بە کاتەکەی بکرێ.

٢-کورتکردنەوە: هەرچی کورتکردنەوەیە نوسەر لەم ڕۆمانەدا بەهەمان شێوە، هەوڵیداوە ڕەوتی گێڕانەوە خێرابکات، بەڵام نەك وەك پێشتر

کە تەواوی چرکە و ساتەکان لابدات؛ بەڵکو بەپێویستی دەزانێت بەشێکی ڕوداوەکان بگێڕێتەوە، بەشێوازێك نە لابردنە و نە گێڕانەوەیەکی بێ زیاد و کەمە، بەڵکو هەوڵدەدات کورتی بکاتەوە، بۆنموونە نوسەر ئەوکاتەمان بۆ دەگێڕێتەوە، کە لەگەڵ مسیۆ لووسیانادا لەژێر باراندا هەنگاودەنێن بۆ لای سەیارەکەیان، نوسەر ئاماژە بەوە دەکات: ((تا گەیشتینە ناو ئۆتومبیلەکەی، بەدرێژایی ئەم ڕێگەیە، لەژێر باراندا، باسی باران و ئەو ڕۆژانەی دەکرد کە لەگەڵ زیبا چۆن لەژێر باراندا بەجووتە شەقامەکانی پاریسیان تەی کردووە...))(ل١٧٨) لێرەدا نوسەر خۆی بە ئاشکرا دەڵێت (بە درێژایی ئەم ڕێگەیە) کەواتە ڕێگەیەکی زۆریان بڕیوە گومانی تێدانییە لەو ماوەیەدا قسەیەکی زۆر لەوە زیاتر گوتراوە، بەڵام نوسەر دێت بەتەنها دوو دێر نووسین لەڕۆمانەکەیدا ئەو ساتەمان بۆ دەگێڕێتەوە؛ باسی ورد و درشتی ڕوداوەکان ناکات. هەروەها نوسەر لە گێڕانەوەدا زۆرجار بە پێویستی نازانێ تەواوی وردەکارییەکان بگێڕێتەوە بەڵکو هەوڵدەدات زۆر بەکورتی ڕوداوەکان بگێڕێتەوە، بەتایبەتی کاتێك ڕوداوێك دێتەوەپێش کە پێشتر باسی لێوەکراوە لەگێڕانەوەی دووەم جاردا هەوڵدەدات کورتی بکاتەوە، بۆنموونە: لەو کاتەیدا لە بارەی ژیانی خۆیەوە دەدوێ بۆ مسیۆ لووسیانا: ((.....چونکە پێشتر بەفراوانی بۆم گێڕابووەوە کە من چۆن لە ساڵی (١٩٨١)دا، واتە لە دەسپێکی شەڕی عێراق و ئێراندا، لەدەست سەربازی ڕام کردبوو ئێران و بۆ ماوەی هەشت مانگ لە ئۆردووگای پەناهەندانی کوردی عێراق لە (مەیدانی ذوب اهن)لە شاری (کەرەج) مابوومەوە؛ چۆنیش پاشان لەوێوە بەڕێگای سووریاوە چووبوومە پۆڵۆنیا و ئینجا ئەڵمانیا ......))(ل٧٧) نوسەر لێرەدا چەند جارێکی دیکە ئەم ڕوداوەی گێڕاوەتەوە بۆیە بەپێویستی نازانێ جارێکی دیکە هەمووی بخاتەوە بەر باس، بۆیە کورتی دەکاتەوە و بەخێرایی بەسەریدا تێدەپەڕێت. ئەمەشی لەپێناو خێراکردنی ڕەوتی گێڕانەوە لە ڕۆمانەکەدا. یانیش نوسەر زۆرجار بۆگێڕانەوەی ڕواوەکانی تەنیا سەرە بابەتێك دەخاتەڕوو ناچێتە ناو قوڵای باسەکانەوە، بەتایبەت لەگێڕانەوەی قسە و باسەکانی خۆی و میسیۆدا، ((من باسی فرۆغی فەروخزاد، ئەو باسی حافزی شیرازی. من باسی کمال الملك، ئەو باسی فێرناندۆ پێرسوا. من باسی ئیدیت پیاف، ئەو باسی ئوم کلسووم. من باسی مۆسیقای ڕاپ، ئەو باسی سەمای ئەو دەروێشانەی کە لە قۆنیا یان لە بایەزیدی ئەستەمبوڵ بینیبوونی.)) (ل١٤٠). لێرەشدا نووسەر نایەوێت بە دور و قوڵی بچیتە ناو پوختەی قسەکانیانەوە بەڵکو تەنها سەرەباسێك بۆ خوێنەران دەگێڕێتەوە. کە ئەمەش لای جینێت تەکنیکێکە نوسەران دەیگرنەبەر بۆئەوەی کاتی گێڕانەوەی ڕووداوەکانیان خێرابکەن.

٢-٣ دوبارەبونەوەی ڕوداوەکان: ئەمەش یەکێکی دیکەیە لەو چەمکانەی، کە جینێت لەبواری گێڕانەوەدا ئاماژەی پێداوە، کە مەبەست لێی دوبارەبونەوەی ڕوداوێکە لە ئاستی حیکایەت و چەند جارەی دوبارەبونەوەیەتی لەئاستی گێڕانەوەدا، جینێت دەپرسێ کە ئایا ئەو ڕوداوەی کە چەندین جار ڕوودەدات ئایا بەهەمان شێوە لە ئاستی گێڕانەوەشدا ئەوەندە جارە دەگێڕدرێتەوە؟ لەهەر گێڕانەوەیەکیشدا چۆن دەگێڕدرێتەوە؟(گریان،١٣٩١: ١١٥). یاخود دەگوترێت ئاماژەکردنە بەپەیوەندی نێوان چەند جارەی دەرکەوتنی یەك ڕوداو و ژمارەی چەند جارەی گێڕانەوەی هەمان ڕوداو لە دەقدا(Genette,١٩٨٣:١١٣). لەم سۆنگەیەوە جینێت ئەم تەکنیکە بەچەند شێوازێك دەخاتەڕوو.

٢-٣-١ دوبارەبوونەوەی تاك:

ئەمە باوترین جۆری دوبارەبوونەوەیە کە تیایدا یەك ڕوداو کە یەکجار ڕوویداوە لەئاستی حیکایەت لەئاستی گێڕانەوەش لەدەقدا یەکجار دەگێڕدرێتەوە. ئەم جۆرە دوبارەبوونەوەیە بەشی زۆری پانتایی گێڕانەوە داگیردەکات، چونکە نوسەر یاخود گێڕەرەوە لەپرۆسەی گێڕانەوەیدا ڕوداوگەلێکی زۆر هەیە تا بیانگێڕێتەوە، بەڵام نایەت هەموویان وەك یەك چەندین جار دوبارەبکاتەوە و بیانهێنێتەوە بەر باسی گێڕانەوە، تەنیا ئەوانە نەبێ کە زیاتر سەرەکین و کاریگەریان زیاترە. هەروەها گێڕانەوەی چەندجارەی ڕوودوێکیش کە چەندجار ڕوویداوە هەر لەم جۆرە دوبارەبوونەوەیە دەژمێردرێت، چونکە هەرجار گێڕانەوەیەکی بەرامبەرە بە جارێك لەڕودانی لە ئاستی حیکایەتدا(ژنت،١٩٨٠: ١١٤). بۆنمونە، ئەم جۆرەی دوبارەبوونەوە لەڕۆمانی هوتیل ئەوروپادا زیاتر بەرچاودەکەون، چونکە نوسەر کە خۆی کەسایەتی سەرەکی ڕۆمانەکەیە و هەمووشت زانە و باسی زەمەنێکی دیاریکراو دەکات، کە تیایدا چەندین ڕوداومان بۆ دەگێڕێتەوە، بۆیە بەشێکی زۆری ڕوداوەکان ئەوانەن کە یەکجار ڕوویان داوە و یەکجاریش باسکراون، لەوانە: دوای ئەوەی پاش ماوەیەکی زۆر فەرهاد جارێکی دیکە ساقی گوڵچین دەبینێتەوە لەوێدا

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ساقی گوڵچین باسی محەمەدی حاجی زادە بۆ فەرهاد دەکات کەچۆن سەرەتا کە هاتۆتە پاریس چی بەسەرهاتووە: ((ئینجا بە محەمەدی حاجی زادە پێ کەنی. زۆر پێ کەنی، بە تایبەتیش بەوە زۆر پێ کەنی کە چۆن ڕۆژێك محەمەدی حاجی زادە کاتێ تازە گەیشتبووە پاریس چووبوو لەناو سووپەرمارکێتێکدا قووتوویەکی گەورەی خواردنی پشیلەی بۆ خۆی کڕیبوو؛ وایزانیبوو مرەبایە و خواردبووشی.))(ل١٩٨) ئەم ڕوداوە یەکجار ڕوویداوە و دوبارە نەبۆتەوە بەهەمان شێوەش یەکجار لەدوونیای گێڕانەوەدا لەسەر زاری ساقی گوڵچین دەگێڕدرێتەوە. یانیش کاتێ فەرهاد باسی پەیوەندییە تۆکمەکەی خۆی و خێزانە جولەکەکە دەکات، سەرەتای پەیوەندییە هاوڕێیانەکەی بۆ ئەو ساتە دەگەڕێنێتەوە، کە چۆن لەو کاتەی لە هوتێلەکەی ئەوان کاریکردووە و لەخۆبردوانە خزمەتی هوتێلەکەی کردووە، لەم سۆنگەوە ڕوداوێك دەگێڕێتەوە کە چۆن دزێك دەیەوێت بێتە هوتێلەکەوە: ((لەناکاو، لەسەر شۆستەکەوە کاتێ سەرێکم هەڵبڕی و تەماشای سەرەوەم کرد، دیتم پیاوێك هەڵگەڕاوەتە سەر دیواری بڵندی هوتێلەکەوە. قاچی ڕاستی لەسەر گوێسوانەی ژوورێك، قاچی چەپیشی لەسەر گوێسوانەی ژوورێکی تر، دەیویست لە پەنجەرەوە بپەڕێتەوە ناو ژوورێکی هوتێلەکە.. پشتی لێم بوو.

هیچم نەکرد، هیچم نەگوت..بەبێ خشپە چوومەوە ژوورەوە و دەرگای هوتێلەکەم بە ئەسپایی داخست...))(ل٣٥) ئەم ڕوداوەش بەهەمان شێوە لە دونیای حیکایەتدا یەکجار ڕوویداوە و لەگێڕانەوەشیدا تەنیا یەکجار لەسەر زاری فەرهادەوە دەگێڕدرێتەوە. هەروەها نموونەی ئەو جۆرەیان ڕوداوێك چەندین جار لە ئاستی حیکایەتدا ڕوودەدات و لە ئاستی گێڕانەوەشدا ئەوەندە جارە دەگێڕدرێتەوە. دەکرێ پیشاندانی نائومێدییە لە ناکاوەکانی ڕووخساری مسیۆ لووسیانا لەم ڕۆمانەدا وەك نموونەیەکی زیندووی ئەم جۆرە دوبارەبوونەوەیە سەیربکرێ، لەوانە لەسەر زاری فەرهاد دەگێڕدرێتەوە: ((مسیۆ لووسیانا، لەناکاو؛ بە نائومێدییەوەتەماشایەکی سەر زەوییەکەی کرد؛ وەك برینێکی کۆنی کولابێتەوە:

-بەڵام سەروەت و سامان بەچی دەچێ!

ئەم قسەیەی کرد و یەکسەر تەمی هەستێکی فیگاریی قووڵ، کە لە نائومێدییەك دەچوو، کەوتە سەر ڕووی ....))(ل٨٤)، جگەلەمە جارێکی دیکە هەر لەسەر زاری فەرهاد ((کە ئەم قسەیەی تەواوکرد. یەکسەر، دیسان؛ تەمی هەستێکی فیگاریی قووڵ، کە لە نائومێدییەك دەچوو خووی پێوە گرتبێ؛ کەوتەسەر ڕووی؛ ڕوحی مسیۆ لووسیانای کوژاندەوە........))(ل٩٨)، هەروەها بۆ جاری سێیەم هەمان ڕوداو لەکات و ساتێکی دیکەدا دوبارە دەبێتەوە: ((شەوێك لە شەوان پێکەوە بووین، لە پاریسی هەشتەم لەناو ڕێستۆرانتێکی تورکەکاندا بەناوی (کاروانسەرا) کە سەما و مۆسیقای عوسمانیی لێ بوو؛ من چووبوومە توالێت..کاتێ هاتمەوە دابنیشم دیتم مسیۆ لووسیانا غەمگین غەمگین، ئاگای لە مۆسیقا خۆشە عوسمانییەکە نەمابوو؛ .....))(ل) بەمەش ڕوداوێك سێ جار یان زیاتر لەدونیای حیکایەت ڕوویداوە و ئەوەندە جارەش لەدەقدا گێڕدراوەتەوە.

٢-٣-٢ دوبارەبوونەوەی چەندجارە:

مەبەست لێی ڕوداوێکە کە یەکجار ڕوویداوە، بەڵام چەندین جار لە ئاستی گێڕانەوەدا بگێڕدرێتەوە. ئەم ڕوداوەش دەکرێ لەلایەن کەسایەتی جیاوازەوە بگێڕدرێتەوە. یانیش لەڕێگەی یەك کەسەوە، بەڵام لەکاتی جیاوازدا (ژنێت،١٩٩٧: ١١٥). ئەمە زیاتر ئەو ڕوداوانە دەگرێتەوە کە سەرەکین و بنیاتی ڕۆمانەکەی لەسەر دادەڕێژرێت، هەروەها لەبەر گرنگی و کاریگەری ڕوداوەکە کە پەیوەندی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی بەژیانی کەسایەتییەکانی نێو ڕۆمانەکەوە هەیە؛ ئەمەش نوسەر یاخود گێڕەرەوە ناچاردەکات زیاتر لەجارێك ئەم ڕوداوە بهێنێتەوە دونیای گێڕانەوەوە. نموونەی ئەم جۆرە ڕوداوە لە ڕۆمانی بەردەستدا زۆر بەڕوونی لە باسی (مەلایەتی و خەلعی لباسی) محەمەدی حاجی زادە دەبینرێت، ئەم کەسایەتییە لەبەرئەوەی یەکێکە لە کەسایەتییە کاریگەرەکانی نێو ڕۆمانەکە، نوسەر ئەم ڕوداوەی خەلعی لیباسە کە دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی دەیان ڕوداوی دیکە لەژیانی ئەم کەسایەتییەدا، بۆیە نوسەری ناچارکردووە چەندین جار لەنێو گێڕانەوەکانیدا دوبارەی بکاتەوە. خودی ئەم ڕوداوە بۆ بەرلە دەسپێکی ڕۆمانەکە دەگەڕێتەوە، کەچی چەندین جار لەسەر زاری چەند کەسایەتییەکی نێو ڕۆمانەکەوە دەگێڕدرێتەوە، لەوانە: جارێك لەسەر زاری محەمەدی حاجی زادە خۆی دەگێڕدرێتەوە: ((-نەك تەنیا من ، هەزاران مەلای

تر له ئێران، كه هەر هەمووشیان له (حەوزەی عیلمیة) پلەی باڵایان هەبوو، خەلعی لیباس كراون. زیندانەكان تا ئەمڕۆش پڕن له مەلا و پیاوانی دینی ....))(ل١١) یانیش جارێكی دیكه محەمەدی حاجی له گێڕانەوەی پەیوەندی خۆی و كچه ئازەرییەكه دوباره ئاماژه بەو ڕوداوه دەكاتەوه، دەگێڕێتەوه: ((- ئەمه جگه لەوەی كه ئەم ڕوداوه بەتەواوەتی دووای خەلعی لیباسەكەی من بوو، نەك پێشتر.))(ل٢١). ئەم ڕوداوه هەر لێره ناوەستێ جارێكی دیكه دێتەوه بەرباسی گێڕانەوه؛ بەڵام ئەم جاره لەسەر زاری ئەرشەدی قازی هاوڕێ وێنەكێشەكەی فەرهاد، دەگێڕێتەوه:

((- محەمەدی حاجی زاده ئێستا لەلایەن كۆماری ئیسلامیی ئێرانەوه به سێ تۆمەت تاوانباره.

-ڕاسته.

-یەكەم: بەوەی كه لەناو خەڵكدا بیروباوەڕی ئەنتی كۆماری ئیسلامیی بڵاوكردووەتەوه.....

-دووەم: پاش خەلعی لیباسەكەی، لەدەست ڕژێم یاخی بووه و پەنای بردووەته بەر فەڕەنسا ..

محەمەدی حاجی زاده دەیگووت: ئەمەش ڕاسته. .....))(ل٢٢) ئەم گێڕانەوەیه هەر لێره ناوەستی، بەڵكو ئەمجاره لەسەر زاری فەرهاد دەگێڕدرێتەوه، كاتێك حاجی زاده باسی مەلایەكی هاوڕێی خۆی بۆ فەرهاد دەگێڕێتەوه كه چۆن لەدەستی ڕژێمی ئێران ڕایكردووه، بەڵام فەرهاد درێژه به گێڕانەوه دەدات: ((ئەم هەموو قسه و باسانه.. كەچی محەمەدی حاجی زاده لەو یەكەمین ئێوارەیەدا ئەوەی لێم شاردەوه كه ئەو خۆیشی، كاتی خۆی له تاران، به درێژایی چەندین ساڵ مەلا بووه و خەلعی لیباس كراوه بۆیه ڕای كردووەته پاریس!))(ل٥٣) دوباره ئەم ڕوداوه له لاپەرەكانی كۆتایی ڕۆمانەكەدا جارێكی دیكه دەگێڕدرێتەوه بەڵام ئەمجاره جیاوازتر له هەموو جارەكانی دیكه، لەسەر زاری مسیۆ لووسانای جوولەكەوه كه له زاری محەمەدی حاجی زادەوه بۆی گێڕدراوەتەوه ئەم ڕوداوه باسی لێوەدەكرێتەوه: ((به مسیۆ لووسیانام گوت:

-محەمەدی حاجی زاده له تاران كاتی خۆی خەلعی لیباس كراوه.

-بۆمی باسكرد. كاتێ لێم پرسی "ئاخۆ دەتوانێ دوای ئەم خەلعی لیباسه جارێكی دیكه بگەڕێتەوه تاران"، گوتی "ئا". بێگومان دەتوانێ بگەڕێتەوه......))(ل١٨٩)

ئەمەش جۆرێكی دوبارەبوونەوەیه، لەهەمان كاتدا وەك جۆرێك لەتەكنیك سەیردەكرێت لەگێڕانەوەی ڕوداوەكاندا، نوسەر لەم ڕۆمانەدا زۆر ژیرانه مامەڵەی كردووه و شارەزایه لەوەی كام ڕوداوانه شایەنی ئەوەن كه دەكرێ زیاتر بگێڕدرێنەوه.

٢-٣-٣ دوبارەبوونەوەی دووپات: مەبەست لێ گێڕانەوەی یەك جارەی ئەو ڕوداوەیه كه چەندین جار ڕویداوه. ئەم چەمكەش بۆیەكەمین جار جینێت لەبارەیەوه دواوه كه بەرلەو هیچ كەسێكی دیكه لەم بارەوه نەدواوه(ژنت،١٩٨٠: ١١٦). ئەم جۆرەی دوبارەبوونەوه زیاتر بۆ گێڕانەوەی ڕوداوی لاوەكییەكانه، كه تیایدا گێڕەرەوه نایەوێت كاتێكی زۆری گێڕانەوەیان تیایدا خەرج بكات؛ لەبەرئەوه بۆ چەند جارەی ڕوودانیان لەدونیای حیكایەت بەپێویستی نازانێت ئەوەنده جارەش لەدونیای گێڕانەوەدا ئاماژەیان پێ بكاتەوه، بەڵكو بەیەك جار لەكورتیدا دەیبڕێنێتەوه.

ئەم جۆره ڕوداوانه له ڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا كەمتر بەرچاوەدەكەون له دوبارەكردنەوەیان. بۆنمونه گێڕانەوەی گەشتەكانی مسیۆ لووسیانا بۆ شاری قۆنیا له توركیا، گێڕەرەوه ئاماژه بەوه دەكات مسیۆ خۆی سێ جار سەردانی شاری قۆنیای كردووه، ئەمەش ئەگەرله ئاستی حیكایەت سەیری بكەین دەبێت بەسێ ڕوداوی جیاواز سەیری بكەین كه لەسێ كاتی جیاوازدا ڕوویانداوه؛ بەڵام نوسەر تەنیا بەیەك جار گێڕانەوەی ئاماژەی پێداوه: ((مسیۆ لووسیانا تا ئەو كاته سێ جاران تایبەت سەردانی شاری (قۆنیا)ی له توركیا كردبوو تەنیا لەبەرئەوەی له دەوروبەری ساڵی (١٢٥٠) مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی ماوەیەك لەوێ ژیاوه و (بەقسەی ئەو) دەیگوت كه هەر لەوێش جوانترین شیعره عاشقانەكانی خۆی نووسیوه...))(ل٩٤) بێگومان ئەمەش تەكنیكەش بۆیەكەمین جار وەك چەمكێك له بواری گێڕانەوەسازیدا لەلایەن جیرارد جینێتەوه باسی لێوەكراوه و خراوەتەڕوو.

ئەنجام:

ئەو ئەنجامانەی کە لەم توێژینەوەدا بەدەستهاتوون، ئەمانەن:

-کات یەکێکە لە بابەتە سەرەکی و بنچینەییەکانی گێڕانەوە، کە ڕوگەی بەرەوپێشچوونی گێڕانەوەی لەسەر بەڕێوەدەچێت. گێڕانەوەی حیکایەت لەبەرئەوەی خاوەنی دوو ڕەهەندی جیاوازی کاتە، کە کاتی (حیکایەت-گێڕانەوە)یە، جیرار جینێت بایەخێکی زۆری پێداوە و لە سێ ڕووەوە لێی کۆڵیوەتەوە؛ ئەوانیش: (ڕێکخستن-ماوە-دوبارەبوونەوە)یە.

-لە ڕۆمانی هوتێل ئەوروپادا نوسەری ڕۆمان مامەڵەیەکی ژیرانەی لەگەڵ کاتدا کردووە و بەجۆرێك هەوڵیداوە لەڕێگەی "تێکشکاندنی کات"وە زنجیرەی بەدوایەکداهاتنی ڕوداوەکانی حیکایەت لەگێڕانەوەیاندا تێکبدات؛ لەڕێگەی هەر دوو تەکنیکی "گەڕاندنەوە و پێشکەوتن" ؛ بەتایبەتیش زیاتر سودی لە تەکنیکی گەڕاندنەوەی دەرەکیی بینیووە.

-ماوەی کات لە ڕودانی حیکایەت و گێڕانەوەیان لەم ڕۆمانەدا تارادەیەکی باش هەوڵدراوە هاوسەنگی بپارێزێت و هاوتەریب بن، بەوەی نوسەر هەوڵدەدات لەڕێگەی گفتوگۆی ڕاستەوخۆی کەسایەتییەکانی ڕۆمانەکەی ڕوداوەکان بگێڕێتەوە؛ ئەمەش پێمان دەڵێت ماوەی کاتی ڕودانی حیکایەت و گێڕانەوەیان لەم ڕۆمانەدا بەپلەی یەکەم بە نەگۆڕی ماوەتەوە، هەرچی ڕەوتی سستی گێڕانەوەیە لەپلەی دووەم و کەمتر پرژاوەتەسەر خاوکردنەوەی گێڕانەوە و کەمترین جار سوودی لەتەکنیکی وەسف بینیوە.

-گێڕانەوەی ڕوداوەکان لەرووی دوبارە گێڕانەوەیان، لەم ڕۆمانەدا زیاتر نوسەر پەنای بۆ ئەم ڕوداوانە بردووە کە یەکجار لە دونیای حیکایەتدا ڕویانداوە و یەکجاریش گێڕدراونەتەوە کە ئەمەش باوترین جۆری دوبارەبوونەوەیە بە "دوبارەبوونەوەی تاك"ناسراوە. لەدوای ئەویشدا نوسەر سودی لە تەکنیکی "دوبارەبوونەوەی چەندجارە" وەرگرتووە، هەوڵیداوە ئەو ڕوداوانەی کە سەرەکین زیاتر لەجارێك لە ڕۆمانەکەیدا دوبارەببنەوە لەدوای ئەویش جۆرەکانی دیکەی دوبارەبوونەوەش بەکارهاتوون.

لیستی سەرچاوەکان:

١-ئەڵوەنی، نەجم خالید(٢٠٠٤)بینای کات لە سێ نموونەی ڕۆمانی کوردیدا (ژانی گەل، شار، ڕاز)، چ١، چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

٢-بشیری، محمود-هرمزی، زهرا(١٣٩٣)تحلیل ساختار روایت در رومان آفتاب پرست نازنین، مجله متن پژوهی ادبی، شماره ٥٩، سال١٨، بهار.

٣-بهنام فر، محمد- ساروکلایی، ....(١٣٩٣)بررسی زمانمندی روایت در رمان سالمرگی-براساس نظریه ژرار ژنت، مجله متن پژوهی ادبی، شماره ٦٠، سال١٨، تابستان.

٤-پیربال،فەرهاد(٢٠١٠) هوتێل ئەوروپا، چاپ یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.

٥--تازەکند، رؤیا جدی....(١٣٩٦) بررسی مؤلفه زمان در اتوبوس شمیران بر اساس دیدگاه ژرار ژنت، مجله متن پژوهی ادبی، شماره ٧٦، سال ٢٢، تابستان.

٦-تولان، مایکل جی(١٣٨٣) درآمدی نقادانه-زبانشناختی بر روایت، ترجمه ابوالفضل حری، بنباد سینمایی فارابی، تهران.

٧-حاجی، سەنگەر قادر(٢٠٠٩)بنیاتی گێڕانەوە لە داستان "مەم و زین"ی ئەحمەدی خانی و ڕۆمانی "شاری مۆسیقارە سپیەکان"ی بەختیار عەلی دا، چاپ١، چاپخانەی خانی، دهۆك.

٨-دهخدا،علی اکبر(١٣٧٧)لغت نامه دهخدا، جلد٨، چاپ ٢، دانشگاه تهران، تهران.

٩-ژنت، ژرار(١٣٨٨)"نظم در روایت" گزیده مقالات روایت، مارتن مك کوئیلانو ترجمه فتاح محمد، مینوی خرد، تهران.

١٠-سعید، جلال ئەنوەر(٢٠٠٩) تەکنیکی گێڕانەوە لە ڕۆمانی (ئێوارەی پەروانە)ی بەختیار عەلی دا،

١١-شکری،یدالله(١٣٩٥)ساختار روایت در داستان شیخ صنعان-بر نظریه "ژرار ژنت"، مجله مطالعات زبانی-بلاغی، شماره ١٣.

١٢-شهبان، محمد-پناهلو، ماهرخ علی(١٣٩٦)تحلیل زمان روایی در دو فیلم دەربارە "لی" و "گذشته" از دیدگاه ژرار ژنت، مجله دو فصلنامه روایت شناسی، شماره ٢، سال اول، پایز و زمستان.

١٣-فاضلی، فیروز-تقی نژاد، فاطمه(١٣٨٩)روایت زمان در رمان از شیطان آموخت و سوزاند، مجله ادب پژوهی، شماره ١٢، تابستان.

١٤-قاسم زاده،سید علی- ...(١٣٩٣)مقایسه عنصر زمان در روایت پردازی رمان های به هادس خوش آمدید و سفر به گرای ٢٧٠ درجه- بر مبنای نظریه ژرار ژنت، مجله ادبیات پارسی معاصر، شماره٢، سال٤، تابستان.

١٥-علیزاده،ناصر-فرید،مهناز مهدی زاده(١٣٩٥)بررسی عنصر زمان در قصه ورقه و گلشاه از دیدگاه ژرار ژنت، مجله دو فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، شماره٨٢، سال ٢٥، بهار و تابستان.

١٦-طاهری، قدرت الله-پیغمبرزاده، لیلا سادات(١٣٨٨)نقد روایت شناسانه مجموعه "ساعت پنج برای مردن دیراست" بر اساس نظریه ژرار ژنت، مجله ادب پژوهی، شماره ٧-٨، بهار و تابستان.

١٧-کنان، شلومیت ریمون(١٣٨٧)روایت داستانی: بوطیقاء معاصر، ترجمه ابوالفضل حری، نیلوفر، تهران.

١٨-گریان، فرهاد درود- کوپا، ..(١٣٩١)زمان روایی در رمان احتمالا گم شده‌ای- بر اساس نظریه ژرار ژنت، مجله فصلنامه تخصصی مطالعات داستانی، شماره ٢، سال ١، زمستان.

١٩-لوته، یاکوب(١٣٨٦) مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما، ترجمه امید نیك فرجام، مینوی خرد، تهران.

٢٠-مارتین،والاس(١٣٨٦)نظریه‌های روایت، ترجمه محمد شهبا، چاپ دوم، هرمس، تهران.

٢١-مکاریك،ایرناریما(١٣٨٥)دانش نامه نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی، نشر اگه، تهران.

٢٢-موفتی،پەری ساڵح(٢٠١٢)گێڕانەوە لەچیرۆکەکانی(ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل)، چاپ١، چاپخانەی حاجی هاشم،هەولێر.

٢٣-هەژار(١٣٨٥)هەنبانە بۆرینە-فەرهەنگی کوردی-فارسی، چاپ٥، تهران.

٢٤--یعقوبی، رؤیا(١٣٩١)روایت شناسی و تفاوت میان داستان و گفتمان- براساس نظریات ژرار ژنت، مجله پژوهش نامه فرهنگ و ادب، شماره ١٣، سال هشتم، بهار و تابستان.

٢٥--اخوت،احمد(١٣٧١)دستور زبان دستان، نشرفر، اصفهان.

٢٦-الکساسبة،عبدالله مسلم(٢٠٠٦)تجربة سلیمان القوابعة الروائیة،دارالیازوری العلمیة للنشر و التوضیع، عمان، الاردن.

27-Genette, Gerard(1983)Narrative Discourse An Essay in Method, Translated by Jane E.Lewin, Gernell university press, Ithaca, New York.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

رسول الله صلى الله عليه وسلم في سورة الأحزاب: أحقيته وأوليته مقدم على الأهل والأحباب

پێغەمبەری خودا، درودی خودای گەورەی لەسەر بێ لە سورەتی ئەحزاب: شایستەیی و ئەولەویەتەکەی لەسەروی خێزان و ئازیزان

The Messenger of God, may God bless him and grant him peace, in Surat Al-Ahzab: His eligibility and priority is given to the family and loved ones

شمال جلال أحمد[1]، سليمان سليم إبراهيم[2]

[1,2] قسم التربية الدينية ، فاكلتي التربية ، جامعة كويه ، مدينة كوية، إقليم كوردستان، عراق

Corresponding author's e-mail: shamaljalal78@gmail.com

الملخص

بعث الله سبحانه وتعالى رسوله محمداً صلى الله عليه وسلم إلى قوم أبهروا عقول الناس إلى يومنا هذا بقوة فصاحتهم وبلاغتهم، في حين أقفلوا قلوبهم وما استنارت أفكارهم ليسيروا في الطريق الذي يوصلهم إلى الحقيقة والسعادة الدنيوية والأخروية.

وهذا هو ما دفع الباحث إلى كتابة هذا البحث واختياره تحت عنوان "رسول الله صلى الله عليه وسلم في سورة الأحزاب أحقيته وأوليته مقدم على الأهل والأحباب "، ومشكلته كان في عدم الوصول إلى بعض من المصادر والكتب التي لها صلة وعلاقة مباشرة ببحثه، ولا يخفى أهمية الموضوع وضرورته بسبب كثرة الهجوم الشرس على نبي الإسلام صلى الله عليه وسلم في يومنا هذا الذي نعيش فيه بكل الوسائل السمعية والمرئية والإعلامية ، ومن أجل ذلك يصرفون أموالاً طائلة تحت شعارات باطلة ومزيفة عن طريق منظمات و مسميات مختلفة.

لذا استهدف البحث التعرف على حب النبي صلى الله عليه وسلم لأمته، وتوقير العلماء والترحم عليهم وإن أخطأوا في مسائل اجتهادية فإنّ زلاتهم مغفورة، والتسلح في الجانب الفكري.

واعتمد الباحث في بحثه على المنهج الوصفي و الاستقرائي التحليلي؛ في بيان حقيقة ولاية النبي عليه السلام للمؤمنين من خلال بحثه في سورة الأحزاب.

واقتضت طبيعة البحث تقسيمه على مقدمة ومبحثين وكل من المبحثين يتكون من خمسة مطالب على النحو الآتي:

المبحث الأول: حقيقة الولاية الشرعية وتقديمها على ولاية الأهل والآباء والإخوة. واستفصل في خمسة مطالب، أما المبحث الثاني فهو خاص بـ الإستسلام لحكم الله ورسوله صلى الله عليه وسلم، في مطالب خمسة، واختتم البحث بعرض النتائج وأهم التوصيات، بالاضافة إلى قائمة المصادر والمراجع.

الكلمات المفتاحية: (رسول الله صلى الله عليه وسلم ، أزواجه رضي الله عنهن ، زينب رضي الله عنها ، الولاية الشرعية ، الآباء والأمهات ، الأبناء ، المؤمنون ، المقاصد).

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەكاديميە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10495
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٢/٢٤ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/٢٠ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	shamaljalal78@gmail.com
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ شمال جلال أحمد، أ.د. سليمان سليم إبراهيم، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

پوختە

خوای گەورە پێغەمبەرەکەی . موحەممەد درودی خوای لەسەر بێ نارد، بۆلای گەلێک کە تا ئەوڕۆش خەڵکی سەرسام و دەستەوەستانن لە ئاست ڕەوانگۆیی وزمانپاراویەکەیان، لە کاتێکدا ئاچەرەیان . قفڵ . لە دڵیان دابوو . ڕونبیر نەبوون، بۆ گرتنەبەری ڕێیەک کە بیانگەێنێ بە ڕێی ڕاستیەکان وخۆشبەختی دونیا دوارۆژ.

ئەو هۆکارە پاڵنەری لێکۆڵەرە بۆ هەڵبژاردن ونوسینی ئەو بابەتە لەژێر ناونیشانی" شایستە بوون و پێشخستنی خۆشەویستی پێغەمبەری خوا درودی خوای لەسەر بێ، بەسەر کەس و کار و خۆشەویستان لەسورەتی ئەحزاب" دا.

هەروەها بونی گرفتی نەگەیشتن بەهەندێک سەرچاوە ونوسراو کە ڕاستەوخۆ پەیوەستن بەو لێکۆڵینەوەیە، گرنگی و پێویستی ئەو بابەتە شاراوە نیە سەبارەت بەو هێرشە ناڕەوا و نابەجێیانەی دەکرێنە سەر پێغەمبەری ئیسلام درودی خوای لەسەر بێ، لە ڕۆژگاری ئەوڕۆماندا بەتەواوی هۆکارەکانی ڕاگەیاندن بە بستراو وبینراو ونوسراو، وە نەپاراستنی دەست و زمان و هەرچی لە دەستیان هاتوە لە بەهەدەر دانی ماڵێکی زۆر وزەوەند لەژێر چەندین ناوی جۆراو جۆر ودەمامکی ساختە و ڕێخراوەکانیاندا.

بۆیە ئامانجی ئەو لێکۆڵینەوەیە ناساندنی چۆنیێتی خۆشویستنی پێغەمبەری خوایە درودی خوای لەسەر بێ، لەلایەن ئۆممەتەکەیەوە، هەروەها ڕێزنان لەزانایان و زانینی پێگە و جێگەیان ودوعا بۆکردنیان، گەر لەبابەتێکی ئیجتیهادی نەیان پێکابێ وخلیسکابن. .

نوسەر پشتی بەستوە بە ڕێبازێکێ وەسفیانەوبەدواداچون ولێخوێندنەوەیەکی شیکاریانە لە دەرخستن و ڕونکردنەوەی حەقیقەتی پشتیوانی وسەرخستنی پێغەمبەری خوا. علیه السلام . لەلایەن باوەڕدارانەوە، لە میانەی لێکۆڵینەوەکەی لە سورەتی ئەحزاب دا .

سروشتی لێکولینەوەکە وای خواستوە کە دابەشبێ بۆ دوو پێشەکی و بەرکول ، لەگەڵ دوو تەوەرەی سەرەکی کە هەریەکەیان پێنج داوای لەخۆ گرتوە وبەو شێوە هاتوە :.

کلیلە وشە:(پێغەمبەری خودا، دوعاو سڵاوی خوای گەورە لەسەری بێت، ژنەکانی، خوا لێیان ڕازی بێت، زەینەب، خودا لێی ڕازی بێت، سەرپەرشتی یاسایی، باوک و دایک، منداڵ، ئیمانداران، ئەو... مەبەستەکان).

تەوەرەی یەکەم :

حەقیقەتی خۆشویستن وسەرخستنی شەرعیانە و پێشخستنی بەسەر خۆشویستی باب و براو کەس وکار وخزم و خوێش ، بە درێژی لە پێنج داخوازی دا بەدرێژی باسی کردون.

تەوەری دووەم:-

تایبەتە بە ملکەچی بۆ حوکمی خوا و پێغەمبەرەکەی درودی خوای لەسەر بێ، ئەویش لە پێنج داوادا خراوەتە ڕوو ، کۆتایی لێکۆڵینەوەکەشی بە خستنە ڕووی ئەنجامەکان وگرنگترین ئامۆژگاری، هاوکات لەگەڵ ئەوانەدا ئاماژەی بە لیستی سەرچاوە بە دواداچون و گەڕانەکانی کردوە

Abstract

God had sent the prophet to a community who still have admired the nations by the strength and fluency of their language, although they were hard hearted and narrow thinking who were too illiterate to take this path that would lead them to their happiness in life and death.

That is the reason which made researcher to write this research and name it (The Prophet of Allah in Al Ahzab sura) who Allah has chosen above his family and loving followers .

The problem which the research faced was the absence of some books and resources that the research is about.

The importance of the subject here is with all these hostile attacks on our nowadays life by using every audio,video instruments via media s upon the prophet . for this purpose they spend too much money for fake, lying slogans and organizations.

Therefore the aim was to know greatness from the Prophet to his nation, and also showing respect to scientists and praying for them even if they have mistakes in problematic subjects they´ve been forgiven and provided with information in ideological feature.

He´s depended on investigation , description style in clarifying the realistic nature of Prophet`s supervising for belivers Ahzab sura.

The investigation required classification into Introduction and two topics , every topic consists of five requirements:

The first part is: The realistic supervising towards parents ...

Part2involves slavery for Allah's orders in five insructions .

finally the research includes results and the most important intructions ,followed by the resource lists..

key words: (The Messenger of God, may Allah’s prayers and peace be upon him, his wives, may Allah be pleased with them, Zainab, may Allah be pleased with her, the legal guardianship, the fathers and mothers, the children, the believers, the purposes).

المبحث الأول

حقيقة الولاية الشرعية وتقديمها على ولاية الأهل والآباء والإخوة

المطلب الأول: بيان أن ولاية النبي صلى الله عليه وسلم أقوى ولاية:

قال الله تعالى: [النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا]. (الأحزاب ، ٦).

هذه الولاية جعلها الله سبحانه وتعالى أقوى ولاية من ولاية ذي الأرحام بعضهم لبعض ولا تقارن مقارنة بولاية أي شيء. فهي خارجة عن كل مقارنة حتى وصل الأمر إلى أولوية وفضل رسول الله عليه وسلم من المؤمنين أنفسهم وأولى من قربة وولاية الآباء لأبنائهم. (الخطيب، ١١ /٦٥١).

إنّ الله سبحانه وتعالى منع رسول الله أن يكون أباً لأحد من المؤمنين فأعطاه شرفا أفضل وأكبر من ذلك. فله أحقيته وتقديمه عليه السلام في كل شئ من الدنيا حتى تفوق محبته فوق محبة المؤمنين من أنفسهم، فهو عليه السلام أحق منهم لأنفسهم في الحكم لهم وعليهم في أمورهم الدنيوية والأخروية، ينظر: (إبن عطية الأندلسي، ١٤٢٢ هـ، ٣٧٠/٤)؛ لأنه عليه السلام أشفق وأرحم وأعلم بمصلحتم لهم من أنفسهم. ينظر: (الجصاص، ٢٢٣/٥،(ت، القمحاوي)

ولزوجاته عليه السلام شرف التوصيف القرآني بـ"أمهات المسلمين"من حيث التكريم والتبجيل والحرمة(السمعاني، ١٩٩٧م، ٤ /٢٥٩)، كحرمة أن يتزوج الرجل أمه تحريما أبديا، فيحرم على المؤمنين أن ينكحوا زوجاته. (الطبري م.، الطبعة: الأولى، ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م، ٢٠٩/٢٠) عليه السلام بعد موته؛ لأن هذا يعد من إيذائه، ولا فرق بين إيذائه عليه السلام حيا وميتا وإن كان إيذاوه حياً أشد.

فلرسول الله عليه الصلاة والسلام على أمته حق الاتباع والإطاعة؛ فإنّ إطاعته مقرونة بطاعة الله سبحانه وتعالى، قال الله تعالى: [مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ تَوَلَّى فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا]. (النساء ، ٨)، فحذر الله سبحانه وتعالى مخالفة رسوله عليه السلام؛ لأن مخالفته يتسبب لإبطال أعمالهم، قال تعالى: [وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ] (المائدة ، ٩٢)، قال الله تعالى: [يَا أَيُّهَا الذينَ آمَنُواْ أَطِيعُواْ اللَّهَ وَأَطِيعُواْ الرسول وَلاَ تُبْطِلُواْ أعمالكم]. (محمد ٣٣).

إنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم أرحم وأرأف بأمته، فيحب لأمته أكثر مما يحب الآباء والأمهات لأبناءهم, قال الله تعالى: [لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ]. (التوبة ، ١٢٨).

فرسول الله صلى الله عليه وسلم يخاف على أمته سوء العاقبة ووقوعهم في العذاب الأليم. (إبو السعود ، ١١٤/٤).

عن أبي هريرة رضي الله عنه: أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: {إِنَّمَا مَثَلِي وَمَثَلُ النَّاسِ كَمَثَلِ رَجُلٍ اسْتَوْقَدَ نَارًا، فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ جَعَلَ الفَرَاشُ وَهَذِهِ الدَّوَابُّ الَّتِي تَقَعُ فِي النَّارِ يَقَعْنَ فِيهَا،جَعَلَ يَنْزِعُهُنَّ وَيَغْلِبْنَهُ فَيَقْتَحِمْنَ فِيهَا، فَأَنَا آخُذُ بِحُجَزِكُمْ عَنِ النَّارِ،وَهُمْ يَقْتَحِمُونَ فِيهَا}. (البخاري، ١٤٢٢، ١٠٢/٨)..

أشفق الله سبحانه وتعالى به من شدة همه وغمه لأمته حيث تفضل الرب المتعال: [فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا] (الكهف ، ٦).

قال الشيخ عبد الرحمن السعدي رحمه الله تعالى: (فقد كان النبي صلى الله عليه وآله وسلم حريصا على هداية الخلق، ساعيا في ذلك أعظم السعي، فكان النبي صلى الله عليه وسلم يفرح ويسرُّ بهداية المهتدين، ويحزن ويأسف على المكذبين الضالين، شفقة منه صلى الله عليه وسلم عليهم، ورحمة بهم، أرشده الله أن لا يشغل نفسه بالأسف على هؤلاء، الذين لا يؤمنون بهذا القرآن). (السعدي ،٢٠٠٠ م، ٤٧٠).

كم من الآباء والأمهات يتسببون لأبناءهم الشقاوة والهلاك في الدنيا والآخرة، فيدلهم إلى الشر الذي هم فيه ويربونهم عليه؛ بل أكثر من ذلك فإنّ بعضهم يستعملونهم لأداء مرامهم الفاسدة والقبيحة حتى يحصلوا بسببهم إلى شيء قليل من مصالحهم الشخصية ويجرونهم

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لتعاطي المخدرات والخمور ويعرضونهم للمخاطر والسجن وغيرها من المآسي، وأكثر من ذلك وأخطرها فإنّ البعض يدفع أبناءه من أجل شهواته إلى ذئاب بشرية فيمزقونهم تمزيقا، وفي الآخرة يجعلونهم للنار حصادا وحطاما!، في حين نجد رسول الله صلى الله عليه وسلم يدعو لأمته في كل دعواته ويبكي لهم!.

المطلب الثاني: حب رسول الله صلى الله عليه وسلم واجب ديني وإيماني:

قال الله تعالى: [النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا]. (الأحزاب ، ٦).

إن رسول الله صلى الله عليه وسلم يستحق كل الأحترام والتقدير والتبجيل، فما أصاب عبد مؤمن أي خير في الدنيا والآخرة، ولا حفظ وسلم من الذنوب والمعاصي إلا كان بسبب رسول الله سبحانه وتعالى بعد فضل الله ومنّه. ينظر: (السعدي ع.، ١٤٢٠هـ - ٢٠٠٠ م، ص ٦٥٩)، فما من خير إلا أدلنا عليه وما من شر إلا حذرنا منه.

فحبه صلى الله عليه وسلم من الإيمان، وما يكمل دين المرء إلا بحبه عليه السلام أكثر من كل شيء حتى من نفسه، فعن أنس ابن مالك رضي الله عنه، قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: { لاَ يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ، حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ}. (البخاري و مسلم، ١٤٢٢هـ، ١٢/١ ، ٦٧/١).

إنّ صحابة رسول الله صلى الله عليه وسلم كانوا أشد الناس حباً لرسول الله عليه السلام، عن عبد الله بن هشام، قال: كنا مع النبي صلى الله عليه وسلم وهو آخذ بيد عمر بن الخطاب، فقال له عمر: يا رسول الله، لأنت أحب إلي من كل شيء إلا من نفسي، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: {لاَ، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْكَ مِنْ نَفْسِكَ} فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: فَإِنَّهُ الآنَ، وَاللَّهِ،لأَأَنْتَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ نَفْسِي، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:{ الآنَ يَا عُمَرُ } (البخاري،١٤٢٢هـ، ١٢٩/٨)

قال: أبو سليمان الخطابي (لم يرد به حب الطبع، بل أراد به حب الاختيار، لأن حب الإنسان نفسه طبع، ولا سبيل إلى قلبه، فمعناه: لا تُصَدِّقْ فيَّ حتى تفدي في طاعتي نفسك، وتؤثر رضاي على هواك، وإن كان فيه هلاكك). (البغوي، ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م، ٥١/١).

وعن أبي هريرة رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: {مَا مِنْ مُؤْمِنٍ إِلَّا وَأَنَا أَوْلَى النَّاسِ بِهِ فِي الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ، اقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ: [النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ] (الأحزاب ، ٦) ، فَأَيُّمَا مُؤْمِنٍ تَرَكَ مَالًا فَلْيَرِثْهُ عَصَبَتُهُ مَنْ كَانُوا، فَإِنْ تَرَكَ دَيْنًا، أَوْ ضَيَاعًا فَلْيَأْتِنِي فَأَنَا مَوْلاَهُ}. (البخاري م.، ١٤٢٢هـ، ١١٦/٦).

فهذا الحديث الذي رواه أبو هريرة يوضح ويبيّن لنا حقيقة ولاية رسول الله صلى الله عليه وسلم للمؤمنين باعتباره رسولا ومرسلا من رب العالمين إلى الناس كافة ورحمة للعالمين.

قال ابن العربي رحمه الله تعالى بعد أن أورد حديث ابي هريرة السابق: (فهذا تفسير الولاية المذكورة في هذه الآية بتفسير النبي - صلى الله عليه وسلم – وتعيينه). (إبن العربي، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م، ٥٤١/٣).

إنّ رسول الله صلى لله عليه وسلم في بداية الأمر لم يصلّ على من مات من أصحابه رضي الله عنهم وعليه دين، فعن أبي هريرة، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم، كان يؤتى بالرجل الميت عليه الدين، فَيَسْأَلُ: {هَلْ تَرَكَ لِدَيْنِهِ مِنْ قَضَاءٍ؟} فَإِنْ حُدِّثَ أَنَّهُ تَرَكَ وَفَاءً، صَلَّى عَلَيْهِ، وَإِلَّا، قَالَ:{صَلُّوا عَلَى صَاحِبِكُمْ}، فَلَمَّا فَتَحَ اللهُ عَلَيْهِ الْفُتُوحَ، قَالَ: {أَنَا أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ، فَمَنْ تُوُفِّيَ وَعَلَيْهِ دَيْنٌ فَعَلَيَّ قَضَاؤُهُ، وَمَنْ تَرَكَ مَالًا فَهُوَ لِوَرَثَتِهِ}. (مسلم، ١٢٣٧/٣).

سبحان الله من هذا الرسول الكريم البار الرحيم بأمته، يترك لهم أموالهم ليوزع على ورثة الميت وعصبته فيما بينهم، فيتحمل قضاء الدَّين عمن مات من أمته! ولا يخفى أنّ هذا ليس شأن أحد من الناس إلا من كان نبيا مرسلا من عند الله سبحانه وتعالى.

فكم من ابن قتل أباه؛ لكي يحصل على ماله، وكم من أب طرد ابنه من بيته حتى يحرمه من كل ممتلكاته وخيراته على حد زعمه!.والذي

يؤلمنا ويؤسفنا أنّ داء الحسد والقتال مستمر بين أصحاب الفروض والعصبة في الميراث إلى يومنا هذا، فإننا نسمع ونرى بين الفترة والأخرى أنّ رجلاً قتل أخاه أو قتل رجلين أو أكثر أو أقل وجرح آخرين بين طرفين على الميراث أو على الأراضي المتروكة، فيحرم هذا أخاه وأخواته من المال والأراضي فيتشاجرون ويتقاتلون لأنهم لم يرضوا بشرع الله فيتسرع للحصول على بعض المال أو أكثر المال فيحرم عليه كله! وسيستمر هذا التباغض والتقاتل مالم يحكم بكتاب الله سبحانه وتعالى، فمتى حكم بكتاب الله سبحانه وتعالى فإنه يعطى ويؤخذ كل ذي حق حقه.

ومن هنا يظهر دلالة قوله تعالى: [النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ] (الأحزاب ، ٦) اكثر، فمهم يتقاتلون من أجل الحصول على شيء تافه قليل من الدنيا، ورسول الله صلى الله عليه وسلم يضمن لهم دنيهم ودنياهم.

المطلب الثالث: النبي صلى الله عليه وآله وسلم خير المُرَبِّين في الدنيا والآخرة:

لقد أحسن القول الإمام فخر الدين الرازي رحمه الله تعالى في تفسير الآية: [النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ].

(الأحزاب ، ٦)، حيث قال: (النبي عليه الصلاة والسلام أشرف وأعلى درجة من الأب وأولى بالإرضاء، فإنّ الأب يربي في الدنيا فحسب، والنبي عليه الصلاة والسلام يربي في الدنيا والآخرة). (الرازي، ١٤٢٠ هـ، ١٥٨/٢٥)..

فإنّ تربية الآباء لأبناءهم في بعض الأحيان يكون تربية فاشلة وساقطة حين لا يقوم الآباء والأمهات بواجبهما الذي كان عليهما تجاه أولادهم. فكم من الآباء لم يراعوا ولم يهتموا باختيار زوجة صالحة لأولاده واختيار اسم مناسب لهم، فرسول الله صلى الله عليه وسلم أبدل أسماء بعض أصحابه عندما وجدها ذات دلالة سلبية لا تناسب شخصية الإنسان السوي، وكم من الآباء لا يقومون بنصح أولادهم وتربيتهم؛ بل العكس من ذلك يربيهم نجد من يربيهم على معصية الله سبحانه وتعالى فلا يسمح لأبنائه الذهاب إلى المسجد؛ بل منهم من لا يسمح لهم أن يصلوا في البيوت، ولا يسمحون لبناتهم أن يتحجبن ؛ كما أن بعضهم يعوّد ابنه على تعاطي المخدرات والخمور وشرب الدخان، فلا يراقبه لا في نهاره ولا في ليله، فضلا عن تعلمه الدين والإسلام.

إنّ الواجب على الآباء نصح أبناءهم فيما يصلح لهم في دنياهم وأخراهم وعلى الأبناء إطاعة الوالدين مالم يؤمروا بمعصية الله سبحانه وتعالى، فرسول الله صلى الله عليه وسلم خير من الوالدين؛ فإنه لا يأمر إلا في طاعة الله ولا يأمر ولا ينهى إلا لمصلحتهم. (عبد المحسن بن حمد بن عبد المحسن بن عبد الله بن حمد العباد البدر ،ص ٧/٥).

عن أبي هريرة قال: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: {إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ بِمَنْزِلَةِ الْوَالِدِ، أُعَلِّمُكُمْ فَإِذَا أَتَى أَحَدُكُمُ الْغَائِطَ فَلَا يَسْتَقْبِلِ الْقِبْلَةَ، وَلَا يَسْتَدْبِرْهَا وَلَا يَسْتَطِبْ بِيَمِينِهِ}. (السجستاني، بدون سنة الطبع، ٣/١).

قال أبو حامد الغزالي رحمه الله تعالى في شرحه على هذا الحديث الشريف: (بأن يقصد إنقاذهم من نار الآخرة وهو أهم من إنقاذ الوالدين ولدهما من نار الدنيا ولذلك صار حق المعلم أعظم من حق الوالدين فإن الوالد سبب الوجود الحاضر والحياة الفانية والمعلم سبب الحياة الباقية.

ولولا المعلم لانساق ما حصل من جهة الأب إلى الهلاك الدائم وإنما المعلم هو المفيد للحياة الأخروية الدائمة أعني معلم علوم الآخرة أو علوم الدنيا على قصد الآخرة لا على قصد الدنيا فأما التعليم على قصد الدنيا فهو هلاك وإهلاك نعوذ بالله منه). (الغزالي، ٥٥/١).

فكم من الأباء والأمهات جعلوا أنفسهم وحياتهم ضحية لأبناءهم رجاء وصولهم إلى أمنياتهم الدنيوية التي خططوا لها! فبذلوا كل ما في وسعهم حتى وصلوا ابنهم أو بنتهم إلى المرحلة الأخيرة لكلية الطب او غيرها ففي أيامه الأخيرة من التخرج أثناء عبوره أو عبورها من الشارع صدمته السيارة فمات! ما قصروا في حقه في الدنيا؛ ولكن في يوم من الأيام ما قالوا له يابني يا بنيتي قم فصل لربك، أو ما أيقظوه لصلاة الصبح خاصة إذا كان ابنهم وحيدا!.فأيهم أحق بالولاية والمحبة؟ فأيهم مشفق وأرحم؟ نقول رسول الله صلى الله عليه وسلم أرحم وأشفق، وأحق بالولاية، فكم من الآباء قتلوا أبناءهم، ما تحملوا خطأهم أو قال لابنه فخالفه، أو قتل بنته لأنها تسببت لعارهم على حد

زعمهم، فهل بنتهم البكر تقتل إذا وقعت في محارم الله أو زنت؟.فكيف يقتلونها وحدُّها الجلد وليس القتل، ما أمر الله بها من سلطان

المطلب الرابع: حرمة زوجات النبي صلى الله عليه وسلم:

قال الله تعالى: [وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ]. (الأحزاب ، ٦).

إنّ زوجات رسول الله صلى الله عليه وسلم خير نساء العالمين اختارهن الله لخير الأنام، رباهنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم في كنفه وحجره وحضنه، في بيوتهن يتلى آيات الله والحكمة ويتعلمن الناس الدين والعلم (علوان، ١٤١٩ هـ - ١٩٩٩ م، ١٤٧/٢) ، ولهن فضل وشرف الأمهات من حيث الإحترام والتعظيم والإكرام والتوقير والتبجيل، كما يحرم على المرء نكاح أمه تحريما أبديا، فلسائر زوجات النبي مثل ذلك ينظر: (الطبري، ، ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م ٢٠٦/٢٠).

إنّ احترام زوجات رسول الله صلى الله عليه وسلم وتوقيرهن وقرت في قلوب الصحابة من شدة حبهم لرسول الله حتى أنّهنّ تقدّرن بعد موتهن، قال الشيخ محمد بن الطاهر بن عاشور رحمه الله تعالى: (من وجوه البر بهن ومواساتهن فذلك راجع إلى تعظيم أسباب النبي صلى الله عليه وسلم وحرماته ولم يزل أصحاب النبي والخلفاء الراشدون يتوخون حسن معاملة أزواج النبي صلى الله عليه وسلم ويؤثرونهن بالخير والكرامة والتعظيم). (ابن عاشور، ١٩٨٤ هـ،٢٦٨/٢١).

عن عطاء، قال:حضرنا مع ابن عباس جنازة ميمونة بِسَرِفَ*، فقال ابن عباس: { هَذِهِ زَوْجَةُ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا رَفَعْتُمْ نَعْشَهَا فَلاَ تُزَعْزِعُوهَا، وَلاَ تُزَلْزِلُوهَا، وَارْفُقُوا}. (مسلم، ٢/ ١٠٨٦). * قال محمد فؤاد عبد الباقي محقق وشارح صحيح مسلم في حاشيته: (هو مكان بقرب مكة بينه وبينها ستة أميال وقيل سبعة وقيل تسعة وقيل اثنا عشر).

كهذا كان موقفهم من زوجاته عليه السلام، فمن يتجرأ طلب الزواج بهن؟ والله سبحانه تعالى يأمر ويقول : (ولا أن تنكحوا أزواجه من بعده أبداً) ، ومن حكم هذا الحكم الإلهي : ما قاله فخر الدين الرازي رحمه الله تعالى: (لأنّ الزوجة محل الغيرة والتنازع فيها). (الرازي، ١٤٢٠ هـ، ١٥٨/٢٥).

قال ابن العربي رحمه الله تعالى: (أنزلن منزلتهن في الحرمة،كما يقال: زيد الشمس، أي أنزل في حسنه منزلة الشمس، وحاتم البحر أي أنزل في عموم جوده بمنزلة البحر؛ كل ذلك تكرمة للنبي - صلى الله عليه وسلم - وحفظا لقلبه من التأذي بالغيرة). (إبن العربي، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م، ٥٤١/٣).

قال النبي - صلى الله عليه وسلم - للأنصار:{ أَتَعْجَبُونَ مِنْ غَيْرَةِ سَعْدٍ، لَأَنَا أَغْيَرُ مِنْهُ، وَاللَّهُ أَغْيَرُ مِنِّي}. (البخاري و مسلم، ١٤٢٢هـ، صفحة ١٧٣/٨ ، ١١٣٦/٢) ، ولهذا قال: [وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ وَلَا أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا إِنَّ ذَٰلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا] (الأحزاب ، ٥٣).

ومن أغير من رسول الله؟.فرسول الله صلى الله عليه وسلم من شدة حيائه وغيرته وحبه لأصحابه ما دخل في بيت أحد منهم حتى وإنْ كان في المنام، فعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَنَّهُ قَالَ: (بَيْنَا أَنَا نَائِمٌ إِذْ رَأَيْتُنِي فِي الْجَنَّةِ، فَإِذَا امْرَأَةٌ تَوَضَّأُ إِلَى جَانِبِ قَصْرٍ، فَقُلْتُ: لِمَنْ هَذَا؟ فَقَالُوا: لِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، فَذَكَرْتُ غَيْرَةَ عُمَرَ، فَوَلَّيْتُ مُدْبِرًا) قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ فَبَكَى عُمَرُ، وَنَحْنُ جَمِيعًا فِي ذَلِكَ الْمَجْلِسِ مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ قَالَ عُمَرُ: بِأَبِي أَنْتَ يَا رَسُولَ اللهِ أَعَلَيْكَ أَغَارُ؟). (مسلم، ١٨٦٢/٤).

إنّ بعض الناس لا يقبلون تزويج بناتهم ممن دونهم في المنزلة والمكانة الإجتماعية؛ وإنّ بعض المشايخ لا يقبلون تزويج بناتهم واقربائهم بمريديهم ، وإن كان يجوز ذلك في الأصل، فكيف كان بزوجات النبي صلى الله عليه وسلم.

قال الشيخ إسماعيل حقي بن مصطفى الإستانبولي الحنفي رحمه الله تعالى: (قال بعض الكبار لا ينكح المريد امرأة شيخه ان طلقها او مات عنها وقس عليه حال كل معلم مع تلميذه وهذا لانه ليس فى هذا النكاح يمن أصلا لا فى الدنيا ولا فى الآخرة وان كان رخصة فى الفتوى ولكن التقوى فوق امر الفتوى فاعرف هذا). (أبو الفداء، إسماعيل حقي بن مصطفى الإستانبولي الحنفي الخلوتي، ١٣٩/٧).

المقاصد المقررة والمستنتجة من الآيات:

١- تقرير فضل النبي على المؤمنين فهو أولى بهم من أنفسهم ومن الناس أجمعين.

٢- تقرير حرمة أزواجه على المؤمنين وتوقير أزواج النبي عليه السلام وتعظيمهن وتحريم التزويج بهنّ رضي الله عنهن فهن أمهات للمؤمنين.

٣- تقرير الأولوية لذوي الأرحام من المؤمنين فيما بينهم ونسخ التوارث بالهجرة.

٤- تنبيه على أن تقرير تثبيت أولوية الميراث بين ذوي الأرحام من المؤمنين ونسخ ميراث غير الأرحام لا يحول دون مساعدة المؤمنين لأوليائهم من غير ذوي الأرحام وإسداء المعروف إليهم.

٥- المكتوب في اللوح المحفوظ توارث أولي الأرحام بعضهم بعضا، والذي حدث في الميراث بالهجرة كان لمصلحة طارئة مؤقتة. (د.محمد عزت دروزة، ١٣٨٣ هـ، ٣٥٤/٧).

المطلب الخامس: حكم الله ورسوله مطلق نافذ فلا خيار لحكمهما:

قال الله سبحانه وتعالى: [وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا]. (الأحزاب ، ٣٨).

إذا علم المسلم وأقر واطمئن نفسه، بقوله تعالى: [النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ] (الأحزاب ، ٦) ، فلا يخالف أمر الله سبحانه وتعالى ورسوله أبداً؛ بل يستسلم تسليماً.

فلو كان الرجل موظفا في شركة ما، أو إذا قدم ليتعين فيها فإن الشركة تفرض عليه شروطا صعبة فيشكر الشركة وينقاد لها رغبة ورهبة، فالرغبة تكون بسروره أنّه تعين ويحصل على مراده وراتبه الشهري، أما رهبة فيخاف في يوم ما أن يُطرد من الشركة؛ لأنّه قصر أو لم يقم بتنفيذ كل شروط الشركة.

فلا يوجد حزب أو مؤسسة أو شركة إلا لها شروط وبرامج و قواعد لقبول أعضائه الجدد، وأنّ عليهم قبول تلك الشروط بدون جدل ومناقشة.

ألا ترى الموظفين في الحكومة لابد أن يكونوا ملزمين وملتزمين بوقت الدوام فلا أحد يستطيع أن يخالف الأوامر مطلقاً، فالواجب على الموظفين أن ينفذوا الأوامر حرفيا، فلا مناقشة فيها بتاتاً.

ألا ترى قوانين المرور كيف تطبق على الجميع، فمن يتجرأ أن يخالفها أو ينجو عندما صدر منه مخالفة بدون غرامات مادية أو حجز لإجازته وسيارته على حسب نوع المخالفة؛ بل أكثر من ذلك فإنّ في بعض الأحيان وفي بعض الدول يؤدي إلى سجنه.

أما عن قرارات الحكومة ووزارة الداخلية أو غيرها أو رئيس الدولة أو رئيس الحكومة؛ فإنّ على الجميع التنفيذ وعدم المناقشة، حسب مقولة (نفذ ولا تناقش) !!!.

إنّ المؤمن الحقيقي الذي وقر الإيمان في قلبه يستسلم ويمتثل لأوامر الله ورسوله وينقاد لها سواء علم الحكمة من ذلك أو لم يعلمْ، وسواء وافق رأيه وعقله أو لم يوافقْ، فلا يجوز بأي حال من الأحوال أن يقدم عليها رأياً أو قياساً أو عقلاً، وذلك لأنه لابد أن يعتقد قبل ذلك بأنّ من مقاصد الشرع الأساسية جلب المصالح للعباد ودرء المفاسد والمساوئ عنهم.

عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ، قَالَ:{بَايَعْنَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى السَّمْعِ وَالطَّاعَةِ فِي المَنْشَطِ وَالمَكْرَهِ، وَأَنْ لاَ نُنَازِعَ الأَمْرَ أَهْلَهُ، وَأَنْ نَقُومَ أَوْ نَقُولَ بِالحَقِّ حَيْثُمَا كُنَّا، لاَ نَخَافُ فِي اللَّهِ لَوْمَةَ لاَئِمٍ}. (البخاري ، ١٤٢٢هـ، ٧٧/٩).

قال الشيخ أحمد بن مصطفى المراغي رحمه الله تعالى: (فإنه عليه الصلاة والسلام لا يأمرهم إلا بما فيه خيرهم وصلاحهم، ولا ينهاهم إلا عما يضرهم ويؤذيهم فى دنياهم وآخرتهم، أما النفس فإنّها أمارة بالسوء، وقد تجهل بعض المصالح، وتخفى عليها بعض المنافع). (المراغي، ١٩٤٦ ، ١٣٠/٢١).

المبحث الثاني

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الإستسلام لحكم الله ورسوله صلى الله عليه وسلم

المطلب الأول:

الاستسلام لحكم الرسول مثل التسليم والاستسلام لأحكام الله تعالى كما يدل عليه الآيات النازلة في زينب وأخيه رضي الله عنهما لأمرالله ورسوله:

قال الله تعالى: [وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا]. (الأحزاب ، ٣٦).

إنّ طبيعة النفوس البشرية غالبا يميل إلى ما يحبه، فيسعى للحصول على الشيء الذي يريده ويقتنع به، أما إذا لم يكن مقتنعا به فلا يفعله؛ لأنه لم يحبه ولا يميل قلبه إلى ذلك الشئ أو لا ينسجم معه ومع متطلباته.

عن ابن عباس قال: خطب رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم زينب بنت جحش لزيد بن حارثة، فاستنكفت منه وقالت: أنا خير منه حسبا وكانت امرأة فيها حدة؛ فأنزل الله تعالى: [وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ] الآية كلها، وهكذا قال مجاهد وقتادة ومقاتل أنها نزلت في زينب بنت جحش رضي الله عنها حين خطبها رسول الله صلى الله عليه وسلم على مولاه زيد بن حارثة. (السيوطي، ٦١١/٦) عن أبي هريرة، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: { وَمَا زَادَ اللهُ عَبْدًا بِعَفْوٍ، إِلَّا عِزًّا، وَمَا تَوَاضَعَ أَحَدٌ لِلَّهِ إِلَّا رَفَعَهُ اللهُ}. (مسلم، ٢٠٠١/٤).

فتركت زينب رضي الله عنها حدتها، وتواضعت لله سبحانه وتعالى ورسوله صلى الله عليه وسلم، فوكلت أمرها إلى الله سبحانه وتعالى فرفعها الله سبحانه وتعالى وجزاها بخير فتولى الله سبحانه وتعالى نكاحها لتكون زوجة لخير البشرية صلى الله عليه وسلم. ينظر: (القرطبي، ١٩٦٤ م، ١٩٣/١٤).

المطلب الثاني:

المقاصد والحكم في زواج النبي صلى الله عليه وسلم من زينب رضي الله عنها:

قال الله تعالى: [وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا (٣٧) مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا]. (الأحزاب : ٣٧-٣٨)

فإن من وراء زواج النبي صلى الله عليه وسلم بزينب رضي الله عنها حكما وعبرا دروسا كثيرة، ذكرها العلماء والمفسرون رحمهم الله تعالى، من أبرزها هذه المقاصد والحكم:

المقصد الأول: إبطال اضطهاد النساء عن طريق إلغاء ذلك الحكم والعادة الجاهلية السائدة التي رسخت حكمها منذ زمن وفي ظلها اضطهدت النساء وظلموها وحرموها من حقوقها التي منحها الله سبحانه وتعالى،فهي معلقة فلا زوجة ولا مطلقة.

حيث كلف الله سبحانه وتعالى نبيه صلى الله عليه وسلم أن يطبق هو عليه السلام بنفسه وعلى نفسه.

المقصد الثاني:

إبطال حكم التبني الذي له سلسلة تاريخية عميقة فليس بمقدور أحد أن يقاومه ولا أن يقف ضده؛ بل أكثر من ذلك أصبح التبني حالة اجتماعية ضرورية وقعت وحدثت على من كان ضد هذه الظاهرة والعادة حبا أو كراهة من أنفسهم.

المقصد الثالث: إعادة ورجوع الحقوق والأمور إلى أصلها وحقيقتها التي فطر الله الناس عليها.

ببيان حقيقة الحلال والحرام ورجوع الميراث إلى أهلها، وتحريم ما أحلها التبني وتحليل ما حرمها التبني من الاختلاط والنكاح وغيرها.

المقصد الرابع:

إحتواء لبعض من الأحكام كما قال الجصاص رحمه الله تعالى في أحكامه، منها: (الإبانة عن علة الحكم في إباحة ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم وأن ذلك قد اقتضى إباحته للمؤمنين فدل على إثبات القياس في الأحكام واعتبار المعاني في إيجابها، ومنها أن النبوة من جهة التبني لا تمنع جواز النكاح، ومنها أن الأمة مساوية للنبي صلى الله عليه وسلم في الحكم إلا ما خصه الله تعالى به لأنه أخبر أنه أحل ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم ليكون المؤمنون مساوين له). (الجصاص، ١٤٠٥ هـ، ٢٣١/٥)

وهذا أمر إلهي لابد أن ينفذ ويطبق وكان أمر الله سبحانه وتعالى قدراً ومقدوراً ومفعولاً، وإلا فإن رسول الله صلى الله عليه وسلم لم يفكر في الزواج بسيدة زينب رضي الله عنها،

وجاء في أيسر التفاسير: (وكان زواج زينب من زيد بن حارثة لحكمة إذ تبعه رد الأمور إلى نصابها في أمر التبني. فقد كانت العرب تعطي الولد المتبني"الدعي"حقوق الابن من النسب، حتى الميراث، وحرمة النسب. فأراد الله تعالى محو ذلك بالإسلام،حتى الميراث،وحرمة النسب ،حتى لا يعرف إلا النسب الصريح،ولذلك قال تعالى: [وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ]. (الأحزاب: ٤)، ومعنى الآية: ليس لمؤمن ولا لمؤمنة إذا قضى الله ورسوله قضاء، أن يتخيروا من أمرهم غير ما قضاه الله ورسوله لهم، ولا أن يخالفوا أمر الله وأمر رسوله وقضاءهما. ومن يعص الله ورسوله فيما أمرا به، ونهيا عنه، فقد جار عن السبيل القويم، وسلك غير طريق الهدى والرشاد). (حومد، ٣/ ١٠٣٩).

قال الشيخ وهبة الزحيلي رحمه الله تعالى: (وفي هذا إشارة إلى أن التزويـج لزينب من النبي صلّى الله عليه وسلّم لم يكن لقضاء شهوة، بل لبيان الشريعة بفعل النبي صلّى الله عليه وسلّم، فإن الفعل أوكد، والشرع يستفاد على نحو أقطع من فعل النبي صلّى الله عليه وسلّم، وقد أريد من هذا الزواج نفي الحرج عن المؤمنين في إجراء أزواج المتبنين مجرى أزواج البنين في تحريمهن عليهم بعد انتهاء رابطة الزوجية بينهم وبينهن...

وهذا رد على المنافقين الذين عابوا رسول الله في تزوجه امرأة زيد مولاه ودعيّه الذي كان قد تبناه، ورد أيضا على اليهود الذين عابوه من كثرة الزوجات، فقد كان لداود وسليمان عليهما السلام عدد كثير من النساء). (الزحيلي، ١٤١٨ هـ ، ٣١/٢٢).

وقال الرازي رحمه الله تعالى في التفسير الكبير: (وفيه إشارة إلى أن التزويج من النبي عليه السلام لم يكن لقضاء شهوة النبي عليه السلام بل لبيان الشريعة بفعله فإن الشرع يستفاد من فعل النبي وقوله: وكان أمر الله مفعولا أي مقضيا ما قضاه كائن.ثم بين أن تزوجه عليه السلام بها مع أنه كان مبينا لشرع مشتمل على فائدة كان خاليا من المفاسد). (الرازي، ١٤٢٠ هـ، ١٧٠/٢٥)

يقول الشيخ أحمد بن مصطفى المراغي رحمه الله تعالى: (والحكمة فى هذا الزواج الذي لم يبال فيه النبي بإباء زينب ورغبتها عن زيد، أن التصاق الأدعياء بالبيوت واتصالهم بأنسابها كان أمرا تدين به العرب وتعده أصلا ترجع إليه فى الحسب والشرف، وكانوا يعطون، الدعىّ جميع حقوق الأبن ويجرون عليه الأحكام التي يعطونها للابن حتى الميراث وحرمة النسب- فأراد الله محو ذلك بالإسلام حتى لا يعرف إلا النسب الصريـح ومن ثم قال فى أول السورة [وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَاءَكُمْ أَبْنَاءَكُمْ ذَلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِأَفْوَاهِكُمْ وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ(٤) ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ]. (الأحزاب: ٤-٥)، وبهذا حرم على المسلمين أن ينسبوا الدعىّ إلى من تبناه، وأن لا يكون للمتبنّى إلا حق المولى والأخ فى الدين وحظر عليهم أن يقتطعوا له من حقوق الابن لا قليلا ولا كثيرا.

وما رسخ فى النفوس بحكم العادة لا يمكن التخلص منه إلا بإرادة قوية تسخر بسلطانها، ولا تجعل لها حكما فى الأعمال إذا كانت المصلحة فى خلاف ذلك،ومن ثم ألهم الله رسوله أن يلغى هذا الحكم بالعمل كما ألغى بالقول فى أحد عتقاه*، ومن ثمّ أرغم بنت عمته لتتزوج بزيد وهو متبناه ليكون هذا الزواج مقدمة لتشريـع إلهى جديد... ثم تزوجها بعد ذلك ليمزّق حجاب تلك العادة كما قال تعالى: [لِكَيْ لا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْواجِ أَدْعِيائِهِمْ إِذا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَراً وَكانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا] (الأحزاب : ٣٧)، ثم أكد هذا بقوله سبحانه وتعالى: [ما كانَ مُحَمَّدٌ أَبا أَحَدٍ مِنْ رِجالِكُمْ وَلكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخاتَمَ النَّبِيِّينَ وَكانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيما]. (الأحزاب: ٤٠). (أحمد بن مصطفى المراغي، ١٣٦٥ هـ - ١٩٤٦ م، ١٢/٢٢). * نقلته نصاً وعندما راجعته هكذا ورد.

المطلب الثالث:

دفاع عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في زواجه من زينب رضي الله عنها

قال الله تعالى: [مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا]. (الأحزاب ، ٣٨).

فسبحان الله الذي عصم رسوله صلى الله عليه وآله وسلم من شر لسان أعدائه من الكفار والمشركين والمنافقين وحقد وبغض وغيض مافي قلوبهم، فهذا الرسول الكريم الحيي المشفق البار الرحيم بأمته. فوصفه عليه السلام لا ينتهي ولو عدّه العادون طوال الليل والنهار إلى يوم الدين.

والذي يؤسفا ويؤلمنا قول بعض من العلماء والمفسرين الذين وقعوا في عِرض نبيهم عليه السلام قصداً، أوخطأً، وكلا الحالتين مؤلمة، إن كان بالعمد فقد كفى الله شرهم بأنْ هيأ للدفاع عنه صلى الله عليه وسلم علماء أفنوا عمرهم في سبيل بيان دينه ورسالته وهم لا يخافون في الله لومة اللائم، فصانوا عرض نبيهم بلسانهم وسنانهم.

إنّ الذين نقلوا واعتمدوا على تلك الروايات التي تسيء إلى النبي صلى الله علبه وسلم وإلى أزواجه وآل بيته دون تدقيق ولا تمحيص ولا تحقيق هم كحاطب ليل، ينقلون الأخبار من مصادر الأعداء والمخالفين، فتركوا الكتب المعتمدة واستندوا إلى روايات مكذوبة وإسرائيليات مدسوسة، فكيف تجرؤوا على النقل الذي يقع في عرض نبيهم عليه أفضل الصلاة وأتم التسليم. فكيف استساغ لسانهم وقلمهم الوقيعة في عرض نبيهم عليه السلام؟! فلو اغتاب عندهم رجلُ من المسلمين لا يسعهم إلا أن يدافعوا ويردوا غيبته، فكيف إذا كان ذلك غيبة ووقيعة في عرض سيد المرسلين وإمام المتقين؟.

وأما إذا كانوا وقعوا في عرض نبيهم عليه السلام بالخطأ، فيعاب عليهم وذلك لما يأتي:

١- كيف لا يحسنون الظن بنبيهم عليه السلام محمل الحسن؟ فهناك ممن ينتسب ويؤيد جماعة أو أحزابا، وعندما يقع من أحد من مسؤليهم أخطاء فادحة وفاضحة من الناحية المالية والأخلاقية، وهم يعرفون حقيقة ذلك لكنهم يسترونه عنه ويدافعون عنه ويبررون له ، أليس نصرة نبيهم أحق وحسن الظن به أولى من الشك فيه والتحشد عليه والوقيعة فيه وفي عرضه بالإعتماد على بعض الروايات التي لم تثبت عند أهل الشأن.

٢- فكيف لأولئك ممن ينتسبون إلى العلم ويفسرون القرآن الكريم وقد غفلوا عن قوله تعالى: [يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ] (الحجرات ، ٦).

فإذا كان هذا في حق كل مؤمن فكيف إذا كان في حق رسول الله صلى الله عليه وسلم؟.

لقد علق الشيخ عبد الله محمود شحاته رحمه الله تعالى في تحقيقه لـ"تفسير مقاتل بن سليمان"، الذي تسبب بالابتلاء والفتنة لكثير من المفسرين ممن أتى بعده، حيث قال: (لقد حفظ الله ظواهر الأنبياء وبواطنهم من التلبس بأمر ولو منهى عنه فكيف يباح لمسلّم أن ينسب إلى رسول الله- صلّى الله عليه وسلّم- اشتهاء امرأة متزوجة، مع أن الآيات التي جاءت بعد ذلك توضح أن زواجها كان فرضا من الله لتشريع زواج الآباء بزوجات الأدعياء [مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا] (القرآن الكريم ، الأحزاب ، ٣٨): أي فيما أحل له وأمره به من تزويج زينب ولكن مقاتلا شط به الهوى إلى رسل الله وأول كلام الله تأويلا أخرجه عن قصده). (مقاتل بن سليمان، ١٤٢٣ هـ، ٤٩٧/٣).

وصدق الله حيث قال :[... فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغاءَ تَأْوِيلِهِ وَما يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا وَما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ] (آل عمران، ٧).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

المفسرون موقفهم ورواياتهم في قصة زواج رسول الله صل الله عليه وسلم من زينب رضي الله عنها

قال الله سبحانه وتعالى: [وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا]. (الأحزاب : ٣٧).

لقد انقسم المفسرون في زواج رسول الله صلى الله عليه وسلم من زينب رضى الله عنها إلى اتجاهات ثلاثة:

الاتجاه الأول: لقد فسروا هذه الآية مثل الآيات الآخرى في هذه السورة وسور أخرى على ظاهرها دون التطرق إلى أي مسائل من هذا الجانب لا من قريب ولا من بعيد. وهذا الاتجاه أسلم وأحسن من الذين خاضوا وتكلموا أو نقلوا الروايات الباطلة دون سند صحيح ومعتمد مقبول ومعقول. مثل : أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن إدريس بن المنذر التميمي، الحنظلي، الرازي ابن أبي حاتم (ت/ ٣٢٧هـ) ، تفسير القرآن العظيم لابن أبي حاتم، ٣١٣٥/٩، وعلي بن محمد بن علي، أبو الحسن الطبري، الملقب بعماد الدين، المعروف بالكيا الهراسي الشافعي (ت/ ٥٠٤هـ)، أحكام القرآن، ٣٤٧/٤، وأبو البقاء عبد الله بن الحسين بن عبد الله العكبري (ت/ ٦١٦هـ)، التبيان في إعراب القرآن، ١٠٥٧/٢)، وغيرهم.

الاتجاه الثاني: هم الذين خاضوا في المسألة دون السند والنقل الصحيح، مما يوجب على الدارسين التمحيص والتدقيق في الروايات المذكورة والمنقولة من دون التحقيق والتصحيح إلا من حفظهم الله سبحانه وتعالى، ومما يؤسف له أكثر هو أن الكثير من المفسرين نقلوا تلك الروايات المكذوبة دون أن يردوها ويدافعوا بذلك عن عرض نبيه صلى الله عليه وسلم، وهو ما يستغرب حقيقة من موقفهم، فمنهم: (الطبري:(ت/٣١٠هـ) ، جامع البيان في تفسير القرآن، ١٨٣/٣١ ، والزجاج: (ت/٣١١هـ)، معاني القرآن، ٤/ ٣٢٨، والماوردي:(ت/ ٤٥٠هـ)، تفسير الماوردي =النكت العيون، ٨٥/٥ ، والقشيري: (٤٦٥/هـ)، لطائف الإشارات=تفسير القشيري، ٢٥٠/٣ ، والنسفي: (ت/ ٧١٠هـ)، تفسير النسفي= مدارك التنزيل وحقائق التأويل، ١٤٩/٣)، وغيرهم.

الاتجاه الثالث: وهم الطائفة المحمية التي تدافع عن عرض نبيها عليه الصلاة والسلام، وأكثرهم من المعاصرين! وهذا في محل تقدير وتشجيع للاستمرارية بهذا الاتجاه وقيام الباحثين بما نقل عن غير قصد من الإسرائيليات او دُسَّ في مخطوطات المفسرين ، يجب تنقيح تفاسير الاتجاه الثاني من تلكم الأخطاء من قبل الدارسين وذلك. وأكثرهم من العلماء المعاصرين وغيرهم ممن تقدمهم، مثل:(ابن العربي المالكي،٢٠٠٣ م ، ٥٧٦/٣) ، وابن الجوزي ،١٤٢٢ هـ ، ٤٦٦/٣)، و(ابن حجر،١٣٧٩ ، ٤٦٦/٣) ، وسيد قطب، ١٤١٢ هـ ،٣٠١٨/٥)، و (وهبة الزحيلي، ١٤١٨ هـ ، ٣٦/٢٢)، وغيرهم.

١- - أن أخبار وروايات غير ثابتة و منقولة لا يتبناها مسلم فيكف بالعلماء والمفسر الحقيقي، فإما لم يحققوا فيه اولئك او أنهم غير معصومين ووقعوا في خطأ ولم يعرفوا ما يترتب عليه من عواقب غير صحيحة وصائبة ، لأنهم قاموا ببيان روايات أخرى و وفقوا في غير هذا الموطن ، كما بينوا غيرها من الروايات؟

٢- أنّهم أعلام المعرفة والعلم وأكثرهم من الفقهاء والراسخين في العلم، فهل يرضون لأنفسهم أن يسند إليهم هذه الإشاعات المكذوبة؟ فكيف رضوا وسكتوا عندما وقعوا أعداءهم في عرض نبيهم عليه السلام؟؛ بل أعجب وأغرب من ذلك أنّ بعضهم نقلة هذه الروايات الباطلة المزعومة المشحونة بالكذب والبهت والزور.

٣- كان بإمكانهم السكوت عن المسألة ويفسروا الآية على ظاهرها، كما لزم غيرهم السكوت، فلو فسروها على حقيقتها لنجوا وسلموا أنفسهم وغيرهم ماداموا لم يجدوا ما يشفي الغليل والعليل.

٤- وأشد من ذلك كله أنّهم جعلوا تفسير أعداء الإسلام تفسيرهم للآية دليلا علينا، وهم بذلك صوبوا سلاحنا تجاهنا.

المطلب الرابع

الإستسلام لقول الله تعالى يقتطع النزاع:

قال الله تعالى: [فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا]. (الأحزاب : ٣٧)

في بعض الأحيان يتسبب المرء لمشاكل لنفسه ولغيره، ولذلك لشدة حرصه وإصراره وتعمقه في مسألة ما، ولو اكتفى على ظاهر المسألة التي واجهها أو بحثها، وقام بتنفيذ الأمر المطلوب عليه دون تردد وجدال لنجى وسلم من دون تعب ولا نصب، فما أتعب وأزعج بني إسرائل إلا كثرة سؤالهم ومماطلتهم لنبيهم موسى عليه السلام حينما أمرهم أن يذبحوا بقرة،ولو أطاعوا أمر نبيهم عليه السلام في أول الأمر في ذبح بقرة ما لما أثقل الله سبحانه وتعالى عليهم، فتنطعوا في المسألة كلما شددوا شدد الله عليهم. (ابن عطية، ١٤٢٢ هـ، ، ١٦٢/١).

لو اكتفى البعض في مسألة زواج رسول الله صلى الله عليه وسلم من زواج زينب رضي الله عنها بظاهر النص من الآية وهي كلمة واحدة [زَوَّجْنَاكَهَا] لما طال الكلام والجدال، ولكفانا عن دندنة وزحزحة المبغضين للإسلام والمسلمين حول هذه المسألة وفتح باب الشبهة والشكوك وبثها بين المسلمين ولقلَّ تأثيرها في قلوبهم وأفكارهم.

فالآية محكمة غير متشابهة ومعناها ظاهر وبيّن بلسان عربي مبين، فلو عاملوها كما جاءت لما وصل الأمر إلى الذي وصل.

ومن هنا يظهر فضل أهل الظاهر أحياناً هم الذين يعاملون مع النصوص على ظاهرها؛ ولكن ليس على الإطلاق، أما في مسألتنا هذه نقول نعم لو عاملوا مع الآية على ظاهرها لكان أحسن وأسلم.

والآية التي تأتي بعدها يفسرها أكثر وضوحا وبيانا لمراد الله سبحانه وتعالى، حيث تفضل ربنا المتعال بقوله: [مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا]. (الأحزاب: ٣٨).

قال ابن العربي -رحمه الله تعالى-: (أن الله تعالى إذ أوحى إليه أنها زوجته لا بد من وجود هذا الخبر وظهوره؛ لأن الذي يخبر الله عنه أنه كائن لا بد أن يكون لوجوب صدقه في خبره، هذا يدلك على براءته من كل ما ذكره متسور* من المفسرين، مقصور على علوم الدين). (إبن العربي، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م، ٥٧٨/٣).* هكذا أورده ابن العربي وأنا نقلته نصاً.

رد شبهة في الآية

إنَّ الذي يتأسف عليه المرء كثيراً قول بعض العلماء وكثير من المفسرين عندما يربطون تفسير هذه الآية بقصة داود عليه السلام،وحبه لامرأة أحد جنوده، بحجة دفاعهم للنبي صلى الله عليه وسلم على حد زعمهم وتبريرهم له من خلال تأويلهم وتفسيرهم للآية السابقة.

فمن المفسرين مع جلالة قدرهم وافتقار الأمة إلى تفسيرهم وعلمهم رحمهم الله تعالى الذين أوردوا القصة المكذوبة عن نبي من أنبياء الله عليه السلام ولم يدافعوا عنه، منهم : الإمام الجليل الطبري المشهور في تفسيره والزجاج في معاني القرآن وإعرابه، والقشيري في لطائف الإشارات، والنسفي في تفسيره المشهور بـ"تفسير النسفي"، وابن عطية رحمه الله تعالى في المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز المشهور بـ"تفسير ابن عطية"، والماوردي رحمه الله تعالي في "النكت العيون"، وغيرهم.ينظر:

(الطبري، ٢٠٠٠ م ، ١٨٣/٣١) ، و(الزجاج، ١٩٨٨ م ، ٤/ ٣٢٨) ،و(القشيري: ٢٥٠/٣) ،و(النسفي، ١٩٩٨ م ، ١٤٩/٣) ، و(ابن عطية ،١٤٢٢ هـ ، ٥٠١/٤) ،و(الماوردي: ٨٥/٥).

إنّ مايدل على بطلان القصة بالإضافة إلى ضعف السند هو مخالفتها الظاهرة لما ورد في القرآن الكريم والسنة النبوية في مدح الله سبحانه وتعالى ورسوله عليه السلام لداود عليه السلام في كثير من الآيات والأحاديث الشريفة.

وما ورد في وصفه بأنّه كثير الحكمة والذكر والشكر لله سبحانه وتعالى، وهو الخليفة العادل في الأرض وبعيد عن الظلم والهوى؛ كما أنّه صوام قوام بالليل، حتى يضرب به المثل في الصيام؛ وأن أفضل الصيام صوم داود عليه السلام.

قال الله سبحانه وتعالى:[وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَأَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ] (السبأ: ١٠)، وقال تعالى : [اعْمَلُوا آلَ دَاوُودَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ] (السبأ ١٣)، وقال تعالى:[اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُودَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ] (ص: ١٧)، وقال تعالى: [يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ]. (ص: ٢٥).

عن عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: {إِنَّ أَحَبَّ الصِّيَامِ إِلَى اللهِ، صِيَامُ دَاوُدَ، وَأَحَبَّ الصَّلَاةِ إِلَى اللهِ، صَلَاةُ دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَام، كَانَ يَنَامُ نِصْفَ اللَّيْلِ، وَيَقُومُ ثُلُثَهُ، وَيَنَامُ سُدُسَهُ، وَكَانَ يَصُومُ يَوْمًا، وَيُفْطِرُ يَوْمًا}. (البخاري ١٤٢٢هـ ، ١٩٥/٦ ، مسلم: ٥٤٦/١)

عن أبي موسى رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال له: {يا أبا موسى لقد أوتيت مزمارا من مزامير آل داود}. (البخاري ١٤٢٢هـ ، ١٩٥/٦ ، مسلم: ٥٤٦/١)

المطلب الخامس: أقوال المحققين في قصة داود عليه السلام

١- قال النحاس: (ت/ ٣٣٨هـ) رحمه الله تعالى: (قد جاءت أخبار وقصص في أمر داود صلى الله عليه وسلم وأوريا وأكثرها لا يصح ولا يتصل إسناده ولا ينبغي ان يجترأ على مثلها إلا بعد المعرفة بصحتها). (النحاس، ١٤٠٩، ٩٨/٦).

٢- - وجاء في الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل للزمخشري(ت/ ٥٣٨هـ) رحمه الله تعالى:(وقد التزم المحققون من أئمتنا أن الأنبياء عليهم الصلاة والسلام: داود وغيره- منزهون من الوقوع في صغائر الذنوب مبرؤن من ذلك، والتمسوا المحامل الصحيحة لأمثال هذه القصة، وهذا هو الحق الأبلج، والسبيل الأبهج، إن شاء الله تعالى). (الزمخشري، ١٤٠٧ هـ، صفحة ٨٨/٤).

٣- قال: أبو الفضل عياض بن موسى: (ت/ ٥٤٤هـ) (وأما قصة داود عليه السلام فلا يجب أن يلتفت إلى ما سطره فيه الأخباريون عن أهل الكتاب الذين بدلوا وغيروا ونقله بعض المفسرين ولم ينص الله على شئ من ذلك ولا ورد في حديث صحيح والذي نص الله عليه). (ابو الفضل، ١٤٠٧ هـ، ١٦٣/٢).

٤- قال أبو حيان: (ت/٧٤٥هـ) رحمه الله تعالى في بحره: (وذكر المفسرون في هذه القصة أشياء لا تناسب مناصب الأنبياء...

ويعلم قطعا أن الأنبياء، عليهم السلام، معصومون من الخطايا، لا يمكن وقوعهم في شيء منها ضرورة أن لو جوزنا عليهم شيئا من ذلك، بطلت الشرائع، ولم نثق بشيء مما يذكرون أنه أوحى الله به إليهم، فما حكى الله تعالى في كتابه يمر على ما أراده تعالى، وما حكى القصاص مما فيه غض عن منصب النبوة طرحناه). (أبو حيان الأندلسي، ١٤٢٠هـ، ١٤٦/٩).

٥- قال: السبكي: (ت/ ٧٥٦هـ) رحمه الله تعالى في فتاويه: (تكلم الناس في قصة داود - عليه السلام - وأكثروا. وذلك مشهور جدا، وذكروا أمورا منها ما هو منكر عند العلماء جدا؛ ومنها ما ارتضاه بعضهم وهو عندي منكر. وتأملت القرآن فظهر لي فيه وجه خلاف ذلك كله). (السبكي، ١٠٣/١).

٦- قال ابن كثير: (ت/ ٧٧٤) رحمه الله تعالى: (قد ذكر المفسرون هاهنا قصة أكثرها مأخوذ من الإسرائيليات ولم يثبت فيها عن المعصوم حديث يجب اتباعه). (إبن كثير، ١٤١٩ هـ، ٦٠/٧).

٧- قال: إبراهيم البقاعي المعروف ب"برهان البقاعي"(ت/ ٨٨٥هـ) رحمه الله تعالى: (وتلك القصة وأمثالها من كذب اليهود، وأخبرني بعض من أسلم منهم أنهم يتعمدون ذلك في حق داود عليه السلام لأن عيسى عليه السلام من ذريته ليجدوا السبيل إلى الطعن فيه). (البقاعي، ٣٦٢/١٦).

٨- ورحم الله أئمتنا العلماء ومنهم الشهيد سيد قطب (ت/ ١٣٨٥هـ) الذين قاموا بتفنيد شبهات الأعداء والجاهلين ،فقال رحمه الله

تعالى في هذه المسألة: (وخاضت بعض التفاسير مع الإسرائيليات حول هذه الفتنة خوضا كبيرا تتنزه عنه طبيعة النبوة ولا يتفق إطلاقا مع حقيقتها حتى الروايات التي حاولت تخفيف تلك الأساطير سارت معها شوطا.

وهي لا تصلح للنظر من الأساس.ولا تتفق مع قول الله تعالى:[وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنا لَزُلْفى وَحُسْنَ مَآبٍ]. (ص: ٢٥).

والتعقيب القرآني الذي جاء بعد القصة يكشف كذلك عن طبيعة الفتنة ويحدد التوجيه المقصود بها من الله لعبده الذي ولاه القضاء والحكم بين الناس:[يا داوُدُ إِنَّا جَعَلْناكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ، فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ. وَلا تَتَّبِعِ الْهَوى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ. إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذابٌ شَدِيدٌ. بِما نَسُوا يَوْمَ الْحِسابِ] (ص: ٢٦)..

فهي الخلافة في الأرض، والحكم بين الناس بالحق، وعدم اتباع الهوى.واتباع الهوى- فيما يختص بني*- هو السير مع الانفعال الأول، وعدم التريث والتثبيت والتبيين.. مما ينتهي مع الاستطراد فيه إلى الضلال. أما عقب الآية المصور لعاقبة الضلال فهو حكم عام مطلق على نتائج الضلال عن سبيل الله.وهو نسيان الله والتعرض للعذاب الشديد يوم الحساب). (سيد قطب، ١٤١٢ هـ،، ٣٠١٨/٥).* دققت ما نقلت في (في ظلال القرآن)، الكلمة وردت كما نقلتها.

٩- قال الشيخ الطنطاوي (ت/ ١٤٣١هـ) رحمه الله تعالى: (والخلاصة: أن كل ما قيل عند تفسير هذه الآيات، مما يتصل بزواج داود بتلك المرأة أو بزوجها لا أساس له من الصحة.لأنه لم يقم عليه دليل أو ما يشبه الدليل.بل قام الدليل على عدم صحته إطلاقا.لأنه يتنافى مع عصمة الأنبياء.الذين صانهم الله- تعالى- من ارتكاب ما يخدش الشرف والمروءة قبل النبوة وبعدها) (الطنطاوي، ١٩٩٨، ١٥٢/١٢).

رأي الباحث في المسألة:

جزى الله سبحانه وتعالى علماءنا رحمهم الله تعالى من المفسرين والمحدثين وفقهاء الشريعة والأصوليين، لقيامهم بالأمر الذي فرض عليهم في نشر الدين وحفظه، ففسروا الآيات البينات الواضحات وشرحوا الأحاديث وحققوها ودققوها أشد التحقيق والتدقيق، ومن شدة اهتمامهم بالأحاديث الشريفة فرقوا وميّزوا بين درجة الأحاديث وصنفوها إلى الصحيح والحسن والضعيف والموضوع.

واستنبطوا من الآيات المشابهات واجتهدوا فيها فصاغوا قواعد أصولية وفقهية أحسن الصياغة، مع كل جهودهم وحرصهم فإنّهم لم يسلموا من نقد الناقدين ووقوعهم في الخطأ والزلة مع جلالة قدرهم ورفعة مكانتهم، وهذا دليل على نقص كمالية الإنسان مهما بلغ من العلم والتفكر والفهم.

وعليه فإنّني أضيف إلى أقوال العلماء السالفة الذكر وأستنبط من الحديث الشريف الذي رواه عبد الله بن مسعود رضي الله عنه، أنّه قال:كُنَّا مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَبَابًا لاَ نَجِدُ شَيْئًا،قَالَ لَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:{يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ،مَنِ اسْتَطَاعَ البَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ،فَإِنَّهُ أَغَضُّ لِلْبَصَرِ وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ،وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ لَهُ وِجَاءٌ}. (البخاري ، مسلم، ١٤٢٢هـ ، ٣/٧ ، ١٠١٨/٢)

وأقول : إذا كان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد أوصى الشاب الذين يفتقدون القدرة المالية للزواج أن يصوموا حتى يضعف الصيام تفكيرهم الذي يشغلهم عن الشهوة، فكيف بداود عليه السلام الذي يصوم يوما ويفطر يوما!!!.

فهذا ما لا يليق بأنبياء الله عليهم السلام الذي اصطفاهم الله سبحانه وتعالى واختارهم من بين سائر خلقهم خَلقاً وخُلقا، لأن الكلام فيهم كلام في ذات الله سبحانه وتعالى، فكيف يثني الله سبحانه وتعالى عبده داود عليه السلام لكثرة عبادته وتسبيحه وذكره له سبحانه وتعالى فهو أواب، في حين أنّ القصة تثبت في حقه الجشع و الانحراف ما إلى ذلك من صفات غير لائقة بعبد مؤمن بسيط فكيف بمقام النبوة!!!

فإذا كان الإنسان العادي حينما يلتزم بأمر الله سبحانه وتعالى بقلبه وجوارحه يكف عن الحرام ويغض بصره، فكيف بمن اختاره الله سبحانه وتعالى يدعو الناس إليه سبحانه وتعالى نبياً وأمره بأن يدعو الناس إليه سبحانه وتعالى!!!.

النتائج والتوصيات

لقد وصل الباحث في نهاية بحثه إلى عدد من النتائج والتأكد على كثير منها ، والتوصيات يمكن أن يلخصها على النحو الآتية:

النتائج:

١- رسول الله صلى الله عليه وسلم خير الناس على الإطلاق، إختاره الله سبحانه وتعالى وأرسله للناس رحمة للعالمين.

٢- يجب على المؤمنين احترام نبيهم وتوقيره وحبه أكثر من حب الآباء والأبناء بعضهم لبعض.

٣- ومن حبه واحترامه عليه السلام احتساب زوجاته مثل الأمهات وتحريم نكاحهن بعده عليه السلام.

٤- عدم مخالفته عليه السلام، في حياته وبعد موته، وتجنب إيذائه؛ لأن في إيذائه عليه السلام إيذاء لله سبحانه وتعالى.

٥- وجوب الدفاع عن النبي صلى الله عليه وسلم والذب عن عرضه حياً وميتاً.

٦- الخطأ متوقع من كل عالم مهما بلغت كانته ومنزلته العلمية ، لأنه غير معصوم وكل العلماء متفقون على ذلك ، ولم يستثن أحد منهم أنفسهم في ذلك.

٧- التأكد من كل قول وخبر مما يشاع ويذاع، خاصة فيما يتوهم ويتهم فيه المرء المسلم.

التوصيات

يوصي الباحث بالتوصيات الآتية:

١- الاهتمام التام بالسيرة الصحيحة والثابتة لرسول الله صلى الله عليه وسلم ، والاستفادة منها في التربية لأن الأعداء يريدون النيل من سيرته وسنته ومنهجه عليه السلام.

٢- الرد على الشبهات التي يزعزع فكرة المسلمين من قبل أعداء الإسلام حول الرسول صلى الله عليه وسلم وزوجاته رضي الله عنهن.

٣- فليعلم المسلم أن رسول الله صلى الله عليه وسلم مبلّغ عن الله سبحانه وتعالى فلا يأمر ولا ينهى إلا بأمر الله سبحانه وتعالى, فتكذيبه وطعنه تكذيب لآيات الله تعالى.

٤- التمسك بسنة رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ لأنه عليه السلام خير المربي وخير الأسوة يقتدى به المؤمن في حياته وبعد موته.

٥- على الجهة المعنية ومن كان له أو عنده سلطة أن يهتم بالتربية الإسلامية ومعرفة رسول الله صلى الله عليه وسلم أكثر فأكثر؛ ويتم ذلك في المرحلة الإبتدائية إلى مراحل المعاهد والجامعات. وهذا واجب يجب القيام به؛ لأن من اعتبر نفسه مسلما لابد أن يكون متبعاً لرسوله الكريم صلى الله عليه وسلم.

٦- إحترام العلماء وتوقيرهم حتى لو وقعوا في الخطإ والزلة فيما لم يكن فتنة للناس.

٧- عدم كتابة قول الغير ونشره إلا بالإشارة إلى المصدر المأخوذ منه أو المنقول.

المصادر والمراجع

القرآن الكريم

١- ابن أبي حاتم، أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن إدريس بن المنذر التميمي، الحنظلي، الرازي ابن أبي حاتم ، ١٤١٩ هـ ، تفسير القرآن العظيم لابن أبي حاتم، مكتبة نزار مصطفى الباز – المملكة العربية السعودية.

٢- ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي، ١٤٢٢هـ، زاد المسير في علم التفسير ، دار الكتب العلمية.

٣- ابن العربي، القاضي محمد بن عبد الله أبو بكر بن العربي المعافري . (١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م). أحكام القرآن. بيروت: دار الكتب العلمية.

٤- ابن حجر، أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، ١٣٧٩هـ ، فتح الباري شرح صحيح البخاري، دار المعرفة، بيروت- لبنان.

٥- ابن عطية، أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام بن عطية الأندلسي المحاربي ، ١٤٢٢ هـ ، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، دار الكتب العلمية-بيروت.

٦- أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود حافظ الدين النسفي. (١٤١٩ هـ - ١٩٩٨ م). تفسير النسفي (مدارك التنزيل وحقائق التأويل). بيروت: دار الكلم الطيب.

٧- أبو البقاء عبد الله بن الحسين بن عبد الله العكبري، التبيان في إعراب القرآن، عيسى البابي الحلبي وشركاه.

٨- أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الشهير بالماوردي. (بلا تاريخ). تفسير الماوردي = النكت والعيون. بيروت: دار الكتب العلمية.

٩- أبو الحسن مقاتل بن سليمان بن بشير الأزدي البلخى مقاتل بن سليمان. (١٤٢٣ هـ). تفسير مقاتل بن سليمان. بيروت: دار إحياء التراث.

١٠ أبو السعود العمادي محمد بن محمد بن مصطفى إبو السعود. (بلا تاريخ). تفسير أبي السعود = إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم. بيروت: دار إحياء التراث العربي - بيروت.

١١- أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم ادمشقي إبن كثير. (الأولى - ١٤١٩ هـ). تفسير القرآن العظيم (ابن كثير). بيروت: دار الكتب العلمية، منشورات محمد علي بيضون.

١٢أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري جار الله . (١٤٠٧ هـ). الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل. بيروت: دار الكتاب العربي.

١٣- أبو المظفر، منصور بن محمد بن عبد الجبار ابن أحمد المروزى السمعاني التميمي الحنفي ثم الشافعي . (١٤١٨هـ- ١٩٩٧م). تفسير القرآن. الرياض: دار الوطن.

١٤- أبو جعفر النحاس أحمد بن محمد النحاس. (١٤٠٩). معاني القرآن. مكة المكرمة: جامعة أم القرى.

١٥- أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي. (بلا تاريخ). إحياء علوم الدين. بيروت: دار المعرفة.

١٦- أبو حيان محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان أثير أبو حيان الأندلسي. (١٤٢٠هـ). البحر المحيط في التفسير. بيروت: دار الفكر.

١٧- أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السِّجِسْتاني، أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي الخطابي، ؛ ، ١٣٥١ هـ - ١٩٣٢ م، معالم السنن، وهو شرح سنن أبي داود، المطبعة العلمية ، حلب.

١٨- أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي . (١٣٨٤هـ - ١٩٦٤ م). الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي. القاهرة: دار الكتب المصرية.

١٩- أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي خطيب الري الرازي. (١٤٢٠ هـ). مفاتيح الغيب = التفسير الكبير. بيروت: دار إحياء العربي.

٢٠- أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عبد الرحمن بن تمام إبن عطية الأندلسي. (١٤٢٢ هـ). المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز. بيروت: دار الكتب العلمية..

٢١- أحمد بن مصطفى المراغي ، (١٣٦٥ هـ - ١٩٤٦). تفسير المراغي. القاهرة: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابى الحلبي وأولاده بمصر.

٢٢- أسعد محمود حومد. (بلا تاريخ). أيسر التفاسير.

٢٣- إسماعيل حقي بن مصطفى الإستانبولي الحنفي الخلوتي ، المولى أبو الفداء. (بلا تاريخ). روح البيان. بيروت: دار الفكر.

٢٤- البخاري، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري الجعفي . (١٤٢٢هـ). الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه = صحيح البخاري. بيروت: دار طوق النجاة.

٢٥- البقاعي، إبراهيم بن عمر بن حسن الرباط بن علي بن أبي بكر البقاعي (المتوفى: ٨٨٥هـ) البقاعي. (بلا تاريخ). نظم الدرر في تناسب الآيات والسور. القاهرة: دار الكتاب الإسلامي .

٢٦- الجصاص ، أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي. (١٤٠٥ هـ). أحكام القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

٢٧- دروزة محمد عزت. (الطبعة: ١٣٨٣ هـ). التفسير الحديث. القاهرة: دار إحياء الكتب العربية..

٢٧- الزجاج ، إبراهيم بن السري بن سهل، أبو إسحاق الزجاج، ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م ، معاني القرآن وإعرابه، عالم الكتب - بيروت.

٢٩- الزحيلي، د وهبة بن مصطفى الزحيلي ، ١٤٢٢ هـ ، التفسير الوسيط للزحيلي. دمشق: دار الفكر.

٣٠- الزحيلي، د وهبة بن مصطفى الزحيلي. (١٤١٨ هـ). التفسير المنير في العقيدة والشريعة والمنهج. دمشق: دار الفكر المعاصر.

٣١- السبكي، أبو الحسن تقي الدين علي بن عبد الكافي السبكي. (بلا تاريخ). فتاوى السبكي. بيروت: دار المعارف.

٣٢- السعدي ، عبد الرحمن بن ناصر بن عبد الله السعدي. (الطبعة: الأولى ١٤٢٠هـ -٢٠٠٠ م). تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان. مؤسسة الرسالة.

٣٣- سيد قطب إبراهيم حسين الشاربي، ١٤١٢هـ ، في ظلال القرآن، دار الشروق - بيروت- القاهرة.

٣٤- الطبري ، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري،١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م، جامع البيان في تفسير القرآن، مؤسسة الرسالة

٣٥- الطنطاوي، محمد سعيد الطنطاوي، ١٩٩٨، التفسير الوسيط للقرآن الكريم، دار نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع، الفجالة - القاهرة

٣٦- عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي ، الدر المنثور، دار الفكر – بيروت.

٣٧- عبد الكريم يونس الخطيب الخطيب. (بلا تاريخ). التفسير القرآني للقرآن. القاهرة: دار الفكر العربي.

٣٨- عبد المحسن بن حمد بن عبد المحسن بن عبد الله بن حمد البدر. (بلا تاريخ). شرح سنن أبي داود.

٣٩- عياض بن موسى بن عياض بن عمرون اليحصبي السبتي، ابو الفضل. (١٤٠٧ هـ). الشفا بتعريف حقوق المصطفى. عمان: دار الفيحاء.

٤٠- القشيري، عبد الكريم بن هوازن بن عبد الملك القشيري، لطائف الإشارات = تفسير القشيري، الهيئة المصرية العامة للكتاب - مصر.

٤١- الكيا الهراسي علي بن محمد بن علي، أبو الحسن الطبري، الملقب بعماد الكيا الهراسي. (١٤٠٥هـ). أحكام القرآن. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

٤٢- محمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر بن عاشور التونسي. (سنة النشر: ١٩٨٤ هـ). التحرير والتنوير «تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد». تونس: الدار التونسية.

٤٣- محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري. (١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م). جامع البيان في تأويل القرآن. بيروت: مؤسسة الرسالة.

٤٤- محيي السنة، أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء البغوي الشافعي . (١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م). شرح السنة. دمشق ، بيروت: المكتب الإسلامي.

٤٥- مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري مسلم. (بلا تاريخ). مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري. بيروت: دار إحياء التراث العربي.

٤٦- نعمة الله بن محمود النخجواني، ويعرف بالشيخ علوان . (١٤١٩ هـ - ١٩٩٩ م). الفواتح الإلهية والمفاتح الغيبية الموضحة للكلم القرآنية والحكم الفرقانية. القاهرة: دار ركابي

نمط التوزيع المكاني و نطاق تأثير المراكز الصحية في مدينة كويه عام ٢٠٢٢
شێوازی دابەشبونی شوێنی و پشتێنەی کاریگەری بنکە تەندروستیەکان لەشاری کویە ساڵی ٢٠٢٢
Spatial distribution pattern and the impact range of healthcare centers in Koya city in 2022

مندا و حمد عبدالله[١]، بيشرو صمد توفيق[٢]
[١] مديرية تربية كويه ، اختصاص الجغرافيا، مدينة كوية، إقليم كوردستان، عراق
[٢] قسم الجغرافيا، فاكلتي التربية، جامعة كويه، مدينة كوية، إقليم كوردستان، عراق
Corresponding author's e-mail: mandawhamadjaidy@gmail.com

الملخص :

تُعد صحة الفرد الهدف الأساسي للمجتمعات الانسانية ككل ، لأنها تبقي الفرد كعنصر حيوي منتج قادر على مزاولة نشاطه الاقتصادي والاجتماعي . كما تعتبر الخدمات الصحية علامة من علامات تطور الشعوب ودليل على اهتمام القطاع الحكومي بالجانب الصحي . وان الحكومات تسعى لتهيئة المؤسسات الصحية لكي تُلبي جميع متطلبات البشرية والمادية بما يتناسب مع حجم السكان . يتناول البحث دراسة وتحليل التوزيع المكاني للمراكز الصحية (الرئيسية والثانوية والتخصصية) ونطاقات تأثيرها في مدينة كويه وذلك بهدف الكشف عن جوانب النقص والخلل في توزيعها الحالي ، وتم الاعتماد في ذلك من خلال معرفة طبيعة التوزيع المكاني للمراكز الصحية في المدينة وتحليل نطاق التأثير لهذه المراكز لتحديد مدى فعالية هذه الخدمة ونطاق تأثيرها وتم الاعتماد على عنصر المسافة . ومن ثم وضع الحلول والتوصيات المناسبة للجهات الحكومية من اجل تجاوز او تقليل مشاكل هذا القطاع الحيوي والعمل على تطوير هذا النوع من الخدمات في منطقة الدراسة . بلغ عدد المراكز الصحية بأنواعها الثلاثة (١٦) مركزا تتوزع بشكل غير متساوي بين المحلات السكنية في المدينة . اعتمد البحث على المنهج الوصفي والتحليلي والكمي بالاعتماد على نظم المعلومات الجغرافية (GIS) ، وتم جمع المعلومات والبيانات بواسطة العمل الميداني والحصر الشامل لجميع المراكز الصحية الموجودة في المدينة وتم اعداد استمارة الاستبيان من قبل الباحث توزيعها على هذه المراكز فضلا عن المعلومات والبيانات التي حصل عليها الباحث من مديرية صحة المدينة . اشارت نتائج البحث الى وجود خلل واضح في التوزيع المكاني لهذه المراكز وعدم ملائمتها مع التوزيع والكثافة السكانية للمدينة .

الكلمات الافتتاحية : الخدمات الصحية ، المراكز الصحية ، نطاق التأثير ، مدينة كويه.

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10496
ڕێككەوتەكان	ڕێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/١/٢ | ڕێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢٣/٣/٦ | ڕێككەوتی بڵاوكردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	mandawhamadjaidy@gmail.com
مافی چاپ و بڵاوكردنەوە	©٢٠٢٣ منداو حمد عبدالله ، أ.م.د.بيشرو صمد توفيق، گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract :

The health of the individuals is considered to be one of the prime targets of human societies as a whole, because the individuals themselves remain as a vital productive element capable of performing its social and economic activities. Health services are also a sign of the development of peoples and an indication of the interest of the government sector in the health aspects. Governments seek to prepare health institutions to meet all human and material requirements in proportion to the size of the population. The research deals with the study and analysis of the spatial distribution of the primary, secondary and specialized centers and their impacts in the city of Koya with the aim of revealing the shortcomings and imbalances in their current distribution. This has been done through understanding the nature of the spatial distribution of health centers in the city and analyzing the impact of these centers in order to determine the effectiveness of this service and its impacts. This has been made through reliance on the element of distance. This study aims at finding appropriate solutions and recommendations for government agencies in order for them to overcome or reduce the problems of this vital sector and developing these types of services in the study area.

The number of health centers has reached (16) centers of all three types distributed unevenly in residential areas of the city. The study has adopted the descriptive, analytical and quantitative methods by reliance on Geographic Information System (GIS). The data and information have been obtained through empirical works and the overall combination of all the existed health sectors of the city. In this effort, questionnaire forms have been prepared by the researcher which then distributed on the centers. This is apart from the data and information the researcher has obtained from the Koya Health Directorate. The result of the study has indicated to the existence of an obvious default of the spatial distribution of these centers and their inconformity with the distribution and residential density of the city.

Keywords : Health Services, Health Centers, Buffer , Koya City

پوختە

تەندروستی تاکەکان یەکیکە لە ئامانجە سەرەکیەکانی کۆمەلگەی مرۆڤایەتی ، چونکە تەندروستی باش تاکەکان بە ئەندامیکی چالاك و بەرهەمهین دەهیلیتەوە کە توانای کارو چالاکیەکانی هەبیت لەبوارەکانی ئابوری و کۆمەلایەتی . هەروەها خزمەتگوزاریە تەندروستیەکان بەیەکیك لەنیشانەکانی پیشکەوتنی گەلان دادەنریت و بەلگەی گرینگیدانە لەلایەن میریەوە بە لایەنی تەندروستی . هەر لەبەرئەمەشە کە کاربەدەستانی ولاتان لەهەولدان بۆ دەستەبەرکردنی دامەزراوە تەندروستیەکان لەروی ماددی و مرۆیی کە بگونجی لەگەل ژمارەی دانیشتوان . ئەم تویژینەوەیە باس لەشیکردنەوەی دابەشبونی شوینیی بنکە تەندروستیەکان دەکات لەشاری کۆیە بەهەرسی جۆرەکانیەوە (سەرەکی و لاوەکی و تایبەتی) کەبەشیوەیەکی نایەکسان لەنیو گەرەکەکانی شارەکە دابەشبوون و ژمارەیان (١٦) بنکەیە ، لەگەل پشتینەی کاریگەری هەریەکەیان بەمەبەستی ئاشکراکردنی خالە لاوازو لایەنە کەموکوریەکانی کەلەو دابەشبونەی ئیستادا هەیە ، بۆزانینی ئەمەش پشتبەستراوە بە سروشت و شیوازی دابەشبونی شوینیی بنکە تەندروستیەکان و شیکردنەوەی پشتینەی کاریگەریان لەشارەکەدا بۆ زانینیی چەندیتی گرینگی و کاریگەری ئەم خزمەتگوزاریە بە پشتبەستن بە رەگەزی ماوە (عنصر المسافة) . هەروەها دانانی چارەسەو راسپاردەی گونجاو بۆ لایەنی پەیوەندیدار لەپیناو کەمکردنەوەو تیپەراندنی گرفتەکانی ئەم کەرتە گرینگەی خزمەتگوزاری و کارکردن بۆ بەرەو پیشبردنی ئەم جۆرە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خزمەتگوزاریانە لەناوچەی لیکۆلینەوە . ئەم توێژینەوەیە پشتی بەستوە بە میتۆدی وەسفی و شیکاری و میتۆدی چەندیتی (الكمي) کە پشت دەبەستیت بە سیستەمی زانیاری جوگرافی (GIS) وەکو تەکنیکیکی چالاك بۆ وینەکیشانی نەخشەکان و ئەنجامدانی کردارەکانی شیکردنەوەی شوینیی و دەرخستنی داتاو زانیەریەکان لەسەر بنکە تەندروستیەکان . هەروەها بۆ کۆکردنەوەی زیاتری زانیاریەکان پشتبەستراوە بە کاری مەیدانی و دابەشکردنی فۆرمی راپرسی (استمارة استبيان) کە دابەشکراوە بەسەر بەریوەبەری گشت بنکە تەندروستیەکانی شارەکە جگە لە وەرگرتنی زانیاری لە بەریوەبەرایەتی تەندروستی کۆیە ، لەئەنجامی ئەم توێژینەوە گەیشتوین بەوەی کە کەموکوری و ناریکی زۆر لە شیوازی دابەشبونی ئەم بنکانە هەیە کە ناگونجی لەگەل ژمارەی دانیشتوانی شارەکە و پیوەرەکانی پلاندانان

کلیلی ووشەکان : خزمەتگوزاری تەندروستی ، بنکە تەندروستیەکان ، پشتینەی کاریگەر ، شاری کۆیە .

المقدمة :

تمثل الصحة حالة من الرفاهية البدنية والذهنية والاجتماعية وليس مجرد غياب المرض او الاصابة بالعجز (محمد ، ٢٠١٣ ، ص ١٣٧) ، ولقد ازداد الاهتمام بالخدمة الصحية العامة منذ عقد الثمانينات في البلدان المتقدمة والنامية على حد سواء ، وجاءت هذه الزيادة من الاهتمام بتقديم الخدمات الصحية من الناحيتين الكمية والنوعية (البلداوي ، ٢٠١٢ ، ص ١٦) . تمثل الخدمات الصحية جميع الانشطة التي تعمل على رعاية الانسان والحفاظ على سلامته ، اذ يعد تطور الخدمات الصحية وتوزيعها واحدة من اهم الاولويات المقدمة للسكان وذلك لارتباطها المباشر به (الحسناوي و بقر الشام ، ٢٠١٦ ، ص ١٨٤) وان تطور الوظيفة الصحية هو دليل على تقدم المجتمعات لكون هذه الوظيفة تتعلق بالإنسان من الناحية الصحية والعقلية والنفسية كما تعد من الوظائف الاساسية التي تسهم في تطور المجتمعات في جميع ارجاء المعمورة (الخزرجي ، ٢٠١٢ ، ص ١١٢) . ويقاس مدى تقدم الدولة في المجال الصحي بعدد المؤسسات الصحية والعاملين فيها ومستوى كفاءة تقديم الخدمات الصحية لتلبية حاجة السكان لاسيما في المناطق التي تمتاز بزيادة عدد سكانها سنويا وبالتحديد في الدول النامية (كاطع ، ٢٠١٧ ، ص ٦٩) .

يمكن تعريف الخدمات الصحية : انها جميع الانشطة الموجهة للحفاظ على صحة الفرد وسلامته من خلال معالجته من الامراض والوقاية منها ، وهذا يعني ان الخدمات الصحية تتمثل في جميع الانشطة التي تعمل على رعاية الانسان والحفاظ على سلامته (الدليمي ، ٢٠٠٨ ،ص ١٤٥) . وتُعد المراكز الصحية احدى اهم المكونات الاساسية للخدمات الصحية وهي الاكثر انتشارا من بين المؤسسات الصحية الاخرى ، حيث توجد في المناطق الريفية والنائية وكذلك في المدن (الرواندوزي ، ٢٠١٣ ، ص ٣٣٩) . وفقا لذلك جاء هذا البحث للتعرف على طبيعة توزيع المراكز الصحية في مدينة كويه بأنواعها الثلاث الموجودة في المدينة من حيث موقعها ومدى مواءمتها للتوزيع السكاني ، محاولا الوصول للتوزيع العادل لمواقع هذه المراكز ، وكذلك تحديد نطاق تأثير هذه المراكز عن الاماكن المجاورة لها وتحديد مدى فعالية هذه الخدمة لسكان المدينة و تم الاعتماد في نطاق التأثير على عنصر المسافة بحيث يمكن رسم نطاق حول اية ظاهرة بتحديد موقع الظاهرة على شكل نقطة (Point) ثم رسم دائرة حول هذه النقطة التي تمثل موقع الظاهرة حيث تمثل تلك الدائرة المساحة التي تشملها خدمات الظاهرة المراد دراستها .

هدف البحث :

١- التعرف على نمط التوزيع المكاني الحالي للمراكز الصحية في مدينة كويه ومدى ارتباطها بتوزيع السكان .

٢- تحليل توزيع هذه المراكز على اساس تحديد نطاقات تأثيرها على الاماكن المجاورة .

مشكلة البحث : يمكن تلخيص مشكلة البحث بالتساؤلات التالية :

١- هل تتوزع المراكز الصحية في مدينة كويه توزيعا جغرافيا عادلا ؟

٢- هل تتناسب عدد المراكز الصحية مع الحجم السكاني للمدينة ؟

٣- ما مدى نطاق تأثير المراكز الصحية ومدى تأثيرها على الاماكن المجاورة ؟

فرضية البحث :

١- ان التوزيع الجغرافي للمراكز الصحية غير متساوية وتعاني خللا في توزيعها .

٢- لا يتناسب عدد المراكز الصحية مع الحجم السكاني والكثافة السكانية للمدينة .

٣- هناك تداخلا كبيرا في نطاقات التأثير للمراكز الصحية في منطقة الدراسة .

منهجية البحث :

اعتمد البحث على المنهج الجغرافي الوصفي والتحليلي للكشف عن صورة التوزيع الجغرافي لمراكز الصحية في المدينة فضلا عن استخدام المنهج الكمي الاحصائي في برنامج (GIS) لقياس مستوى الخدمات وانماطها التوزيعية .

الحدود المكانية والزمانية للبحث :

... تتمثل الحدود المكانية للبحث ، حدود مدينة كويه حسب خارطة التصميم الاساسي للمدينة وهي المركز الاداري لقضاء كويسنجق التابع لمحافظة اربيل وتقع في اجزائها الجنوبية الشرقية كما توضحه خريطة رقم (١) . تبلغ مساحة المدينة (٢٣٦٣,٨ هكتار) وقُدر حجم سكانها ب (٩٥١٨٦ نسمة) لسنة ٢٠٢١ يتوزعون على (٢٩) محلة سكنية ، وتقع فلكيا بين دائرتي عرض (٣٦،٠٣,١٤) و (٣٦،٠٦,١٥) ، و خطي طول (٤٤،٣٥,١٥) و (٤٤،٤٠,١٥) ، اما بخصوص الحدود الزمانية فقد تحددت بالبيانات والمعلومات والدراسة الميدانية لعام ٢٠٢٢ .

خطة البحث :

تم تقسيم خطة البحث الى مبحثين تمثل المبحث الاول في دراسة نمط التوزيع المكاني للمراكز الصحية في المدينة ، بينما تطرق المبحث الثاني لنطاقات تأثير هذه المراكز .

المبحث الاول : التوزيع المكاني للمراكز الصحية في مدينة كويه

قام العديد من الجغرافيين في السنوات الماضية بدراسة الحقائق المكانية للخدمات الصحية واهتموا بالحصول على خرائط واقع التوزيع المكاني للخدمات الصحية وتحليل انماط هذا التوزيع داخل المدن (مهدي ، ٢٠١٩ ،ص ١٠٦) ، ويُعد توزيع الخدمات داخل المدن من الاهداف الرئيسية في التخطيط الحضري لأنه يخدم السكان ويلبي حاجاتهم ، ويمثل الخدمات الصحية احدى الخدمات الاساسية التي ينبغي توافرها داخل المدن وتوزيعها على احيائها السكنية توزيعا جغرافيا عادلا يتناسب مع حجم السكان وكثافتهم . ونتيجة للتباين في توزيع الخدمات الصحية أصبح من الضروري ان تكون هناك استراتيجية لتحقيق الصحة للجميع مبنية على اساس العدالة الاجتماعية والتوزيع العادل للخدمات الصحية ، مع اهتمام خاص بالمجاميع السكانية الاشد حاجة لتلك الخدمات (ابو كلل ، ٢٠١٢ ، ص ٨٠)

تعريف المراكز الصحية : تعرف الامم المتحدة المراكز الصحية بانها الرعاية الصحية الاساسية المتوفرة والمتاحة لكل افراد المجتمع وهي جزء لا يتجزأ من النظام الصحي والتنمية الصحية الشاملة للمجتمع وتتعامل مع حالات محددة واما الحالات الكبيرة والصعبة فهي تحال الى المستشفيات (الربيعي ، ٢٠٢١ ، ص ٦٧) .، وتُدار هذه المراكز من قبل اطباء عامين (غضبان ، ٢٠١٧ ، ص ٢٤) . كان الهدف

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الاساسي من انشاء هذه المراكز في بداية الأمر تقديم الرعاية للطفل والحوامل فقط ، ولكنها تطورت حتى شملت خدماتها الصحية والعلاجية المدارس وتقديم الاسعافات الاولية (غانم ، ٢٠٠٩ ، ص ٢٨٤) . وقد جاء انشاء هذه المراكز طبقا لحاجة السكان المتزايدة للخدمات الصحية وتقليل الضغط على المستشفيات ، وهي أكثر المؤسسات الصحية انتشارا في البلدان (الزيادي و البركي ، ٢٠١٦ ، ص ٦٢٦) ، وهذه المراكز تقدم خدماتها الطبية الاولية والعلاجية والوقائية بصورة مباشرة لجميع الفئات العمرية للسكان (السهلاني ، ٢٠١٢ ، ص ١٥٤) .

خريطة رقم (١) موقع مدينة كوية من محافظة اربيل و قضاء كويسنجق

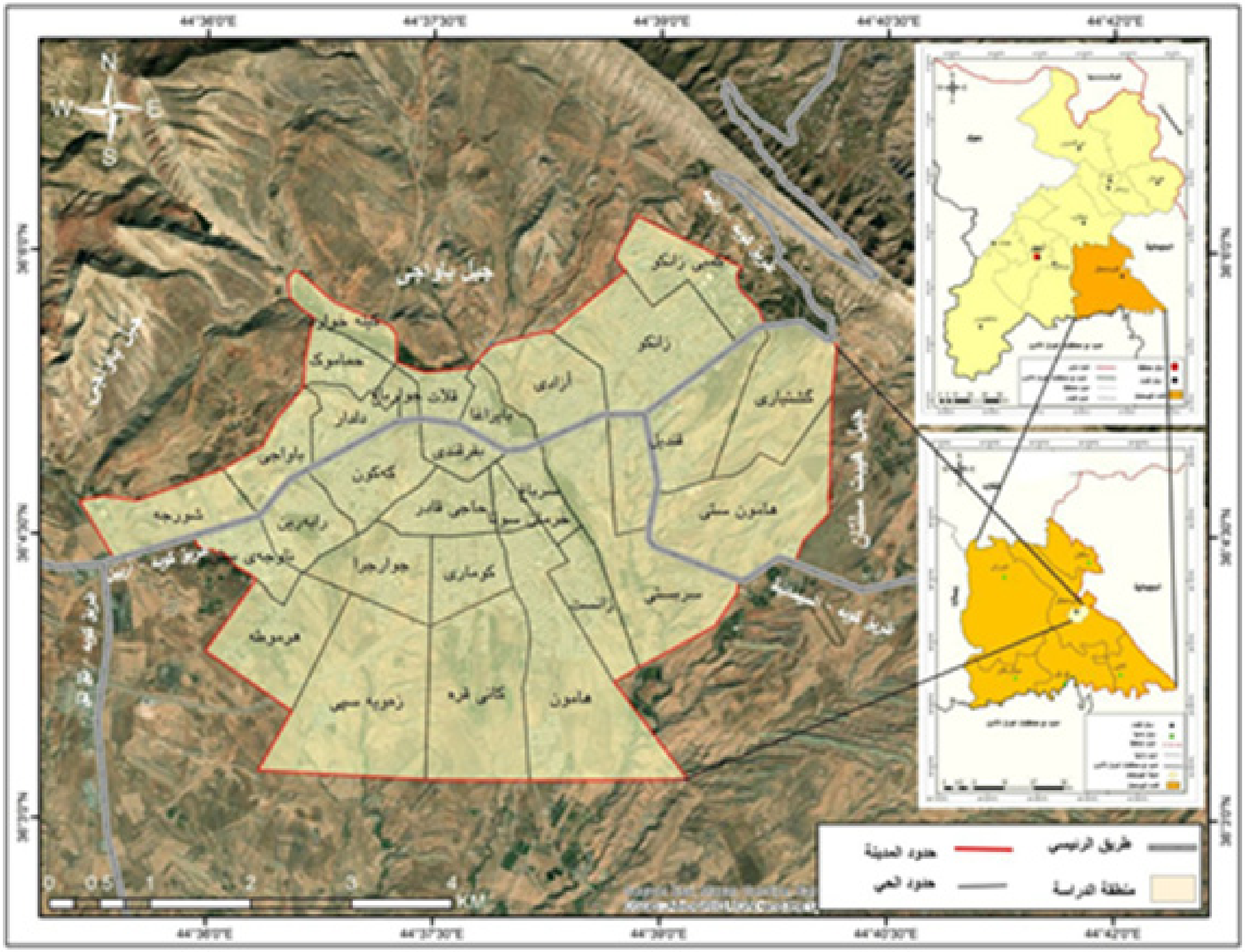

المصدر / من عمل الباحث اعتمادا على : ١. حكومة اقليم كوردستان ، وزارة البلديات ، مديرية بلدية كويه ، قسم التصاميم والخرائط ، خريطة المحلات السكنية لمدينة كويه لسنة ٢٠٢٠ . ٢. برنامج نظم المعلومات الجغرافية (Arc GIS ١٠,٧) .

تنتشر هذه المراكز الصحية بشكل واسع في اية مدينة لتوفر خدماتها الصحية للسكان وتتمثل الخدمات التي تقدمها بالاتي :

١- تقديم خدمات التطعيم (اللقاحات)

٢- اجراء الاسعافات الاولية الطارئة .

٣- معالجة الامراض البسيطة واحالة الخطرة منها الى المستشفى .

٤- تقديم خدمات رعاية الامومة والطفولة والرقابة الصحية والصحة المدرسية والوعي الصحي . (الزياي و البركي ، ٢٠١٦ ، ص ٦٢٥ -٦٢٦) .

عادة تنقسم المراكز الصحية الى ثلاثة انواع وهي :

١- المراكز الصحية الرئيسية

٢- المراكز الصحية الفرعية

٣- المراكز الصحية التخصصية

بلغ عدد المراكز الصحية بأنواعها الثلاث في مدينة كويه (١٦) مركزا صحيا خريطة رقم (٢) و جدول رقم (١) ، بلغ عدد الاطباء العاملين في هذه المراكز (٣٥) طبيبا يتوزعون بواقع (٢٧) اطباء اختصاص و (٨) طبيب غير اختصاص ، وبلغ عدد ذوي المهن الصحية (١٤٠) موظفا اما الممرضين بلغ عددهم (٢٦) ممرضا والكوادر الفنية (٢١) .

جدول رقم (١) المراكز الصحية في مدينة كويه وعدد الكوادر العاملة فيها سنة ٢٠٢٢

ت	نوع المركز الصحي	العدد	%	عدد الاطباء	عدد المرضين	عدد ذوي المهن الصحية	عدد الكوادر الفنية
١	المركز الصحي الرئيسي	٤	٢٥	٢٧	١٢	٤٢	١٠
٢	المركز الصحي الفرعي	٥	٣١,٢٥	-	-	١٦	-
٣	المركز الصحي التخصصي	٧	٤٣,٧٥	٨	١٤	٨٢	١١
المجموع	٣	١٦	١٠٠	٣٥	٢٦	١٤٠	٢١

المصدر / ١. حكومة اقليم كوردستان ، مديرية صحة كويه ، قسم الاحصاء ، بيانات حول عدد الكوادر الطبية .

٢. الدراسة الميدانيةلكي نتمكن من معرفة واقع الخدمة الصحية المتمثلة بأعداد المراكز الصحية وانواعها واعداد العاملين فيها نقوم بتصنيف المراكز الصحية في مدينة كويه الى الانواع الاتية :

اولا : المراكز الصحية الرئيسية : تهتم هذه المراكز بتقديم الخدمة العلاجية والوقائية الى المرضى المراجعين ، وهي خط الاتصال الاول للفرد بمراكز الرعاية الصحية الاولية وهذه المؤسسات تقوم بتقديم الخدمات الصحية المتوفرة لديها مثل الاسعافات الاولية و تقديم الوعي الصحي للمواطنين وتقديم الخدمات العلاجية لطلبة المدارس و تقديم الرعاية الصحية للام والطفل وغيرها (مصطفى ، ٢٠١٦ : ص ٣٩٥) ، وعادة تتوفر في هذه المراكز بعض الوحدات الصحية مثل غرفة الفحص و صيدلية لصرف الادوية ومختبر و صالة انتظار المرضى ، وتفتقر الى الاسّرة وصالة العمليات ، وتقدم خدماتها الصحية للمحلات التي تتواجد بها اضافة الى المحلات المجاورة . يوجد في منطقة الدراسة (٤) مراكز صحية رئيسية ما نسبته (٢٥ ٪) من مجموع المراكز الصحية في المدينة جدول رقم (١) ، وهي (شهيد هندرين ، حاجي قادر ، باواجي ، شهيد كاوه) ينتشرون في (٤) محلات سكنية اما باقي المحلات السكنية الاخرى والبالغ عددهم (٢٥) محلة سكنية فأنها تخلو من هذه المراكز خريطة رقم (٢) ، بلغ عدد الاطباء فيها (٨) طبيبا بنسبة (٢٢,٨ ٪) من مجموع عدد الاطباء في هذه المراكز ، اما ذوي المهن الصحية فقد بلغ عددهم (٤٢) موظفا بنسبة (٣٠ ٪) من مجموع ذوي المهن الصحية والكوادر الفنية (١٠) بنسبة (٤٧,٦ ٪) من مجموع الكوادر الفنية و عدد الممرضين (١٢) بنسبة (٤٦ ٪) من مجموع عدد الممرضين في هذه المراكز . و بلغ عدد المراجعين اليومي لهذه المراكز الاربعة (٣٨٥) مراجعا جدول رقم (٢) .

خريطة رقم (٢) التوزيع الجغرافي للمراكز الصحية في مدينة كويه لسنة ٢٠٢٢

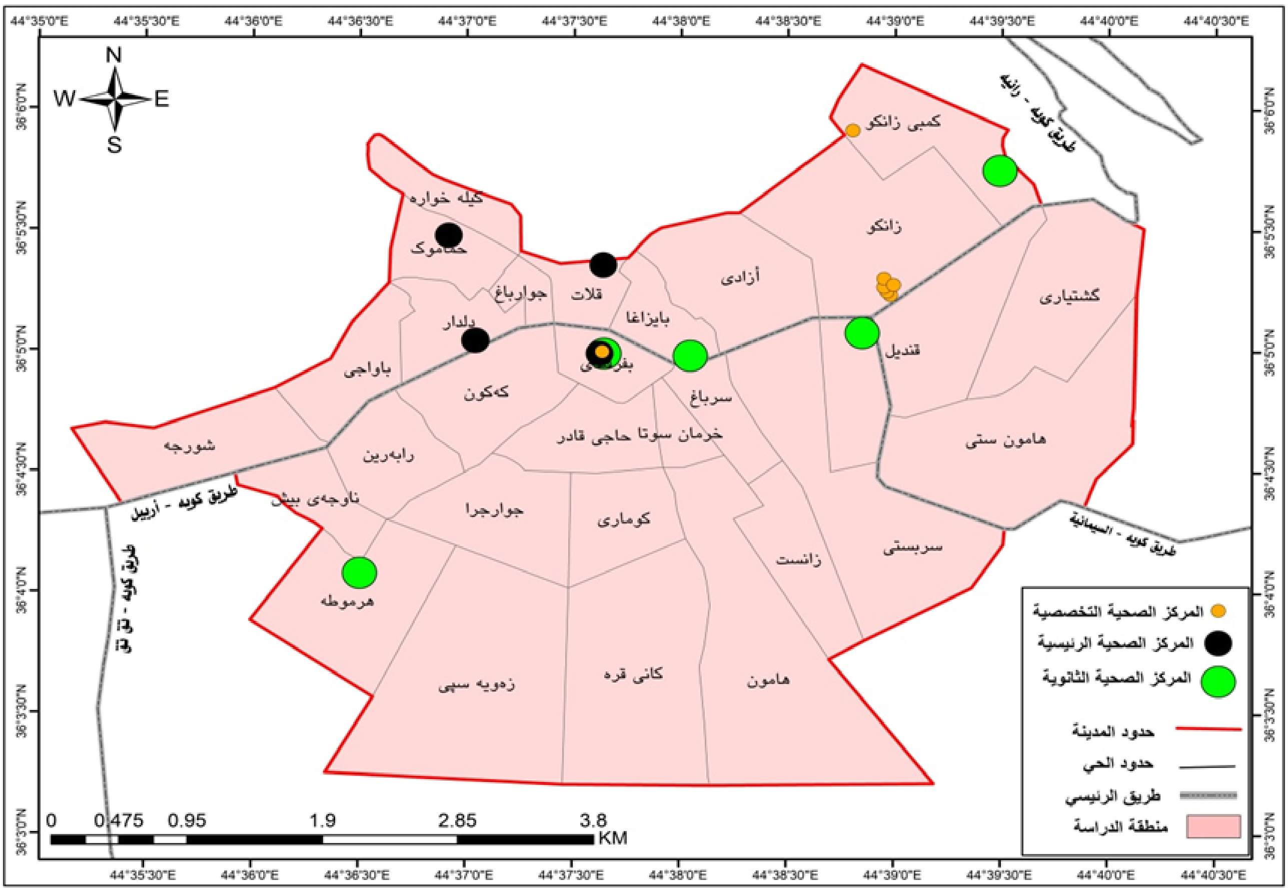

المصدر / من عمل الباحث بالاعتماد على برنامج (Arc GIS ١٠,٧) وجدول (٢) .

ثانيا : المراكز الصحية الفرعية (الثانوية) : وهي مراكز صغيرة اقل مساحة من المراكز الصحية الرئيسية ، لا يوجد فيها طبيب انما كادر صحي بوظيفة المعاون الطبي ، يوجد فيها صيدلية صغيرة ، وتقدم خدماتها العلاجية للحالات البسيطة مثل الامراض الموسمية وبعض الارشادات الطبية ، تقدم هذه المراكز الصحية الفرعية خدماتها للمجتمع بحجم سكاني (٣٠٠٠ – ١٠٠٠٠) نسمة. لاتوجد في هذه المراكز الوحدات الصحية كما موجود في المراكز الصحية الرئيسية بل تقتصر على مدير المركز ومعاون صيدلي او ممرض لزرق الابر (العبيدي ، ٢٠١٩ : ص ١١١- ١١٢) . ويلاحظ من الجدول رقم (٣)

ت	اسم المركز	اسم المحلة	المساحة / م٢	سنة التأسيس	الاطباء	الصيادلة	ذوي المهن الصحية	المرضين	الكوادر الفنية	المراجعين اليومي
١	شهيد هندرين	دلدار	٤٢٧٥	٢٠٠٨	١	٢	٩	٢	٣	١٣٠
٢	حاجي قادر	قلات	٤٢٠٠	١٩٦٢	٣	٢	١٥	-	-	٦٥
٣	باواجي	حماموك	٢٥١٢	٢٠٠٦	-	٢	٨	٤	٢	٧٥
٤	شهيد كاوه	بفري قندي	١٥٥٤	٢٠٠٣	٤	١٠	-	٦	٥	١١٥
المجموع	٤	٤	١٢٥٤١	-	٨	١٤	٤٢	١٢	١٠	٣٨٥

جدول رقم (٢) المراكز الصحية الرئيسية و عدد الكوادر العاملة في مدينة كويه سنة ٢٠٢٢

المصدر / ١. حكومة اقليم كوردستان ، مديرية صحة كويه ، قسم الاحصاء ، بيانات حول عدد الكوادر الطبية .

٢. الدراسة الميدانية .

ان مجموع المراكز الصحية الفرعية في المدينة بلغت (٥) مركزا شكلت نسبة (٣١ ٪) من مجموع المراكز الصحية بالمدينة ، وينتشرون في (٥) محلات سكنية اما باقي المحلات السكنية تخلو من وجود هذه المراكز . بلغ عدد ذوي المهن الصحية في هذه المراكز (١٦) موظفا بنسبة (١١,٤ ٪) من مجموع المهن الصحية في المراكز الصحية بالمدينة و بلغ عدد المراجعين اليومي لهذه المراكز الخمسة (٨٥) مراجعا .

ثالثا : المراكز الصحية التخصصية :

تمتاز هذه المراكز بتقديم خدماتها لمعالجة نوع من الامراض وفقا لتخصصها الطبي (الاسدي ، ٢٠٢٠ ، ص ٨٨) ، كما تمتاز بالتعقيد وطول مدة العلاج (المشهداني ، ٢٠٢١ ، ص ١٠٤) ، وهذه المراكز يعد اكثر كفاءة من المستشفيات العامة لآنه يركز على نوع معين من التخصص (العبيدي ، ٢٠١٩ ، ص ١٢٢) ، ان الخدمات الطبية التي تؤديها هذا النوع من المراكز تماثل الخدمات المقدمة في المستشفيات المتخصصة كما يعمل في هذه المراكز فريق طبي متخصص بحسب اختصاص المركز ، وهي تعتمد على نظام الاحالة من مراكز الرعاية الصحية الرئيسية والفرعية على حد سواء (ابو كلل ، ٢٠١٢ ، ص ١٠٥) . يبلغ عدد المراكز الصحية التخصصية (٧) مركز ،

جدول رقم (٣) المراكز الصحية الفرعية و عدد الكوادر العاملة في مدينة كويه سنة ٢٠٢٢

المصدر / ١. حكومة اقليم كوردستان ، مديرية صحة كويه ، قسم الاحصاء ، بيانات حول عدد الكوادر الطبية .

٢. الدراسة الميدانية .

ت	اسم المركز الصحي	المحلة	سنة التأسيس	المساحة / م٢	ذوي المهن الصحية	المراجعين
١	هرموته	هرموته	١٩٩٦	٥٦٠	٨	٣٨
٢	زانكو	كمبي زانكو	٢٠١٠	١٠٠	٢	٢٢
٣	اسايش	بايزاغا	٢٠٠٢	٢٥	١	-
٤	الاصلاح الاجتماعي	قنديل	٢٠٠٤	١٥	١	-
٥	الشعبي	بفري قندي	٢٠٠٣	٥٠٠	٤	٢٥
المجموع	٥			١٢٠٠	١٦	٨٥

ان مجموع المراكز الصحية الفرعية في المدينة بلغت (٥) مركزا شكلت نسبة (٣١ ٪) من مجموع المراكز الصحية بالمدينة ، وينتشرون في (٥) محلات سكنية اما باقي المحلات السكنية تخلو من وجود هذه المراكز . بلغ عدد ذوي المهن الصحية في هذه المراكز (١٦) موظفا بنسبة (١١,٤ ٪) من مجموع المهن الصحية في المراكز الصحية بالمدينة و بلغ عدد المراجعين اليومي لهذه المراكز الخمسة (٨٥) مراجعا .

ثالثا : المراكز الصحية التخصصية : تمتاز هذه المراكز بتقديم خدماتها لمعالجة نوع من الامراض وفقا لتخصصها الطبي (الاسدي ، ٢٠٢٠ ، ص ٨٨) ، كما تمتاز بالتعقيد وطول مدة العلاج (المشهداني ، ٢٠٢١ ، ص ١٠٤) ، وهذه المراكز يعد اكثر كفاءة من المستشفيات العامة لآنه يركز على نوع معين من التخصص (العبيدي ، ٢٠١٩ ، ص ١٢٢) ، ان الخدمات الطبية التي تؤديها هذا النوع من المراكز تماثل الخدمات المقدمة في المستشفيات المتخصصة كما يعمل في هذه المراكز فريق طبي متخصص بحسب اختصاص المركز ، وهي تعتمد على نظام الاحالة من مراكز الرعاية الصحية الرئيسية والفرعية على حد سواء (ابو كلل ، ٢٠١٢ ، ص ١٠٥) . يبلغ عدد المراكز الصحية

التخصصية (٧) مركز ،جدول رقم (٣) المراكز الصحية الفرعية و عدد الكوادر العاملة في مدينة كويه سنة ٢٠٢٢

المصدر / ١. حكومة اقليم كوردستان ، مديرية صحة كويه ، قسم الاحصاء ، بيانات حول عدد الكوادر الطبية .

٢. الدراسة الميدانية .

ت	اسم المركز الصحي	المحلة	سنة التأسيس	المساحة / م٢	ذوي المهن الصحية	المراجعين
١	هرموته	هرموته	١٩٩٦	٥٦٠	٨	٣٨
٢	زانكو	كمبي زانكو	٢٠١٠	١٠٠	٢	٢٢
٣	اسايش	بايزاغا	٢٠٠٢	٢٥	١	-
٤	الاصلاح الاجتماعي	قنديل	٢٠٠٤	١٥	١	-
٥	الشعبي	بفري قندي	٢٠٠٣	٥٠٠	٤	٢٥
المجموع	٥			١٢٠٠	١٦	٨٥

تقدم خدماتها الصحية والعلاجية وفق تخصصها ، يقع (٥) منها في محلة (زانكو) و (١) في محلة (كمبي زانكو) اما المركز الاخر يقع في محلة (بفري قندي) . بينما تخلو باقي المحلات الاخرى من هذه المراكز . من اهم هذه المراكز الموجودة في منطقة الدراسة هي (مركز تخصص للأشعة ، مركز العلاج الطبيعي ، مركز المختبرات والتحليلات المرضية ، مركز الطب العدلي ، مركز الوقاية الصحية ، مركز طب الاسنان ، مركز ماد للأمراض المعدية) بلغ عدد الاطباء في هذه المراكز (٢٧) طبيبا بنسبة (٧٧,١ ٪) من مجموع عدد الاطباء في المراكز الصحية بالمدينة ، اما ذوي المهن الصحية فقد بلغ عددهم (٨٢) موظفا بنسبة (٥٩٪) من مجموع ذوي المهن الصحية والكوادر الفنية (١١) بنسبة (٥٢,٤ ٪) من مجموع الكوادر الفنية و عدد الممرضين (١٤) بنسبة (٥٤ ٪) من مجموع عدد الممرضين في المراكز الصحية بالمدينة جدول رقم (٤) .

جدول رقم (٤) المراكز الصحية التخصصية و عدد الكوادر العاملة في مدينة كويه سنة ٢٠٢٢

ت	اسم المركز	المحلة	سنة التأسيس	المساحة	الأطباء	ذوي المهن الصحية	الكوادر الفنية	الممرضين
١	شهيد مجيد للاشعة	زانكو	٢٠٠٩	١١٠٠	٦	١٢	٥	-
٢	طب الاسنان	بفرى قندى	٢٠١٧	١٢٧٧	١٠	١٥	٣	-
٣	الوقاية الصحية	زانكو	٢٠٠٢	٢٦٠٢	١	٢٢	-	-
٤	مختبر التحليلات المرضية	زانكو	٢٠٢١	١١٠٠	-	١٥	١	-
٥	العدل الطبي	زانكو	٢٠٠٦	٥٧٠	٣	٦	١	١
٦	العلاج الطبيعي	زانكو	٢٠١٢	١٢٧٠	١	٥	١	٣
٧	ماد	كمبى زانكو	٢٠٢٠	٥٧٥	٦	٧	-	١٠
المجموع	٧			٨٤٩٤	٢٧	٨٢	١١	١٤

المصدر / ١. حكومة اقليم كوردستان ، مديرية صحة كويه ، قسم الاحصاء ، بيانات حول عدد الكوادر الطبية .

٢. الدراسة الميدانية .

تحليل نمط التوزيع المكاني للمراكز الصحية في مدينة كويه :

ان دراسة نمط التوزيع الجغرافي للخدمات احدى الوسائل التي يمكن من خلالها الحكم على مدى التوازن في توزيع الخدمة محل الدراسة ، والذي يهم الجغرافي هو معرفة اذا كان التوزيع يشكل نمطا محددا فان ذلك يعني ان هناك قوة وعوامل وراء تشكيل هذا النمط يسعى الباحث لإيجاده والوقوف عنده ، اما اذا كان التوزيع عشوائيا فان ذلك يشير الى قوى الصدفة التي من الصعب تفسيرها (باشا ، 2019 ، ص 79) . لذا فان التوزيع المكاني لمراكز الرعاية الصحية وتحليله تعد من الامور المهمة التي ينبغي اخذها بالاعتبار عند التخطيط السليم الذي ينصب اهتمامه على تطوير الخدمات الصحية وزيادة كفاءتها واعادة توزيعها بعدالة اجتماعية لأكبر عدد من سكان المدينة (ابو كلل ، 2012 ، 82) من اجل ادراك رؤية أوضح عن نمط توزيع المراكز الصحية تم تطبيق اداة الجار الاقرب (Nearest Neighbor) في برنامج نظم المعلومات الجغرافية (GIS) ، حيث تعتبر نظم المعلومات الجغرافية من افضل الوسائل التي يمكن استخدامها في حل كثير من المشاكل المعقدة التي تواجه المخططين يوميا (Basil & john . 2010 . p 367) ، وتستعمل قرينة صلة الجار الاقرب في الدراسات الجغرافية لقياس مدى تشتت مواقع النقاط حول بعضها ، وتحديد نمط انتشارها في التوزيعات المكانية ، اذ يمكن ان تكون عشوائية او منتظمة او متجمعة ، وتعد من الوسائل الاحصائية الشائعة لدى الجغرافيين وهي وسيلة لقياس تركز او تشتت المعالم الجغرافية . تعتمد الية حساب قرينة الجار الاقرب على مقارنة كثافة توزيع النقاط التي تمثل عناصر الظاهرة مع توزيع عشوائي مفترض ، وذلك من خلال حساب عدد النقاط و تقسيمها على مساحة منطقة الدراسة ومن ثم حساب متوسط المسافة بين النقاط والنقطة التي تجاورها (Lee & swong . 2001 . p 72) . ان قرينة دليل الجار الاقرب ينحصر بين (صفر) حيث تمثل نمط التوزيع المتجمع وبين (2.149) وتمثل النمط المنتظم ، اما اذا بلغت قيمة الدليل (الواحد الصحيح)فان نمط التوزيع يكون عشوائيا ، جدول رقم (٥) .

جدول رقم (٥) قيمة دليل الجار الاقرب

قيمة الدليل	نمط التوزيع
صفر – ٠,٠٩	متجمع
٠,١ – ٠,٤٩	متقارب عنقودي
٠,٥ – ٠,٩٩	متقارب عشوائي
١	عشوائي
١,١ – ١,٩٩	متباعد غير منتظم
٢	متباعد منتظم
اكثر من ٢	متشتت

المصدر / http:/ geographyfiledwork.com/nearest neighbor analysis

ويمكن استخراج دليل الجار الاقرب في برنامج نظم المعلومات الجغرافية بواسطة (Arc GIS) من خلال تطبيق (Arc Toolbox) حيث يتم اختيار (spatial statistic tools) (الادوات المكانية) ومن ثم اختيار (Analyzing Patterns) (تحليل الانماط) وبعدها اختيار (Avarage Nearest Neighbor) . وعلى وفق هذه الصيغة يمكن دراسة صلة الجوار (الجار الاقرب) للمراكز الصحية في مدينة كويه من اجل معرفة نمط التوزيع لهذه المراكز . بعد تطبيق تقنية صلة الجار الاقرب وبالاعتماد على بيانات مواقع المراكز الصحية في مدينة كويه تبين لنا وكما هو واضح في جدول رقم (٥) والشكل رقم (١) ان قيم الدرجة المعيارية (Z- score) للمراكز الصحية والبالغة (١,٣٥) وهذا معناه انه يقع داخل نطاق القيمة الحرجة (Critical Value) الذي هو (- ٢,٥٨ و+ ٢,٥٨) ، اي تقع ضمن منطقة توصي برفض فرضية العدم وقبول الفرضية البديلة التي تنص على ان المراكز الصحية في مدينة كويه تتوزع وفق نمط معين وضمن تأثير عدة عوامل بعيدا عن عامل الحظ والصدفة بمستوى ثقة تصل الى (٩٩ ٪) وهناك احتمالية (١٪) ان تكون نمط التوزيع هو النمط العشوائي ، وبلغ قيمة صلة الجوار للمراكز الصحية (١,١٧) وهذا يعني ان التوزيع اخذ نمط المتباعد غير المنتظم

والقريب من النمط العشوائي في توزيعها الطبيعي . و السبب في هذا النمط من التوزيـع يعود الى توسع المدينة غير المنتظم والبعيد عن التخطيط العلمي وكذلك عدم استخدام المعايير التخطيطية الصحية في انشاء هذه المراكز .

شكل رقم (١) شكل رقم (١) قرينة الجار الاقرب لمؤسسات المراكز الصحية في مدينة كويه لعام ٢٠٢٢

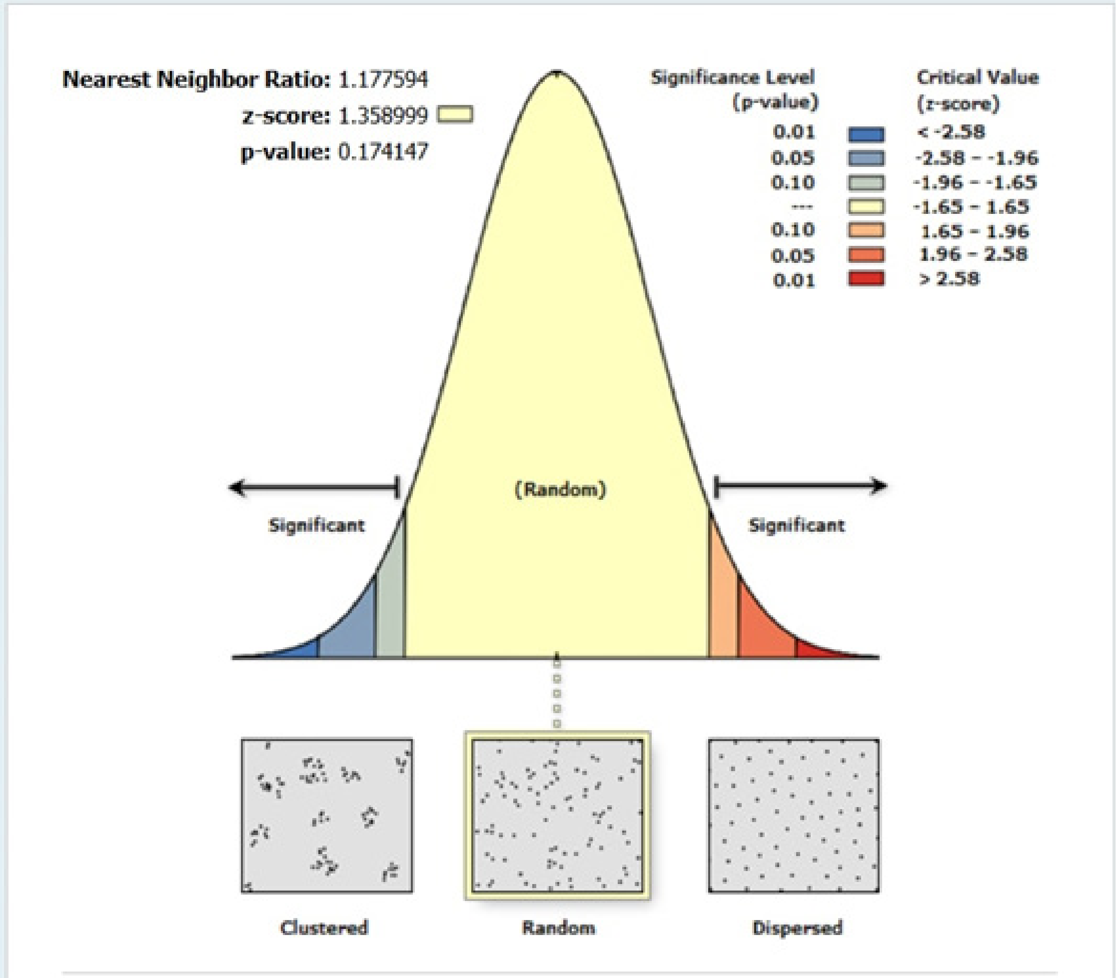

المصدر / من عمل الباحث بالاعتماد على برنامج (Arc GIS 10.7)

المبحث الثاني : تحليل نطاق التأثير للمراكز الصحية في مدينة كويه :

يُعد تحليل نطاق التأثير من التحليلات التي توفرها تقنية نظم المعلومات الجغرافية (GIS) لتحديد منطقة الحزام لكل مؤسسة بمعنى انه يقوم بتحديد الحدود المكانية لتقديم خدمة معينة ، والشكل النظري لها يكون على شكل دائرة مركزها الخدمة ومحيطها الحد الاقصى للمسافة بين الخدمة والسكان المخدومين (صالح واخرون ، ٢٠١٢ ، ص ٧٣) ، وتستخدم هذه الاداة لغرض معرفة المناطق التي تشكلها وتغطيها الخدمة والمناطق التي حرمت منها ، أي انها تعكس امتداد تأثير الظاهرة النقطية او الخدمة محل الدراسة حول محيطها وباتساع ثابت (باشا ، ٢٠١٩ ، ص ٨٥) ، ونطاق الخدمة هو الحدود المكانية التي تقوم خدمة ما بتغطية السكان الواقعين فيها (المجمعي ، ٢٠٢٢ ، ص ١٣٤) .

ان المختصين في مجال الجغرافية والتخطيط يأخذون معيار امكانية الوصول الى الخدمة بعين الاعتبار وخاصة عند اختيار مواقع الخدمات المجتمعية ، لقياس كفاءة الموقع المكاني للخدمات الصحية لابد اعتبار المسافة التي يقطعها المريض من منطقة سكنه الى المؤسسة الصحية (حسين ، ٢٠١٩ ، ص ٥٣٠) ، ووفق المعايير المستخدمة في هذا المجال تم استخدام مسافة (٧٠٠) م للمراكز الصحية داخل المدينة بمعدل (١٠ – ١٥) دقيقة كوقت مستغرق الى الخدمات الصحية (المشهداني ، ٢٠٢١ ، ص ١٤٦) .

تم استخراج نطاق التأثير على الخريطة بواسطة تقنية برنامج نظم المعلومات الجغرافية (Arc GIS ١٠,٧) عن طريق تصنيف (Arc Toolbox) وباختيار الامر (Analysis Tools) ومن ثم اختيار (Proximity) ومن بعده الامر (Buffer) والذي يعني النطاق .

ولقد تم تطبيق نطاق التأثير على المراكز الصحية لمدينة كويه كالآتي :

أ- نطاق التأثير للمراكز الصحية الرئيسية : بالنظر الى الجدول رقم (٦) والخريطة رقم (٣) يتبين لنا :

١- بلغت مساحة تغطية نطاق التأثير للمراكز الصحية الرئيسية (٣٤٥,٣) هكتار تشغل ما نسبته (١٤,٦ ٪) من اجمالي مساحة منطقة الدراسة البالغة (٢٣٦٣,٨) هكتار وهذا يعني ان (٨٥,٤ ٪) من مساحة المدينة محرومة من هذه الخدمة لآنه تقع خارج نطاق هذه الخدمة ، شكل رقم (٢) .

٢- ان محلات (كمبي زانكو ، زانكو ، كشتياري ، قنديل ، هامون ستي ، سربستي ، زانست ، هامون ، كوماري ، كاني قرة ، جوارجرا ، زةويه سبى ، هةرموته ، ناوجةى بيشةسازى ، شورجة) محرومين تماما من هذه الخدمة ولا يقع اية منها داخل نطاق تأثير هذه الخدمة .

٣- يقع كل من محلات (دلدار ، بفرى قندى ، قلات ، جوارباغ ، حماموك) بشكل عام داخل نطاق تأثير هذه الخدمة ، اما محلات (كيلة خوارة ، كةكون ، حاجى قادر ،) يقع جزء كبير منهم داخل نطاق تأثيرها ، اما محلات (باواجى ، خرمان سوتاو ، سرباغ ، ئازادى ،) يقعون بشكل جزئي داخل نطاق تأثير هذه الخدمة .

٤- هناك تداخلا كبيرا بين نطاقات المراكز الصحية الرئيسية ويرجع ذلك الى عدم الالتزام بالمسافة التخطيطية المطلوبة بين مركز صحي واخر .

لهذا فان المحلات المحرومة او التي تقع جزء منها داخل نطاق تأثير هذه الخدمة فان افراد سكان هذه المحلات يحتاجون الى قطع مسافات اكبر للوصول الى هذه الخدمة وهذا لا يتطابق مع المعايير التخطيطية .

خريطة رقم (٣) نطاق تأثير المراكز الصحية الرئيسية في مدينة كويه لسنة ٢٠٢٢

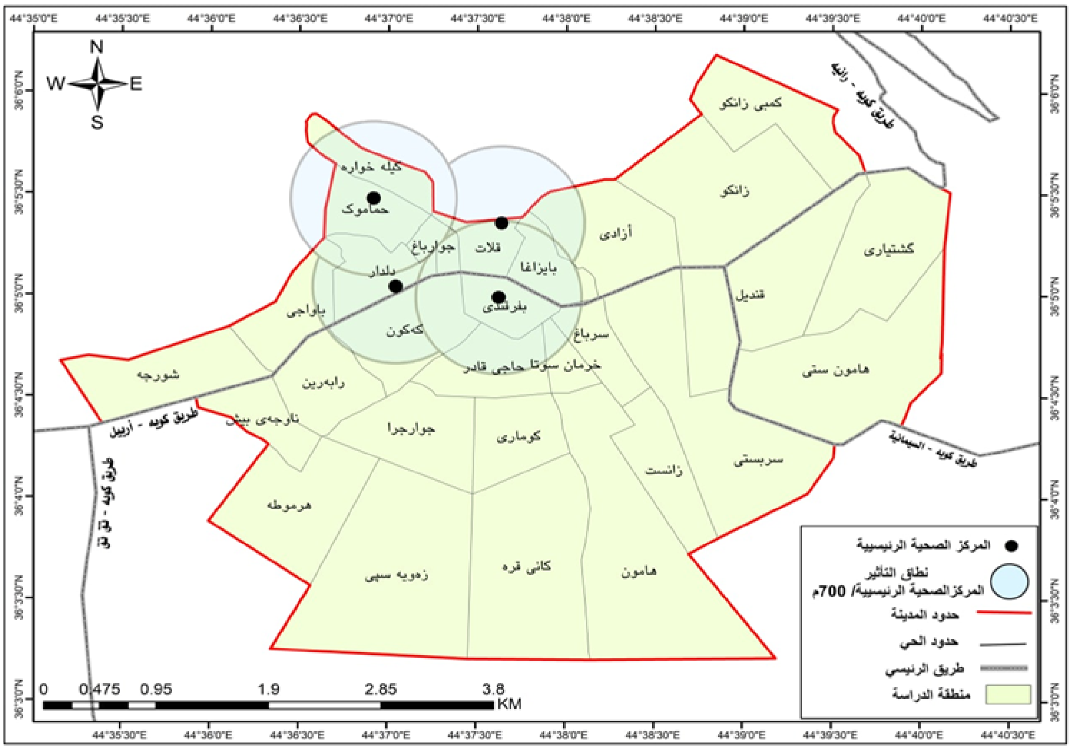

عمل الباحث بالاعتماد على برنامج نظم المعلومات الجغرافية (Arc GIS 10.7)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

جدول رقم (٦) بيانات نطاق التأثير للمراكز الصحية الرئيسية

مناطق مخدومة	١٤,٦
مناطق غير مخدومة	٨٥,٤

المصدر / بالاعتماد على بيانات (GIS)

شكل رقم (٢) النسبة المئوية للمناطق المخدومة والغير مخدومة للمراكز الصحية الرئيسية

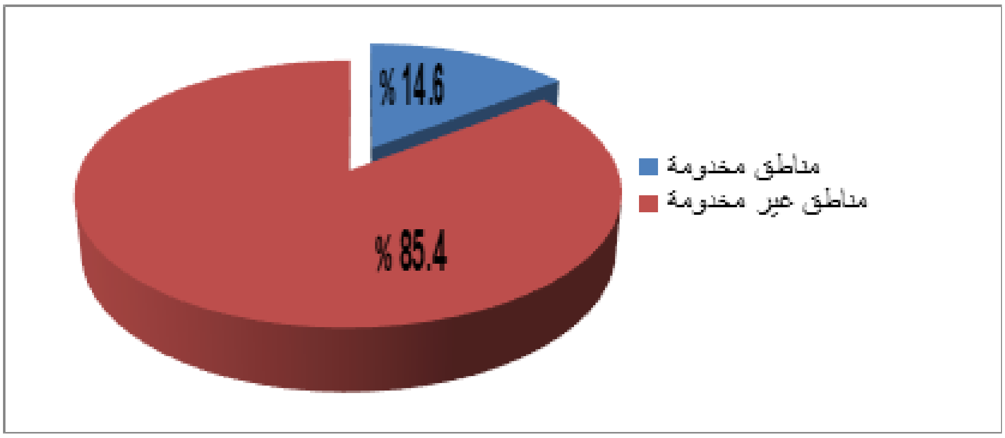

المصدر / بالاعتماد على جدول رقم (٦)

ب- نطاق تأثير المراكز الصحية الفرعية :

حسب خريطة رقم (٤) والجدول (٧) نلاحظ على نطاق تأثير هذه المراكز ما يلي :

١- بلغت مساحة تغطية نطاق تأثير المراكز الصحية الفرعية (٦١٨) هكتار وتشكل نسبة (٢١,٦ ٪) من اجمالي مساحة منطقة الدراسة ، وهذا يعني ان (٧٣,٩ ٪) من مساحة المدينة محرومة كليا من هذه الخدمة وتقع خارج نطاق تأثيرها ، شكل رقم (٣) .

٢- بلغت عدد المحلات التي تقع خارج نطاق تأثير هذه المراكز (٩) محلات وهي كل من محلات (كيلة خوارة ، حماموك ، باواجى ، شورجة، كومارى ، كانى قرة ، هامون ، زانست ، هامون ستى) ، وهذا يعني انها محرومة من هذه الخدمة تماما وهذه المحلات تقع في الاجزاء الشمالية الغربية و الاجزاء الغربية والاجزاء الجنوبية من المدينة .

٣- هناك محلات يقع بشكل جزئي داخل نطاق تأثير هذه الخدمة وعددها (٧) وهي محلات (دلدار ، رابةرين ، زةوية سبى ، كشتيارى ، كةكون ، سريستى ، جوارجرا) ، اما محلات (قلات ، بايزاغا ، جوارباغ ، حاجى قادر ، خرمان سوتاو ، سرياغ ، قنديل ، ئازادى ، زانكو ، كمبى زانكو ، هةرموتة ، ناوجةى بيشةسازى) وعددها (١٢) محلة يقع بشكل اكبر داخل نطاق تأثيرها .هناك محلة واحدة فقط تقع داخل نطاق مركزين من هذه المراكز بشكل كامل وهي محلة (بفرى قندى)

٤- هناك تداخل اقل بين نطاقات تأثير هذه المراكز والسبب يعود الى بعد هذه المراكز عن بعضها وعد الالتزام بالمعايير التخطيطية عند اشاء هذه المراكز .

٥- المحلات التي تقع خارج نطاق تأثير هذه المراكز يمكنها الاستفادة من من المحلات المجاورة التي توجد فيها هذا النوع من المراكز .

جدول رقم (٧) بيانات نطاق التأثير للمراكز الصحية الفرعية

مناطق مخدومة	٢٦,١ %
مناطق غير مخدومة	٧٣,٩ %

المصدر / بالاعتماد على بيانات (GIS)

شكل رقم (٢) النسبة المئوية للمناطق المخدومة والغير مخدومة للمراكز الصحية الفرعية

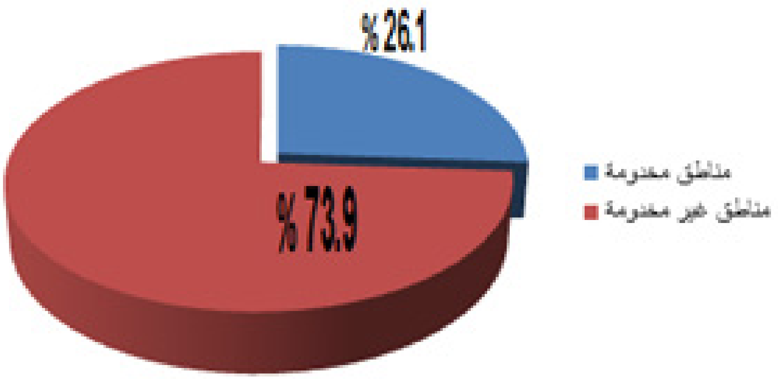

المصدر / بالاعتماد على جدول رقم (٧)

خريطة رقم (٤) نطاق تأثير المراكز الصحية الفرعية في مدينة كويه لسنة ٢٠٢٢

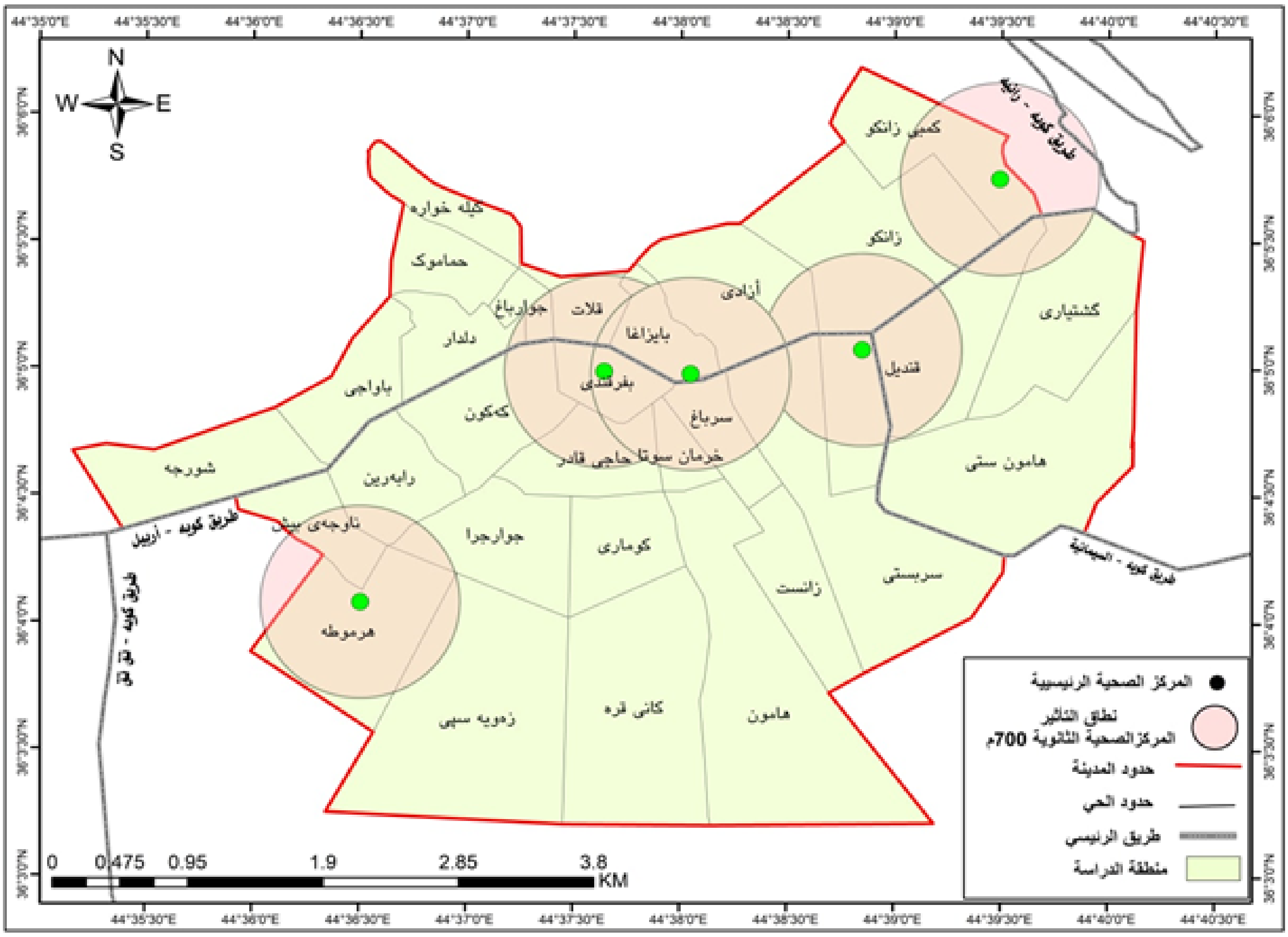

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

عمل الباحث بالاعتماد على برنامج نظم المعلومات الجغرافية (Arc GIS 10.7)

ج- نطاق تأثير المراكز الصحية التخصصية : عند ملاحظة خريطة رقم (٥) وجدول رقم (٨) يتبين لنا ما يلي :

١- هناك (١٥) محلة سكنية في المدينة تقع خارج نطاق هذه المراكز وهي محلات (كيلة خوارة ، حماموك ، باواجى ، شورجة ، رابةرين ، ناوجةى بيشةسازى ، هةرموتة ، جوارجرا ، زةوية سبى ، كومارى ، كانى قةرة ، هامون ، زانست ، هامون ستى ، كشتيارى) وهذه المحلات تشكل نسبة (٥٢ ٪) من مجموع المحلات السكنية بالمدينة ، وهذا يعني ان اكثر من نصف المحلات السكنية في المدينة محرومة تماما من خدمة هذه المراكز ولا تصلها هذه الخدمة .

٢- هناك محلة واحدة فقط تقع كليا داخل تأثير هذه الخدمة وهي محلة (بفرى قندى) لآنها تقع في المنطقة المركزية للمدينة اي في وسط المدينة ، بينما هناك بعض المحلات تقع بشكل كبير داخل نطاق تأثير هذه الخدمة وعددها (٨) وهي محلات (زانكو ، كمبى زانكو ، قنديل ، بايزاغا ، قلات ، كةكون ، حاجى قادر ، جوارباغ) ، بينما هناك (٥) محلات فقط تقع بشكل جزئي داخل نطاق تأثير هذه المراكز وهي (دلدار ، خرمان سوتاو ، سرباغ ، ئازادى ، سريستى) .

٣- تحظى محلة (زانكو) بأكبر عدد من هذه المراكز حيث بلغ عدد المراكز الصحية المتخصصة فيها (٥) من مجموع (٧) مراكز .

٤- بلغت مساحة تغطية نطاق تأثير المراكز الصحية المتخصصة (٤٠٦,٢) هكتار وتشكل نسبة (١٧,٢ ٪) من اجمالي مساحة المدينة وبذلك يكون (٨٢,٨ ٪) من مساحة المدينة خارج نطاق تأثير هذه المراكز ومحرومة من هذه الخدمة ، شكل رقم (٤) .

٥- هناك تداخل كبير بين نطاقات تأثير هذه المراكز وذلك نتيجة قرب هذه المراكز عن بعضها ووقوع (٥) منها في محلة واحدة ، اي ان (٧١,٤ ٪) من هذه المراكز نقع في محلة سكنية واحدة (محلة زانكو) ، وهذا مؤشر واضح على سوء التخطيط وعدم وجود العدالة في توزيـع هذه المراكز بين المحلات السكنية للمدينة .

جدول رقم (٨) بيانات نطاق التأثير للمراكز الصحية التخصصية

مناطق مخدومة	١٧,٢ %
مناطق غير مخدومة	٨٢,٨ %

المصدر / بالاعتماد على بيانات (GIS)

خريطة رقم (٥) نطاق تأثير المراكز الصحية التخصصية في مدينة كويه لسنة ٢٠٢٢

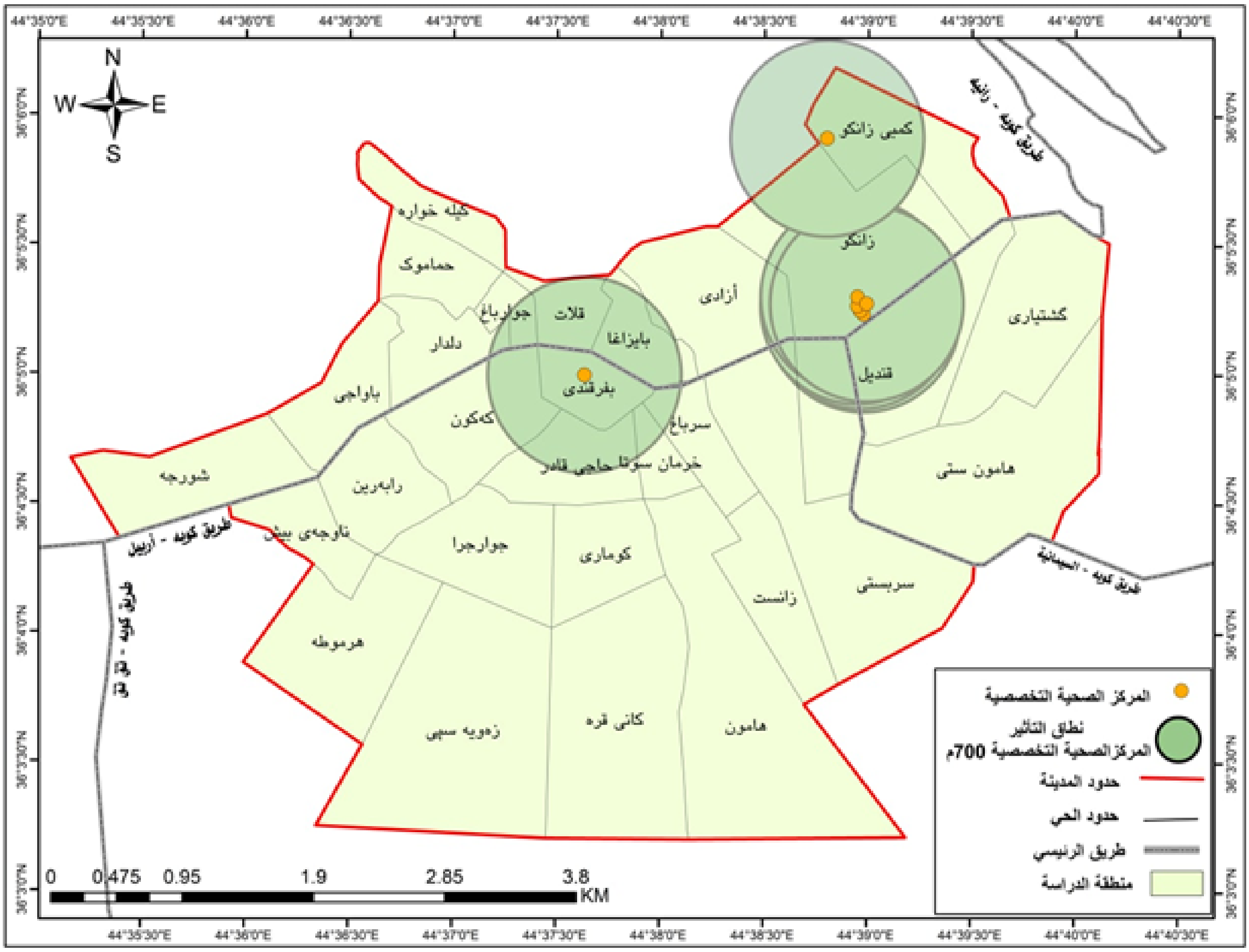

عمل الباحث بالاعتماد على برنامج نظم المعلومات الجغرافية (Arc GIS 10.7)

شكل رقم (٤)

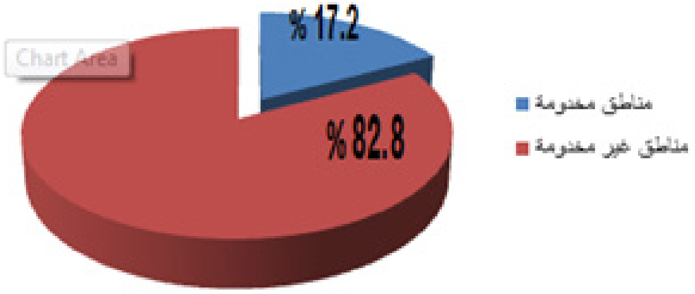

المصدر / بالاعتماد على جدول رقم (٨)

الاستنتاجات :

١- بينت الدراسة عدم التوازن في توزيع المراكز الصحية في المدينة وعشوائية توزيعها . فحسب ما جاء من نتائج برنامج التحليل الاحصائي (Gis) فان نمط توزيعها اخذت النمط المتباعد غير المنتظم .

٢- تبين من نتائج الدراسة ان نطاقات خدمة المراكز الصحية في كويه وفق عامل الزمن لا تغطي سوى مساحة تقدر ب (١٣٦٥,٥) هكتار وهذه المساحة تشكل ما نسبتها (٥٨ ٪) من اجمالي مساحة المدينة البالغ (٢٣٦٣,٨) هكتار ، وان (٤٢ ٪) من مساحة المدينة تقع خارج نطاق تأثير هذه المراكز .

٣- بلغ قيمة صلة الجوار للمراكز الصحية (١,١٧) وهذا يعني ان التوزيع اخذ نمط المتباعد غير المنتظم والقريب من النمط العشوائي في توزيعها الطبيعي .

٤- بينت نتائج الدراسة ان عدد المحلات التي تقع خارج نطاق تأثير المراكز الصحية الرئيسية والفرعية والتخصصية بلغت (١٥ ، ٩ ، ١٥) محلة على التوالي .

٥- هناك تداخلا كبيرا في نطاقات تأثير المراكز الصحية في المدينة ، فمن مجموع (١٦) مكرزا يتداخل نطاق تأثير (١٣) مركز صحي مع بعضها مما يدل على سوء توزيع المراكز الصحية في منطقة الدراسة .

التوصيات :

١- يجب رفع اعداد المراكز الصحية لاستيعاب التوسع السكاني والعمراني السريع في المدينة .

٢- يجب اتباع المعايير التخطيطية الصحية عند انشاء المراكز الصحية في المدينة وذلك لتجنب سوء توزيعها وتطبيق العدالة في توزيع هذه المراكز .

٣- ضرورة استخدام نظم المعلومات الجغرافية في المؤسسات الصحية لما له من اهمية في ابراز المشاكل التخطيطية وقدرته على التخطيط السليم .

٤- اعادة توزيع المراكز الصحية في منطقة الدراسة من اجل توزيع مكاني افضل لهذه المراكز بما يتناسب مع المعايير التخطيطية الصحية لان معظم هذه المراكز تعاني من التداخل في نطاقات خدماتها .

٥- انشاء مراكز صحية في كل من محلات (كوماری ، جوارجرا ، رابةرين ، هامون ، زانست ، باواجي ، قنديل) لان هذه الاحياء بعضها ذات كثافة سكانية عالية و لازالت غير مغطاة بنطاق الخدمة .

المصادر والمراجع :

١- ابو كلل ، ضرغام خالد عبدالوهاب ، (٢٠١٢) ، واقع توزيع الخدمات الصحية ومستويات كفاءتها في مدينة النجف الاشرف ، اطروحة دكتوراه غير منشورة ، كلية الآداب ، جامعة البصرة .

٢- الاسدي صلاح عباس مهدي ، (٢٠٢٠) ، كفاءة الخدمات الصحية في مدينة الصدر باستخدام نظم المعلومات الجغرافية ، رسالة ماجستير غير منشورة ، كلية الآداب ، الجامعة العراقية .

٣- باشا ، افراج عزب السيد ، (٢٠١٩) ، التحليل المكاني لتوزيع خدمات التعليم الجامعي في محافظة المنوفية باستخدام نظم المعلومات الجغرافية ، المجلة المصرية للتغير البيئي ، المجلد (١١) ، العدد (٢) .

٤- البلداوي ، علاء عبدالكريم ، (٢٠١٢) ، قياس كفاءة جودة المراكز الصحية في محافظة كربلاء باستخدام نماذج التحويل التطويقي للبيانات ، مجلة دراسات محاسبية ومالية ، المجلد (٧) ، العدد (٢٠) .

٥- حسين ، بيان علي ، (٢٠١٩) ، تحديد نطاق تأثير المراكز الصحية في مدينة السليمانية لعام ٢٠١٨باستخدام نظم المعلومات الجغرافية ، مجلة زانكوى سليمانى ، القسم (B) الدراسات الانسانية ، العدد (٥٩) .

٦- الحسناوي و بقر الشام ، جواد كاظم و صباح حسن ، (٢٠١٧) ، الخدمات الصحية في مدينة الرميثة للعام ٢٠١٦ ، مجلة البحوث الجغرافية ، المجلد (٧) ، العدد (٢٧) .

٧- الخزرجي ، طه مصعب خسين ، (٢٠١٢) ، تقويم الكفاءة الوظيفية الصحية في قضاء بلد ، مجلة ديالى ، العدد (٥٦) .

٨- الدليمي ، خلف حسين علي ، (٢٠٠٩) ، تخطيط الخدمات المجتمعية والبنية التحتية (اسس – معايير – خدمات) ، دار صفاء للنشر والتوزيع ، عمان .

٩- الرواندوزي ، عمر حسن حسبن (٢٠١٦) ، كفاءة التوزيع المكاني للمراكز الصحية وعلاقتها بتوزيع السكان في مدينة اربيل ، مجلة زانكوى كويه ، العدد (٣٨) .

١٠- الربيعي ، قاسم نظام سامي عبد الأمير ، (٢٠٢١) ، اتجاهات التنمية المكانية للخدمات الصحية في محافظة بابل ، رسالة ماجستير غير منشورة ، كلية التربية للعلوم الانسانية ، جامعة بابل .

١١- الزيادي والبركي ، حسين عليوي ناصر و شاكر عواد ضاحي ،(٢٠١٦) ، تحليل مكاني لكفاءة الخدمات الصحية في قضاء الوركاء و افاقها المستقبلية دراسة في جغرافية الخدمات ، مجلة اوروك ، جامعة المثنى ، المجلد (١٩) ، العدد (١١) .

١٢- السهلاني ، سميع جلاب منسي ، (٢٠١٢) ، كفاءة التوزيع المكاني للخدمات المجتمعية (التعليمية ، الصحية ، الترفيهية) في مدينة الشطرة ، اطروحة دكتوراه غير منشورة ، كلية الآداب ، جامعة البصرة .

١٣- صالح واخرون ، رائد احمد ، (٢٠١٤) ، التحليل المكاني للخدمات التعليمية (المدارس الابتدائية) في محافظة رفح باستخدام نظم المعلومات الجغرافية ، مجلة البحوث الجغرافية ، العدد (٢٨) .

١٤- العبيدي ، خلود علي حسين روضان ، (٢٠١٩) الخدمات الصحية وكفاءتها في محافظة القادسية دراسة في جغرافية الخدمات ، اطروحة دكتوراه غير منشورة ، كلية الآداب ، جامعة القادسية .

١٥- غضبان ، فؤاد ، (٢٠١٧) ، انشطة الخدمات وادارتها الحضرية ، ط ٧ ، دار صفاء للنشر والتوزيع ، عمان .

١٦- غانم ، محسن ربيع ، (٢٠٠٩) ، واقع الخدمات الصحية في ناحية الهارثة ، مجلة اداب البصرة ، العدد (٤٩) .

١٧- كاطع ، وليد محمد ، (٢٠١٧) ، التباين المكاني للخدمات المجتمعية لبلدية الكرادة في مدينة بغداد ، اطروحة دكتوراه غير منشورة ، كلية التربية ، الجامعة المستنصرية .

١٨- محمد ، وسن نوشي ، (٢٠١٣) ، كفاءة الخدمات الصحية في مدينة الزبير واثرها على السكان دراسة في جغرافية المدن ، مجلة كلية التربية ، جامعة واسط ، العدد (٢٤) .

١٩- مهدي ، عُلا لطفي ، (٢٠١٩) ، المؤشرات التخطيطية لتنمية الخدمات المجتمعية في مدين الخضر ، رسالة ماجستير غير منشورة ، كلية التربية للعلوم الانسانية ، جامعة المثنى .

٢٠- مصطفى ، فاطمة قادر ،(٢٠١٦) ، كفاءة توزيع الخدمات الصحية في مدينة قلعة دزة (دراسة في جغرافية الخدمات) ، باشكوى كوفارى زانكوى رابةرين ، المجلد (٣) ، العدد (٦) .

٢١- المشهداني ، زينب مهدي صالح ، (٢٠٢١) ، كفاءة التوزيع المكاني للخدمات الصحية الحكومية في ناحية المنصور مدينة بغداد ، رسالة ماجستير غير منشورة ، كلية الآداب ، الجامعة العراقية .

٢٢- المجمعي ، محمد حسين علي حمد ، (٢٠٢٢) التحليل المكاني لتوزيع وكفاءة الخدمات التعليمية في ناحية الاسحاقي لسنة ٢٠٢٢ ، رسالة ماجستير غير منشورة ، كلية التربية ، جامعة سامراء .

23- Bsil . G and John . B. J . 2010 . research methods in geography . Black well Publishing United Kingdom . P. 367 .

24- Jay Lee and David W.swong .(2001). statistical Analysis Arc View GIS .John Willy and sons . new york. P72.

25- http:/ geographyfiledwork.com/nearest neighbor analysis

جامعة كويه استمارة استبيان

كلية التربية / قسم الجغرافيا

الدراسات العليا / الدكتوراه

هذه الاستمارة خاصة بموضوع البحث المعنون (نمط التوزيع المكاني و نطاق تأثير المراكز الصحية في مدينة كويه عام ٢٠٢٢) وهي لأغراض البحث العلمي فقط ، وستعامل البيانات بسرية تامة ، ان تعاونكم دليل على حرصكم لتطوير الخدمات الصحية في المدينة ، من خلال إجاباتكم على الأسئلة المطروحة الذي تزيد من رصانة الدراسة ، راجين منكم التعاون بالإجابة على الأسئلة في مكانها المخصص . نشكر تعاونكم .. طالب الدكتوراه / منداو حمد عبدالله

اسم المؤسسة الصحية ....

المساحة الكلية .... سنة الإنشاء ....

عدد الكوادر الطبية /

الأطباء	اطباء اسنان	الصيادلة	مهن صحية	مهن تمريضية	اطباء ولادة	الكوادر الفنية	عدد الموظفين
ذكور							
اناث							

عدد المراجعين لغرض تطعيم اللقاحات / يوم ...... شهر ....

عدد المراجعين لغرض صرف الأدوية / يوم ...... شهر ....

عدد المراجعين لرعاية الأم والطفل / يوم .... شهر ....

هل يوجد دوام الفترة المسائية ؟ / نعم ...... لا ....

ماهي المحلات السكنية التي يخدمها المؤسسة الصحية / ١. ٢. ٣.

القواعد الأصولية المستنبطة من سورة البقرة من خلال كتاب (الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية) للشيخ نجم الدين الطوفي (ت٧١٦هـ)

Osul rules derived from Surat Al-Baqarah through the book (Al- Isharat Al-Ilahya ilal qawaed Al-osulya) by Sheikh Najm Al-Din Al-Tufi (d. ٧١٦ AH)

بنەما ئوصولیە هەڵێنجراوەکان لە سورەتی (البقرة) لە دووتوێی کتێبی (الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية) دانراوی شێخ نەجمەدینی توفی (٧١٦ك)

صباح رسول محمود[١]، بختيار نجم الدين شمس الدين[٢]
[١،٢] قسم التربية الدينية، كلية العلوم الإسلامية، جامعة السليمانية، إقليم كوردستان، عراق
Corresponding author's e-mail:sabah.mahmud@univsul.edu.iq

ملخص البحث

لاشك أن القرآن الكريم هو المصدر الأول للإسلام عقيدة وشريعة، فهو أصل الأصول ومبني القواعد، منه تستمد بقية الأصول والأدلة والقواعد الشرعية حجيتها، وبما أن القرآن يتميز بتأصيله للكليات وبيانه الإجمالي للأحكام، فقد حوي جُل القواعد في الأمور النظرية والعملية، لذا حاول العلماء قديما وحديثا استنباط تلك القواعد والكليات من آياته المباركة، فشمروا عن ساق الجد لاستخراج تلك القواعد والكليات من القرآن الكريم، ولا شك أن معرفة القواعد التي تستند على النصوص القرآنية ظاهرها ومقاصدها من الأهمية بمكان، ولِعمائنا الكرام جهود واجتهادات في بيان تلك القواعد؛ لكن أكثرهم بيَّنوها من خلال كتب التفاسير أو الأحكام، ويُعد الإمام نجم الدين الطوفي من أوائل وقلائل مَن عنونوا كتباً وخصصوا مؤلَّفا لهذا الجانب العظيم، ولأهمية كتابه (الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية) ارتأينا تسليط الضوء على أهم القواعد الأصولية التي استنبطها وأشار إليها من خلال سورة البقرة بالتحديد، وهي عبارة عن خمس قواعد والتي لها أثر بالغ في طائفة عظيمة من الأحكام الشرعية، وقد قسمنا البحث على مبحثين: أولهما للتعريف بالمؤلِّف والمؤلَّف وبيان نقاط متعلقة بهما، وثانيهما لتسليط الضوء على تلك القواعد الخمس، وحاولنا قدر الإمكان الإيجاز والاختصار في مواطن البحث وقضاياه المدروسة.

الكلمات المفتاحية: نجم الدين الطوفي، الإشارات الالهية، استنباط، سورة البقرة

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
http://doi.org/10.32410/huj-10497	DOI Link
ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/١/٤ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/١٩ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١	ڕێککەوتەکان
sabah.mahmud@univsul.edu.iq	ئیمەیلی توێژەر
©٢٠٢٣ م. د. صباح رسول محمود، أ. م. د. بختيار نجم الدين شمس الدين، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0	مافی چاپ و بڵاوکردنەوە

Abstract

There is no doubt that the Holy Qur'an is the first source of Islam in the field of doctrine and Shari'ah. Since the Qur'an contains the characteristics of summarizing and explaining the main and general issues and does not go into the details and sub-sub-subjects, scholars have tried to take these general rules and principles from its holy verses and make them general rules for sub-subjects and details. Of course, this is of special importance both in terms of appearance and purpose.

In fact, there are few scholars who have a special appointment in the field of deriving general laws and principles from the verses of the Holy Qur'an. Therefore, (Imam Najmuddin Tufi) is considered to be one of the leading and rare scholars who have their own books in this field.

Because of the importance of his unique book (Al- Isharat Al-Ilahya ilal qawaed Al-osulya) we thought it appropriate to highlight the most important principles that Imam (Tofi) in this book, especially in Surah (Al-Baqarah). These are five important principles that become the general basis for a number of jurisprudence issues and have an impact on Shari'ah rules.

We have divided the research into two parts: Part First: Introduction to Imam Tofi and his book (Al- Isharat Al-ILahya). The second part is devoted to explaining the five principles that Imam Tofi has taken from the verses of Surah Al-Baqarah. We have tried to present all the topics as briefly and clearly as possible.

Keywords: Najm al-Din al-Tawfi, divine signs, deduction, Surat al-Baqarah.

پوختەی توێژینەوە

گومانی تێدا نییە کە قورئانی پیرۆز سەرچاوەی یەکەمی ئیسلامە لە بواری عەقیدەی وشەریعەتدا. بنەمای سەرجەم بەڵگەو یاسا شەرعیەکانەو سەرجەمیان لە قورئانەوە بەڵگەبوون وەردەگرن. بەو پێیەش کە قورئان تایبەتمەندی کورتبڕی و ڕونکردنەوەی بابەتە سەرەکی و گشتیەکان لەخۆ دەگرێت و ناچێتە ناو وردەکاری وبابەتە لاوەکیان، زانایان لە ڕابردوو و ئێستا، هەوڵیان داوە ئەو یاساوبنەما گشتیانە لە ئایەتە پیرۆزەکانیەوە وەربگرن و بیکەنە بنەماو یاسای گشتی بۆ بابەتە لاوەکی و وردەکاریەکان. کە بێگومان ئەمەش لە هەردوو ڕوانگەی ڕواڵەتی و مەقاصدیەوە و گرنگی تایبەتی خۆی هەیە.لەڕاستیشدا زۆربەی هەوڵ و کۆششی زانایان لەم بوارەدا یا لەکتیبەکانی تەفسیردا باسکراوە یا لەو ئەو کتیبانەی کە بابەتە فقهیەکانیان لەخۆ دەگرن ڕونکراوەتەوە.

لەڕاستیدا کەمن ئەو زانایانەی کە دانراوی تایبەتیان هەبیت لە بواری هەڵێنجانو وەرگرتنی یاساو بنەما گشتیەکان لە ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز، بۆیە (ئیمام نجم الدینی توفی) بە یەکێ لەو زانا پێشەنگ و دەگمەنانە دێتە ئەژمار کە لەم بوارەدا ئەسپی خۆیان تاوداوەو پەرتوکی تایبەتیان هەیە لەو بوارەدا.

لەبەرگرنگی کتێبە ناوازەکەی (الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية) بە باشمان زانی کە تیشتێکێك بخەینە سەر گرنگترین ئەو یاسا ئوصولیانەی کە ئیمامی (توفی) لە کتێبی ناوبراودا وە بەدیاریکراوی لە سورەتی (البقرة)دا هەڵیهێنجاون و ئاماژەی پێکردوون. کە ئەوانیش (٥) پێنج یاسای ئوصولی گرنگن و دەبنە بنەمای گشتی بۆ کۆمەڵێ بابەتی فیقهی و کاریگەریان لەسەر حوکمە شەرعیەکان هەیە.

توێژینەوەکەشمان دابەشکردوە بەسەر دوو باسدا: باسی یەکەم: ناساندنی ئیمامی گوفی و پەڕاوەکەی (الإشارات الالهية). باسی دووەمیش تایبەتە بە ڕونکردنەوەی ئەو پێنج بنەما ئوصولیانەی کە ئیمامی گوفی لە ئایەتەکانی سورەتی بقرە وەریگرتوون. هەوڵیشمانداوە بە گوێرەی توانا سەرجەم بابەتەکان بە کورتی وبە شێوەیەکی ڕوون ئاماژە پێ بدەین.

کلیلە وشە: نەجمەدین توفی، ئاماژە خواییەکان، هەڵێنجان، سورەتی بەقەرە

المقدمة

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين. وبعد:

لقد اجتهد العلماء قديما وحديثاً، في تدبر آيات القرآن الكريم، واستنباط الأحكام الشرعية منها، والاشارة إلى لطائفها واستخراج كنوزها العلمية. وكان من بين المهتمين بذلك من العلماء العلامة الأصولي الإمام نجم الدين الطوفي، ذو العلم الواسع، صاحب التصانيف الكثيرة. وإنّ من بين مصنفاته القيمة كتابه (الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية)، وترجع قيمة الكتاب إلى موضوعه أولاً، حيث يتناول استنباط مسائل أصولي الدين والفقه من خلال تدبر آيات القرآن الكريم، ولأنّ الكتاب زبدة علم وفكر المؤلف ثانياً، كونه آخر مؤلفاته إذ ألفه في نهاية حياته.

ومع هذه القيمة العلمية للكتاب إلاّ إنّه لم يرتب بحسب مباحث أصول الفقه أول أصول الدين، وإنما هو مرتب بحسب السور، فيجد القارئ في آية واحدة أنّ الطوفي رحمه الله يتكلم عن مسألة عقدية، ثم ينتقل مباشرة إلى مسألة أصولية، ثم ينتقل إلى ذكر مسألة لغوية.

وبسبب هذا المنهج يصعب الاستفادة منه لمن يريد دراسة مسألة أصولية أو مسألة عقدية إلا من خلال قراءة الكتاب كله أو جله؛ لذا اخترنا دراسة ما أملاه الطوفي من سورة البقرة، واستخراج ما استنبطه رحمه الله من القواعد الأصولية، وتحليلها ومقارنتها مع آراء الأصوليين. ثمّ الإشارة إلى ما ذكره الطوفي في غير سورة البقرة من السور الأخرى حول نفس الموضوع والقاعدة.

أهمية البحث:

يمكن الإشارة إلى أهمية البحث من خلال النقاط الآتية:

١.تعلق الموضوع بكتاب الله تعالى، من خلال تدبره وفِقه معانيه، واستنباط القواعد الأصولية من آياته الكريمة، وهنا يبرز مدي ارتباط علم أصول الفقه بالقرآن الكريم. ولا يخفي أنّ لهذه العلاقة من الفائدة الكبيرة، والأهمية القصوى التي لا يخفي على دارسي العلوم الشرعية.

٢.علاقة الموضوع بعلم أصول الفقه، الذي اتفقت كلمة أهل العلم على أهميته وضرورته لفهم النصوص الشرعية.

٣.مكانة الإمام الطوفي العلمية ومنزلته عند العلماء وخاصة علماء أصول الفقه، فهو من كبار علماء هذا الفن، وله آراء ومواقف مهمة في هذا العلم.

حدود البحث:

سيكون العمل في هذا البحث مقتصراً على سورة البقرة من كتاب الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية للإمام نجم الدين الطوفي.

الدراسات السابقة:

حسب اطلاعنا لم نجد بحثاً أو رسالة تناول استنباط الطوفي رحمه الله للقواعد الأصولية من سورة البقرة. كما لم نجد بحثاً عن منهجية الطوفي لغيرها من السور القرآنية الكريمة.

وإنما كانت هناك دراسات أصولية تتعلق بالإمام الطوفي وكتابه (الإشارات الالهية) حسب اطلاعنا وهي كالآتي:

١.استدلال الطوفي بالقرآن الكريم على المسائل الأصولية في أبواب الحكم الشرعي والأدلة والاجتهاد والتقليد في كتابه الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية. جمعاً ودراسة وتقويماً. للباحث يحي بن حسين الظلمي. وهي رسالة ماجستير قدمت سنة ٢٠٠٥ لقسم أصول الفقه في جامعة الامام محمد بن سعود الاسلامية في الرياض.

٢.استدلال الطوفي بالقرآن الكريم على المسائل الأصولية في باب دلالات الألفاظ في كتابه الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية. جمعاً ودراسة وتقويماً. للباحث على بن خضر العمري. وهي رسالة ماجستير قدمت سنة ٢٠٠٦ لقسم أصول الفقه في جامعة الامام محمد بن سعود الاسلامية في الرياض.

٣.معالم التفسير وعلوم القرآن عند الإمام الطوفي في كتابه الإشارات الإلهية. للباحث فرج حمد سالم الزبيدي. وهي أطروحة دكتوراه قدمت لكلية الشريعة بجامعة الأردن سنة ٢٠١٠م.

منهج البحث:

اعتمدنا المنهج الوصفي الاستقرائي، والمنهج التحليلي. وذلك من خلال تتبع جميع القواعد الأصولية التي استنبطها الامام الطوفي من سورة البقرة في كتابه الإشارات الإلهية، مع تحليل كيفية استدلال الطوفي بآيات سورة البقرة لتقرير تلك القواعد، مع ذكر آراء العلماء عن تلك القواعد.

خطة البحث:

وقد قسمنا البحث على مقدمة، ومبحثين، وخاتمة:

أما المقدمة: فهي تخصص عادة لبيان أهمية البحث، وحدود البحث، ومنهج البحث، والدراسات السابقة، وخطة البحث.

وفي المبحث الأول: عرفنا بالإمام الطوفي وكتابه الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية. في مطلبين كالآتي:

المطلب الأول: الامام الطوفي حياته الشخصية والعلمية.

المطلب الثاني: التعريف بكتاب الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية.

وأما المبحث الثاني: فهو للكلام عن القواعد الأصولية المستنبطة من سورة البقرة في كتاب الإشارات الإلهية. وقد تم تقسيمه على خمسة مطالب كما يأتي:

المطلب الأول: وقوع النسخ في القرآن.

المطلب الثاني: التكليف بما لا يطاق.

المطلب الثالث: جواز تأخير البيان عن وقت الخطاب إلى وقت الحاجة إلى العمل.

المطلب الرابع: حجية سد الذرائع.

المطلب الخامس: وقوع المجاز في القرآن الكريم

الخاتمة، وفيها أهم النتائج.

المبحث الأول

التعريف بالامام نجم الدين الطوفي وكتابه (الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية)

المطلب الأول: الامام نجم الدين الطوفي، حياته الشخصية والعلمية

الامام الطوفي من الأعلام المشهورين، ترجم له جل كتب التراجم والطبقات، ما بين إطناب وإيجاز، كما كتب عن حياته ومؤلفاته كثير من الباحثين؛ لذا نشير إلى حياته الشخصية والعلمية بشيء من الايجاز.

الفرع الأول: حياته الشخصية:

أولا: اسمه ونسبه: هو سليمان بن عبد القوي بن الكريم بن سعيد الطوفي، الصرصري، البغدادي الحنبلي. لقب بـ (نجم الدين) وأشهر كنيته: أبو الربيع، وابن أبي عباس. (العسقلاني،١٩٧٢، ٢/٢٩٥، الحموي، ١٩٩٥، ٣/٤٠١).

ثانيا: مولده ونسبته: اختلف المترجمون للإمام الطوفي في تحديد سنة ولادته، يمكن حصرها في قولين:

١.ذهب الحافظ ابن حجر إلى أنه ولد سنة ٦٥٧هـ. (العسقلاني، ١٩٧٢، ٢/٢٩٥).

٢.وذهب ابن رجب (٢٠٠٥، ٢/٣٦٨) وتبعه ابن عماد (١٩٨٦، ٨/٧١) إلى أنّه ولد سنة بضع وسبعين وست مائة، والبضع يطلق على ما بين الثلاثة والتسعة. وعليه يمكن القول بأنّه ولد سنة ٦٧٣هـ. بحمل البضع على أول عدد تحتمله.

ويمكن الجمع بين القولين بأنّ ما قاله ابن حجر ربّما هو ٦٧٥ هـ، فصحفت في النسخ، أو الطباعة إلى ٦٥٧هـ، وحينئذ ينسجم الرأيان،

ويصبحان رأيين متقاربين (فولفهاريت، ١٩٨٧، ص يه).

ثالثاً: وفاته: اختلف المؤرخون لحياة الطوفي في تحديد سنة وفاته- كما اختلفوا في تحديد سنة ولادته- على تأخرين: فذهب البعض إلى أنّه توفي سنة ٧١٠هـ. (الصفدي، ١٩٩٨، ٤٤٦/٢) وذهب آخرون إلى أنّ توفي سنة ٧١٦هـ (ابن رجب، ٢٠٠٥، ٣٦٩/٢، العسقلاني، ١٩٧٢، ٢٩٦/٢).

والصحيح أنه توفي في رجب سنة ٧١٦هـ ببلد الخليل وذلك لأنّه ذكر في آخر كتابه" التعيين في شرح الأربعين": "أنه فرغ منه يوم الثلاثاء الثامن والعشرين من شهر ربيع الآخر سنة ٧١٣هـ. في مدينة "قوص" من أرض الصعيد" (الطوفي، ١٩٩٨، ص٣٣٩).

الفرع الثاني: حياته العلمية:

أولاً: طلبه للعلم: لقد مر الطوفي في طلبه للعلم بمراحل كغيره من العلماء، فنشأ بقريته "طوف"، وحفظ بها "مختصر الخرقي" في الفقه، و"اللمع" في النحو لابن جني، وكان أثناء ذلك يعاود الذهاب إلى القرية المجاورة "صرصر" ويقرأ على علمائها، ثم دخل بغداد سنة ٦٩١هـ وجالس فضلاءها في أنواع الفنون وعلق عنهم، ثم سافر إلى دمشق سنة ٧٠٤هـ ولقي ابن تيمية، والمزي، وغيرهما، ثم سافر إلى القاهرة سنة ٧٠٥هـ فسمع بها من الحافظ عبد المؤمن بن خلف، والقاضي سعد الدين الحارثي، ثم حصلت له فتنة في مصر حبس بسببها، وتعرض للإيذاء من بعض الناس حتى خرج من الحبس قرابة سنه ٧١١هـ، ثم توجه إلى مكة المكرمة قاصداً الحج سنة ٧١٤هـ، وجاور في الحرمين الشريفين سنة ٧١٥هـ، والتقي فيهما بعدد من العلماء، وسمع بهما وقرأ بنفسه كثيراً من الكتب والأجزاء، ثم غادر الحجاز إلى بيت المقدس وآل به المقام إلى بلد الخليل حيث ألف هناك كتابه الإشارات الإلهية في المباحث الأصول. (الصفدي، ١٩٩٨، ٤٤٦/٢، ابن رجب، ٢٠٠٥، ٣٦٦/٢-٣٦٩، العسقلاني، ١٩٧٢، ٢٩٦/٢).

ثانياً شيوخه: كان الإمام الطوفي مهتماً بالعلم، وحرص على الاتصال بالعلماء ورحل في سبيل نيل العلم منذ صغره، وتردد على مختلف البلدان، مما اكسبه وفرة في شيوخه، وتنوعاً في معارفه. وقد ذكر المترجمون للطوفي علماء كثر تجاوز العشرين نذكر منهم (ابن رجب، ٢٠٠٥، ٣٦٦/٢، العسقلاني، ١٩٧٢، ٢٩٦/٢):

١. على بن محمد الصرصري، وقد درس عليه الفقه.

٢. عبد الرحمن بن سليمان بن عبد العزيز الحربي، توفي سنة ٧٠٠هـ، وأخذ عنه الطوفي الحديث.

٣. أحمد بن على بن عبد الله بن أبي البدر القلانسي، توفي في رجب سنة ٧٠٤هـ، وقد أخذ الطوفي عنه الحديث، وأجازه وسمع منه ببغداد.

٤. عبد الله بن عمر بن أبي الرضي الفاروثي، توفي سنة ٧٠٦هـ، وقرأ عليه الطوفي الأصول ببغداد.

ثالثاً: تلامذته: المصادر المترجمة لحياة الطوفي لم تشر إلى ذكر تلامذته إلا قليلا، وربما يعود ذلك إلى مواقفه وما لاقاه من المحن واتهامه بالتشيع، إضافة إلى كثرة تنقلاته وأسفاره، ومن التلاميذ الذين ورد ذكرهم في كتب التراجم (ابن رجب، ٢٠٠٥، ٣٦٦/٢، العسقلاني، ١٩٧٢، ٩١/٢):

١- تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام شيخ الإسلام ابن تيمية. فقد جلس إلى الطوفي، وأخذ عنه اللغة العربية، يقول ابن رجب (٢٠٠٥، ٣٨٨/٢): " وقرأ– أي: ابن تيمية– في العربية أياماً على سليمان بن عبد القوي".

٢- عبد الرحمن بن محمود بن قرطاس، توفي سنة ٧٢٤هـ.

٣- محمد بن فضل الله بن أبي النصر بن أبي الرضي القوصي، توفي سنة بضع وأربعين وسبعمائة للهجرة.

رابعاً: مؤلفاته: ذكر العلماء والمترجمون للطوفي عدداً كبيراً من كتبه منها على سبيل المثال (العسقلاني، ١٩٧٢، ٩٢/١، الصفدي، ١٩٩٨، ٤٤٧/٢، بروكلمان، ١٩٧٧، ١٣٢/٢):

١-إبطال الحيل.

٢-الآداب الإسلامية.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٣-الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية.

٤-الإكسير في قواعد التفسير.

٥-الانتصارات الإسلامية في كشف شبه النصرانية.

٦-البلبل في أصول الفقه (مختصر روضة الناظر لابن قدامة).

٧-تعاليق على الأناجيل الأربعة.

٨-التعيين في شرح الأربعين.

٩-الذريعة إلى معرفة أسرار الشريعة.

١٠- شرح مختصر الروضة.

المطلب الثاني: التعريف بكتاب (الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية)

أولاً: اسم الكتاب: وردت تسمية الكتاب في بداية الكتاب، قال الطوفي رحمه الله بعد خطبة الكتاب: " أما بعد: فهذا إن شاء الله إملاء سميناه بـ"الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية" (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١١).

ووردت هذه التسمية في بعض الكتب التي ترجمت للطوفي بـ" الإشارات الإلهية والمباحث الأصولية" (الآلوسي، ١٩٨١، ص٣٦).

ولا شك أن تسمية المؤلف أولى من تسمية الآلوسي ومن وافقه؛ لكونها نصاً في موضع الخلاف.

ثانياً: منهج الطوفي في الكتاب: يمكن تحديد أهم معالم منهج الطوفي في كتابه في النقاط الآتية:

١.اختياره طريقة الاملاء: اختار المؤلف في كتابه طريقة الإملاء، ولم يستخدم طريقة التأليف المباشر بالكتابة، مع التوثيق من المصادر. وقد نص الطوفي على نهجه هذا في مقدمة كتابه، فقال:" أما بعد فهذا- إن شاء الله تعالى- إملاء سميناه بـ " الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية " (الطوفي ٢٠٠٥، ص١١). وهي إحدى طرق التأليف عند القدماء.

٢. ترتيب مسائل الكتاب وفق ترتيب الآيات: اختار الطوفي ترتيب كتابه على وفق ترتيب الآيات لوجوه أفصح عنها فقال:" وإنما رتبت هذا التعليق على ترتيب القرآن العزيز لوجوه: أحدها: التبرك بترتيبه. الثاني: أنه أضبط وأجدر بالإتيان على جميع المطالب المذكورة من القرآن.

الثالث: أن ذلك أنشط للناظر فيه إذ يخرج من فن إلى غيره، ومن مسألة إلى غيرها" (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٠).

٣. الفصل بين مسائل أصول الدين وأصول الفقه: استنبط الطوفي المسائل من الآيات، ثم بيّن من أي فن من الفنين: أصول الدين، أم أصول الفقه، ثم بين من أي مسائلهما، مثلا قال في الفصل الثالث من المقدمة: "فيما نعتمده في هذا التعليق وهو: إن شاء الله نستقرئ القرآن من أوله إلى آخره ونقرر منه المطالب الأصولية وهي ضربان: أصول الدين وأصول الفقه"(الطوفي، ٢٠٠٥، ص١٥).

ويقول في موضع آخر: "وكذلك كلما مررت بمسألة أصولية بينت أنها من أي أقسام ذلك الفن هي، إن كانت من أصول الدين بينت أنها من مسائل الإيمان بالله، أو ملائكته، أو كتبه، أو رسله، أو اليوم الآخر، أو القدر، وإن كانت من أصول الفقه بينت أنها من مسائل الكتاب، أو السنة، أو الإجماع، أو القياس، أو غيرها". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٠).

٤.عدم التكرار: حرص على عدم التكرار فإذا استوفي مسألة في موضع فإنه يحيل عليه في موضعها كلما ورد ذكرها، يقول بهذا الصدد: "مهما استوفيت الكلام على مسألة ثم تكررت أحلت بها على ما مضي إلا أن يتضمن التكرار فائدة زائدة فأذكرها إن شاء الله". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٠).

٥. الايجاز في عرض الأقوال المختلفة: يتميز منهج الطوفي رحمه الله في عرض المسائل بالإيجاز: فمثلاً يقول عند تفسيره لقوله تعالى: {وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} [البقرة: ١١١]: "يحتج به من يري أن

على المدعي الثاني دليلا؛ لأن دعوي هؤلاء نافية ... وفي المسألة أقوال، ثالثها: أن ذلك يجب في العقليات لسهولته ببيان لزوم المحال من الإثبات بخلاف النقليات". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٧)..

حيث نري أنّه لم يتعرض لذكر القول الأول والثاني.

٦. الإشارة لمأخذ الخلاف في المسألة: اهتم الطوفي بهذا الجانب في بعض المسائل الخلافية التي تعرض لها مثل مسألة التكليف بما لا يطاق. يقول رحمه الله: " ومأخذ الخلاف في هذه المسألة أن المقصود من التكليف الامتثال وامتحان الطائع من العاصي عند المعتزلة، فلذلك اشترطوا كون الفعل المكلف به ممكنا، وعند الجماعة ليس المقصود منه ذلك بل المقصود جعل وجود الفعل أو عدمه علما أو أمارة على الثواب أو العقاب، وعلى السعادة أو الشقاء، وذلك حاصل من التكليف بالممكن وغيره". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١١٦).

ثالثاُ: طبعات الكتاب: طبع الكتاب ثلاث طبعات بثلاثة تحقيقات مختلفة.

الأولي: بتحقيق: أبي عاصم حسن بن عباس بن قطب. نشر في القاهرة من قبل (الفاروق الحديثة للطباعة والنشر) سنة ١٤٢٣هـ -٢٠٠٢م. في ثلاثة مجلدات.

الثانية: بتحقيق: محمد حسن بن محمد حسن إسماعيل. في بيروت، دار الكتب العلمية، سنة ١٤٢٦هـ-٢٠٠٥ م في مجلد واحد.

الثالثة: بتحقيق: وائل محمد بكر زهران الشنشوري. طبع في القاهرة، شركة وعي الدولية، سنة ١٤٤٠هـ-٢٠١٩م، في مجلدين.

وقد اعتمدنا طبعة دار الكتب العلمية بتحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل.

المبحث الثاني

القواعد الأصولية المستنبطة من سورة البقرة في كتاب الإشارات الإلهية

نتحدث في هذا المبحث عن أهم القواعد الأصولية التي استنبطها الإمام الطوفي رحمه الله ضمن سورة البقرة من خلال قراءتنا لكتابه (الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية) وذلك حسب المباحث الأصولية المتعلقة بتلك القواعد كالآتي:

المطلب الأول: وقوع النسخ في القرآن

تعريف النسخ:

أولا: تعريف النسخ لغة:

النسخ لغة يأتي بمعنيين: الأول: رفع وإبطال الشيء وإقامة شيء آخر مقامه، ومنه قوله تعالى: ﴿مَا نَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا ﴾ [البقرة: ١٠٦]، والثاني: نقل الشيء من موضع إلى موضع، يقال نسخت الكتاب وانتسخته أي نقلت ما فيه إلى آخره. (التهانوي، ١٩٩٦م، ١٦٩١/٢، ابن منظور، ١٤١٤ هـ، ٦١/٣).

ثانيا: تعريف النسخ اصطلاحا:

يختلف تعريف المتقدمين لاصطلاح النسخ عن تعريف المتأخرين، فالنسخ عند العلماء القدامى يطلق على معنى أوسع مما يطلقه عليه المتأخرون.

فالمتقدمون يطلقونه ويريدون به: بيان المراد بغير ذلك اللفظ، بل بأمرٍ خارج عنه، ليشمل عندهم تخصيص العام وتقييد المطلق، وبيان المجمل، ثم رفع حكم شرعي بدليل شرعي (الدهلوي ١٩٨٦، ص٨٣).

قال الشاطبي رحمه الله: "الذي يظهر من كلام المتقدمين أن النسخ عندهم في الإطلاق أعم منه في كلام الأصوليين" (الشاطبي، ١٩٩٧، ٣٤٤/٣).

وأما المتأخرون فقد ضيقوا الإطلاق إذ حصروه في رفع أو بيان حكم شرعي بدليل شرعي، وهؤلاء اختلفوا في حده على قولين:

القول الأول: أن النسخ رفع، فيعرفونه بقولهم: (رفع حكم شرعي بدليل شرعي متراخ) وهو رأي جمهور الأصوليين كالغزالي (١٩٩٣، ٢٠٧/١) والآمدي (١٤٠٢هـ، ١١٤/٣) والزركشي (١٩٩٤، ١٩٨/٥).

القول الثاني: أن النسخ بيان، وبالتالي يعرفون النسخ بأنه: (بيان انتهاء مدة الحكم الشرعي بدليل شرعي متراخ)، وهو رأي بعض الأصوليين كإمام الحرمين (الجويني، ١٩٩٧، ٢٤٦/٢) والقاضي أبي يعلى (١٩٩٠، ١٥٥/١).

قال الطوفي رحمه الله: " وأورد على هذا - أي تعريف النسخ بأنه رفع - أن النسخ لو كان قطعاً لدوام الحكم للزم منه تغير العلم الأزلي وهو محال، وبيانه أن النسخ لا يكون قطعاً لدوام الحكم إلا إذا كان الحكم مستمراً في علم الله . سبحانه وتعالى . كما لا يكون فسخ الإجارة قطعاً لدوامها إلا إذا كانت مستمرة بحكم العقد إلى آخر المدة، ولو كان الحكم مستمراً في علم الله تعالى ثم انقطع قبل غايته بالنسخ لزم تغير العلم الأزلي؛ لأنه سبحانه وتعالى يكون قد علمه مستمراً وما استمر بل انقطع النسخ، فيلزم منه وقوع خلاف العلم الأزلي وهو محال؛ ولهذا فر الأستاذ أبو إسحاق، وإمام الحرمين، وجماعة إلى أن قالوا: النسخ بيان انتهاء مدة الحكم، واختاره الإمام فخر الدين في المعالم وحكاه عن أكثر العلماء، واختاره القرافي، وهؤلاء يجعلون النسخ تخصيصاً زمانياً أي: أن الخطاب الثاني بين أن الأزمنة بعده لم يكن ثبوت الحكم فيها مراداً من الخطاب الأول، كما أن التخصيص في الأعيان كذلك". (الطوفي، ١٩٨٧، ٢٥٧/٢).

آراء العلماء في النسخ:

ذهب جمهور العلماء إلى جواز النسخ عقلاً، ووقوعه شرعاً، ولم يخالف في الوقوع الشرعي من المسلمين إلا أبو مسلم الأصفهاني، وخالفت فرقة الشمعونية من اليهود فنفت الجواز والوقوع، والعنانية أنكرت الوقوع وقالت بالجواز. (السرخسي، ١٩٩٣، ٥٤/٢، الرازي، ١٩٩٧، ٧٠٨/٢، الآمدي، ١٤٠٢هـ، ١٢٨/٣).

قال الطوفي رحمه الله: "وقد أنكره . أي النسخ . اليهود، بعضهم عقلاً، وبعضهم سمعاً". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٤).

وقال في موضع آخر: "واختلف الناس في النسخ، والخلاف إما في جوازه أو في وقوعه، والخلاف في جوازه إما عقلاً، أو شرعاً، وقد اتفق أهل الشرائع على جوازه عقلاً ووقوعه سمعاً، إلا الشمعونية من اليهود فإنهم أنكروا الأمرين، وأما العنانية منهم، وأبو مسلم الأصفهاني من المسلمين فإنهم أنكروا جواز النسخ شرعاً لا عقلاً ". (الطوفي، ١٩٨٧، ٢٦٦/٢).

استنباط الطوفي لهذه القاعدة من سورة البقرة:

استدل الطوفي رحمه الله على جواز النسخ ووقوعه في القرآن في كتابه (الإشارات الإلهية) بقوله تعالي: {مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}. [البقرة: ١٠٦].

قال رحمه الله بصدد تفسيره للآية: "فيه مسألتان: إحداهما: إثبات النسخ، وقد أنكره اليهود؛ بعضهم عقلا، وبعضهم سمعا"(الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٤).

ودلالة الآية على المطلوب نصٌ؛ لذا لم يشتغل الطوفي بتوجيه دلالتها، بل شرع في ترجيح القول بالنسخ في القرآن بالبراهين العقلية كما سنذكره ان شاء الله.

وقد استدل لجواز وقوع النسخ في القرآن بوقوعه فيه، فاستدل بقوله تعالى في سورة البقرة: {سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ}. [البقرة: ١٤٢].

فقال رحمه الله عند كلامه عن الآية: "هي من صور النسخ ودليل على وقوعه، إذ حولت القبلة عن جهة بيت المقدس إلى جهة الكعبة" (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٩).

والوقوع من أقوي الأدلة على الجواز؛ إذ يدل عليه وزيادة، وقد ذكر الطوفي رحمه الله صوراً أخري في شرح المختصر وقع فيها النسخ مثل: نسخ الاعتداد بالحول بالاعتداد بأربعة أشهر، ونسخ الوصية للوالدين بآية الميراث. (الطوفي، ١٩٨٧، ٢٦٩/٢-٢٧٠).

وقد استدل رحمه الله في كتابه الإشارات الإلهية على جواز النسخ بآيات أخري من غير سورة البقرة، منها:

قوله تعالي: {وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} [النحل: ١٠١]

قال رحمه الله: "يحتج بها على النسخ". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٨٣).

وقال في توجيهها في شرح مختصر الروضة: "وتبديل حكم الآية، أو لفظها بغيره هو النسخ"(الطوفي، ١٩٨٧، ٢/٢٦٩).

كما استدل بقوله تعالى في سورة الحج: {وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ } [الحج: ٥٢].

فقد ذكر الطوفي تحت هذه الآية ثلاث مسائِل، ... قال: "الثانية: جواز النسخ، وقد سبق". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٤٤٨).

لكنه لمح إلى أنّ هذا الاستدلال ضعيف، حيث أورد اعتراضاً عليه بقوله: "ولقائل أن يقول: المنسوخ هنا ما يلقيه الشيطان، فلا يدل على نسخ كلام الرحمن". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٤٤٨).. والصحيح ما قاله هنا أن هذه الآية لا تتحدث عن نسخ الأحكام.

وأشار الطوفي رحمه الله في سياق كلامه عن قوله تعالى في سورة البقرة: {مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ}. [البقرة: ١٠٦]. إلى بعض الأدلة العقلية لأثبات النسخ، كما أشار إلى الشبه التي أثارها النافون للنسخ:

أولاً: الأدلة العقلية لجواز النسخ:

قال رحمه الله في هذا الصدد: "إن النسخ إما بيان انتهاء مدة الحكم، أو رفع الحكم الشرعي بطريق شرعي، وكلاهما لا يلزم منه محال، فوجب القول بجوازه ". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٤).

وهذا إشارة منه إلى الخلاف في تعريف النسخ عند القائلين بجوازه هل هو بيان أو رفع، وعلى كلا التقديرين لا يلزم من القول به محال.

ثمّ ذكر دليلاً عقلياً آخر لجواز النسخ قائلاً: "ولأن الشرع للأديان كالطبيب للأبدان، فجاز أن ينهي اليوم عما أمر به أمس، كما يصف الطبيب اليوم للمريض ما نهاه عنه أمس؛ وذلك بحسب المصالح أو إرادة المكلّف وهو الشارع". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٤).

وقد وضح الطوفي رحمه الله هذا الدليل أكثر في كتابه (شرح مختصر الروضة) حيث قال: "يجوز وجود الحكم لوجود المصلحة فيه، وينتفي لانتفائها كغذاء المريض، فإنه يختلف في كميته وزمانه لاختلاف المصالح في ذلك، حتى إن الطبيب ينهاه اليوم عما يأمره به غداً، ويأمره بتقليل الغذاء وتلطيفه اليوم، ويأمره بتكثيره وتغليظه غداً لما ذكرناه، وكذلك الحكم الشرعي يجوز أن يكون فيه مصلحة في وقت، فيؤمر به تحصيلاً لها، ويكون فيه مفسدة في وقت فينهي عنه نفياً لها". (الطوفي، ١٩٨٧، ٢/٢٦٧).

والطوفي ردّ على فرق اليهود النافين لجواز النسخ بوقوعه في التوراة، والوقوع دليل الجواز، فقال: "ولأنه قد وقع في التوراة في عدة صور فالقول بجوازه لازمٌ لهم". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٤).

ثانياً: شبه النافين للنسخ والرد عليهم:

ذكر الطوفي رحمه الله بعض الشبه التي أثارها النافون للنسخ وشرع بالرد عليها فقال: "احتجوا بوجوه:

أحدها: أن الحكم المنسوخ إما حسن فالنهي عنه قبيح، أو قبيحٌ فابتداء شرعه أقبح". وقد ردّ عليه بقوله: "وجوابه أنه مبني على قاعدة التحسين والتقبيح العقلي، وهي ممنوعة". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٥).

الثاني: "أن النسخ يلزم منه البداء، وذلك يقتضي الجهل بعواقب الأمور، وهو على الله عز وجل محال". وقد أجاب عنه الطوفي بقوله: "وجوابه بمنع لزوم البداء من النسخ، وإنما هو بحسب اختلاف مصالح الخلق، متعلقاً ذلك كله بالعلم الأزلي". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٥).

وقد أجاب عن هذه الشبه على جهة التسليم كذلك قائلاً: "ثم إن في توراة اليهود أن الله . عز وجل . لما أرسل الطوفان أسف وندم، وقال: ما عدت أهلك الخلق به مرة أخري، أو كما قال، فمن يندم ويأسف كيف يمتنع عليه البداء على قولهم". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٥).

الثالث: "أن موسي . عليه السلام . نص على دوام شريعته وتأبيدها مادامت السماوات والأرض، وهو يقتضي أن لا ناسخ لها، فأحد الأمرين لازم إما كذب موسي، أو بطلان شرع من بعده". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٥).

وردّها رحمه الله بقوله: "وأجاب المسلمون عن هذا بجوابين: أحدهما: أن هذا من موضوعات ابن الراوندي، وضعه لليهود فتمسكوا

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

به، وهو ضعيف؛ لأن النص عندهم موجود في التوراة، فلا حاجة لهم إلى وضع ابن الراوندي. الثاني: القدح في تواتر هذا الخبر، بأن بختنصر(نبوخذ نصر أو بختنصر أحد ملوك كلدان الذين حكموا بابل ولد ٦٠٤ق.م، استطاع اسقاط عاصمة الإمبراطورية الأشورية، ونكل ببني اسرائيل، وقام بإسقاط مدينة أورشليم (القدس) مرتين، مات سنة ٥٦٢ق.م. (حياة ابراهيم محمد،١٩٨٣م)) لما فتح بيت المقدس حرق التوراة، وقتل اليهود حتى أفناهم، إلا يسيراً منهم لا يحصل التواتر بخبره، فصار هذا الخبر آحاداً لا يقبل في العلميات". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٥).

وهذا الرد يشمل جانبين، جانب المنع والتسليم، فمنع صحة الخبر أولاً، ثم لو سلم فرض صحته فلا يعمل به في هذه الأمور لعدم بلوغه التواتر، فلا حجة فيه على كلا التقديرين.

وكان الطوفي رحمه الله صاحب منهجية علمية دقيقة ومنصفة، لذا أشار إلى ضعف هذا الجواب قائلا: "وهذا قريب غير أنه ليس بشافٍ؛ لأنهم يدعون تواتره، وتواتر التوراة جميعها، ويمنعون ما ذكر من سبب انقطاع التواتر بأن بختنصر أسر نحو عشرة آلاف من بني إسرائيل منهم أربعة آلاف من أولاد الأنبياء مثل دانيال ونحوه، كلهم يحفظ التوراة عن ظهر قلب". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٥).

لكنّه يجيب من وجه ثالث قوي هو اختياره فقال: "والمختار في الجواب أن في التوراة نصوصاً كثيرة وردت مؤبدة، ثم تبين أن المراد بها التوقيت بمدة مقدرة كقوله: [إذا خربت صور لا تعمر أبداً] ثم إنها عمرت بعد خمسين سنة. ومنها: [إذا خدم العبد سبع سنين أعتق فإن لم يقبل العتق استخدم أبداً] ثم أمر بعتقه بعد مدة معينة سبعين سنة أو غيرها. وإذا جاز في هذه النصوص المؤبدة أن يراد بها التوقيت، فلم لا يجوز في نص موسي على تأبيد شريعته، وإلا فما الفرق؟! ". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٥).

ثمّ أورد الطوفي على هذا الجواب اعتراضاً وقام بردّه فقال: "فإن قيل: إذا جاز أن يكون نص موسي المؤبد مؤقتاً حتى جاز نسخ شريعته، جاز أن يكون نص محمد -صل الله عليه وسلم- على تأبيد شريعته مؤقتاً، فيجوز نسخها بعده بغيره والمسلمون يأبون ذلك. قلنا: لا يلزم ذلك، والفرق بين النصين أن موسي .عليه السلام .ورد كتابه التوراة بنصوص بلفظ التأبيد والمراد بها التوقيت، بخلاف محمد -صل الله عليه وسلم- فإن كتابه لم يرد بذلك، فلم يرد مثله في نصه". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٦).

المطلب الثاني: التكليف بما لا يطاق

من شروط التكليف المتعلقة بالفعل المكلف به أن يكون مقدوراً للمكلف، وهنا تبرز مسألة: التكليف بما لا يطاق.

وقد تعددت عبارات الأصوليين عند عرضهم لهذه المسألة، قال الطوفي رحمه الله: "واعلم أن بعض الأصوليين يترجم هذه المسألة بتكليف ما لا يطاق، وبعضهم بتكليف المحال". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١١٦).

والتكليف بما لا يطاق إمّا أن يكون في فروع الشريعة أو في أصولها، أما فروع الشريعة فلا خلاف بين الأصوليين في أنه لم يقع في فرعٍ من فروع الشريعة التكليف بما لا يطاق، قال الطوفي رحمه الله: "أما وقوع مالا يطاق فلم يقع في فروع الشريعة". (الطوفي، ١٩٨٧، ١/١٤٠).

لكن وقع الخلاف في وقوع التكليف بما لا يطاق في أصول الشريعة.

منشأ الخلاف في المسألة:

قال الطوفي رحمه الله: "ومأخذ الخلاف في هذه المسألة أن المقصود من التكليف الامتثال وامتحان الطائع من العاصي عند المعتزلة، فلذلك اشترطوا كون الفعل المكلف به ممكناً، وعند الجماعة ليس المقصود منه ذلك، بل المقصود جعل وجود الفعل أو عدمه أماره على الثواب أو العقاب، وعلى السعادة أو الشقاء، وذلك حاصل من التكليف بالممكن وغير الممكن". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١١٦).

وقال الزركشي: "وأصل الخلاف يلتفت على أمرين: أحدهما: أن الأمر هل يشترط فيه الإرادة أم لا؟ فالمعتزلة يشترطونها، ونحن لا نشترطها، فلما اشترطوا كون الآمر مريداً لوقوع ما أمر به، استحال عندهم تكليف المستحيل، لأن الله تعالى إذا أمر بإيقاع أمر مستحيل فلا شك أنه سبحانه عالم بأنه لا يقع، ومن أصلهم أن الآمر يريد وقوع ما أمر به، والجمع بين العلم بعدم وقوعه وإرادته بأن يقع متناف ونحن لم

نشترط ذلك فجوزنا... الثاني: أن القدرة مع الفعل، وعندهم قبله.." (الزركشي، ٢٠٠٢، ص٣٧).

استنباط الطوفي هذه القاعدة من سورة البقرة:

استدل الطوفي لرأي من أجاز التكليف بما لا يطاق بقوله تعالى في سورة البقرة: { وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا}. [البقرة: ٢٨٦]. قال رحمه الله: "احتج به من أجاز تكليف ما لا يطاق وإلاَّ لم يكن لهذا السؤال فائدة" (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١١٦).

هنا أوجز الطوفي رحمه الله كلامه حول وجه الاستدلال بهذه الآية.

ولكنّه في كتابه (شرح مختصر الروضة) فصلّ القول فيه نوعاً ما حيث قال بعد ذكر قوله تعالى: {وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ} [البقرة: ٢٨٦]: "أقر قائليه عليه في سياق المدح لهم، ولو لم يكن تكليف مالا يطاق جائزاً لما سألوا دفعه، ولا أقرهم الله سبحانه وتعالى عليه؛ لأنه نسبة لما لا يجوز عليه إليه، فلما سألوه وأقرهم دلَّ على جوازه". (الطوفي، ١٩٨٧، ٢/ ٢٤٠).

لكن هذا الاستدلال لم يسلم من الاعتراضات: فالطوفي رحمه الله وإن لم يذكر في كتابه (الإشارات الالهية) أي اعتراض على هذا الاستدلال، لكنه في كتابه (شرح مختصر الروضة) ذكر بعض الاعتراضات، فقال رحمه الله في معرض الدفع لهذا الاستدلال: "وأجيب عنه بأنّ الآية لا تدل على جواز تكليف ما لا يطاق؛ إذ قد يقع السؤال بما لا يجوز على الله غيره، نحو قوله تعالى: { قَالَ رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّ} [الأنبياء: ١١٢] ولم يدل على أن الله سبحانه وتعالى يجوز أن يحكم بالباطل، ويُمْدحُ بقوله: {وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ } [ق: ٢٩]، مع أنه لا يجوز عليه الظلم" (الطوفي، ١٩٨٧، ١/ ٢٤٠).

وقال رحمه الله بصدد فرض التسليم لهذا الاستدلال: " وإن سلمناه، فإنهم إنما سألوا أن لا يكلفهم ما يشق عليهم، وهذا متعارف في اللغة أن يقول الشخص لما يشق عليه: لا أطيقه، لا أنهم علموا جواز تكليف ما لا يطاق فسألوا نفيه، وإن سلمناه فهو معارض بقوله في الآية بعينها، وفي آيات غيرها: {لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا } [البقرة: ٢٨٦]" (الطوفي، ١٩٨٧، ١/ ٢٤٠).

والذي يبدو أنّ الطوفي رحمه الله لم يرض بهذا الاستدلال في كتابه (الإشارات الإلهية)؛ لذلك عبر بقوله: "احتج به من أجاز تكليف مالا يطاق، والا لم يكن لهذا السؤال فائدة". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١١٦). دون أن يعبِّر بالجواز أو يعد نفسه ضمن القائلين به.

وقد استدل الطوفي بآيات أخري من غير سورة البقرة قد يؤخذ منها جواز التكليف بما لا يطاق شرعا، من ذلك قوله تعالى: {وَأُوحِيَ إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} [هود: ٣٦]. فقال رحمه الله: " يحتج به من يرى تكليف ما لا يطاق، وتقريره أن نوحا أخبر أن قومه لم يؤمن في المستقبل أحد منهم، وخبر الله-عز وجل- صدق، ومتعلقه جازم لا خلف فيه، ثم إنهم مع ذلك لم ينقطع الخطاب التكليفي عنهم، حينئذ هم مأمورون بالإيمان مع استحالة وقوعه منهم، وهو تكليف ما لا يطاق أو تكليف بالمحال". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٤٠).

لكن هذا الاستدلال لم يسلم من الاعتراضات أيضا: فقد ذكر الطوفي رحمه الله اعتراضاً على هذا الاستدلال وذكر جواب المثبتين عنه في نفس الوقت فقال: "لا يقال إن تعلق العلم والإخبار الإلهي بعدم إيمانهم لا يوجب صيرورته منهم محالاً؛ لأن العلم كاشف عن الحقائق لا مؤثر فيها". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٤٠).

وقد أجاب الطوفي رحمه الله على هذا الاعتراض قائلا: "إنا نقول تعلق العلم بعدم إيمانهم يقتضي تعلق الإرادة والقدرة بذلك أيضاً؛ لئلا تتنافي الصفات القديمة في متعلقاتها، وحينئذ يبقي إيمانهم خلاف المعلوم والمخبر به والمراد والمقدور وذلك يوجب استحالته قطعاً". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٤٠).

وكذلك أشار رحمه الله إلى التكليف بما لا يطاق عند كلامه عن قوله تعالى في سورة المسد: {سَيَصْلَى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ} [المسد: ٣]، فقال رحمه الله: "زعم بعضهم أن بعد هذا الخبر ارتفع التكليف عن أبي لهب؛ لأنه لما حكم له بالنار صار كأنه فيها، ولا تكليف على من فيها. والصواب خلافه، وحينئذ يستدل به على تكليف ما لا يطاق؛ لأنه مقطوع له بالنار مكلف بالإيمان، فقد كلف بالإيمان بأنه لا يؤمن". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٩٢).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ورغم استدلال الطوفي بهذه الآيات على جواز التكليف بما لا يطاق، فإنه لم يغفل عن بيان الرأي الآخر في المسألة وهو رأي المعتزلة بعدم جواز التكليف بما لا يطاق، بل ذكر مستندهم من القرآن الكريم بآيتين:

الأولي: قوله تعالى: {لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا } [البقرة: ٢٨٦]. فقال رحمه الله: "احتج به المعتزلة على امتناع تكليف ما لا يطاق؛ لأنه لا يدخل تحت الوسع، وما لا يدخل تحت الوسع لا يكلف به، فما لا يطاق لا يكلف به". وقد عضد احتجاج المعتزلة معنى بقوله: "ولأن التكليف شرطه الإمكان ليتبين المطيع من العاصي، فما ليس بممكن لا يكلف به، وإلا كان جوراً". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١١٦).

الثانية قوله تعالى: {لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا} [البقرة: ٢٣٣].

قال رحمه الله: "هو ونظائره حجة في عدم تكليف مالا يطاق". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٩٧).

وكلامه هذا يؤيد ما قلناه من أنه رحمه الله لا يميل إلى القول بوقوع التكليف بما لا يطاق، فكلامه هنا فيه إشارة إلى ذلك الغرض. وهذا ما نميل إليه، وهو الموافق والمنسجم مع قواعد الشرع ومقاصده.

المطلب الثالث: تأخير البيان عن وقت الخطاب إلى وقت الحاجة إلى العمل

هذه القاعدة تعني أنّه يجوز أن يخاطب الشارع المكلفين بخطاب مجمل، فيه تكليف مطلق أو مؤقت بوقت لم يأت بعد، ويؤخر بيانه إلى أن يأتي وقت العمل.

وقد اختلف الأصوليون حول هذا الموضوع اختلافاً كثيراً يمكن اجماله فيما يأتي:

الأول: جواز التأخير مطلقاً وقد وقع ذلك فعلاً. وهو قول جمهور العلماء. (البصري، ١٤٠٣هـ، ٣١٥/١، الشيرازي، ١٩٨٠، ص٢٠٧، السمعاني، ١٩٩٩، ٢٩٥/١، الكلوذاني، ١٩٨٥، ٢٩٠/٢، الآمدي، ١٤٠٢هـ، ٣٢/٣)

الثاني: لا يجوز تأخير البيان عن وقت الخطاب مطلقاً، ويجب أن يكون البيان متصلًا، أو في حكم المتصل، وهو قول الظاهرية (ابن حزم الظاهري، ٨١/١).

الثالث: يجوز تأخير بيان المجمل دون غيره مما يمكن العمل بظاهره نحو بيان العام وبيان المطلق، وهو قول بعض الحنفية كالكرخي والجصاص (الجصاص، ١٩٩٤، ٤٨/٢، السمرقندي، ١٩٨٤، ٣٦٤/١).

استنباط الطوفي هذه القاعدة من سورة البقرة:

استنبط الطوفي رحمه الله هذه القاعدة عند كلامه عن قوله تعالى: {وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ} [البقرة: ٦٧].

حيث قال: "هي مطلقة لدلالتها على ماهية البقرة من غير قيد، وفيه جواز التكليف والخطاب بالمطلق، ثم قد كان في علم الله-عز وجل- تقييدها بالقيود المذكورة بعد كالصفرة وعدم الشية ونحوها، فمن ثم احتج به من رأي جواز تأخير البيان عن وقت الخطاب إلى وقت الحاجة إلى العمل خلافا لبعض الأصوليين؛ لأن ذلك يوهم اعتقاد الخطأ"(الطوفي، ٢٠٠٥، ص٥٧).

ثمّ شرع في ترجيح هذا الرأي، والردّ على من يرى عدم جواز ذلك فقال: "وجوابه - أي جواب بعض الأصوليين القائلين (بعدم جواز تأخير البيان إلى وقت الحاجة): أن ذلك وإن كان مفسدة لكن قد يتعلق به مصلحة نية الطاعة، والعزم على الامتثال وهي أرجح. وقد يكون المجمل أجدر بحصول تلك المصلحة فلذلك جاز، والأكثرون على أن تأخير البيان عن وقت الخطاب وإلى وقت الحاجة جائز، وعن وقت الحاجة ممتنع وهو الأظهر. وهذه من باب المطلق والمقيد والمجمل والمبين"(الطوفي، ٢٠٠٥، ص٥٧).

وقد استدل بهذه الآية على جواز تأخير البيان إلى وقت الحاجة، معظم الأصوليين، كأبي الحسين البصري (١٤٠٣هـ، ٣٢٦/١)، وابن السمعاني (١٩٩٩، ١٦٣/٢)، والغزالي (١٩٩٣، ٦٩/٣)، وغيرهم.

وقد انتقد الاستدلال بهذه الآية على جواز تأخير البيان بـ:

١. أنّ الله تعالى أمر بني إسرائيل بذبح بقرة، أي بقرة. بهي منكرة لا تحتاج إلى بيان حتى نقول أنّه تأخر بيان أوصاف البقرة، فلو ذبحوا أول

الأمر بقرة لكانوا منفذين للأمر إذ الآية صريحة في ذلك { إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً} [البقرة: ٦٧]. والقول بالتعيين مخالف للتنكير المفهوم من اللفظ (الآمدي، ١٤٠٢هـ، ٣/٣٦-٣٧).

٢.لو كان المراد أول الأمر ذبح بقرة معينة وبأوصاف محددة، لما استحقوا التعنيف على طلب البيان بقوله تعالى: {فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ} [البقرة: ٧١] بل استحقوا المدح؛ إذ طلب البيان سعي في الامتثال؛ فلما عنفهم الله تعالى على ذلك تبين أن طلبهم بيان أوصاف البقرة ليس سعياً في الامتثال، بل هو تأخر فيه. (الرازي ١٩٩٧، ٣/١٩٥).

ويجاب عن الانتقاد الأول بأنّ البقرة كانت معينة في أول الأمر وقد طلبوا بيان أوصافها حتى يهتدوا إليها، وتدل على ذلك الضمائر في قوله تعالى: {إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ} [البقرة: ٦٨]وقوله تعالى: {إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ } و {إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ} [البقرة: ٧١]. فكلها راجعة إلى ما أمروا به أولاً من ذبح بقرة.

ويجاب عن الانتقاد الثاني بأنّ قوله تعالى: {فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ} [البقرة: ٧١]، ليس فيه دلالة على أنهم فرطوا في أول القصة، أو أنهم كادوا يفرطون بعد استكمال البيان، بل اللفظ محتمل لكل واحد منهما؛ فنحمله على الأخير، وهو: أنهم لما وقفوا على تمام البيان توقفوا عند ذلك وما كادوا يفعلون. (الرازي ١٩٩٧، ٣/١٩٨).

وقد استدل الطوفي رحمه لهذه القاعدة بآيات أخري من غير سورة البقرة في كتابه الإشارات الالهية، من ذلك استدلاله بقوله تعالى: {الر كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ} [هود: ١]، حيث قال: "يستدل به على جواز تأخير البيان عن وقت الخطاب، إذ ظاهره تراخي التفصيل عن وقت إنزاله؛ لأن (ثم) تقتضي التراخي..". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٣٧).

ولكن هذا الاستدلال لم يسلم من المناقشة حتى من الطوفي نفسه فقد قال فيه: "ويحتمل أنها لمجرد العطف، كـ"الواو"، أو تنبيهاً على تعظيم المنة، أو العناية بالتفصيل، كما تقول: أطعمت فلاناً، ثم كسوته، وآويته، ثم زوجته، ونحو ذلك، فلا يدل على المدعي". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٣٧).

كما استدل رحمه الله بقوله تعالي: {فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ (١٨) ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ} [القيامة: ١٨، ١٩]، قائلاً: "يحتج به على جواز تأخير البيان عن وقت الخطاب؛ لأن ثم للتراخي، وقد دلت على تأخير البيان عن وقت القراءة، وقد سبق نظيره أول هود". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٦٧).

ووجه الاحتجاج بهذه الآية أنه قوله تعالى: {فَإِذَا قَرَأْنَاهُ } معناه أنزلناه، ويدل على ذلك قوله تعالى: { فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ} أمر النبي - صلي الله عليه وسلم - بالاتباع بفاء التعقيب، لقوله ({فَإِذَا قَرَأْنَاهُ} ولا يتصور ذلك قبل الإنزال لعدم معرفته به، وإنما يكون بعد الإنزال، وإذا كان المراد بقوله { قُرْآنَهُ} الإنزال، فقوله: {ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ} يدل على تأخير البيان عن وقت الإنزال، لأن (ثم) للمهلة والتراخي. (الآمدي، ١٤٠٢هـ، ٣/٣٣).

وقد تكلم الطوفي رحمه الله حول هذه القاعدة في كتابه (شرح مختصر الروضة) بشكل مفصل وساق آراء العلماء بالتفصيل. واستدل فيه بهذه الآيات التي استدل بها في كتابه (الإشارات الإلهية) وبآيات أخري من القرآن الكريم كما استدل بأحاديث من السنة النبوية الشريفة". (الطوفي، ١٩٨٧، ٢/٦٩٠-٦٩١).

وقد تطرق الطوفي إلى قاعدة أخري متصلة بهذه القاعدة ومكملة لها وهي قاعدة (تأخير البيان عن وقت الحاجة محال) فقال عند كلامه في قوله تعالى: {فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ} [النساء: ٥٩]: "يحتج به الظاهرية على إنكار القياس، لأن الحكم إما مجمع عليه، فلا حاجة إلى القياس فيه، أو مختلف فيه، فيجب رده إلى الله والرسول والمراد كتاب الله-عز وجل-وسنة رسوله صلّي الله عليه وسلّم واستفادته منهما وهذا موضع بيان، فلو كان القياس مدركا للحكم لوجب ذكره هاهنا، وإلا لزم تأخير البيان عن وقت الحاجة وأنه باطل، وأجاب القياسيون بأن القياس مستفاد من الكتاب والسّنّة، فرد الحكم إليهما يتضمن اعتبار القياس لأنا نقول: القياس يقتضي أن الحكم المتنازع فيه كذا وكذا. والكتاب والسّنّة دلا على أن القياس دليل معتبر". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١٦٨).

والحق الذي تدل عليه الأدلة الشرعية من القرآن والسنة هو جواز تأخير البيان إلى وقت الحاجة؛ لأن وقت الحاجة هو الوقت الذي يلزم المكلف أن يقوم بالامتثال لذا فتأخير البيان إلى وقت الامتثال غير مضر، والمتبادر إلى الذهن من النصوص الآمرة بإيتاء الزكاة وأداء الحج هو تأخر بيان النبي صلي الله عليه وسلم عن وقت الخطاب ولو بمدة يسيرة. أما ما يتعلق بتأخير البيان عن وقت الحاجة فهو محال ولا يمكن القول به، لأنه يؤدي إلى عدم تنفيذ المأمور به وهو نوع من العبث تعالى الشارع وتقدس عن ذلك.

المطلب الرابع: حجية سد الذرائع

عرف الطوفي رحمه الله سد الذريعة في مقدمة كتابه (الإشارات الإلهية) عندما تكلم عن التفريق بين أصول الدين وأصول الفقه، والتعريف بمباحث كل منهما، قائلاً: "وسد الذرائع هو حسم مواد المفاسد بالمنع من يسيرها؛ لئلا يتوصل منه إلى كبيرها، كتحريم يسير الخمر الداعي إلى كثيره". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١٦).

فالوسائل المؤدية إلى الحرام، تمنع وتسد، وتعطيها حكم النتائج، ولو كانت هذه الوسائل مباحة في أصلها، سدًّا لذريعة ارتكاب المحرَّم.

وعلى هذا نية الفاعل لا تتحكم في الأشياء، وإنّما تتحكم فيها النتائج، فنية الفاعل مهما كانت حسنة؛ فإذا ترتب عليها مفسدة، تسد وتمنع.

يقول أبو زهرة رحمه الله: " والنظر في هذه المآلات لا يكون إلى مقصد العامل ونيته، بل إلى نتيجة العمل وثمرته، وبحسب النية يثاب الشخص أو يعاقب في الآخرة، وبحسب النتيجة والثمرة يحسن العمل في الدنيا أو يقبح، ويطلب أو يمنع، لأن الدنيا قامت على مصالح العباد، وعلى القسطاس والعدل، وقد يستوجبان النظر إلى النتيجة والثمرة دون النية المحتسبة والقصد الحسن" (أبو زهرة، ص٤٣٤).

وقاعدة سد الذرائع لها صلة مباشرة بمقاصد الشريعة الاسلامية، والتي تقوم على أساس أن الشارع ما شرع أحكامه إلا لتحقيق مقاصدها، من جلب المصالح ودرء المفاسد. فإذا أصبحت أحكامه تستعمل ذريعة لغير ما شرعت له، ويتوسل بها إلى خلاف مقاصدها الحقيقية، فإنّه يجب أن تسد وتمنع حتى لا تؤدي إلى تعطيل هذه المقاصد، ولا يجوز لأهل الشريعة أن يقفوا مكتوفي الأيدي، أمام هذا التحريف للأحكام عن مقاصدها، بدعوي عدم مخالفة ظواهرها ورسومها. (الريسوني، ١٩٩٢، ص٧٤).

آراء العلماء عن القاعدة:

قسّم الطوفي رحمه الله في كتابه الإشارات الإلهية الذرائع إلى ثلاثة أقسام، فقال رحمه الله بعد ذكر أحد الأدلة في مسألة سد الذرائع: "احتج به على سد الذرائع، وهو مذهب مالك وأحمد، حسمًا لمواد الفساد الباطنة، وأجاز ذلك بعض الأئمة، وصنفوا كتبًا في الحيل والذرائع، اعتبارًا للصور الظاهرة، ويحتمل أن يقال: إذا رأينا صورة ظاهرة يحتمل أن تحتها ذريعة باطنة فإن علمنا أو ظننا وجود الذريعة الفاسدة منعنا تلك الصورة، وإن علمنا أو ظننا انتفاء الذريعة أجزنا، وإن ترددنا على السواء احتمل المنع احتياطًا، واحتمل أن يخرج فيه الخلاف كسائر الوسائط المترددة بين الأطراف". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٤).

وقد أشار إلى هذا التقسيم الثلاثي في كتابه (شرح مختصر الروضة) بشكل أوضح فقال: "وأما الذرائع، فقد أجمعت الأمة على أنها ثلاثة أقسام: أحدها: معتبر إجماعا، كحفر الآبار في طرق المسلمين، وإلقاء السم في أطعمتهم، وسب الأصنام عند من يعلم من حاله أنه يسب الله - عز وجل - عند ذلك حينئذ. وثانيها: ملغي إجماعا، كزراعة العنب خشية عصره خمرا، والشركة في سكنى الدور خشية الزني، فلا يمنع من ذلك. وثالثها: مختلف فيه كبيوع الآجال، اعتبرنا نحن الذريعة فيها، وخالفنا غيرنا، فحاصل القضية أنا قلنا بسد الذرائع أكثر من غيرنا، لا أنها خاصة بنا". (الطوفي، ١٩٨٧، ٢١٢/٣-٢١٣).

اذاً اختلف العلماء في هذا النوع الأخير من الذرائع على قولين:

القول الأول: أنّها تسدّ، وهو مذهب المالكية والحنابلة.

القول الثاني: أنّها لا تسدّ ولا تمنع، وهو ما ذهب إليه الظاهرية، ونسب إلى الحنفية والشافعية. (الباجي، ٢٠٠٣، ص٨٠، السبكي، ١٩٩١، ١١٩/١، الزركشي، ١٩٩٤، ٣٨٢/٤، ابن حزم الظاهري، ١٧٩/٦).

وعند النظر والتحقيق نجد بأنّ الظاهرية أنكروا العمل بسد الذرائع مطلقًا، والقائلون بحجية سد الذرائع قسّموا الذرائع إلى ثلاثة أقسام، لم يمنعوا ولم يحرموا ما فيه أدني شبهة فلم يلتفتوا إلى مجرد الشبهة والشك، وإنما أخذوا به فيما علم أو ظن أنه ذريعة إلى الحرام.

والحنفية وإن لم ينصُّوا على سد الذرائع باعتباره مصدرا مستقلا للتشريـع، إلا أنّنا لو نظرنا إلى آرائهم وكتبهم الفقهية، نرى بوضوح أنّهم يأخذون به؛ فقد نصوا في مواضع متعددة على أن ما أفضي إلى الحرام فهو حرام.

يقول الكاساني في معرض قوله عن خروج المرأة إلى المسجد لصلاة الجماعة: "ولا يباح للشواب منهن الخروج إلى الجماعات، بدليل ما روي عن عمر رضي الله عنه أنه نهى الشواب عن الخروج؛ ولأن خروجهن إلى الجماعة سبب الفتنة، والفتنة حرام، وما أدى إلى الحرام فهو حرام". (الكاساني، ١٩٨٦، ١٥٧/١).

ومع أن الشافعية هم أكثر المخالفين لسد الذرائع بعد الظاهرية إلا أنهم نصوا في مواضع على تحريم ومنع الوسائل المفضية إلى الحرام، وما سد الذرائع إلا هذا، يقول الماوردي - وهو من كبار الشافعية وشارح مختصر المزني الذي هو من أهم المصادر عند الشافعية - عند حديثه عن اقتناء أواني الذهب والفضة: "فأما اتخاذ أواني الذهب والفضة للادخار والزينة دون الاستعمال ففيه وجهان: أحدهما: يجوز لاختصاص الاستعمال بالتحريم. والثاني: لا يجوز لأن ادخارها داع إلى استعمالها وما دعا إلى الحرام كان حراما كإمساك الخمر لما كان داعيا إلى تناولها كان الإمساك حراما". (الماوردي، ١٩٩٩، ٧٨/١).

وخلاصة القول: أن الأخذ بمبدأ سد الذرائع منصوص عليه، ومعمول به بقوة في مذهب المالكية، ثم في مذهب الحنابلة، وهو معمول به كذلك في بعض فروع المذهبين الحنفية والشافعية وإن لم يكن منصوصًا عليه عندهم باعتباره دليلا مستقلا من أدلة التشريـع.

استنباط الطوفي هذه القاعدة من سورة البقرة:

استنبط الطوفي رحمه الله هذه القاعدة عند تفسيره لقوله تعالى: {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ } [البقرة: ١٠٤].

وأشار إلى أن سد الذرائع من الأدلة المختلف فيها، قائلا: " قيل: كان المسلمون يقولون: يا رسول الله، راعنا. من المراعاة. فاتخذه اليهود دخلا، وجعلوا يقولون: يا محمد راعنا. من الرعونة، إلغازا عليه، فنهي المسلمون عن ذلك. واحتج به على سد الذرائع، وهو مذهب مالك وأحمد، حسما لمواد الفساد الباطنة، وأجاز ذلك بعض الأئمة، وصنفوا كتبا في الحيل والذرائع، اعتبارا للصور الظاهرة. ويحتمل أن يقال: إذا رأينا صورة ظاهرة يحتمل أن تحتها ذريعة باطنة، فإن علمنا أو ظننا وجود الذريعة الفاسدة منعنا تلك الصورة، وإن علمنا أو ظننا انتفاء الذريعة أجزنا، وإن ترددنا على السواء احتمل المنع احتياطا، واحتمل أن يخرج فيه الخلاف كسائر الوسائط المترددة بين الأطراف". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦٤).

وقد أشار الطوفي رحمه الله إلى هذه القاعدة في غير سورة البقرة، ففي قوله تعالى: {وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ } [الأنعام: ١٠٨]، قال: "يحتج بها على سد الذرائع، وحسم مواد الفساد؛ إذ كان معني الآية: لا تسبوا آلهتهم فيجعلوا ذلك وسيلة وذريعة إلى سب إلهكم". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٢٦٢).

ثمّ أحال القارئ إلى الآية التي احتج بها في سورة البقرة والتي قد ذكرناها، فقال: "ونظيره {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ } [البقرة: ١٠٤].كما سبق فيه، وقاعدة سد الذرائع عظيمة، وفروعها كثيرة، قال بها مالك وأحمد، ومن تابعهما، خلافا لباقي العلماء، إذ أجازوا الحيل، وصنفوا فيها الكتب". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٢٦٢).

وقد أشار الطوفي رحمه الله في موضع آخر في كتابه الإشارات الالهية إلى فرع من فروع هذه القاعدة وهو مسألة (الحيل) فقال في سياق تفسيره لقوله تعالى: {وَاسْأَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ} [الأعراف: ١٦٣]، فقال رحمه الله : "ثم إن في ضمن هذه القصة احتيال أصحاب السبت على الصيد المحرم بأن نصبوا المصائِد يوم الجمعة فوقع فيها الحيتان ثم أخذوها يوم الأحد، وغالطوا أنفسهم وظنوا أن ذلك يخلصهم من

اللائمة، فلم يخلصوا ولم يعذروا ... ... ويحتج بهذا من منع الحيل في أحكام الشرع وهو مالك وأحمد ومن تابعهما خلافًا للباقين في إجازتها كالمخالعة والتحليل والمعاملة الربوية ونحوها". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٢٩٤-٢٩٥).

وقد أشار إلى ذلك من الأصوليين ابن العربي حيث قال: "هذه الآية أصلٌ من أصول إثبات الذرائع" (ابن العربي، ٢٠٠٣، ٣٣١/٢).

ومع ذلك يحاول الطوفي ذكر الأعذار لمن رفضوا سد الذريعة قائلا: "ولعلهم رأوا أن المنع من مثل ذلك تضييق في شرع من قبلنا من قبيل الآصار والأغلال التي كانت عليهم، واستباحته لنا من باب الرخصة والتوسعة علينا؛ لأن آصارهم وأغلالهم رفعت عنا ببركة نبينا صلى الله عليه وسلم ... وأيضًا العقود لها صور ومعان فاعتبار صورة العقد ومعناه كالعزيمة كما في النكاح والبيع المجمع عليهما، واعتبار صورته فقط كالرخصة كما في التحليل وبيع المعاملة، ونظيره من العقليات الحد التام من الجنس والفصل جميعًا، والفصل وحده حدٌ ناقص؛ ولأن الصورة أمارة يدور الحكم عليها. ولما قيل لهم: الحيلة قنطرة الحرام، قالوا: فقد حصل مقصودنا؛ لأن القنطرة إنما وضعت لتمنع من الوقوع في الماء، فالحيلة تخلصنا من الحرام. واعلم أنهم غلطوا في هذا الفهم أو غالطوا؛ لأن أولئك إنما أرادوا أن الحيلة قنطرة إلى الحرام: موصلة إليه، لا أنها قنطرة عليه مخلصة منه". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٢٩٥).

المطلب الخامس: وقوع المجاز في القرآن الكريم

المجاز: هو اللفظ المستعمل في غير ما وضع له لعلاقة مع قرينة مانعة من إرادة المعنى الحقيقي" (الجارم، أمين، ص٨٧، الشوكاني، ١٩٩٩، ٦٣/١).

والصحيح أن المجاز واقع في نصوص القرآن الكريم، فقد وردت آيات مشتملة على المجاز، فالألفاظ الدالة على معانيها تقسم إلى حقيقة ومجاز، والمقصود بالحقيقة اللفظ المستعمل فيما وضع له، وبالمجاز اللفظ المستعمل في غير ما وضع له، فالمجاز قسيم الحقيقة.

آراء العلماء في القاعدة:

اختلف العلماء في وقوع المجاز في القرآن على قولين:

الأول: ذهب جمهور العلماء من الحنفية والمالكية والشافعية والحنابلة وعلماء اللغة والبيان إلى وجود المجاز في القرآن الكريم. (الزركشي، ١٩٩٤، ٤٧/٣).

قال الآمدي رحمه الله: " اختلفوا في دخول الأسماء المجازية في كلام الله تعالى، فنفاه أهل الظاهر والرافضة، وأثبته الباقون". (الآمدي، ١٤٠٢هـ، ٤٧/١).

الثاني: ذهب بعض العلماء إلى نفي وقوع المجاز في النصوص الشرعية، ومن هؤلاء الظاهرية والأستاذ أبو إسحاق الإسفراييني وأبو علي الفارسي وابن خويزمنداد. (الزركشي، ١٩٩٤، ٤٧/٣).

إلاّ أنّ نسبة النفي بهذا الاطلاق إلى الظاهرية ليس سديداً، فابن حزم رحمه الله لم يكن من نفاة المجاز في القرآن، وإنّما كان يرى بأنّ القول بالمجاز في القرآن مشروط بألاّ يكون اللفظ المنقول متعبداً بالاسم والعمل، فإن كان كذلك فهو حقيقة وليس مجازاً كألفاظ الصلاة والصيام والزكاة.

يقول ابن حزم رحمه الله: "فكل كلمة نقلها تعالى عن موضوعها في اللغة إلى معنى آخر فإن كان تعالى تعبدنا بها قولا وعملا كالصلاة والزكاة والحج والصيام والربا وغير ذلك فليس شيء من هذا مجازا، بل هي تسمية صحيحة واسم حقيقي لازم مرتب من حيث وضعه الله تعالى، وأما ما نقله الله تعالى عن موضوعه في اللغة إلى معنىً تعبدنا بالعمل به دون أن يسميه بذلك الاسم، فهذا هو المجاز كقوله تعالى: {وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا} فإنما تعبدنا تعالى بأن نذل للأبوين ونرحمهما ولم يلزمنا تعالى قط أن ننطق، ولا بد فيما بيننا بأن للذل جناحا، وهذا لا خلاف فيه، وليس كذلك الصلاة والزكاة والصيام لأنه لا خلاف في أن فرضا علينا أن ندعو إلى هذه الأعمال بهذه الأسماء بأعيانها". (ابن حزم الظاهري، ٤٣٧،٤-٤٣٨).

وممن أنكر وجود المجاز في النصوص الشرعية ابن تيمية وتلميذه ابن القيم رحمها الله ومن المعاصرين الشيخ محمد أمين الشنقيطي.

وموقف الإمام ابن قيم الجوزية من المجاز مثل موقف شيخه الإمام ابن تيمية، والتشابه بين موقفيهما يكاد يبلغ حد المماثلة التامة في كل الوجوه. فقد أنكر ابن القيم المجاز بشدة في كتابه "الصواعق المرسلة على الجهمية والمعطلة" وحشد أكثر من خمسين وجهاً لإنكار المجاز. كما أنكره شيخه الإمام ابن تيمية في كتابه "الإيمان، إلاّ أنّ نقل الانكار عنه بالإطلاق غير سديد". (المطعني، ١٩٩٥، ص٢٣).

يقول ابن تيمية في هذا الصدد: "وتقسيم اللغة إلى حقيقة ومجاز تقسيم مبتدع محدث لم ينطق به السلف. والخلف فيه على قولين وليس النزاع فيه لفظيا؛ بل يقال: نفس هذا التقسيم باطل لا يتميز هذا عن هذا". (ابن تيمية، ١٩٩٥، ١١٣/٧).

ويبدو أنّ انكار ابن تيمية للمجاز في القرآن سببه هو دخول المجاز في مباحث العقيدة والتوحيد وتعلقه بصفات الله. وقد تطرف قوم من علماء الكلام فأوسعوا دائرة التأويل في كتاب الله، وادعوا أن لكل لفظ في القرآن ظاهرا وباطنا، وحمَّلوا الألفاظ ما لم تحمل وتعسفوا في التأويل. (المطعني، ١٩٩٥، ص٧).

ومن ناحية أخرى من خلال تتبع كتب ابن تيمية رحمه الله نري بأنّ له مذهباً آخر في المجاز يزاحم مذهب الإنكار، هو مذهب الإقرار مع حمل كثير من النصوص الشرعية عليه، ثم الاحتجاج به في الدفاع عن الأئمة الأعلام من رجال السلف الصالح ومؤسسي المذاهب الفقهية واتباعهم من الفقهاء - رضي الله عنه – أجمعين. (المطعني، ١٩٩٥، ص١٠).

ومن أمثلة ذلك أنّ ابن تيمية رحمه الله بعد ما ذكر آراء العلماء في معية الله وقربه، ارتضى منها مذهباً، ونسبه إلى سلف الأمة قائلاَ: "القسم الرابع: فهم سلف الأمة وأئمتها، أئمة العلم والدين من شيوخ العلم والعبادة فإنهم أثبتوا وآمنوا بجميع ما جاء به الكتاب والسنة كله من غير تحريف للكلم أثبتوا أن الله تعالى فوق سماواته وأنه على عرشه بائن من خلقه وهم منه بائنون وهو أيضا مع العباد عموما بعلمه ومع أنبيائه وأوليائه بالنصر والتأييد والكفاية وهو أيضا قريب مجيب؛ ففي آية النجوى دلالة على أنه عالم بهم. وكان النبي صل الله عليه وسلم يقول: {اللهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ، وَالْخَلِيفَةُ فِي الْأَهْلِ} (مسلم، باب ما يقول إذا ركب إلى سفر الحج وغيره، برقم (١٣٤٢)، ٢/ ٩٧٨) فهو سبحانه مع المسافر في سفره ومع أهله في وطنه ولا يلزم من هذا أن تكون ذاته مختلطة بذواتهم كما قال: {مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ} أي (معه على الإيمان) لا أن ذاتهم في ذاته بل هم مصاحبون له. وقوله: {فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ} يدل على موافقتهم في الإيمان وموالاتهم فالله تعالى عالم بعباده وهو معهم أينما كانوا وعلمه بهم من لوازم المعية..". (ابن تيمية، ١٩٩٥، ٢٣١/٥).

وقال في قوله تعالى {مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ} [المجادلة: ٧]: "وقد ثبت عن السلف أنهم قالوا: هو معهم بعلمه". (ابن تيمية، ١٩٩٥، ٤٩٥/٥).

قد ذكر الطوفي هذين القولين في كتابه الإشارات الإلهية فقال: "والأكثر على وقوع المجاز في القرآن....خلافا للظاهرية، ونحوهم ممن أنكره، وهو ضعيف". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦١).

وقد أكد على وقوع المجاز في القرآن في كتابه (شرح مختصر الروضة) واستدل عليه بالوقوع فقال: "قد وقع المجاز في القرآن، والوقوع يستلزم الجواز، فمن نازع في الجواز، فالوقوع يدل عليه بالالتزام، ومن نازع في الوقوع، فهو يدل بنفسه"؟ (الطوفي، ١٩٨٧، ٢٨/٢). ثمّ شرع في سرد الآيات التي وقعت فيها المجاز.

استنباط الطوفي هذه القاعدة من سورة البقرة:

استدل الطوفي على المجاز في القرآن بالوقوع وقد أشار إلى آيتين في سورة البقرة:

الأول: قوله تعالى: { وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ} [البقرة: ٩٣].

قال رحمه الله في سياق تفسيره لهذه الآية: "أي: حب العجل، وهو مجاز: جمع بين الاستعارة، والحذف. أما الاستعارة؛ فلأن حب العجل لما سري في قلوبهم سريان المشروب في بدن الشارب استعار له لفظ الشرب. وأما الحذف؛ فلأن نفس العجل لم يسر في قلوبهم فتعين تقدير حبه". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦١).

الثاني قوله تعالى: {فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ} [البقرة: ١٠]، قال رحمه الله: "ومن المجاز {فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزادَهُمُ اللهُ مَرَضاً وَلَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ بِما كانُوا يَكْذِبُونَ} أي: نفاق وشك". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٦١).

وقد استدل بوقوع المجاز في القرآن بآيات أخرى من غير سورة البقرة منها: قوله تعالى: {وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُوا آخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} [آل عمران: ٧٢]، قال رحمه الله في سياق تفسيره للآية: "أوله ووقت إقباله؛ بدليل مقابلته بآخره تشبيهاً له بوجه الحيوان؛ لأنه أول جسده، وهو: مجاز محل الكلام فيه أصول الفقه". (الطوفي، ٢٠٠٥، ص١٤٠).

ومنها قوله تعالى: {وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ} [الإسراء: ٢٤]، حيث قال رحمه الله: "هذا مجاز: تشبيهاً للولد في ذلك بطائر خفض جناحه لأفراخه يظلهم به، وكذا {لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ} [الحجر: ٨٨]، ولما قال أبو تمام في قصيدته المشهورة:

لا تسقني ماء الملام فإنني صب قد استعذبت ماء بكائي

أنكرت عليه هذه الاستعارة، ولم تستحسن منه، فأرسل إليه العتَّابي غلاماً له ومعه قارورة، وقال له: قل له: قد احتجنا إلى شيء من ماء الملام، فابعث به إلينا في هذه القارورة. فعلم أبو تمام أنه منكر عليه، متهكم مستهزئ، فقال للغلام: ارجع إلى مولاك فقل له يرسل إلى بريشة من جناح الذل، أخرجه له بها، فكان في ذلك مناظرة بالكناية...وتوجيهها: أن العتَّابي قال لأبي تمام: إن الملام لا ماء له، فكيف استجزت استعارته؟ فقال له أبو تمام: فإن الذل لا جناح له، فكيف استجيز استعارته في القرآن". واعلم أن المؤاخذة على أبي تمام ليست في نفس الاستعارة، وإنما هي في حسنها وتمامها، وتطبيق المفصل بها، وليست استعارته في ذلك كاستعارة جناح الذل، وبينهما بون بعيد يدرك ذلك حساً، وعقلاً، وإن شئت تحقق ذلك: فتخيل الذل طائراً خفض جناحه، وتخيل الملام ماء في وعاء تجد تخيل الأول أسرع والنفس إليه أبدر" (الطوفي، ٢٠٠٥، ص٣٩٢، ديوان أبي تمام، ١٩٩٤، ٢٢/١).

الخاتمة

الحمد لله الذي بنعمته تتم الصالحات له الحمد في البدء والختام والصلاة والسلام على خير الأنام محمد وعلى آله وصحبه ومن تبعه إلى يوم القيام، بعد هذه الدراسة الموجزة عن أهم القواعد الأصولية المستنبطة من سورة البقرة من خلال كتاب الإشارات الإلهية للطوفي نعرض أهم النتائج:

١.إنّ للإمام الطوفي مكانة علمية عظيمة، ومنزلة أصولية رفيعة، يظهر من خلال مواقفه الجريئة ومصنفاته العلمية.

٢. إنّ كتاب "الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية" من الكتب التي حظيت بإعجاب العلماء، لارتباطه بالقرآن الكريم، ودقته في استنباط المسائل الأصولية سواء الدينية أو الفقهية، وكونه من آخر الكتب التي ألفها الطوفي رحمه الله، فهو مرجع مهم في معرفة آراء الطوفي الأصولية، والفقهية.

٣. إن استدلالات واستنباطات الإمام الطوفي بآيات القرآن الكريم على القواعد والمسائل الأصولية، معظمه إشارات مقتضبة إلى وجه الاستدلال بالآية، دون الدخول في تفاصيل الموضوع وتقريره.

٤.استدلالات الطوفي رحمه الله بآيات القرآن على القواعد والمسائل الأصولية، منها ما هو قوي وجديد في موضوعه، ومنها ما هو دون ذلك ممن أشار إليها معظم الأصوليين في مؤلفاتهم.

قائمة المصادر والمراجع

١. ابن العربي، محمد بن عبد الله أبو بكر (٢٠٠٣م)، أحكام القرآن، تعليق وتخريج: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الثالثة.

٢. ابن حزم، أبو محمد على بن أحمد بن سعيد الإحكام في أصول الأحكام، دار الآفاق الجديدة، بيروت.

٣. التهانوي، محمد بن علي ابن القاضي (١٩٩٦م) موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، تحقيق: د. علي دحروج، مكتبة لبنان ناشرون – بيروت، الطبعة: الأولى.

٤. ابن منظور، محمد بن مكرم بن على (١٤١٤هـ) لسان العرب، دار صادر – بيروت، الطبعة: الثالثة.

٥. ابن رجب، عبد الرحمن بن أحمد (٢٠٠٥م) ذيل طبقات الحنابلة، المحقق: عبد الرحمن بن سليمان العثيمين، مكتبة العبيكان، الرياض، الطبعة: الأولي.

٦. أبو تمام، (١٩٩٤م) ديوان أبي تمام بشرح الخطيب التبريز، المحقق: راجي الأسمر، دار الكتاب العربي.

٧. أبو زهرة، محمد (دون سنة الطبع) مالك حياته وعصره - آراؤه وفقهه، دار الفكر العربي، القاهرة-مصر، الطبعة الثانية.

٨. أبو يعلي، محمد بن الحسين (١٩٩٠) العدة في أصول الفقه، المحقق: د أحمد بن على بن سير المباركي، الطبعة: الثانية.

٩. الآلوسي، نعمان بن محمود (١٩٨١م) جلاء العينين في محاكمة الأحمدين، مطبعة المدني.

١٠. الآمدي، على بن محمد (١٤٠٢ هـ) الإحكام في أصول الأحكام، الطبعة: الثانية، المكتب الإسلامي، دمشق - بيروت.

١١. الباجي، أبو الوليد سليمان بن خلف (٢٠٠٣م) الإشارة في أصول الفقه، المحقق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولي.

١٢. بروكلمان، كارل (١٩٧٧م) تاريخ الأدب العربي، المحقق: عبد الحليم النجار - رمضان عبد التواب، دار المعارف، بيروت.

١٣. البصري، محمد بن على أبو الحسين (١٤٠٣هـ) المعتمد في أصول الفقه، قدم له وضبطه: خليل الميس، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولي.

١٤. الجارم، على، و مصطفي أمين، (دون سنة الطبع) البلاغة الواضحة، دار المعارف، بيروت-لبنان.

١٥. الجصاص، أحمد بن على (١٩٩٤م) الفصول في الأصول، وزارة الأوقاف الكويتية، الطبعة: الثانية.

١٦. الجويني، امام الحرمين عبد الملك بن عبد الله (١٩٩٧م) البرهان في أصول الفقه، المحقق: صلاح بن محمد بن عويضة، دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، الطبعة: الطبعة الأولي.

١٧. الحموي، ياقوت بن عبد الله (١٩٩٥م) معجم البلدان، دار صادر، بيروت، الطبعة: الثانية، ١٩٩٥م.

١٨. حياة ابراهيم محمد،١٩٨٣م، نبوخذ نصرالثاني، المؤسسة العامة للآثار والتراث، بغداد. ١٩٨٣م.

١٩. الدهلوي، ولي الله (١٩٨٦) الفوز الكبير في أصول التفسير، عَرَّبَه من الفارسية: سلمان الحسيني النَّدوي، دار الصحوة – القاهرة، الطبعة: الثانية.

٢٠. الرازي، محمد بن عمر بن الحسن (١٩٩٧م) المحصول، فخر الدين، أبو عبد الله بن الحسين التيمي الرازي، دراسة وتحقيق: الدكتور طه جابر فياض العلواني، مؤسسة الرسالة، الطبعة: الثالثة.

٢١. ابن العماد، عبد الحي بن أحمد (١٩٨٦م) شذرات الذهب في أخبار من ذهب، المحقق: محمود الأرناؤوط، دار ابن كثير، دمشق – بيروت، الطبعة: الأولي.

٢٢. الريسوني، دكتور أحمد (١٩٩٢م) نظرية المقاصد عند الإمام الشاطبي، الدار العالمية للكتاب الإسلامي، الطبعة: الثانية.

٢٣. الزركشي، بدر الدين محمد بن عبد الله (٢٠٠٢م) سلاسل الذهب، تحقيق ودراسة: محمد المختار بن محمد الأمين الشنقيطي،

المدينة المنورة، الطبعة: الثانية.

٢٤. الزركشي، بدر الدين محمد بن عبد الله (١٩٩٤م) البحر المحيط في أصول الفقه، دار الكتبي، الطبعة: الأولي.

٢٥. السبكي، تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين (١٩٩١م) الأشباه والنظائر، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة: الأولي.

٢٦. السرخسي، محمد بن أحمد بن أبي سهل (١٩٩٣م) أصول السرخسي، دار الكتب العلمية بيروت لبنان، الطبعة الأولي.

٢٧. السمرقندي، أبو بكر محمد بن أحمد (١٩٨٤) ميزان الأصول في نتائج العقول، علاء الدين شمس النظر، مطابع الدوحة الحديثة، قطر، الطبعة: الأولي.

٢٨. السمعاني، منصور بن محمد (١٩٩٩م) قواطع الأدلة في الأصول، المحقق: محمد حسن محمد حسن اسماعيل الشافعي، الناشر: دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة: الأولي.

٢٩. الشاطبي، إبراهيم بن موسي (١٩٩٧م) الموافقات في أصول الشريعة، تقديم: بكر بن عبد الله أبو زيد، دار ابن عفان، الطبعة: الأولي.

٣٠. الشوكاني، محمد بن على بن محمد بن عبد الله (١٩٩٩م) إرشاد الفحول إلى تحقيق الحق من علم الأصول، ، المحقق: الشيخ أحمد عزو عناية، دار الكتاب العربي، الطبعة الأولي.

٣١. الشيرازي، اسحاق إبراهيم بن على بن يوسف (١٩٨٠م) التبصرة في أصول الفقه، شرحه وحققه: د. محمد حسن هيتو، دار الفكر – دمشق، الطبعة: الأولي.

٣٢. ابن تيمية، أحمد بن عبد الحليم (١٩٩٥م) مجموع الفتاوي، المحقق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة النبوية، السعودية.

٣٣. الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك (١٩٩٨م) أعيان العصر وأعوان النصر، المحقق: الدكتور على أبو زيد وآخرون، دار الفكر المعاصر، بيروت، دار الفكر، دمشق، الطبعة: الأولي.

٣٤. الطوفي، سليمان بن عبد القوي (١٩٨٧م) شرح مختصر الروضة، المحقق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة، الطبعة: الأولى.

٣٥. الطوفي، سليمان بن عبد القوي بن عبد الكريم (٢٠٠٥م) الإشارات الإلهية إلى المباحث الأصولية، تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولي.

٣٦. العسقلاني، أحمد بن على بن محمد بن أحمد بن حجر (١٩٧٢) الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، مجلس دائرة المعارف العثمانية - حيدر اباد/ الهند، الطبعة: الثانية.

٣٧. الغزالي، محمد بن محمد الطوسي (١٩٩٣م) المستصفى من علم الأصول، تحقيق: محمد عبد السلام عبد الشافي، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى.

٣٨. الكاساني، أبو بكر بن مسعود (١٩٨٦م) بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، دار الكتب العلمية، الطبعة: الثانية.

٣٩. الكلوذاني، أبو الخطاب (١٩٨٥م) التمهيد في أصول الفقه، مركز البحث العلمي وإحياء التراث الإسلامي - جامعة أم القري، دار المدني للطباعة والنشر والتوزيع، الطبعة: الأولي.

٤٠. الماوردي، على بن محمد (١٩٩٩م) الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي، المحقق: الشيخ على محمد معوض - الشيخ عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولي.

٤١. مسلم بن الحجاج (دون سنة الطبع) المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم. المحقق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي – بيروت.

٤٢. المطعني، عبد العظيم إبراهيم محمد (١٩٩٥م) المجاز عند الإمام ابن تيمية وتلاميذه بين الإنكار والإقرار، مكتبة وهبة، القاهرة، الطبعة: الأولي.

استخدام وسائل التواصل الاجتماعية بين سد الذريعة و فتحها (السناب شات) أنموذجاً

The Use of Social Media Between Sad Al-Zarea' and Fatih Al-Zarea (SnapChat) as an Example

بەکارهێنانی تۆڕەکۆمەڵایەتییەکان لە نێوان سەدی زەریعە و فەتحی زەریعەدا(سناپ چات) بەنمونە

هاشم عمر أحمد[1]، جمال حمه كريم محمود[2]، عطا علي عبدالمحمد[3]
[1] قسم القانون، كلية القانون والإدارة ، جامعة حلبجة ، مدينة حلبجة، إقليم كوردستان، عراق
[2,3] قسم أصول الدين، كلية العلوم الإنسانية ، جامعة حلبجة ، مدينة حلبجة، إقليم كوردستان، عراق
Corresponding author's e-mail:hashm.ahmad@uoh.edu.iq

الملخص

يعتبر البحث في مباحث أصول الفقه وخاصة المتعلقة بوسائل التواصل الاجتماعي والمتعلقة بباب سد الذرائع أو فتحها من الأولويات البحثية في الحفاظ على الفرد والمجتمع والقيم العليا وخاصة في وقتنا الحاضر، وذلك بسبب المشاكل والبلوى الواقعة التي تعاني منها الأُسر والمجتمعات اليوم، بسبب وسائل التواصل الاجتماعي ومنها برنامج سناب شات والذي تعدّ من أهم الاستخدامات التواصلية من قبل المستخدمين، لذا فإن إشكالية الموضوع تكمن في النظر إلى هذا البرنامج من حيث استخدامه ، هل يجوز استخدامه مطلقا أم لا؟ وهل هناك آثار إيجابية أو سلبية متعلقة باستخدامه من قبل المستخدمين؟ وكان لابد من فهم كيفية تأصيل هذه المسألة وكيفية التعامل مع هذه الاستخدامات والبرامج من الجانب الأصولي من حيث سد ومنع التعامل معها أم فتحها، وجوازها مطلقا أو بضوابط شرعية، فقد ركزنا في هذا البحث بتمعن على مسألة سناب شات من حيث استخدامه واستعماله هل هي مباح في الأصل أم لا؟ بالإضافة إلى بيان حكم استخدام سناب شات على أسس وقواعد شرعية وعليه قولنا بالمنع والفتح حسب الآثار الشرعية المترتبة على استخدام هذا البرنامج، وذلك في مبحثين تحدثنا في المبحث الأول عن التعريف بالموضوع وأسباب الإباحة، وفي المبحث الثاني تكلمنا عن استخدام سناب شات بين سد الذريعة وفتحها والآثار المتعلقة بها، وفي الختام توصلنا إلى مجموعة من النتائج المهمة منها: اعتماداً واستناداً على الأدلة الشرعية ومن أهمها حفظ المقاصد العليا للشريعة، نقول: بفتح الذريعة أو سدها، ولابد أن تبنى وتؤسس عليها حفظ الإنسان و دينه وعقله وعرضه وماله وكرامته وغيرها من المصالح الشرعية المعتبرة التي تخدم وتحفظ الانسان ولاتهدر حقه وماله وعرضه.

الكلمات المفتاحية: سناب شات – سد الذريعة –فتح الذريعة – أسباب الإباحة – وسائل التواصل -استخدام.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10498
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/١/١٠ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/٢٠ | ڕێککەوتی بلاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	hashm.ahmad@uoh.edu.iq
مافی چاپ و بلاو کردنەوە	©٢٠٢٣ أ.م.د.هاشم عمر أحمد،د.جمال حمه كريم محمود، م.م. عطا علي عبدالمحمد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

پوختە

ئەم توێژینەوەیە بابەتێکە لەبابەتەکانی زانستی(أصول الفقه) کە پەیوەستە بە ئامرازەکانی تۆڕە کۆمەڵایەتیەکانی پەیوەست بە(سد الذرائع أوفتحها) ،کەیەکێکە لە لەبنەماکانی پاراستنی تاك وکۆمەڵ و بەها باڵاکان بەتایبەتی لەم سەردەمەی ئێستادا، بەهۆی ئەو هەموو گیرو وگرفت و بەڵایانەی لە ئەمرۆدا خێزانەکان وکۆمەڵگاکان پێوەی دەناڵێنن ،کە لە دەرئەنجامی هۆکارەکانی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانەوەیە بە گشتی و (سناپ چات) بەتایبەتی ،کە بە گرنگترین بەکارهێنراوەکانی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان هەژمار دەکرێت لەلایەن بەکاربەرانیەوە، لەبەرئەوە کێشەی ئەم بابەتە خۆی ئەبینێتەوە لە تیڕوانین بۆ بەرنامەکە لە ڕووی بەکارهێنانیەوە ئایا بە ڕەهایی درووستە و گرفتێکی شەرعی نیە یان بە پێچەوانەوە؟ وە ئایا هیچ لێکەوتەیێکی ئەرینی یان نەرێنی جێدەهێڵێت لە بەکارهێنانی لە لایەن بەکاربەرانەوە؟ بۆیە پیویست بە تێگەشتنێکی ڕاست و درووست دەکات بۆ چۆنیەتی (تأصیل)کردنی ئەم پرسە و هەروەها کارکردن لەگەڵ ئەم جۆرە بەرنامانە بە دروستە یان نا دروستە لە زانستی(أصول الفقه)دا لە ڕووی (سد الذرائع أوفتحها)وە وە ئایا درووستە بە ڕەهایی ؟ یان بە کۆمەڵێ یاساو ڕێسای شەرعی. لەم توێژینەوەدا کاری سەرەکیمان لە سەر بەکارهێنانی (سناپ چات)ە ئایا لە بنەڕەتدا درووستە تا بەربەستێکی شەرعی پەیدانەبێت حەرام ناکریت یان بەپێچەوانەوە؟، هەروەها حوکمی بەکارهێنانی (سناپ چات)مان لە سەر بناغەی ڕێساو یاسا شەرعیەکان ڕونکردوەتەوە، کە بۆچونمان ئەوەیە درووست و نا درووستی بەکارهێنانی ئەم (سناپ چات)ە بەستراوە بە لێکەوتەکانیەوە کەلە ئەنجامی جۆری بەکار هێنانیەوە پەیدا دەبن. کە لە توێ دوو بەشەدا ئەم بابەتانە خراونەتە ڕوو: بەشی یەکەم: پێناسەی ئەو ووشانەی کە لە ناونیشانی توێژینەوەکەدا هاتوون لە ڕووی زمانەوانی و دەستەواژەییەوە، و درووست ونادرووستی بەکارهێنانی(سناپ چات). بەشی دووەم: باسمان لە بەکارهێنانی ئەم جۆرە ئامێرەی پەیوەندیە کردووە لەڕوی(سدالذرائع أوفتحها)وە ،هەروەها سوود لێوەرگرتنی ،ئەو جێماوانەی کە پەیوەستن بەم بەرنامەوە .لەکۆتاییدا گەیشتین بەکۆمەڵێك دەرەنجامی گرنگ بە پشت بەستن بە بەڵگە شەرعیەکان کە گرنگترینیان پاراستنی مەبەستە باڵاکانی شەریعەتن وەك پاراستنی ئاین و ژیری وناموس و سەروەت و سامان و سەرجەم بەرژەوەندیەکانی مرۆڤ لە ڕووی شەرعەوە.

Abctract:

Praise be to Allah and peace be upon his messenger, his family, friends and whoever follows them. Doing research in the areas of Usul Al-Fiqh especially what is concerned with social media and has a connection to Sad Al- zarae’ and Fatih Al- zarae’. And it is one of the basic principals in protecting individuals and societies especially in this day and age. This is due to the problems that face families and societies. This, in turn, happens due to social media, to be more specific, due to Snap chat which is considered as one of the most important social media applications. That’s why the problem of this research is about the way in which this application should be used; is normal for this application to be used without restriction or not. Moreover, are there any positive or negative effects in using this application. Thus it was important to understand the Usul Al-Fiqh origins on this matter; what has Usul- Al fiqh have to say on this matter; whether it allows it or prohibits it. In addition, if it was allowed, it is allowed unrestrictively or with Sharia restrictions. That’s why this research sheds light on the Snap chat matter; whether the application is allowed or prohibited, regardless to the explanation of the Sharia decree based on the Sharia laws. Based on these principals we have came to the conclusion of allowing or prohibiting the application based on the effects that the use of this application leaves. All this is organized into two chapters. Chapter one explains the following; a definition of

the terms, reasons for allowing the use of this application. In chapter two, an explanation was given about the use of this application between Sad al zarea' and faith Al zarea', and the effects that the use of such application has. Finally, we have come to these important conclusions, which includes, relying on Sharia evidence, most importantly, protecting high Sharia values. Based on this we have, in this research, and based on Sad al zarea' and Fatih Al zarea' we have decided on the matter, which also should depend on protecting the human soul, his religion, mind, and property. Moreover, it should also depend on protecting everything that Sharia protects based on serving humans and protects his benefits.

المقدمة

الحمدلله والصلاة والسلام على خير خلقه محمد(ﷺ) وعلى وآله وصحبه ومن والاه و بعد :

فإنه يشهد العالم اليوم مجموعة من التغيرات والتطورات السريعة في مجالات واستخدامات الوسائل التواصل الاجتماعية وخاصة في المجتمعات المسلمة، ولا شك أن لهذه التغييرات تأثيرها المباشر على الأسرة والفرد كمستخدمين ومتفاعلين معها، وما دفع من هذه الأفراد قبول هذه الوسائل والتكنلوجيا المستحدثة واستخدامها بصورة واسعة النطاق, والتكييف معها في كثير من المجالات الحيوية من بيع وشراء وزواج وطلاق وغيرها من الاستخدامات المعاصرة، ومن هذه الاستخدامات لبرامج التواصل الاجتماعي برنامج سناب شات والذي يعد أكثر شيوعا واستخداما بين الشباب والشابات، ولهذا احتجنا للنظر في كيفية استخدام هذا البرنامج من الناحية الشرعية كوسيلة واستخدام لا مناص منه من عالمنا، وكان لابد من ضرورة البحث في مدى جواز وإباحة استخدام سناب شات وعدم جوازه وسده من الناحية الأصولية وخاصة في النظر إلى الأسس التي بني عليها هذا البرنامج من جلب المصلحة ودفع المضرة والمفسدة من حيث استخدامه من قبل المستخدمين.

أسباب اختيار الموضوع:

بالإضافة إلى ما سبق بيانه من أسباب، هناك أسباب أخرى أدت إلى كتابة البحث منها:

١-عظم شأن هذا الموضوع بالنسبة للمستخدمين وارتباطها المباشر بحياة الفرد المسلم والأسرة.

٢-ارتباطها المباشر بحفظ مقاصد الشريعة الإسلامية منها: حفظ العرض والفروج والنسل من ناحية ومن ناحية أخرى تعلقها بحفظ مقصد المال وعدم أكله ظلما وجوراً.

٣-وجود مشاكل حقيقية شرعية وعرفية واقتصادية بسبب استخدام هذا البرنامج من قبل المستخدمين، وخاصة في مجتمعنا اليوم.

أهمية وأهداف الموضوع:

تتلخص أهمية وأهداف الموضوع في النقاط الآتية:

١-هناك نوازل وقضايا معاصرة لابد من فهمها وتداركها والحكم عليها من المنظور الشرعي، خاصة المسائل المتعلقة بالتواصل الاجتماعي.

٢-سد الذرائع وفتحها من أهم الأدلة الشرعية التي نحتاج إليها في كل عصر وبالأخص في النوازل والوقائع المعاصرة.

٣-بيان هذه القضية الشائكة تحقق مصالح كثيرة للفرد المسلم والأسرة المسلمة وتدفع عنهم الفساد والمضرة .

٤-تحقيق الأمن الأسري والحفاظ عليه كإحدى المقاصد الشرعية الكبيرة في الإسلام.

٥-إبراز دور مقاصد الشرعية في حفظ النفس والعرض والنسل والمال في المجتمع، إذا قمنا بتطبيقها عن طريق سد الذريعة.

٦-بيان وتوضيح الأحكام الشرعية المتعلقة باستخدام سناب شات كوسيلة للتواصل الاجتماعي.

٧-بيان الآثار المتعلقة باستخدام سناب شات سواء الآثار الإيجابية أو السلبية، وبيان النظرة الشرعية لهذه الآثار.

منهج البحث:

اعتمدنا في دراسة البحث على المنهج التأصيلي والتحليلي وذلك لمقتضيات واحتياج طبيعة البحث والدراسة، وبناءاً عليه قام البحث بتأصيل القضية المستجدة والنوازل المعاصرة والتي تتضمن سناب شات، ومن ثم تحليل الأدلة والمواد العلمية المتعلقة باستخدام سناب شات .

إشكالية البحث:

إن استخدام وسائل التواصل الاجتماعي من أهم القضايا المستجدة والانية التي كثر فيها التساؤلات والملاحظات حول كيفية التعامل وكيفية استخدامها، وبناءاً عليه تكمن إشكالية الموضوع في الإجابة على الأسئلة التالية:

١-مدى مشروعية استخدام وسائل التواصل الاجتماعي وخاصة سناب شات؟

٢-ما دور الأدلة الشرعية في تحقيق الهدف المرجو إليها في كيفية استخدام سناب شات والحكم عليه وخاصة دليل سد الذريعة وفتحها؟

٣-هل نقول بمنع وسد استخدام سناب شات مطلقاً أم يجوز استخدامه ولكن بشروط وضوابط شرعية ؟

٤-ماهي الآثار الشرعية والاجتماعية المتعلقة بكيفية استخدام سناب شات؟

هيكلية البحث:

اعتمد البحث بناءاً على منهجه على الخطة العلمية الآتية والتي يتكون من مقدمة ومبحثين وأهم النتائج المرجوة من البحث، ففي المبحث الأول تحدثنا عن التعريف بالموضوع وأسباب إباحة سناب شات كوسيلة من وسائل التواصل الاجتماعي، وخصصنا المبحث الثاني لأهم القضايا المتعلقة باستخدام سناب شات بين سد الذريعة وفتحها والحكم عليه من المنظور الشرعي بالإضافة إلى أهم الآثار المترتبة عليه إيجاباً وسلباً، وفي الختام توصل البحث إلى مجموعة من النتائج المهمة المرجوة من البحث.

المبحث الأول :التعريف بالموضوع وأسباب الإباحة

في هذا المبحث نتحدث عن أهم الموضوعات المتعلقة بالتعريفات الرئيسة والأسباب التي تؤدي إلى التعامل واستخدام برنامج (سناب شات) كأحد وسائل الاتصال والتواصل الاجتماعي وذلك في خمسة مطالب:

المطلب الأول:التعريفات وحصر المفاهيم

يتناول هذا المطلب التعريفات الرئيسة للموضوع وما يتعلق به من مصطلحات ذات الصلة كما يأتي:

أولا : تعريف الوسائل في اللغة والاصطلاح:

أ-في اللغة: الوسائل جمع وسيلة، وهي في الأصل ما يتوصّل به إلى الشئ، ويتقرب به إلى الغير. يقال: وسل فلان إلى ربه وسيلة، وتوسل إليه بوسيلة، أي تقرب إليه بعمل(إبن منظور،١٩٩٦م، ٧٢٤/١١)، وقال الراغب الأصفهاني(الوَسِيلَةُ: التّوصّل إلى الشيء برغبة)(١٤١٢هـ،٨٧١).

ب-في الاصطلاح : للوسائل معنيان عام وخاص:

أما في الاصطلاح العام فهي: الأفعال التي يتوصل بها إلى تحقيق المقاصد.(مخدوم.١٩٩٩م.٤٧)، وجاء عن ابن كثير في معنى الوسيلة(هي التي يتوصل بها إلى تحصيل المقصود).(١٩٩٩م، ٣ / ١٠٣).

وقد عرف في الاصطلاح الخاص بأنها: الفعل الذي يتوصل به إلى تحقيق المقصد الشرعي، أو هي الأمور التي تسبق المقاصد وتوصل إليها أو هي الطرق المفضية إليها بحسب وضع الشارع واجتهاد العقل.(الخادمي،٢٠٠٧م،١ / ٤٩). أو هي الأفعال التي لاتقصد لذاتها، لعدم تضمنهاالمصلحة أو المفسدة، وعدم أدائها إليها مباشرة، ولكنها تقصد للتوصل بها إلى أفعال أخرى هي المتضمنة للمصلحة أو المفسدة، والمؤدية إليها.(مخدوم،١٩٩٩م،٥٤).

ثانيا: تعريف التواصل الإجتماعي:

نعرف هذا اللفظ المركب في الاصطلاح العام فنقول: هي ترابط و تواصل الناس فيما بينهم و تفاعلهم و مشاركتهم معاً سواء كان على المستوى الفردي من علاقة الفرد بفرد آخر، أو على المستوى الإجتماعي من علاقة ومشاركة الفرد مع المجتمع، والمعارف الذين لديهم إهتمامات و نقاط مشتركة، وسواء كان التواصل مباشراً وجهاً لوجه، أو عبر استخدام وسائل أخرى.

ثالثا: تعريف سد الذريعة في اللغة والاصطلاح:

سد الذريعة مركب إضافي من كلمتين (السد و الذريعة) تعريفها بإعتبار مفرديها:

أ-السد في اللغة: السين والدال أصل واحد، وهو يدل على ردم شيء وملاءمته من ذلك سدَدت الثلمة سدًّا. وكل حاجز بين الشيئين سد. ومن ذلك السَّديد، ذُو السَّداد، أي الاستقامة؛ كأنه لا ثلمة فيه. وكذلك سِداد الثُّلمة والثغر، والسد المنع.(ابن فارس،١٣٩٩هـ، ٦٦/٣)

ب-السد في الاصطلاح: حسم مادة وسائل الفساد دفعاً لها.(القرافي،٢ / ٣٢)

ج-الذرائع في اللغة: الذرائع جمع الذريعة وهي: جمل يستتر به الرامي من الصيد فيرميه. يمشي الصياد إلى جنبه فيستتر به ويرمي الصيد إذا أمكنه. والذريعةُ السبب والوسيلة إِلى الشيء وأَصله من ذلك الجمل يقال فلان ذريعتي إليك أي سببي ووصلتي الذي أتسبب به إليك.(ابن منظور، ١٩٩٦م، ٩٣/٨)

د-الذريعة في الاصطلاح: الذريعة بالمعنى الخاص: عبارة عن أمر غير ممنوع لنفسه، قويت التهمة في أدائه، لأى فعل محظور.(البرهاني،١٩٨٥م، ٨٠)

هـ-تعريف سد الذريعة إصطلاحاً بإعتبارها مركبا إضافيا من كلمتين: قبل أن نذكر تعريف العلماء لسد الذريعة لابد أن نعرف أن مصطلح(سد الذرائع) صار علما ولقبا لأصل من أصول الشريعة الإسلامية، يقول ابن عاشور(أن لقب سدَّ الذرائع قد جعل لقباً لخصوص سدّ ذرائع الفساد)(٢٠٠٤م، ٣٤٠/٣).

فإذن سد الذريعة هي: ماكان وسيلة و طريقاً إلى الشيء، لكن صارت في عرف الفقهاء عبارة عن منع كل جائز يفضي و يتوصل إلى الشيء الممنوع المشتمل على مفسدة. (ابن تيمية، ١٣٨٦هـ، ١٧٣/٦) أي أصله جائز و لكن يمنع بسبب إفضائه إلى المفسدة. (الشاطبي،١٤١٧هـ، ١٨٢/٥-١٨٣)

وعند القرافي هي: حسم مادة وسائل الفساد دفعاً له، فمتى كان الفعل السالم عن المفسدة وسيلة إلى المفسدة منعنا من ذلك الفعل.(١٩٧٣م،٤٤٨)

أو هي الأمر الذي ظاهره الجواز إذا قويت التهمة في التطرق به إلى الممنوع. (القاضي عبدالوهاب،١٩٩٩م، ٢ / ٥٦٠)

قال إبن التيمية: (لو تجردت عن ذلك الإفضاء لم يكن فيها مفسدة، ولهذا قيل الذريعة الفعل الذي ظاهره أنه مباح وهو وسيلة إلى فعل المحرم. (ابن تيمية، ١٣٨٦هـ، ١٧٣/٦)

و-تعريف فتح الذريعة: لقد صار من عرف الأصوليين أنه عندما يطلق كلمة (الذريعة) يفهم منه ما يفضي إلى الحرام، ولكن في الحقيقة الذريعة هي الوسيلة و الوسيلة كما قال د. مصطفى الزلمي :(تأخذ حكم غايتها). (٢١٩-٢٢٠). والوسيلة قد تكون طريقاً للمحرم، و قد تكون طريقاً للمحلل، حتى قال عز الدين بن عبد السلام : "للوسائل أحكام المقاصد من الندب، والإيجاب، والتحريم، والكراهة، والإباحة". (١٤١٦هـ، ٤٣)، ولذلك نقول: القيام بالواجبات والإبتعاد عن المحارم كلاهما من مقاصد الشارع، فكما يجب سد الذرائع المفضية إلى الحرام كذلك يجب فتح الذرائع المفضية إلى الواجب لأن (ما لا يتم الواجب إلا به فهو واجب).

ويقول القرافي في الموضوع(وحكمهما حكم ما أفضت إليه من وجوب أو غيره إلا أنها أخفض رتبةً في حكمها مما أفضت إليه فليس كل ذريعة يجب سدها، بل الذريعة كما يجب سدها يجب فتحها وتكره و تندب وتباح، بل قد تكون وسيلة المحرم غير محرمة إذا أفضت إلى مصلحة راجحة كالتوسل إلى فداء الأسارى بدفع المال للكفار).(٤٢/٢)

وبناءاً على ما سبق يمكن تعريفه: بأنه تيسير السبل إلى مصالح البشر.(السامرائي،٢٣)

أو بأنه وسيلة مشروعة يتوصل به إلى مصلحة محققة.

رابعا :تعريف الأسباب في اللغة والاصطلاح:

أ-الأسباب في اللغة: جمع السبب وهي ما يتوصل به إلى غيره. (فيروز آبادي، ١٤٢٦هـ، ٩٦)

ب- وفي الإصطلاح: عند الأصوليين هو: وصف ظاهر منضبط يرتب الشارع عليه حكماً يتحقق بتحققه وينتفي بانتفائه.(الزلمي،٢٠١٤، ٢٨٠)، أو هو وصف شرعى يترتب على وجوده وجود الحكم الشرعى، و على عدمه عدم وجود الحكم.(الجرجاني، ١٤٠٥هـ، ١٥٤)

خامسا:تعريف الإباحة في اللغة والاصطلاح:

أ-الإباحة في اللغة: مصدر أباح وهى فى اللغة بمعنى: تخلية بين الشىء و طالبه، يقال أبحتك الشىء أى أحللته لك، و المباح خلاف المحضور. (المرتضى، ١٤٢٢هـ، ٣٢٣/٦)

ب-وفي إصطلاح الأصوليين: خطاب الله المتعلق بأفعال المكلفين على وجه التخيير.(الشاطبي، ٤٠/١)

وفى اصطلاح الفقه الجنائى: هو تجريد الفعل الجرمى من صفته الجرمية لسبب يقره القانون.(الزلمي، ٢٠١٤، ١٩)

ونريد به هنا : الأسباب الإيجابية والمنافع التي تجعل سناب شات تطبيقاً مباحاً للاستخدام، أي مميزاته الإيجابية من نواحي مختلفة منها:

المطلب الثاني:

أسباب إباحة استخدام سناب شات(snapchat) من الناحية الإجتماعية

لاشك أن للتقدم التكنلوجي أثر كبير على نمط حياتنا الاجتماعية، حيث أصبح استخدام الأنترنيت و وسائل التواصل الاجتماعي (social media) من أكثر الأمور اعتماداً عليها في العلاقات الاجتماعية وتوجيه الرأي العام، فلايمكن الإستغناء عنها بسهولة ويزداد مستخدميها يوماً بعد يوم، والتعامل مع كل هذه المواقع تؤثر على حياتنا الاجتماعية إيجاباً و سلباً فهي كما يقولون (سلاح ذو حدين) يتوقف حكمه على غاية المستخدم، فمنهم من يتخذها وسيلة لتقوية علاقاته الاجتماعية، ومنهم من يتخذها ذريعة لمعصية الله والأعمال الإجرامية، و أكثر المواقع شهرةً من حيث كثرة الاستخدام خاصة بين الشباب هي سناب شات(snap chat)، ومن أهم إيجابياته استخدامه كوسيلة لتقوية و توسيع العلاقات الاجتماعية فيمكنك بواسطته التواصل الدائم مع أصدقائك وأقربائك مهما كانوا بعيدين، وكذلك يمكنك التعرف على أشخاص من هويات و ديانات مختلفة حول العالم، لأن اليوم أصبح العالم مثل قرية صغيرة.(syed norman ali ,Social media –a good thing or a- bad thing, 8\Aug\2012, https://www.socialmediatoday.com)

هذه السهولة في التواصل وهذه الخدمة التي تحصل عليها بواسطة هذا التطبيق تساعد على تقوية العلاقات الاجتماعية و تسهيل توسيع دائرتها، حيث يمكنك بواسطته إيصال الأرحام، والتواصل الدائم مع أصدقائك وتجديد علاقاتك، كما يمكنك التعرف على الذين يشاركونك نفس الإختصاص الدراسي أو نفس الهوايات أو الاهتمامات، وتساعدك في معرفة مايدور من حولك و كسب المعرفة، وزيادة المعلومات في هذه المجالات، وبسبب هذا الإنفتاح تتعرف على أديان و أعراف مختلفة، ويمكنك مشاركة عاداتك ومعتقداتك معهم، ولعل ذلك يكون سبباً للدعوة و توضيح صورة الإسلام الحقيقية وكشف درره وإبطال صورة الإسلام المشوه عندهم فيكون سبباً لهدايتهم. وهذا أمر محمود شرعاً ومأمور به سواء من جانب تقوية العلاقات الاجتماعية وايصال الأرحام، أو من جانب الدعوة والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، حيث قال تعالى:{ فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقَطِّعُوا أَرْحَامَكُمْ} [محمد: ٢٢]. وقال أيضاً: {وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ}[آل عمران:١٠٤]. وقال صلى الله عليه وسلم :((من سره أن يبسط له في رزقه أو ينسأ له في أثره فليصل رحمه)).(البخاري، ١٩٨٧م، ر٥٦٣٩). وقال أيضاً: ((...ومن كان يؤمن بالله واليوم الآخر فليصل رحمه...)). (المصدر السابق، ر٥٧٨٧)

المطلب الثالث:

أسباب إباحة استخدام سناب شات(snapchat) من الناحيتين المدنية والتجارية (التسويق الأكتروني، و الترويج الإعلامي).

أصبح التسويق الإلكتروني، والترويـج الإعلامي من خلال مواقع التواصل الاجتماعي (social media) عامةً و سناب شات (snap chat) خاصةً أمرا شائعاً و يزداد يوماً بعد يوم، أصحاب الشركات و المحلات التجارية يستعينون بأشخاص ذوي الخبرة في هذاالمجال، يستفيدون من هذه المواقع لعرض سلعهم وترويجها، والبيع و الشراء من خلالها.(Adam barone, Digital marketing, 23\juni\2022, https:// www.investopedia.com) وكل هذا الإهتمام بهذه المواقع يرجع إلى تأثيرها القوي على المشاهد لأنه دائما يعرض السلعة على أشخاص ذوي الإهتمام بها، عندما تبحث عن شيء في هذه المواقع يعرض عليك تلقائياً كل المنشورات التي تتعلق بمجال بحثك، وكأن التطبيق يعرف من الذي يهتم بهذه السلعة فيقترحه له ويعرضه عليه، وبذلك يسهل عملية البحث للبائع و المشترى.

وسبب آخر يرجع إلى سهولة استخدام هذه المواقع للترويج الإعلامي وعدم تكلفة مبالغ مالية كبيرة مقارنة بالترويج في القنوات التلفزيونية. وسبب آخر وهو ان هذه المعاملات سبب لتوفير فرص العمل للشباب سواء في إدارة هذه المواقع في الشركات، أو بالإعتماد عليه في إنجاح عملهم و معاملاتهم اليومية في محلاتهم، وتسهيل عملية التسويق وتحريك سوق العمل. وهذا أمر مباح ومحمود شرعاً مادام يسير وفق قواعد الشريعة وعدم تجاوز حدودها.(حريري، ٢٠٢٠) بأن تكون بعيداً عن الغبن و الإختلاس، ويكون بتجارة شرعية عن تراض بإيجاب وقبول حيث قال الله تعالى: {يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ} [النساء: ٢٩]، وقال سبحانه تعالى : {يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ} [المائدة: ١]. وقال أيضاً: {وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ} [البقرة: ٢٨٢]. وقال صلى الله عليه وسلم: ((ما أكل أحد منكم طعاماً في الدنيا خيرا له من أن يأكل من عمل يديه)).(أحمد بن حنبل، ١٤٢١،ر١٧١٩٠). وقال أيضاً: ((لأن يأخذ أحدكم حبله فيأتي بحزمة الحطب على ظهره فيبيعها فيكف الله بها وجهه خير له من أن يسأل الناس اعطوه أو منعوه)). (البخاري،١٩٨٧م،ر١٤٠٢).

الترويـج الإعلامي و التسويق الإلكتروني الذي يجري من خلال (سناب شات) إن كان مراعياً لضوابط الشريعة و قواعد البيع و الشراء، ومحافظاً لمقاصد الشريعة في حفظ المال فهي من أسباب الإباحة، وإلا فلا.

المطلب الرابع:

أسباب إباحة استخدام سناب شات(snapchat) من الناحية التكنلوجية.

سناب شات من أهم تطبيقات التواصل الإجتماعي شهرة بين الشباب، وذلك يرجع إلى طابعه الشبابي في اللهو ومميزاته مثل الفلاتر المؤثرات على الصور و مقاطع الفيديو، وغير ذلك من مميزاتها الإيجابية التي جعل تطبيق سناب شات بهذه الصورة الشائعة، سنقوم بذكر بعض منها كما يلي:

١-السهولة في الاستخدام، فلا يحتاج إلى وقت كثير لمعرفة كيفية استخدامه، فيمكنك تعلم كيفية استخدامه، وأكثر مميزاته في وقت قصير.

٢-السرعة في التواصل الدائم بين الأصدقاء حيث يمكنك بواسطة(snap- scores) إرسال الصور و مقاطع فيديو القصيرة (١٠ ثوانى) إلى أصدقائك ومشاركة أفراحك معهم، ويتم حذفها تلقائياً بعد المشاهدة.

٣-ويمكنك مشاركة صور و فيديوهات في قصتك (stories) ويتم حذفه تلقائياً بعد ٢٤ ساعة.

٤-الخريطة(the map) لإظهار الموقع الجغرافي للمستخدم على الخريطة.

٥-الذاكرة(memories) يمكن الإستفادة منها لحفظ الوسائط(صور فيدو ، منشورات و الذكريات) في ذاكرة السناب.

٦-يحتوي على أقل عدد من الإعلانات التطفلية المزعجة التي هي مصدر إزعاج كبير في بقية تطبيقات (social media).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٧-الزيادة في الأمانة و الخصوصية، يتميز سناب شات بالأمانة و الخصوية العالية، فيمكنك التحكم بالأشخاص الذين تسمح لهم بمشاهدة منشوراتك، وكذلك التحكم بالمدة الزمنية لعرض منشوراتك، فيحذف بعد المشاهدة خلال ثوان، وكذلك الدردشات(chat) التي تجري بين المستخدمين يحذف مباشرةً بعد الإنتهاء منها، وذلك يساعد في الحفاظ على الخصوصية والزيادة في الأمانة.

٨-معرفة الأشخاص الذين شاهدوا منشوراتك، وتعرف أيضا إذا قام أحدهم بحفظ منشورك، أو إذا أرسله إلى شخص أخر ، وحتى إذا أخذ لقطة الشاشة منه، وذلك يساعدك في معرفة إذا قام أحد بسرقة منشوراتك دون إذن.

المطلب الخامس:

أسباب إباحة استخدام سناب شات(snapchat) من الناحية الشرعية.

من أشهر القواعد الأصولية التي إستنبطها الأصوليون من الأدلة الشرعية(الكتاب و السنة)هي قاعدة (الأصل في الأشياء الإباحة).(السيوطي، ١٩٨٣م،١١٤) وهي أحد أقسام (الإستصحاب-وهي بقاء ماكان على ماكان حتى يثبت خلافه-).(إبن العربي،١٩٩٩م،١٣٠) فهي قاعدة كلية تندرج تحتها جزئيات كثيرة، فأي أمر مستجد لم يرد بشأنه نص فالأصل فيه الإباحة حتى يثبت خلاف ذلك، بأن يرد بشأنه نص على حكمه، أو على أساس ما يؤول إليه من المصالح و المفاسد جلباً و دفعا، فنحكم عليه بما يتوافق مع المقاصد الكلية التي راعها الشارع في تشريع الأحكام.

السناب شات(snap chat) كأحد تطبيقات التواصل الاجتماعي (social media) لايوجد نص شرعي يدل على الأمر به أو النهي عنه بذاته حتى نأخذ به، يبقى أن ننظر إليه من جهة ما يتوصل إليه من مصالح و مفاسد، وهو مشتمل عليهما حسب كيفية استخدامه و غرض المستخدم، وما اجتمع فيه المصالح والمفاسد لايخلو من ثلاث حالات:

الأولى : أن يكون نفعه أرجح من ضرره.

والثانية: أن يكون ضرره أرجح من نفعه.

والثالثة: أن يتساوى الأمران.

ففي حالتي الثانية و الثالثة يجب منعه لقوله عليه الصلاة السلام: ((لاضرر و لاضرار)).(إبن ماجة،٢٠٠٩م، ر٢٣٤٠). وهذا الحديث بحد ذاته يعتبر قاعدة، والمقرر عند الأصوليين (أن درء المفاسد مقدم على جلب المنافع).(الشاطبي،١٩٩٧م،٤٤٦/٦)، أمما في الحالة الأولى حيث كان النفع أرجح من الضرر، الأصل جوازه لأن المقرر عند العلماء (أن ما حرم للذريعة يباح للمصلحة الراجحة).(إبن القيم الجوزية،١٩٩١م،١٠٨/٢. والزحيلي محمد،٢٠٠٦م، ٧٧٥/٢).

واستخدامات الناس للسناب شات لايخلو ممايلى:

١-من الناس من يستخدمه كوسيلة للأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، و نشر العلم ، والدعوة لدين الله تعالى ، وهذا أمر محمود ومأمور به شرعاً حيث قال تعالى: {وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ}[آل عمران: ١٠٤]. وقال أيضاً:{كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ} [آل عمران: ١١٠].

٢-ومنهم من يتخذه كوسيلة لتقوية و توسعة دائرة العلاقات الاجتماعية وإيصال الأرحام، فقد بينّا حكم هذا من قبل في المطلب الأول من هذا المبحث].

٣-ومنهم من يستخدمه كوسيلة للتسلية والمرح، ونحوها من الأمور المباحة، فهو جائز إن أمن من الوقوع في الفتنة.

٤-ومنهم من يتخذه كوسيلة للفساد و ذريعةً إلى المحرمات، والأفعال الإجرامية، وتشويه سمعة الناس، والأمر بالمنكر والنهي عن المعروف، وهذا منهي عنه حيث قال الله تعالى :{ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنْجَيْنَا الَّذِينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّوءِ وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَئِيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ}[الأعراف: ١٦٥]. ولابد من تغيير المنكر حتى لاتعمل الفواحش في المجتمع لأن تغيير المنكر من الأوامر الإلهية والنبوية كما

قال النبي صلى الله عليه وسلم: ((إن الناس إذا رأوا المنكر و لايغيرونه أوشك أن يعمهم الله بعقابه)).(أحمد بن حنبل، ٢٠٠١م، ر٣٠).
ونرجح بأن سناب شات إذاكان استخدامه حسب ضوابط الشريعة و قواعدها المقررة، لجلب المنفعة أو دفع المفسدة ، أو أمور مباحة فهي من أسباب إباحته شرعاً ، ويجوز استخدامه، ونأتي بالبحث والدراسة عن هذه المسألة في المبحث الثاني.

المبحث الثاني

استخدام سناب شات بين سد الذريعة وفتحها

في هذا المبحث نتحدث عن مسالة سناب شات من حيث سدها أو فتحها بالإضافة إلى الآثار المتعلقة بها سواء أقلنا بفتحها مطلقاً أم بسدها مطلقاً أم بإباحتها حسب ضوابط شرعية في كيفية استخدام سناب شات وكيفية التعامل مع هذا النوع من الوسائل التكنلوجية،وذلك في مطلبين:

المطلب الأول:

سناب شات والنظرة الموجبة لسدها وفتحها

مسألة التعامل مع السوشيال ميديا من حيث الحكم عليه فقهيا وشرعيا تعد من القضايا والنوازل المعاصرة وخاصة مايتعلق باستخدام هذه الوسائل كوسيلة شخصية وفردية أو اجتماعية ومنها استخدام سناب شات، لذا الحكم عليه شرعيا بالتحريم والتحليل- مطلقاً أو نسبياً- من حيث استخدامه يحتاج إلى تريث ودقة وفهم عميق للموضوع وتأصيل شرعي له سواء بالحرمة أو الحل، حيث أن هذه الوسائل صارت مستخدمة بشكل واسع ونطاق عالمي، ودخلت في كل بيت ولايمكن نفيها أو إنكارها بأية ذريعة أو حجة غير علمية، لذا يستوجب ويتطلب علينا التعامل معها من جميع جوانبها، حتى نصل إلى القول الراجح أو المسلَم في الموضوع، وقد لانجد من الجانب الشرعي في هذه النازلة دليلا صريحا وصحيحا يثلج به الصدر ويرد على شبهات الآخرين، لذا يتطلب أن نأخذ بأدلة أخرى ومنها سد الذريعة وفتحها كدليل من الأدلة الشرعية في المسألة.
وكان لابد أولاً أن ننظر إلى هذه المسألة كأنها أداة أو آلة أو وسيلة خدمية إنسانية، هل هي من حيث الأصل حرام أم حلال؟ هذا من جانب ومن جانب آخر ننظر إلى المسألة باعتبار المآل والمقاصد من استخدامها ومايترتب عليها من آثار جانبية والتي فيها مضرة أو مفسدة في المجتمع:

أولا: وجود البرنامج والآلة من حيث الأصل:

نقول بناءاً على أن الأصل في الأشياء التي لم يأتِ نص صريـح أو دليل من الكتاب والسنة بتحريمها على أن هذا الشيء استخدامه كأداة أو وسيلة خدمية هي في الأصل جائز ومباح، وذلك استناداً إلى أدلة منها قوله تعالى﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَافِي الْأَرْضِ جَمِيعًا﴾[البقرة:٢٩] وقوله تعالى﴿قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ﴾ [الأعراف:٣٢] وقال تعالى﴿قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً﴾ [الأنعام: ١٤٥]، وكذلك ماورد عن النبي(ﷺ)قوله{مَا أَحَلَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ فَهُوَ حَلَالٌ، وَمَا حَرَّمَ فَهُوَ حَرَامٌ، وَمَا سَكَتَ عَنْهُ فَهُوَ عَافِيَةٌ، فَاقْبَلُوا مِنَ اللهِ الْعَافِيَةَ، فَإِنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُنْ نَسِيًّا»ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ{وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا}[مريم: ٦٤]} (الحاكم، ١٩٩٠م،ر٣٤١٩. ٢/ ٤٠٦)، وقوله(ﷺ){الحَلَالُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ، وَالحَرَامُ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ، وَمَا سَكَتَ عَنْهُ فَهُوَ مِمَّا عَفَا عَنْهُ} (الترمذي.١٩٧٥م.ر١٧٢٦. ٤/ ٢٢٠)، وكذلك بناءاً على القاعدة الشرعية (الْأَصْلُ فِي الْأَشْيَاءِ الْإِبَاحَةُ حَتَّى يَدُلَّ الدَّلِيلُ عَلَى عَدَمِ الْإِبَاحَةِ أو التَّحْرِيم) (السيوطي،١٩٨٣م،٦٠، وابن نجيم،١٩٩٩م).
بناءاً على ماسبق نقول أن وجود برنامج إلكتروني وإعلامي أو خدمة انسانية إلكترونية من حيث الأصل مباح وجائز، ولكن نأتي بعد ذلك إلى كيفية التعامل واستخدام هذا البرنامج والآلة الإلكترونية واستخدامه في السوشيال ميديا.
ثانياً: سوشيال ميديا من حيث طريقة استخدامه (سناب شات أنموذجا):

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

عندما نتحدث عن استخدام الوسائل المتعلقة بالإعلام والسوشيال ميديا نقصد منها كيفية استخدام واستعمال هذه البرامج من قبل الأشخاص في شؤونهم اليومية الترفيهية والتجارية والإعلامية وغيرها من الاستخدامات، فكل شخص له هواية أو غاية من استخدام سناب شات، وعليه لابد من معرفة استخدام هذا البرنامج من حيث الوسيلة هل هو مقصود لغيره أم لذاته أم أنه يفضي إلى فعل محرم أو إلى موجب للمنع، أم أن استخدامه ممنوع لأنه يؤدي إلى مفسدة خطيرة على الفرد نفسه والآخرين والمجتمع، ولمعرفة هذه المسائل والقول بسد ومنع استخدام سناب شات لابد أن نعرف هل استخدامه من قبل الأشخاص مفض إلى:

١-الفساد قطعا، وبالتالي يؤدي إلى الضرر والفساد في الدين والعقل والعرض وهلاك النفس والمال.

٢-أن فساد استخدامه من باب غلبة الظن.

٣- فساده كثير ولكن لايبلغ مبلغ الظن الغالب.

٤-أن إفضائه إلى الفساد نادر وقليل ويمكن التغلب على هذه المفسدة ودرءها وجلب المصلحة الفردية أو المجتمعية من استخدامها. (ينظر:الشاطبي،١٩٩٧م،٥٣-٥٥)

فاستخدام سناب شات لايخرج عن كونه وسيلة مفضية إلى الفساد أو عدمه بحسب استخدامه من قبل الأشخاص أو المنظمات أو المجتمع، فقد نرى أنه يستخدم هذا البرنامج بشكل واسع ولايمكن إنكاره أو نفيه لذا لابد من التعامل معه بدراية وحكمة وروية وأن لانصطدم معه، بل لابد من معرفة الحكم الشرعي له ولكيفية استخدامه، ولذلك فإن الحكم الشرعي لهذا البرنامج متعلق بكيفية استخدامه فيأخذ حكم استخدامه حكم المقصود من الفعل، مثلا إن كان القصد من استعمال سناب شات للدين والدعوة إلى الله والانتصارلدين الله والتذكير بشعائره فهو مطلوب حيث قال تعالى: ﴿ذَلِكَ وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾[الحج:٣٢] ،من دون إثارة الفتنة وإغاظة المشركين والكفار وعدم سبّ آلهة المشركين كما يقول سبحانه تعالى﴿وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ﴾[الأنعام:١٠٨]، وكذلك إن لم يؤد إلى إهدار الوقت، و إضاعة الصلاة في وقتها وغير ذلك من التصرفات والمعاملات والعبادات الصحيحة، فإن حكم هذه الوسيلة في هذه المسائل وماشابهها تأخذ حكم قصدها من استخدام البرنامج.

وبخلاف ماذكر نرى أنه إن كان المقصود من استخدام سناب شات من قبل المستخدمين الإفضاء إلى المحظور والممنوع وذلك كوسيلة مبررة لفعل المحظورات سواء بطريقة مباشرة أم غير مباشرة، وسواء أكان الفعل المحظور من قبل الفاعل والمستخدم أم من قبل المستقبِل للمحظورات والممنوعات والناظر إليها، فهنا لابد من درء المفسدة الناتجة عنها ومنع الفعل المحظور وجلب المصلحة الراجحة.

ففي هذه الحالة إذا أردنا القول بسد استخدام سناب شات لابد أن ننظر إلى الأسباب الموجبة لسدها بناءاً على أن هذه الوسيلة تستخدم من قبل المستخدم لأغراض غير شرعية وبالتالي تؤدي إلى المحظورات والممنوعات شرعا، لذا سداً للذريعة نقول بمنع استخدامه وعدم جواز التعامل به، ويقول الشاطبي(وبحسب عظم المفسدة في الممنوع يكون اتساع المنع في الذريعة وشدته)(الشاطبي،الاعتصام،٢٠٠٨م،١٨٤/١).

واستنادا إلى مابيناه سابقاً في مسألة استخدام سناب شات نقول في سدها:

١-سد استخدام سناب شات مطلقاً: إن كان استخدامه أدى إلى الفساد والضرر قطعا وخاصة فساد الضروريات الخمسة -الدين ،النفس ،العقل ،العرض ،المال- بأن أثر -مثلا-على الدين كالعبادات والواجبات وترك المنهيات والمحرمات سلباً فيجب سده و عدم استخدامه مطلقا حتى لايقع الشخص في مفاسد وأضرار أخرى، ويؤثر على الإيمان وعقيدة المسلم، وسلوكياته وقيمه العليا وحياته وعرضه وماله، وذلك بمتابعة ومشاهدة غير المسلمين حتى يكون تابعا له في سلوكياته اليومية من أكل وشرب ولبس وخروج و محادثة... حتى يحزن لحزنه ويفرح بفرحه، حتى متابعته في مسائل الحرية المطلقة واستقلال التام في البيت والتعامل الغير الشرعي والبعيد عن القيم الشرعية والانسانية، وهذه فتنة عظيمة في المجتمع ،فلابد من سده ومنعه، وفي ذلك يقول القرافي(قِسْمٌ أَجْمَعَتْ الْأُمَّةُ عَلَى سَدِّهِ وَمَنْعِهِ وَحَسْمِهِ كَحَفْرِ الْآبَارِ فِي طُرُقِ الْمُسْلِمِينَ فَإِنَّهُ وَسِيلَةٌ إلَى إهْلَاكِهِمْ وَكَذَلِكَ إلْقَاءُ السُّمِّ فِي أَطْعِمَتِهِمْ وَسَبُّ الْأَصْنَامِ عِنْدَ مَنْ يُعْلَمُ مِنْ حَالِهِ أَنَّهُ يَسُبُّ اللَّهَ تَعَالَى عِنْدَ سَبِّهَا)(القرافي،٣٢/٢)، فكل استخدام لوسيلة أدت إلى الفساد والضرر وهلاك المقاصد الضرورية، وخاصة ما يتعلق باستخدام

سناب شات والذي يؤدي كثرة استعماله واستخدامه إلى الضرر وفساد العرض و إضاعة المال وقد يؤدي سوء استخدامه إلى هلاك النفس وإضاعة العبادات والواجبات الدينية ونفائس أعمارنا، أمر مردود شرعاً و يجب سده.

٢- إن كان فساد استخدام سناب شات من باب غلبة الظن لابد من سده: نقصد من هذا أن الظن إذا غلب ورجح طرفه تحقق إعماله،وتبنى عليه الأحكام الشرعية العملية، -والمراد من الظن الغالب هوإدراك الطرف الراجح مع طرح مقابله وهو الوهم، والظن: هو الاعتقاد الراجح مع احتمال النقيض. والظن الغالب أقوى من مجرد الظن-(الزحيلي،٢٠٠٦م،٢/ ٨٦٥, وينظر:أبوالبقاء الحنفي،٥٩٣). والظن الغالب هو الذي تسكن إليه النفس، ويطمئن به القلب(المقري ،١/ ٢٩١)، وكذلك تعد الظن الغالب في الأحكام الشرعية حجة شرعية كالقطع ويجب العمل به، ويقول ابن أمير الحاج(وَذَلِكَ الْإِجْمَاعُ) الْقَطْعِيُّ عَلَى وُجُوبِ الْعَمَلِ بِالظَّنِّ)، ويقول الزحيلي(وغالب الظن عند الفقهاء ملحق باليقين، وتبنى عليه الأحكام العملية، ويجب العمل به باتفاق إذا لم يوجد دليل قاطع من النصوص، ولامعارض له أرجح منه)(٢٠٠٦م،٨٦٥).

وبناءاً عليه -ومن باب غلبة الظن -فإن استخدام سناب شات كوسيلة من وسائل التكنلوجيا الحديثة تعد فساداً و ضرراً كبيراً على الفرد والمجتمع إن أُسيءَ استخدامه من قبل الأفراد والمجتمع، ويصبح هذا الاستخدام في أغلب الظن لنشر الفواحش و المفاسد والفجور من قبل الأشخاص المستخدمين، أو يستعمل من قبل المستقبلين سواءٌ قصدا أو بغير قصد للضرر بالآخرين والمستخدمين أو لتهديد نفوسهم وأعراضهم، وإذا تحقق الغالب في الشيء حكم على الشيء بالمفسدة أو المصلحة، ولكن في هذه الحالة التي نحن بصددها تعد مفسدة راجحة، حيث تستخدم للفساد أو النظر إلى الأشياء المحرمة وسماعها أو الدعوة إليها،أو الانزلاق في متاهات ومحرمات وقيل وقال قد لاتحمد عقباه، وفي ذلك يقول النبي(ﷺ){ إن الله كره لكم ثلاثا: قيل وقال ، وكثرة السؤال، وإضاعة المال}(البخاري،١٩٨٧م،ر١٤٠٧، ٢ / ٥٣٧)، وكذلك تحدث النبي(ﷺ)عن مسألتين في غاية الأهمية وأن كثير من الناس منهما غافلون ألا وهما الصحة والفراغ إذ يقول النبي (ﷺ) { نعمتان مغبون فيهما كثير من الناس: الصحة، والفراغ}(البخاري، ١٩٨٧ ،ر(٦٠٤٩)،٥/٢٣٥٧).

وكذلك نرى أن العلماء قد اكتفوا بالظن الغالب كأصل في الأحكام الشرعية وأجازوا العمل به، في ذلك يقول الزركشي :(مَسْأَلَةٌ الظَّنُّ طَرِيقُ الْحُكْمِ]وَهُوَ طَرِيقٌ لِلْحُكْمِ إذَا كَانَ عَنْ أَمَارَةٍ، وَلِهَذَا وَجَبَ الْعَمَلُ بِخَبَرِ الْوَاحِدِ، وَبِشَهَادَةِ الشَّاهِدَيْنِ، وَخَبَرِ الْمُقَوِّمِينَ)(١٩٩٤م، ١/ ١٠٤)، وكذلك ويقول ابن تيمية: (هَذِهِ الذَّرَائِعُ إذَا كَانَتْ تُفْضِي إلَى الْمُحَرَّمِ غَالِبًا فَإِنَّهُ يُحَرِّمُهَا مُطْلَقًا)(١٦٨٧م، ٦ /١٧٣).

٣- إن كان استخدام سناب شات فساده كثير ولكن لايبلغ مبلغ الظن الغالب: قلنا أن الظن الغالب يجوز العمل به كأصل في الأحكام الشرعية، ولكن هذه الحالة تختلف عن سابقتها حيث أن هناك فساد كثير دون بلوغ اليقين والقطع والظن الغالب، ولكن إفضاؤه إلى المفسدة كثيراً لا غالباً ولا نادراً (الشاطبي،١٩٩٧، ٣ / ٥٤، ٧٧)، فالمفسدة في هذه الحالة أرجح من مصلحته، فاستخدام سناب شات كوسيلة اتصالية استعمالها تؤدي إلى مفسدة كبيرة وهذه كثيرة الوقوع قصدا من قبل المستخدمين، واعتبر هذه الكثرة أصلاً في الحكم عليه بسد استخدام سناب شات ومنعه، يقول الشاطبي:(أَنَّ مَالِكًا اعْتَبَرَهُ-مَا يَكُونُ أَدَاؤُهُ إِلَى الْمَفْسَدَةِ كَثِيرًا لَا غَالِبًا وَلَا نَادِرًا- فِي سَدِّ الذَّرَائِعِ بِنَاءً عَلَى كَثْرَةِ الْقَصْدِ وُقُوعًا، وَذَلِكَ أَنَّ الْقَصْدَ لَا يَنْضَبِطُ فِي نَفْسِهِ لِأَنَّهُ مِنَ الْأُمُورِ الْبَاطِنَةِ، لَكِنْ لَهُ مَجَالٌ هُنَا وَهُوَ كَثْرَةُ الوقوع فِي الْوُجُودِ أَوْ هُوَ مَظِنَّةُ ذَلِكَ)(المصدر السابق،٣ / ٧٨)، ونرى أن لهذا القول أصل في الآثار حيث ورد أن إمرأة أتت عائشة فسألتها فَقَالَتْ لَهَا: {يَا أُمَّ الْمُؤْمِنِينَ أَكُنْتِ تَعْرِفِينَ زَيْدَ بْنَ أَرْقَمَ؟ قَالَتْ: نَعَمْ , قَالَتْ: فَإِنِّي بِعْتُهُ جَارِيَةً إِلَى عَطَائِهِ بِثَمَانِمِائَةٍ نَسِيئَةً وَإِنَّهُ أَرَادَ بَيْعَهَا فَاشْتَرَيْتُهَا مِنْهُ بِسِتِّمِائَةٍ نَقْدًا , فَقَالَتْ لَهَا: " بِئْسَ مَا اشْتَرَيْتِ وَبِئْسَ مَا اشْتَرَى أَبْلِغِي زَيْدًا أَنَّهُ قَدْ أَبْطَلَ جِهَادَهُ مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنْ لَمْ يَتُبْ} (البيهقي،٢٠٠٣م،ر(١٠٧٩٩)،٥ / ٥٤٠). في الحديث دلالة على أن القصد كان معتبرا في هذا النوع من البيع وهذه الحالة هي كثيرة الوقوع (الشوكاني،١٩٩٣م، ٥ /٢٤٤)، وبالنظر إلى القصد من استخدام سناب شات، إن كان القصد منه وهو الكثير استعماله في المفسدة ولم تتضمن مصلحة راجحة وأفضى إلى المحرمات وجعله الناس ذريعة إلى الاختلاط والمنهيات .

وبناءاً على ماسبق نرى أنه مع رجحان جانب المفسدة والمضرة في هذه الحالة وحسما لموضوع الفساد الواقع في استخدام سناب شات،

نقول بمنعه وسده وعدم جواز استخدامه، وكذلك جاء في كتاب "تيسير علم أصول الفقه" دعما لما قلناه مانصه: (ما يكونُ إفضاؤُهُ إلى المفسدةِ كثيرًا غالبًا، فالرُّجحانُ في جانبِ المفسدةِ فيُمنعُ منهُ(سدَّ للذَّريعةِ)وحسْمًا لمادَّةِ الفسادِ. مثالُهُ: بيعُ السِّلاحِ وقتَ وقوعِ الفتنةِ بين المسلمينَ بِقتالِ بعضِهِمْ بعضًا، وإجارةُ العقارِ لمن عُلمَ أنَّه يتَّخِذُهُ لمعصيةِ اللهِ)(الجديع، ١٩٩٧م ، ٢٠٥)، وهذه الحالة من الحالات التي دفع المضرة أو لى من جلب المصلحة فيها.

٤- إن كان استخدام سناب شات تفضي إلى المفسدة نادرا وقليلا: ويمكن التغلب على هذه المفسدة ودرءها، وجلب المصلحة الفردية أو المجتمعية من استخدامه، أي أن تكون المصلحة المرجوة من استخدامه هي الراجحة ومفسدته مرجوحة، فعندئذ الحكم بالإباحة ثابت له بناء على أن الأصل في الأشياء الإباحة، كالنظر إلى المخطوبة والمشهود عليها، وزراعة العنب، فلا تمنع هذه الأفعال بحجة ماقد يترتب عليها من مفاسد، لأن مفسدتها مغمورة في مصلحتها الراجحة.(الزيدان، ١٩٨٧م ،٢٤٥-٢٤٦).

وقد ذكر الشاطبي في قسم مقاصد المكلف من حيث جلب المصلحة ودرء المفسدة مسألة متعلقة بالموضوع حيث ذكر الأعمال المؤدية إلى المفسدة النادرة قوله:(وَهُوَ مَا يَكُونُ أَدَاؤُهُ إِلَى الْمَفْسَدَةِ نَادِرًا؛ فَهُوَ عَلَى أَصْلِهِ مِنَ الْإِذْنِ)، وذكر ضابطا في مسألة المصلحة والمفسدة إن كان جانب المصلحة راجحا بقوله:(أَنَّ الْمَصْلَحَةَ إِذَا كَانَتْ غَالِبَةً؛ فَلَا اعْتِبَارَ بِالنُّدُورِ فِي انْخِرَامِهَا) ، حيث يرى أنه لاتوجد مصلحة محضة أو مفسدة محضة في الجملة بقوله:(إِذْ لَا تُوجَدُ فِي الْعَادَةِ مَصْلَحَةٌ عَرِيَّةٌ عَنِ الْمَفْسَدَةِ جُمْلَةً؛ إِلَّا أَنَّ الشَّارِعَ إِنَّمَا اعْتَبَرَ فِي مَجَارِي الشَّرْعِ غَلَبَةَ الْمَصْلَحَةِ، وَلَمْ يَعْتَبِرْ نَدُورَ الْمَفْسَدَةِ إِجْرَاءً لِلشَّرْعِيَّاتِ مَجْرَى الْعَادِيَّاتِ فِي الْوُجُودِ، وَلَا يُعَدُّ هُنَا قَصْدُ الْقَاصِدِ إِلَى جَلْبِ الْمَصْلَحَةِ أَوْ دَفْعِ الْمَفْسَدَةِ -مَعَ مَعْرِفَتِهِ بِنُدُورِ الْمَضَرَّةِ عَنْ ذَلِكَ- تَقْصِيرًا فِي النَّظَرِ، وَلَاقَصْدًا إِلَى وُقُوعِ الضَّرَرِ، فَالْعَمَلُ إِذًا بَاقٍ عَلَى أَصْلِ الْمَشْرُوعِيَّةِ). (الشاطبي، ١٩٩٧ م، ٣ / ٧٤)، ولهذا نقول أن استخدام سناب شات في هذه الحالة مباح على إباحته الأصلية ، لأن المصلحة غالبة ولااعتبار بالمفسدة والمضرة النادرة إذا اختلطت بالأصل الثابت، فلا يمنع ولايسد تذرعا وظنا بأن من الناس من يستخدمها في المنهيات والمكروهات، ففي هذه الحالة نقوم بمقايسة المصالح والمفاسد في استخدام سناب شات، فإن كان جانب المصلحة راجحا على جانب المفسدة قلنا بالأصل وهو إباحة استعماله فلا تسد بدعوى سد الذريعة.

وقد أورد الزحيلي في الباب بيانا للموضوع و أمثلة عليها بقوله:(كحفر البئر بموضع لا يؤدي غالبا إلى وقوع أحد فيه، وبيع الأغذية التي غالبها ألا تضر أحدًا، وهذا مباح باق على أصله من الإذن فيه؛ لأن الشارع أناط الأحكام بغلبة المصلحة، ولم يعتبر ندور المفسدة، إذ ليس في الأشياء خير محض، ولا شر محض، ولا توجد في العادة مصلحة خالية في الجملة عن المفسدة)(١٩٩٥م، ٩ /١٣٠٣).

وقد استدل العلماء لبقاء الحكم الأصلي بعدة أدلة ذكرها (د.الزيدان في كتابه الوجيز في أصول الفقه) بقوله:(وعلى هذا دل اتجاه تشريع الأحكام، ولا خلاف فيه بين العلماء. فالشارع قَبِلَ خبر المرأة في انقضاء عدتها أو عدم انقضائها، مع احتمال عدم صدقها، وشرع القضاء بالشهادة مع احتمال كذب الشهود، وقبل خبر الواحد العدل مع احتمال عدم ضبطه، ولكن لما كانت هذه الاحتمالات مرجوحة لم يلتفت الشارع إليها ولم يعتد بها).(الزيدان، ١٩٨٧م ،٢٤٦).

ولكن مع هذا لابد أن نكون حذرين في مسألة سد الذريعة وفتحها بحجة الفساد أو المصلحة كذلك لا نوسع دائرة سد الذريعة فنقوم بتحريم مسائل كثيرة تحت ذريعة سد الذريعة وخاصة في مسائل قد وردت فيها نصوص وأدلة كثيرة صريحة وصحيحة في جوازها وفي ذلك يقول د.القرداغي:(لاينبغي التوسع في دائرة سد الذرائع، وإنما يجب تقييده بمايفضي إلى محرم على سبيل الحقيقة، وليس الشك أو الوهم)(٢٠١٠، ١/ ١٩٢).

المطلب الثاني:

الآثار الفقهية المترتبة على فتح وسد سناب شات

ساهم التطور الصناعي والتكنلوجي الكبير والمذهل في تغيير حياتنا ونمط عيشنا وخاصة لدى الشباب الشغوف والمتعلق باستخدام التواصل الاجتماعي، وفي السنوات الأخيرة ظهر برنامج التواصل الاجتماعي جديدة والذي هو أكثر تطبيقا في الحياة اليومية وكثر استخدامه وتسارع الناس في استعماله و استخدامه سواء لكسب المال أو الشهرة أو لإضاعة الوقت أو لإيصال موضوعات هادفة أو لانتشار الدعوة الاسلامية أو الخطب الدينية أو غير ذلك. ونرى أن الناس وخاصة الشباب منهم في الوقت الحاضر يواجهون تغييرات سياسية واقتصادية واجتماعية وثقافية ولكل هذه التغييرات آثار إيجابية وسلبية على حياتهم وتكوين شخصيتهم كفرد سليم ونافع في المجتمع، ونرى أن كل هذه التغييرات في متناول يد الشباب في مواقع التواصل الاجتماعي بكثرة وسهولة، وكان لابد من بيان حال الفرد من هذه الوسائل وتطبيقات التواصل الاجتماعي وخاصة الفرد المسلم الملتزم بدين الله سبحانه حتى لايقع في بوتقة الغدر والخيانة والحيل والشبهات والشهوات من قبل البعض الذين يديرون هذه المواقع المستهدفة وحتى يتميز الخبيث من الطيب وكيفية استخدامها من منعها وسدها.

لذا نقول أن من المسائل المهمة والمتعلقة بمنع سناب شات أو فتحه هي مسألة الآثار المترتبة عليها، حيث أثبت بالأدلة و التجربة والواقع أن استخدام هذا البرنامج سواء قلنا بفتحه أو منعه له آثار جانبية إيجابية أو سلبية، لابد للفرد المسلم من محاكاتها والتعامل معها على حذر وبصيرة وبدقة علمية وشرعية، وفي هذا المطلب نقوم ببيان الآثار المتعلقة باستخدام سناب شات، ومع هذا نرى أن لاستخدام سناب شات آثار اجتماعية وثقافية وفكرية واقتصادية ولكن لكل هذه الآثار اختصاصها وجوانبها المحددة والعلمية، لذا نحن نقتصر على الجانب الشرعي في هذه المسألة مع ذكر بعض هذه الجوانب السابقة الذكر على وجه الاستدلال والنتائج المأخوذة منها.

الآثار الشرعية:

عند الدراسة عن أي مسألة وقضية انسانية أو البحث عن مشكلة انسانية لايمكن تصور هذه القضية دون ذكر الجانب الشرعي، بحيث لايمكن عزل الفرد المسلم من الجانب الشرعي إذ لابد للمسلم:

١- الإلتزام والاستشعار بالمراقبة الإلهية: بأن تكون مسيرة حياته وعيشه ومعاملاته وتصوراته للحياة والدنيا على هدي الشريعة وأحكامها وأن لايترك مجالاً لعدم تطبيق هذه الأحكام، وقد نبهنا الله سبحانه لهذه القضية المهمة بقوله: ﴿فَلَا وَرَبِّكَ لَايُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ [النساء:٦٥]، لذا لابد من التمسك بالشريعة الغراء حتى تكون آثار الالتزام بمقتضى أحكام الشريعة وأن لايكون لنا حظا نفسياً مغايرا لما أمر الله سبحانه بتطبيقه إذ يقول سبحانه: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا﴾ [الأحزاب:٣٦]فالالتزام والتسليم للأحكام الشرعية لايعد نقصا ولاعيبا ولا امتهانا للعقل ولاانتقاصا من كرامة الانسان وشخصيته، وكذلك نرى أن النبي(ﷺ) حذر أمته من استغلال غياب الالتزام و الرقابة الإلهية في ارتكاب المحارم، فعن ثَوْبَانَ، عَنْ النَّبِيِّ(ﷺ) أَنَّهُ قَالَ:{لَأَعْلَمَنَّ أَقْوَامًا مِنْ أُمَّتِي يَأْتُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِحَسَنَاتٍ أَمْثَالِ جِبَالِ تِهَامَةَ بِيضًا،فَيَجْعَلُهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ هَبَاءً مَنْثُورًا" قَالَ ثَوْبَانُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، صِفْهُمْ لَنَا، جَلِّهِمْ لَنَا، أَنْ لَا نَكُونَ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَا نَعْلَمُ. قَالَ: "أَمَا إِنَّهُمْ إِخْوَانُكُمْ، وَمِنْ جِلْدَتِكُمْ، وَيَأْخُذُونَ مِنَ اللَّيْلِ كَمَا تَأْخُذُونَ، وَلَكِنَّهُمْ أَقْوَامٌ إِذَا خَلَوْا بِمَحَارِمِ اللَّهِ انْتَهَكُوهَا}.(ابن ماجه، ٢٠٠٩م،ر(٤٢٤٥)،٥ / ٣١٧).

٢- الإسلام لم يحرم إلاّ الخبائث والمضار وأنه أباح الطيبات والمنافع: إنّ من يتأمل تعاليم الإسلام و أحكامه يرى أنها تدعو إلى التمسك بالحلال والطيبات والنظافة والطهارة و الصحة وكل ما فيه منفعة محضة ومصلحة عامة للبشرية سواء أكان مادية أو معنوية، قال الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُواْ مِمَّا فِي الأَرْضِ حَلاَلاً طَيِّباً﴾ [البقرة:١٦٨] وقوله تعالى: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الأَرْضِ جَمِيعاً﴾ [البقرة:٢٩]،

وورد في الحديث عَنْ سَلْمَانَ الْفَارِسِيِّ، قَالَ:سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ (ﷺ)عَنْ السَّمْنِ وَالْجُبْنِ وَالْفِرَاءِ، قَالَ: ((الْحَلَالُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ، وَالْحَرَامُ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ، وَمَا سَكَتَ عَنْهُ فَهُوَ مِمَّا عَفَا عَنْهُ)).(ابن ماجه، ٢٠٠٩م،ر(٣٣٦٧)،٤/ ٤٥٩)، وأنه حرّم الخبائث والمفاسد و المضار والفواحش وكل مافيه ضرر ومفسدة للإنسان والمجتمع سواء أكان مادية أو معنوية،يقول سبحانه: ﴿قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ [الأنعام:١٥١] وقوله سبحانه﴿قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [الأعراف:٣٣]. واخيرا أن الله سبحانه وتعالى جعل قضية التحليل والتحريم للإنسانية لعلة سواءاً أكان ظاهرة أم باطنة ، ترجع هذه إلى المصلحة المحضة لهم فهو أعلم منّا بنا لذا لابد من الإطاعة والتمسك بما أحله وما حرّمه وإلاّ خالفنا أوامر الله ونواهيه وخرجنا من طاعته.

يقول القرداغي:(إذا تتبعنا آيات الأحكام الكريمة، وأحاديثها الشريفة، ومنهج السلف الصالح، توصلنا إلى أن الإسلام لم يحرم إلا الخبائث، والظلم، والإثم، والمفاسد،والشرور، والمضار، والضرار،وأنه قد أباح الطّيبات والمنافع والخير)(٢٠١٠م ،١٩٣)

والذي نقصده في هذا الموضوع هو أن المستخدم لبرنامج سناب شات أو المستقبل له يترتب على سلوكه وتصرفاته القولية والفعلية سواء في ذلك النافعة والضارة المسؤولية والتبعات الشرعية وأحكامها. وبناءاً عليه نقول أن من أهم الآثار الشرعية للذريعة معرفة الأحكام المتعلقة بها وبمقاصدها ومآلها إذ هي وسيلة لتحقيق الغايات والأسرار والحكم من النصوص كما يقول القرافي في "الفروق"مانصه:(اعْلَمْ أَنَّ الذَّرِيعَةَ كَمَا يَجِبُ سَدُّهَا يَجِبُ فَتْحُهَا وَتُكْرَهُ وَتُنْدَبُ وَتُبَاحُ، فَإِنَّ الذَّرِيعَةَ هِيَ الْوَسِيلَةُ فَكَمَا أَنَّ وَسِيلَةَ الْمُحَرَّمِ مُحَرَّمَةٌ فَوَسِيلَةُ الْوَاجِبِ وَاجِبَةٌ كَالسَّعْيِ لِلْجُمُعَةِ وَالْحَجِّ، وَمَوَارِدُ الْأَحْكَامِ عَلَى قِسْمَيْنِ مَقَاصِدُ وَهِيَ الْمُتَضَمِّنَةُ لِلْمَصَالِحِ وَالْمَفَاسِدِ فِي أَنْفُسِهَا وَوَسَائِلُ وَهِيَ الطُّرُقُ الْمُفْضِيَةُ إلَيْهَا وَحُكْمُهَا حُكْمُ مَا أَفْضَت إلَيْهِ مِنْ تَحْرِيمٍ وَتَحْلِيلٍ)(٢ /٣٣).

وبما أن استخدام سناب شات في الأصل باق على أصل الإباحة حتى يدل الدليل على وجوبه أو تحريمه أو كراهته أو ندبه، فإن هذا الأصل تتأثر بالمفسدة والمضرة وعدم المصلحة المرجوة على حرمة ومنع استخدامه سداً للذريعة، بحيث إذا فاقت المفسدة والمضرة في الاستخدام على المصلحة والمنفعة حكمت بسد الذريعة ومنعها، ونعلم أن الدين الإسلامي وأحكامه عادة لايترك ولاينسى المفاسد والمضار حتى تقع على البشرية ثم يقوم بعلاجها أو يأتي بتعليمات جديدة بل احتاط الشريعة لهذه المسائل ووضع لها احتياطات وتدابير احترازية وذلك سداً للمنافذ التي تؤدي إلى المنهيات والمفاسد، إذن الشريعة تقوم على أساس الاحتياط والأخذ بالحزم والتحرز، وقد تطرق الشاطبي إلى هذه المسألة بقوله: (وَالشَّرِيعَةُ مَبْنِيَّةٌ عَلَى الِاحْتِيَاطِ وَالْأَخْذِ بِالْحَزْمِ، وَالتَّحَرُّزِ مِمَّا عَسَى أَنْ يَكُونَ طَرِيقًا إِلَى مَفْسَدَة، فَإِذَا كَانَ هَذَا مَعْلُومًا عَلَى الْجُمْلَةِ وَالتَّفْصِيلِ؛ فَلَيْسَ الْعَمَلُ عَلَيْهِ بِبِدْعٍ فِي الشَّرِيعَةِ، بَلْ هُوَ أَصْلٌ مِنْ أُصُولِهَا) (١٩٩٧م، ٣/ ٨٥).

ونلاحظ أن في استخدام سناب شات ومتعلقاته من التصوير والفلترات والفيديوهات وغيرها اتجاهين أو جانبين كوسيلة اتصال إلكتروني للتواصل الاجتماعي في المجتمع و تبنى عليهما الآثار المترتبة على استخدام هذه البرامج من تلك الجانبين، فقد يختلف الأثار الشرعية لاستخدام وكيفية التعامل مع سناب شات باختلاف كيفية استخدامه وطبيعة استعماله و مايترتب عليه من آثار صحيحة وشرعية أو غير شرعية، وعلى هذا الاستخدام تُحكم عليه وعلى آثاره بالمشروعية وعدمها أو بالقول بسد استخدام سناب شات أو فتحه:

أولاً: الآثار الإيجابية الشرعية:

كل وسيلة اتصال إلكترونية لها جوانب أو مجالات صحيحة وصالحة تجوز وتصلح الانتفاع بها وذلك بناءاً على مقاصدها ومآلها التي تنشأ عليها، فهذه الاستعمالات تستخدم للأعمال والمشروعات الحسنة والصحيحة بالإضافة إلى المآل التي تبنى عليها وهي حفظ المقاصد الشرعية من حفظ الدين والنسل والعرض والعقل وغيرها، ولاتستخدم هذه البرامج للفساد والضرر والتجسس والتحيل على الناس لأخذ دينهم وأموالهم وعرضهم،ولكن بعكس ذلك تستخدم لنشر الدين بالدعوة إليه و نشر الفيديوهات الشرعية والخطب الدينية أو مقاطع

صوتية للقرآن والأحاديث النبوية،أو تنبيهات وتحذيرات شرعية كالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وما إلى ذلك من التصرفات والسلوكيات الشرعية غير المنهية عنها.

إذ لابد من الأخذ بمبدأ المقصد الشرعي والمصلحة المرجوة من استخدام سناب شات من دفع المضرة وجلب المصلحة حتى يترتب عليه الآثار الصحيحة الشرعية، وهذا هو المبدأ الصحيح والمنهج القويم للعلماء القدامى حتى يومنا في اجتهادهم لاستنباط الأحكام الشرعية، وفي ذلك يقول الآمدي:(الْمَقْصُودُ مِنْ شَرْعِ الْحُكْمِ إِمَّا جَلْبُ مَصْلَحَةٍ أَوْ دَفْعُ مَضَرَّةٍ أَوْ مَجْمُوعُ الْأَمْرَيْنِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْعَبْدِ ; لِتَعَالِي الرَّبِّ تَعَالَى عَنِ الضَّرَرِ وَ الِانْتِفَاعِ، وَرُبَّمَا كَانَ ذَلِكَ مَقْصُودًا لِلْعَبْدِ لِأَنَّهُ مُلَائِمٌ لَهُ وَمُوَافِقٌ لِنَفْسِهِ.وَلِذَلِكَ إِذَا خُيِّرَ الْعَاقِلُ بَيْنَ وُجُودِ ذَلِكَ وَ عَدَمِهُ اخْتَارَ وُجُودَهُ عَلَى عَدَمِهِ)(١٤٠٢هـ،٣/ ٢٧١). وإذا أخذنا بهذا المبدأ في تعاملنا مع استخدام سناب شات تترتب عليه آثار دينية ودنيوية في حياة المستخدم و المستقبل، لذا بالإضافة إلى ماسبق هناك آثار أخرى لها أهمية في حياة المسلم يمكن ضبطها في النقاط الآتية:

١-إبراز الهوية الدينية وثوابتها والحفاظ عليها،وذلك بنشر الكتب والخطب وغير ذلك بأقل تكلفة وأسهل طريقة.

٢-التمسك والالتزام بالشعائر الدينية والأسرية والاجتماعية دون الإثارة والسخرية .

٣-الدعوة إلى الله بضوابطها وشروطها الشرعية دون الإفراط والتفريط فيها،والالتزام بالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر على قدر المستطاع.

٤-التمسك بالمبادىء الأساسية الدينية من السماحة والتعايش الشرعي واحترام حقوق الانسان والتفاهم الديني وقبول الرأي الآخر بضوابطها الشرعية واليسر والتبشير والهداية،وهذه تساعد على التعرف على ثقافات الشعوب والأمم الأخرى، وتكون وسيلة للنصح والدعوة معهم لهدايتهم إلى الإسلام الحنيف .

٥-التعامل والتمسك بالمنهجية الوسطية في الفقه الإسلامي و التمييز بين الحلال والحرام.

٦-حماية المستقبل والآخرين من الأقوال التافهة وغير الشرعية، بالإضافة إلى الابتعاد عن نشر الضلالات والانحرافات والشبهات في الدين وعدم إثارة الشهوات .

٧-معرفة الأحكام المتعلقة بتصرفات المستخدم من الاختلاط في غرف الدردشة والتحدث مع الأجنبي والأجنبية وإظهار المفاتن وأماكن جسم الانسان غير الائقة شرعا وعرفا .

٨- احترام الخصوصية الفردية والمجتمعية والدينية وعدم إثارة الفتن والمذهبية والتعصبية المذهبية.

٩-احترام خصوصية الانتفاع والتعامل مع بيانات ومعلومات وأفكار الآخرين،وذلك بعدم التطفل على بياناتهم وسرقة آرائهم وأفكارهم وأقوالهم.

ومن أهم الآثار الفقهية المتعلقة باستخدام سناب شات مسائل تتعلق بـ :

١-العقود المدنية والتجارية :وذلك بإجراء إمضاء العقود عن طريق سناب شات(العقد عن طريق أون لاين)،فهذه المسألة ذريعة موضوعة ظاهراً للإفضاء إلى أمر مستحب أو مندوب أو جائز كمن يريد شراء أو بيع شيءٍ عن طريق سناب شات فهذا يؤدي إلى تحقيق المصالح المرجوة للفرد والمجتمع ويحقق المقاصد الشرعية المتعلقة بحفظ المال، ففتح هذه الذريعة بشروطها وأركانها وأسبابها مشروعة وجائزة-(من الشروط الصحيحة للعقد ان يكون محل العقد سلعة موجودة وأن يتضمن حق تسليم المبيع وغير ذلك من أركان وشروط العقد. للإستزادة:مجمع الفقه الإسلامي الدولي، ١٩٩٢م ، قرار رقم (٦٣ (١ / ٧))- للأدلة الدالة على أن الأصل في الأشياء الإباحة،وقبل ذلك أباح الله تعالى البيع إذ يقول سبحانه تعالى{أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا}(البقرة:٢٧٥)، وذلك عن طريق الوسائل الشرعية والصحيحة.

ونرى أن هناك فتاوى معاصرة تجيز المعاملات الإلكترونية وإبرام العقود التجارية الشرعية لا العقود المحرمة كالقمار و المشروبات الكحولية والربا وكل سلعة أو عقد أو تجارة محظورة فهذه كلها محرمة وممنوعة.(للاستزادة: إبراهيم،حسني عبدالسميع، (٢٠١١م)،٧٧، والمسما،نوف بنت محمد.(٢٠١٦م). ٢٤٣-٢٥١،وحفيظة،مبارك(٢٠٢٢م)، ٢٩٢ -٢٩٥).

٢-الأحوال الشخصية :كالزواج و الطلاق والنفقة والوصية والميراث وغيرها:

لما كان الإسلام منهج حياة ودستور أمة،ونظاما صالحا لكل زمان ومكان ... كان من الطبيعي أن تستوعب تعاليمه وقواعده الكلية توظيف الهاتف والبرقية والتلكس والإنترنت ....لإجراء العقود(حميش،٢٠٠٤ ،١٢٠) ومنها ما يتعلق بالأحوال الشخصية،ففيها تسهيل الخطبة والزواج عن طريق سناب شات،وإبرام عقد الزواج والطلاق وذلك بالاستناد على الأدلة وشروطها الشرعية وإذا أُمن التلاعب والتدليس والغبن عندئذ نقول بجوازه، فيجوز الخطبة في برامج التواصل ولكن أن تكون المرأة خلية من نكاح أو عدة أو موانع النكاح(المسما، ٢٠١٦م،٢٥٢-٢٥٣)،وكذلك يجوز الزواج بالهاتف في مجلس العقد و بسماع شهود وباشتراط الشروط الواجب توافرها في عقد الزواج.(،الإبراهيم،١٩٨٦م ،١١٣)،و هناك فتاوى و قرارات من العلماء ومجاميع الفقه الإسلامي حول هذا الموضوع، مايأتي:

أ-في جواب على سؤال هل يصح النكاح عبر كاميرا الإنترنت؟ فالقول الظاهر في هذه المسألة : أنه يجوز عقد النكاح عن طريق الهاتف والإنترنت إذا أُمن التلاعب ، وتُحقق من شخص الزوج والولي ، وسمع الشاهدان الإيجابَ والقبول . وهذا ما أفتى به الشيخ ابن باز ...،وهو مقتضى فتوى اللجنة الدائمة التي منعت النكاح هنا لأجل الاحتياط وخوف الخداع. (فتوى في موقع الإسلام سؤال وجواب،تأريخ الزيارة ٢٣ / ١١ / ٢٠٢٢م.).

ب- قرار مجمع الفقه الإسلامي تحت عنوان (حكم إجراء العقود بآلات الاتصال الحديثة):

إن مجلس مجمع الفقه الإسلامي المنعقد في دورة مؤتمره السادس بجدة في المملكة العربية السعودية من ١٧ إلى ٢٣ شعبان ١٤١٠هـ الموافق ١٤-٢٠ آذار (مارس) ١٩٩٠م.بعد اطلاعه على البحوث الواردة إلى المجمع بخصوص موضوع: (إجراء العقود بآلات الاتصال الحديثة) ...قرر:

١- إذا تم التعاقد بين غائبين لا يجمعهما مكان واحد، ولا يرى أحدهما الآخر معاينة، ولا يسمع كلامه، وكانت وسيلة الاتصال بينهما الكتابة أو الرسالة أو السفارة (الرسول) ، وينطبق ذلك على البرق والتلكس والفاكس وشاشات الحاسب الآلي (الكمبيوتر) ففي هذه الحالة ينعقد العقد عند وصول الإيجاب إلى الموجه إليه وقبوله.

٢- إذا تم التعاقد بين طرفين في وقت واحد وهما في مكانين متباعدين، وينطبق هذا على الهاتف واللاسلكي، فإن التعاقد بينهما يعتبر تعاقدًا بين حاضرين وتطبق على هذه الحالة الأحكام الأصلية المقررة لدى الفقهاء المشار إليها في الديباجة.

٣- إذا أصدر العارض بهذه الوسائل إيجابًا محدد المدة يكون ملزمًا بالبقاء على إيجابه خلال تلك المدة ، وليس له الرجوع عنه.

٤- إن القواعد السابقة لا تشمل النكاح لاشتراط الإشهاد فيه، ولا الصرف لاشتراط التقابض، ولا السلم لاشتراط تعجيل رأس المال.

٥- ما يتعلق باحتمال التزييف أو التزوير أو الغلط يرجع فيه إلى القواعد العامة للإثبات.

٣-وغير ذلك من المسائل الفقهية التي لابد من معرفة أحكامها قبل الدخول في عرضها أو تطبيقها على هذه الوسائل الإلكترونية منها المشاركة في الندوات والمؤتمرات وعرض الألبسة و وممارسة الرياضة وإنشاء الصداقات الصحيحة غير المحرمة والفاحشة، فقد وردت فتاوى من قبل العلماء المعاصرين وذلك استنادا إلى الأدلة الشرعية وأقوال الصحابة وعلماء القدامى في هذه المسائل، منها مايجوز. (للاستزادة:كتانه،دعاء عمر،٢٠١٥م،٥٠-٥٥.الشريف،محمد شاكر،الزيارة ٢٢ ٢٠٢٢م. واللجنة الدائمة للبحوث العلمية والإفتاء،٦٧/١٧).

فمثلاً في مسألة الصداقة بين الناس مطلقا وفي سناب شات خاصة نرى أن الأصل قدحث الإسلام على مصاحبة أهل الخير والتقوى والبر والإحسان حتى تسمع الخير والبر منهم، والابتعاد عن الأشرار لئلا تتضرر من شرورهم، إذ يقول سبحانه تعالى ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴾[الحجرات:١٠]، وفي آية أخرى يقول سبحانه﴿الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ﴾ [الزخرف:٦٧]،وورد في السنة كذلك أحاديث منها،عَنِ النَّبِيِّ (ﷺ)قَالَ: {مَثَلُ الْجَلِيسِ الصَّالِحِ والسَّوء، كَحَامِلِ الْمِسْكِ وَنَافِخِ الْكِيرِ، فَحَامِلُ الْمِسْكِ: إِمَّا أَنْ يُحذيَك، وَإِمَّا أَنْ تَبْتَاعَ مِنْهُ، وَإِمَّا أَنْ تَجِدَ مِنْهُ رِيحًا طَيِّبَةً، وَنَافِخُ الْكِيرِ: إِمَّا أَنْ يُحرق ثِيَابَكَ،وَإِمَّا أَنْ تجد ريحاً خبيثة}(البخاري،١٩٩٣م، ر(٥٢١٤) ،٢١٠٤/٥)،و عن أبي هريرة أن النبي (ﷺ) قال: {الرجلُ على دِينِ خَليلِهِ، فلينظر أحدُكم من يُخالِلُ}(أبو

داود،سليمان بن الأشعث السجستاني،٢٠٠٩م،ر(٤٨٣٣)،٧/ ٢٠٤)،إذ لابد أن تكون الصداقة لله وفي الله وأن تجمعهم على العبادة واتباع قول الحق وأحسنه حتى تفتح الذريعة ولاتسد، عندئذ يباح استخدام سناب شات للصداقة، إذ يقول سبحانه [وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى فَبَشِّرْ عِبَادِ(١٧) الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ] (الزمر:١٨).

بناءاً على ماسبق نقول بفتح الذريعة في الموضوعات التي تحدثنا عنها وغيرها من الموضوعات الأخرى التي نرى أن فيها اعتماداً واستناداً على الأدلة الشرعية ومن أهمها حفظ المقاصد العليا للشريعة، فالقول بفتح الذريعة أو سدها لابد وأن تبنى وتؤسس عليها حفظ الإنسان ودينه وعقله وعرضه وماله وكرامته وغيرها من المصالح الشرعية المعتبرة التي تخدم وتحفظ الانسان ولاتهدر حقه وماله ونسله.

ثانيهما: الآثار السلبية غير الشرعية:

هناك آثار غير الشرعية تترتب على استخدام سناب شات كوسيلة تواصل اجتماعي،فإذا استخدم هذا البرنامج في غير مسارها الصحيح أي استخدم استخداماً خاطئا وغير صحيياً وفي غير موضعه-خلافا لما سبق ذكره من قواعد وموضوعات بنيت عليها فتح الذريعة-قد تنتج منه آثار سلبية في جوانب عدة ولا يعرف عاقبة هذه الاستعمالات والأفعال الخاطئة إلا الله سبحانه، ومن هذه الجوانب:

١-الجانب الديني:وذلك عندما تستخدم هذه الوسيلة في الدعوة إلى الانحرافات أو الشبهات والشهوات والأفكار الضالة، وإضلال الناس وابتعادهم عن الدين الإسلامي يقول سبحانه{فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ}(آل عمران:٧)، وذلك بقيام الشخص بدعايات ووضع فيديوهات أو مقاطع صوتية أو أي شيء آخر تصدر و تنبعث منها الحقد والكراهية على الإسلام وعلمائه وأتباعه بدعايات كاذبة وضالة، قد تؤثر هذه على ضعاف العقول و النفوس ويجانبهم وينحرفهم عن طريق الصحيح إلى الضلال و فعل المحرمات والمنهيات، وهذا بسبب متابعتهم لهؤلاء –قد يكونوا مشاهير على السناب شات-وتقليدهم والانغماس وراء رغباتهم الهادفة الضالة،وقد تؤثر في زعزعة عقيدة المسلم وتشويه الحقائق العقدية والإيمانية، وابتاع الشبهات والشهوات ويقول سبحانه{فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا(٥٩) إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا} (مريم:٥٩-٦٠)،وهذا من أخطر استخدامات سناب شات، ويقول الجابري(من أخطر مايحمله الإعلام الجديد بأساليبه المتنوعة زعزعة العقيدة الإسلامية في نفوس كثير من الأبناء، تقوم بعض أجهزة الإعلام ببث الآراء والأفكار العقدية غير الصحيحة لخلق نوع من المشاكل والتشويه على أفكار الشباب ومحاولة اقتلاع أسس العقدية و الشريعة الإسلامية من نفوس الأبناء)(٢٠١٧، ٦٤).

٢- الجانب المدني والتجاري :لقد أصبحت الشركات وأصحاب المهن والتجار يدركون جيدا ضرورة التركيز على تفعيل برامج التواصل الاجتماعي للتسويق والترويج على منصات التواصل الاجتماعي،وذلك لسهولة الوصول وقلة التكلفة المادية والقدرة والطاقة الكافية للتواصل مع الزبائن والعملاء والمستخدمين،ويعد برنامج سناب شات من البرامج الذي يسهل الوصول اليه ويكثر استعماله من قبل المستخدمين ويجذب الآخرين له بالإضافة إلى مافيه من تأثير سيء وفاسد على ثقافة الاستهلاك وترشيده، لذا يروج التجار والمسوقين الإلكترونيين لسلعهم وأغراضهم، وقد يقومون بالتدليس والغبن الفاحش والغش واصطناع سلعة وهمية في الصورة عن طريقه وعدم ملكية الشيء وبيعه من غير قبض، وقد لايعلم المستخدم مافيه من التدليس والغبن، ويقرر شراء السلعة وخاصة الألبسة والأزياء و وسائل التجميل و قطع غيار السيارات وغيرها من الأشياء المروجة على الشبكات التواصل،هذه من جهة كيفية العقد وإبرامه، فتعد الغبن الفاحش والخلابة والتدليس والاستغلال من قبل الشركات و التجار و الأشخاص الذين يستخدمون سناب شات كوسيلة للعقود والتجارة، يقول سبحانه[يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ](النساء:٢٩)وقوله تعالى [يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ](المائدة:١)، وورد عن النبيﷺ{لاتُصَرُّوا الإبلَ والغنَمَ، فمَنِ ابتاعَ مُصرَّاةً فهو بآخِرِ النَّظرَيْنِ،إنْ شاءَ أمسَكَها، وإنْ شاءَ رَدَّها بصاعٍ مِن تَمرٍ}(البخاري،ر(٢٠٤١)،٢ /٧٥٥)،وفي حديث آخر عن حكيم بن حزام،قال{يارسول اللهﷺ،يأتيني الرجلُ فيريد مني البيعَ ليس

عندي، أفأبتاعُه له مِن السوق؟ فقال: "لا تَبِعْ ما لَيسَ عندَكَ"} (أبوداود،ر(٣٥٠٣)،٣٦٢/٥)،و عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ: أَنَّ رَسُولَ اللهِ ﷺ قَالَ: «مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السِّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا، وَمَنْ غَشَّنَا فَلَيْسَ مِنَّا](رواه مسلم،ر(١٦٤)،١ / ٩٩).

-ومن جهة أخرى قد يروجون لأشياء وأغراض وسلع غير شرعية فهذا في الأصل ممنوع ومحظور شرعاً أو مافيه من الربا المحظور أو القمار أو الضرر المحض لنفس الانسان وعقله كالمشروبات الكحولية والمخدرات بأنواعها وغير ذلك، كل ما أشرنا إليه من هذه العقود والمعاملات غير شرعية من حيث الأصل، ولا يجوز ابتياعه ولابيعه لأن البيع حلال والربا و المخدرات حرام يقول سبحانه {قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا}(البقرة:٢٧٥)و{يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ(٢٧٨) فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَاتَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ}(البقرة:٢٧٨-٢٧٩)وقوله تعالى{يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ} (المائدة:٣)وكذلك يقول جل جلاله{ إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (١١٥) وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ}(النحل:١١٥).

فالذين يستخدمون سناب شات لأغراض ومصالح غير شرعية لايراعون ما يأتي:

-عدم الابتعاد عن الاستغلال والغش والتغرير والقمار والضرر بأشخاص آخرين.

-عدم الابتعاد عن الشبهات والشهوات.

-عدم مراعاة الأحكام الشرعية في المتاجرة والمعاملات المالية.

-عدم الالتزام ببيع وشراء السلع الشرعية والنافعة.

وأخيرا أن من قام بهذه الأفعال المحرمة وغير الشرعية سواء من حيث الأصل أو قام بالغش والتدليس والاستغلال نقول حينئذ بمنع وسد سناب شات،وقد توعد الرسول على هذه الأفعال فعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رضي الله عنه عَنِ النَّبِيِّ(ﷺ) قَالَ:{ثَلَاثَةٌ لاَ يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ القِيَامَةِ، وَلاَ يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ:رَجُلٌ حَلَفَ عَلَى سِلْعَةٍ لَقَدْ أَعْطَى بِهَا أَكْثَرَ مِمَّا أَعْطَى وَهُوَ كَاذِبٌ، وَرَجُلٌ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ كَاذِبَةٍ بَعْدَ العَصْرِ لِيَقْتَطِعَ بِهَا مَالَ رَجُلٍ مُسْلِمٍ، وَرَجُلٌ مَنَعَ فَضْلَ مَاءٍ فَيَقُولُ اللَّهُ اليَوْمَ أَمْنَعُكَ فَضْلِي كَمَا مَنَعْتَ فَضْلَ مَا لَمْ تَعْمَلْ يَدَاكَ}(رواه البخاري،ر(٢٢٤٠)، ٢ /٨٣٤)

٣-الجانب الأسري:إحدى الجوانب المهمة التي تعرض لها هذا البرنامج وأثر عليها بشكل من الأشكال وخاصة في هذه السنوات هو الجانب الاجتماعي والأسرة، فبسبب سناب شات ومتابعته أدى إلى القضاء على الكثير من القيم العليا والآداب العامة، وأحدث تغيرات أسهمت في زعزعة العلاقات الانسانية وعلاقة الفرد بأسرته وعلاقة الأسر ببعضها.

لذا نقول إن استخدام سناب شات إذا أدى إلى :

-النظر إلى الحرام والمحرمات وصور المرأة السافرة و المتبرجة والعارية.. .

- الوقوع في المحرمات والمفسدة الاخلاقية والفتنة.

- التبرج والاختلاط بين الشباب والشابات أو بين المرأة والذكور غير المحرمات .

-الترويج للموضة وأعضاء الجسم وخاصة المرأة.

-نشر الصور غير شرعية لإثارة الشهوة .

- نشر التعامل السيء والبذيء مع الأهل وخاصة الآباء والأمهات والأبناء بحجة الحرية الفردية.

- نشر الآراء الهابطة والأقوال الساخرة بالأسرة وقيمها وآدابها.

-نشر فيديوهات تشير إلى حرية المرأة في كيفية حرية زواجها وطلاقها من زوجها وسعادتها من هذه الحالة.

وغير ذلك من الاستخدامات السيئة والفاسدة وغير المبررة تنشر في موقع سناب شات وتؤثر على الأسرة والفرد وعلى استقرار المجتمع وأمنه، في كل هذه الأحوال والجوانب المؤدية إلى القضاء على الأسرة وقيمها نقول أنه يجب سد ومنع استخدام سناب شات وعدم جواز استعماله في أي حالة من الأحوال مادامت تؤدي إلى الضرر والفساد في المجتمع.

الخاتمة:

وأخيرا نقول أن الحوادث والوقائع والمستجدات الانسانية غير متناهية إلى يوم القيامة، لذا لابد أن يكون لنا وقفة واجتهاد خاصة من قبل العلماء لمعالجة هذه الحوادث والنوازل المعاصرة والمتجددة كي لانقع في المشقة والحرج، لذا من الضروري أن نعلم ونحقق في المسائل المتعلقة بالتكنلوجيا الحديثة ومواقع التواصل الاجتماعي،وكما يقول القرداغي(النصوص متناهية،والحوادث والمستجدات لا تتناهى، فنعالج ذلك من خلال الاجتهاد القائم على القياس، والمصالح المرسلة، ونحوهما (القرداغي ٢٠١٠ ص١٩٦).

وننهي البحث بمقالة رائعة وقول سديد من قبل الشيخ ابن عاشور حيث يقول:(وممّا يجب التنبّه له في التفقّه و الاجتهاد التفرقةُ بين الغلو في الدين وبين سدّ الذريعة، وهي تفرقةٌ دقيقة. فسدُّ الذريعة موقعُه وجودُ المفسدة، والغلوُّ موقعُه المبالغة والإغراق في إلحاق مباح بمأمور أو منهي شرعي،أو في إتيان عمل شرعي بأشدَّ مما أراد به الشارع، بدعوى خَشية التقصير عن مراد الشارع. وهو المسمى في السّنة بالتّعمق والتنطّع . وفيه مراتب، منها: ما يدخل في الورع في خاصة النفس الذي بعضُه إحراجٌ لها، أو الورع في حمل الناس على الحرجِ، ومنها ما يدخل في معنى الوسوسة المذمومة. ويجب على المستنبطين والمفتين أن يتجنّبوا مواقع الغلو والتعمق في حمل الأمة على الشريعة، وما يُسنُّ لها من ذلك. وهو موقف عظيم) .(٢٠٠٤م، ٣/٣٤٠-٣٤٢)

وتوصل البحث إلى مجموعة من النتائج وهي:

١- أن وجود برنامج إلكتروني وإعلامي خدمة انسانية من حيث الأصل مباح وجائز، ولكن نأتي بعد ذلك إلى كيفية التعامل واستخدام هذا البرنامج والآلة الإلكترونية واستخدامه في السوشيال ميديا من قبل المستخدمين.

٢-استخدام سناب شات لايخرج عن كونه وسيلة مفضية إلى الفساد أو عدمه بحسب استخدامه من قبل الأشخاص أو المنظمات أو المجتمع، فقد نرى أنه يستخدم هذا البرنامج بشكل واسع ولايمكن إنكاره أو نفيه لذا لابد من التعامل معه بدراية وحكمة وروية وأن لانصطدم معه، بل لابد من معرفة الحكم الشرعي له ولكيفية استخدامه.

٣-أنه يجوز عقد النكاح والتعاقد بين طرفي العقد -إذا كانا غائبين أو في مكانين متباعدين -عن طريق سناب شات إذا أُمن التلاعب ، وتُحقق من شخص الزوج والولي ، وسمع الشاهدان الإيجاب والقبول في المجلس دون أن يفصل بينهما.

٤- اعتماداً واستناداً على الأدلة الشرعية ومن أهمها حفظ المقاصد العليا للشريعة، نقول: بفتح الذريعة أو سدها.

لابد وأن تبنى وتؤسس عليها حفظ الإنسان و دينه وعقله وعرضه وماله وكرامته وغيرها من المصالح الشرعية المعتبرة التي تخدم وتحفظ الانسان ولاتهدر حقه وماله وعرضه.

٥-هناك آثار غير الشرعية تترتب على استخدام سناب شات كوسيلة تواصل اجتماعي،فإذا استخدم هذا البرنامج في غير مسارها الصحيح أي استخدم استخداماً خاطئا وغير صحيح و في غير موضعه المباح له، قلنا بمنعه وسده ولايجوز حينئذ استخدام هذه الوسيلة لأنها تؤدي إلى الحرام والفساد وهتك المحرمات.

٦-إذا قام المستخدم لسناب شات بهذه الأفعال المحرمة وغير الشرعية سواء من حيث الأصل: كالاستغلال والغش والتغرير والقمار والضرر بأشخاص آخرين أو استخدامه في الشبهات والشهوات أو عدم مراعاة الأحكام الشرعية في المتاجرة والمعاملات المالية وعدم الالتزام ببيع وشراء السلع الشرعية والنافعة حينئذ نقول بمنع وسد سناب شات.

٧- إذا أدى استخدام سناب شات ومتابعته إلى القضاء على الكثير من القيم العليا والآداب العامة، وأحدث تغيرات وأسهم في زعزعة العلاقات الانسانية وعلاقة الفرد بأسرته وعلاقة الأسر ببعضها وهتك الأعراض وتدمير القيم العليا قلنا بمنع استعماله واستخدامه وسده منعا لنشر الفتنة وتدمير الأسرة.

المصادر والمراجع:

-بعد القرآن الكريم

أولا:كتب المعاجم اللغوية:

١-ابن منظور، محمد بن مكرم، (١٩٩٦م)، لسان العرب، ط١، دار صادر - بيروت.

٢-الزَّبيدي، محمد مرتضى، (١٩٨٤م)، تاج العروس من جواهر القاموس، ط١، دار إحياء التراث العربي- بيروت.

٣-الفيروزآبادى، مجد الدين أبو طاهر، (٢٠٠٥م)، القاموس المحيط، ط٨، مؤسسة الرسالة، بيروت – لبنان.

٤-الراغب الأصفهاني، أبو القاسم الحسين بن محمد.(١٤١٢هـ)، المفردات في غريب القرآن، تح: صفوان عدنان الداودي، ط١، دار القلم، الدار الشامية، دمشق- بيروت.

ثانيا: الكتب:

١-الآمدي، علي بن محمد،(١٤٠٢هـ)، الإحكام في أصول الأحكام. تح: عبد الرزاق عفيفي، ط٢، المكتب الإسلامي، بيروت.

٢-إبراهيم،حسني عبدالسميع،(٢٠١١م)، المعاملات الإلكترونية في الشريعة الإسلامية، ط١.منشأة المعارف الإسكندرية-مصر.

٣-الإبراهيم، محمد عقلة،(١٩٨٦م)، حكم إجراء العقود بوسائل الاتصال الحديثة.ط١.دارالضياء -الأردن.

٤-ابن أمير حاج، أبو عبد الله شمس الدين محمد بن محمد،(١٩٨٣م)،التقرير والتحبير،ط٢، دار الكتب العلمية- بيروت.

٥-ابن تيمية، تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم،(١٩٨٧م)، الفتاوى الكبرى،ط١، دار الكتب العلمية-بيروت.

٦-ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد.(٢٠٠٤م). مقاصد الشريعة الإسلامية .تح: محمد الحبيب ابن الخوجة. وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية- قطر.

٧-ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر، (١٩٩١م)، إعلام الموقعين عن رب العالمين، تح: محمد عبد السلام ط١، دار الكتب العلمية– بيروت.

٨-ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد،(٢٠٠٩م) سنن ابن ماجه. تح: شعيب الأرنؤوط وآخرون.ط١.دار الرسالة العالمية.

٩-ابن نجيم، زين الدين بن إبراهيم بن محمد.(١٩٩٩ م). الأشباه و النظائر. تح:الشيخ زكريا عميرات. ط١.دار الكتب العلمية-بيروت.

١٠-ابن كثير. أبو الفداء إسماعيل بن عمر البصري.(١٩٩٩م). تفسير القرآن العظيم. تح: سامي بن محمد السلامة.ط٢. دار طيبة للنشر والتوزيع .

١١-أبوالبقاء الحنفي، أيوب بن موسى الكفوي.(١٩٩٨م) الكليات معجم في المصطلحات والفروق اللغوية. تح: عدنان درويش - محمد المصري. مؤسسة الرسالة –بيروت.

١٢-البخاري، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله،(١٩٨٧م). الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه.تح: د. مصطفى ديب البغا .ط٣. دار ابن كثير، اليمامة– بيروت.

١٣-البرهاني، محمد هشام.(١٩٨٥م). سدالذرائع في الشريعة الإسلامية. ط١.دارالفكر-دمشق.

١٤- بن حنبل، أحمد ، أبو عبد الله أحمد بن محمد، (٢٠٠١م)، مسند الإمام أحمد، ط١، مؤسسة الرسالة، بيروت- لبنان

١٥-البيهقي، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى،(٢٠٠٣م)،السنن الكبرى، تح:محمد عبدالقادر،ط٣، دار الكتب العلمية- بيروت.

١٦-الترمذي،محمد بن عيسى الضحاك.(١٩٧٥م). سنن الترمذي.تح: أحمد محمد شاكروآخرون.ط٢. شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي – مصر.

١٧-الجديع، عبد الله بن يوسف بن عيسى،(١٩٩٧م)، تيسيرُ علم أصول الفقه،ط١، مؤسسة الريان- بيروت.

١٨-الجرجاني، علي بن محمد، (١٤٠٥هـ)، التعريفات،تح: إبراهيم الأبياري ط١، دار الكتاب العربي– بيروت.

١٩-الحاكم،أبو عبدالله الحاكم محمد بن عبدالله بن محمد.(١٩٩٠م). المستدرك على الصحيحين.تح:مصطفى عبدالقادر. ط١.دارالكتب العلمية–بيروت.

٢٠-حميش،عبدالحق،(٢٠٠٤م).قضايا فقهية معاصرة.مركز البحوث والدراسات-الإمارات العربية .

٢١-الخادمي،نورالدين،(٢٠٠٧م).المقاصد الشرعية.ط١.مكتبة كنوز إشبيلية-السعودية.

٢٢-الزركشي، أبو عبدالله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر(١٩٩٤م) ،البحر المحيط في أصول الفقه، ط١،دارالكتبي.

٢٣-الزحيلي،محمد مصطفى.(٢٠٠٦م).القواعد الفقهية وتطبيقاتها في المذاهب الأربعة.ط١. دار الفكر–دمشق.

٢٤-الزحيلي،وهبة مصطفى،سد الذرائع،بحث منشور في مجلة مجمع الفقه الإسلامي التابع لمنظمة المؤتمر الإسلامي بجدة.

٢٥-الزلمي،مصطفى إبراهيم.(٢٠١٤م).أصول الفقه في نسيجه الجديد.ط١.نشر إحسان للنشر.

٢٦-الزيدان،عبدالكريم ،(١٩٨٧م)،الوجيز في أصول الفقه،ط٦،مؤسسة قرطبة،مؤسسة الرسالة-بيروت.

٢٧-السلمي، عبد العزيز بن عبد السلام،(١٤١٦هـ)، الفوائد في اختصار المقاصد، ط١، دار الفكر-دمشق.

٢٨-السيوطي،جلال الدين عبدالرحمن.(١٩٨٣م).الأشباه والنظائر .ط١.دارالكتب العلمية- بيروت.

٢٩-الشاطبي،أبو إسحاق إبراهيم بن موسى.(١٩٩٧م). الموافقات في أصول الشريعة.تح: أبوعبيدة مشهور بن حسن آل سلمان. تقديم: بكر بن عبد الله أبو زيد.ط١.دار ابن عفان.

٣٠-الشاطبي.أبو إسحاق إبراهيم بن موسى.(٢٠٠٨م).الاعْتِصَام.تح:د.محمد بن عبد الرحمن الشقير وآخرون.ط١.دار ابن الجوزي-السعودية.

٣١-الشوكاني،محمد بن علي بن محمد،(١٩٩٣م).نيل الأوطار،تح:عصام الدين الصبابطي،ط١، دار الحديث- مصر.

٣٢-القاضي عبد الوهاب،أبو محمد بن علي المالكي.(١٩٩٩م). الإشراف على نكت مسائل الخلاف.تح: الحبيب بن طاهر.ط١. دار ابن حزم .

٣٣-القرافي، أبو العباس شهاب الدين أحمد بن إدريس. الفروق = أنوار البروق في أنواء الفروق. عالم الكتب.

٣٤-القرافي، أبو العباس شهاب الدين أحمد بن إدريس.(١٩٧٣م). شرح تنقيح الفصول.تح: طه عبد الرؤوف سعد.ط١. شركة الطباعة الفنية المتحدة.

٣٥-القرداغي،علي محي الدين.(٢٠١٠م)،المدخل إلى الاقتصاد الإسلامي دراسة تأصيلية مقارنة بالاقتصاد الوضعي على ضوء الكتاب والسنة ومقاصد الشريعة وتراثنا الفقهي. ط١.شركة دار البشائر الإسلامية-بيروت.

٣٦-القرداغي، علي محي الدين.(٢٠١٠م)،المقدمة في منهج الفقه الإسلامي للإجتهاد والبحث في القضايا المعاصرة في ضوء الثوابت والمتغيرات والمقاصد العامة.ط١.شركة دار البشائر الإسلامية-بيروت.

٣٧-مخدوم.مصطفى بن كرامةالله.(١٩٩٩م).قواعدالوسائل في الشريعة الإسلامية دراسة أصولية في ضوء المقاصد الشرعية.ط١.دارإشبيليا للنشر-الرياض.

٣٨-المسما، نوف بنت محمد.(٢٠١٦م).التواصل الاجتماعي الإلكتروني من منظور فقهي.ط١.مكتبة الإمام الذهبي-الكويت.

٣٩-مسلم،بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري،المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم.تح:محمد فؤاد عبد الباقي.دار إحياء التراث العربي – بيروت.

٤٠-المقري،أبي عبدالله محمدأحمد، القواعد.تح: أحمد بن عبدالله، مركز إحياء التراث الإسلامي،جامعة أم القرى، السعودية.

ثالثاً- الرسائل والأطاريح:

١-كتانه،دعاء عمر.(٢٠١٥م).(وسائل التواصل الاجتماعي وأثرها على الأسرة –دراسةفقهية).رسالة ماجستير بكلية الدراسات العليا في جامعة النجاح الوطنية-فلسطين.

رابعاً- بحوث المجلات:

٢-جابري،سارة،(٢٠١٧م)، "الإعلام الجديد"،دراسة في المداخل والتأثيرات في ظل الألفية الثالثة.بحث منشور في مجلة الرسالة للدراسات والبحوث الإنسانية.مجلد١-عدد١ .

٣-حريري، مازن حسين، (٢٠٢٠م)، "التسويق الرقمي أسسه و خصائصه في الشريعة الإسلامية"، مجلة التراث، العدد ٠٣،جملد العاشر.

٤-حفيظة،مبارك.(٢٠٢٢م)."المعاملات الإلكترونية في ميزان الشريعة الإسلامية تأصيل وتأسيس دراسة مقارنة بالقانون". بحث منشور في مجلة المعيار.مجلد ٢٦.عدد ٥.

٥-السامرائي،حاتم أحمد عباس.(٢٠٠٨م)."سدالذرائع في الشريعة الإسلامية".بحث منشور في مجلة سرمن رأى.مجلد٤.عدد٩.

خامساً- مقالات إلكترونية ومواقعها:

١-الشريف، محمد بن شاكر المحادثة بين الرجال والنساء من أجل التعارف (saaid.net) ، مقالة منشورة، تاريخ الزيارة : ٢٢/ ١١ / ٢٠٢٢م.

2-.(syed norman ali ,Social media –a good thing or a- bad thing, 8\Aug\2012, https://www.socialmediatoday.com).

3-Adam barone, Digital marketing, 23\juni\2022, https://www.investopedia.com

سادساً - القرارات والفتاوى:

١-مجمع الفقه الإسلامي الدولي.١٩٩٠م.قرار رقم (٦/٣/٥٤) المؤتمر السادس.الجدة-السعودية.

٢- مجمع الفقه الإسلامي الدولي.١٩٩٢م.قرار رقم(٦٣ (١ / ٧)..المؤتمر السابع.الجدة-السعودية.

٣- اللجنة الدائمة للبحوث العلمية والإفتاء.فتاوى اللجنة الدائمة. جمع وترتيب: أحمد بن عبد الرزاق الدويش. رئاسة إدارة البحوث العلمية والإفتاء - الإدارة العامة للطبع – الرياض.

٤- فتوى في موقع الإسلام سؤال وجواب،https://islamqa.info/ar/answers/105531/حكم اجراءعقد النكاح عن طريق الهاتف والانترنت.تأريخ الزيارة ٢٣ / ١١ / ٢٠٢٢م.

تێمای ئافرەت لە شیعرەکانی لەتیف هەڵمەتدا

التيم المرأة في شعر لطيف هلمت

The theme of women in Latif Halmat's poems

دەشتی یاسین عومەر[١]، ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا[٢]

[١،٢] بەشی کوردی ،کۆلێژی زمان ، زانکۆی سەلاحەدین،شاری هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail:dashte.omer@su.edu.krd

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (تێمای ئافرەت لە شیعرەکانی لەتیف هەڵمەت)دا پێشکەشکراوە، تێمای ئافرەت وەکو بابەتی سەرەکی باسکراوە، ئەو لق و سەرچاوانەی پێکهێنەری تێمای ئافرەتن، کراون بە تەوەری سەرەکی لەوانەش: (دایک، ئافرەت وەک پێویستی، ئافرەت وەک مەعشوق، ئافرەت وەک سەرچاوەی بەرهەم هێنانی دەقی ئیرۆتیک، ئافرەت وەک جوانی و مەزنی) بۆ هەریەکێک لەو چەمکانە پێناسە و شیکردنەوەی زاراوەیمان کردووە و لە شیعرەکانی شاعیردا پراکتیزەمان کردوون ئافرەت لە فەرهەنگی شیعرەکانی لەتیف هەڵمەتدا ڕەگ و ڕیشەی بەهێزی هەیە، بە جۆرێکە، ناکرێ ئافرەت لە فەرهەنگی شیعری (لەتیف هەڵمەت)دا لاببەین، چونکە سەرچاوەی سەرەکی، هەڵقوڵانی ئیلهامی شیعری لای لەتیف هەڵمەت، ئافرەتە.

کلیلی وشەکان: (لەتیف هەڵمەت، تێمای ئافرەت، دایک، مەعشوق، ئیرۆتیک)

الملخص :

هذا البحث بعنوان (التيم المرأة في شعر لطيف هلمت)، وفيه تم الحديث عن صورة المرأة كموضوع رئيس، وانبثقت منها الصور الفرعية وهي متعددة منها: (المرأة كأم، المرأة كاحتياج، المرأة كمعشوقة، المرأة كمصدر لإثارة ايروتيك، المرأة كمثال للجمال والعزة)، بحيث تم عرض هذه الأساسيات بشكل نظري، ومن ثم تطبيقها في أشعار لطيف هلمت. المرأة في أشعار لطيف هلمت كانت لها مكانة مرموقة ومتجذرة بحيث لانستطيع بتاتا محوها من معجمه الشعري، باعتبارها من أساسيات شعره، فمصدر الإلهام في أشعار لطيف هلمت هو: المرأة.

الكلمات المفاتيح : (لطيف هلمت، التيم المرأة، الأم، المعشوقة، ايروتيك)

Abstract:

The title of this research is (The theme of women in Latif Halmat's poems)

The theme of woman is the main subject of this research, the branches and sources that are used as the main subject of the research are (mother, women as necessity, women as lover, women as the source of erotic, and women as beauty and greatness) each of them has definition and explanation and also have been practiced in the poet's poems. Woman in Latif Halmat's poems is very strong which is impossible to be removed because women is the root of his writings and poems.

Key words: (Latif Halmat, The theme of women, mother, women as lover, erotic)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10499
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/١/١٢ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٣/١ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	dashte.omer@su.edu.krd
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ دەشتی یاسین عومەر، پ.د: ئیدریس عەبدوڵڵا مستەفا، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

پێشەکی:

(لەتیف هەڵمەت) یەکێکە لە شاعیرە نوێخوازەکان لەسەرەتای ساڵی حەفتاکاندا وەک ناوێکی دیار هاتووەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، رۆڵێکی گرنگی هەبووە لە هێنانەدی قۆناغێکی نوێی شیعری کوردیدا، چەندین بیر و بابەتی نوێ و شێوازی نوێی لە: (زمان، مۆسیقا، رەمز، ئەفسانە، فۆرمی نوێ، جیاوازی ناونیشانی شیعر...) هێناوەتە ناو شیعری کوردییەوە، بە تەکنیکی جیاواز شیعرەکانی بە بەراورد بە قۆناغی شیعری پێش خۆی نووسیوە، شیعرەکانی شاعیر فرە رەهەندن، لە تێمای ئافرەتیشدا چەندین بابەت لە خۆ دەگرن، ئێمە لەم توێژینەوەیەدا (ئافرەت)مان کردووە بە سەنتەری توێژینەوەکە، هەوڵمانداوە تێما و دەرکەوتە جیاوازەکانی ئافرەت لە شیعرەکانی شاعیر بخەینەڕوو.

پێکهاتەی توێژینەوەکە: توێژینەوەکە لە پوختە، کلیلی وشەکان، پێشەکی و دوو تەوەر پێکهاتووە.

تەوەری یەکەم: چەمک و زاراوەی (تێما و ئافرەت)مان باسکردووە و تیشکمان خستۆتە سەر ئافرەت لە شیعری کوردیدا.

تەوەری دووەم: تێماکانی ئافرەتمان بە پێنج لق لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)دا خستۆتەڕوو، لەوانە:

یەک: ئافرەت وەک دایک

دوو: ئافرەت وەک سەرچاوەی مەزنی و جوانی

سێ: ئافرەت وەک خۆشویستراو (مەعشوق)

چوار: ئافرەت وەک پێویستی

پێنج: ئافرەت وەک سەرچاوەی بەرهەمهێنانی دەقی ئیرۆتیک (Erotic)

-ئەنجامی توێژینەوەکە و سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بە زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراوەتەڕوو.

سنوری توێژینەوە: سنوری ئەم توێژینەوەیە لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)ە، تایبەتتر ئافرەت بە نموونە وەرگیراوە.

ئامانجی توێژینەوە: ئامانجمانە لەم توێژینەوەیەدا تێمای ئافرەت (ئافرەت وەک دایک، ئافرەت وەک جوانی و مەزنی، ئافرەت وەک خۆشویستراو(مەعشوق)، ئافرەت وەک پێویستی، ئافرەت وەک سەرچاوەی بەرهەمهێنانی دەقی ئیرۆتیکی) لە شیعرەکانی شاعیر بخەینەڕوو.

رێبازی توێژینەوە: لەم توێژینەوەیەدا رێبازی وەسفی شیکاری پەیڕەوکراوە.

تەوەری یەکەم:

یەکەم: چەمک و زاراوەی تێما

زاراوەی تێما بە واتای (کرۆکی بابەت) دێت، بە واتای ئەوەی لە کاتی گەڕان و پشکنین لە دەقەکاندا دەکرێت بچینە بنج و بناوانی بابەتێکی تایبەتی یاخود بەهای بابەتیک کە توانای وردکردنەوەی هەبێت، بۆ نموونە کە دەڵێین تێمای رەگەزی مێ، ئەم تێمایە دەکرێت لە هەمان کاتیشدا هەڵگری بابەتی (کچ، ژن، داپیرە، بێوەژن، براژن، ماموژن، دایک هتد..) بێت.

«تێما لە کوردیدا بە مانای جەوهەری بابەت، یان مانایەکی دیاریکراوی زاڵ لە نێو بابەتەکە، یان فیکرەی جەوهەری دێت»(ئەسوەد، ٢٠١٥، لا ١٤١). ئەم زاراوەیە بە زمانی ئینگلیزی (theme)ە بەکارهێنانی زاراوەکە واتای «بیرۆکەیەکە بۆ بەکارهێنانی ناونیشانێک کە لق و پۆپی لێبێتەوە، یەکەم بەکارهێنانی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٢٥٠-١٣٠٠) کە لە بنەڕەتەوە لە وشە یۆنانیەکەیەوە وەرگیراوە بریتییە لە (théma) بە واتای داڕشتن دێت، ئەم زاراوەیە، ئینگلیزەکان لە فەرەنسییە کۆنەکانەوە بە واتای بابەت وەریان گرتووە»(.dectionery.com). هەمان ئەم زاراوەیە کە دەکرێتە عەرەبی بووەتە (التیم)، «ناولێنانێکی تایبەتییە بۆ وێناکردنی شتێک کە لقی لێبێتەوە، کە لە کاری هەموو نوسەرێکدا دەیدۆزینەوە»(علوش، ١٩٨٥، ص ٥٦). ئەم زاراوەیە لە زمانی فارسیشدا «بەواتای گەواهیدان، ریشە، زەمینەسازی، داڕشتن، بابەت دێت»(abadie.ir). کەواتە لە زمانە جیاوازەکانیشدا ئەسڵی زاراوەکە دەچێتەوە سەر ئەو واتایەی کە تێما بریتییە: لە شۆڕبوونەوە بە رەگ و ریشەی بابەتێکدا و چوونە سەر لق و پۆپەکانی و شیکردنەوەیان. هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم زاراوەیەش بۆ بابەتەکەمان ئەوەیە، کە ئێمە دەمانەوێت لە شیعری (لەتیف هەڵمەت)دا تێمای ئافرەت لە چەند رەهەندێکی جیاوازەوە بخەینەڕوو.

دووەم: ئافرەت لە شیعری کوردیدا

ئافرەت لە فەرهەنگ و تێگەیشتنی زمانی کوردیدا، وشەیەکە هەڵگری کۆمەڵێک وشەی ترە، واتا بۆخۆی فەرهەنگێکە لە چەند وشەیەک چنراوە، وەک: (ژن، دایک، خۆشویستراو، کچ، ڕەگەزی مێ...) کە هەریەک لەم وشانە لە ڕووی لێکسیکۆلۆژییەوە هەڵگری بیری قوڵی واتایین، وشەی ئافرەت، ‹‹لە وشەی (ئافرۆدۆیت)ی یۆنانیەوە وەرگیراوە، کە بە خوای جوانی و دڵداری مەشهوورە و لای ڕۆمانەکان بۆتە ڤینووس››(زەبیحی، ٢٠٢٢، لا ٤٤). هەروەها لە فەرهەنگی ئیتیمۆلۆژی کوردیدا هاتووە، ‹‹ئافرەت واتا ئەو ژنە خواوەندەی کە ڕۆمانەکان پێیان دەگوت (ئەورۆرا) بە واتای ئاورینگ(...)، ئەچێتەوە سەر وشەی پەهلەوی (afraxtan)بە واتای ڕۆشنکردن، چراهەڵکردن، واتا ئەفرەختان بوویێتە ئەفرەخت، ئەفرات پاشانیش ئافرەت، مەبەستەکەش گونجاوە کە ئافرەت بە چرا هەڵکەر و ڕۆشنکەرەوەی ماڵ دانراوە››(هەرشەمی، ٢٠٢٢، لا ٧٠). هەندێ سەرچاوە وای بۆ دەچن کە وشەکە لە بنەڕەتدا لە (عورت)ی عەرەبییەوە وەرگیرابێت، بەڵام بە هەموو لایەنەکان ئێمە مەبەستمان لە ئافرەت، کۆکەرەوەی فەرهەنگی ڕەگەزی مێینەیە، کەواتە دەتوانین بڵێین: ئافرەت بریتییە لە ڕەگەزی مێینەی مرۆڤ کە سەرچاوەی لە دایکبوون و زیادکردنی مرۆڤە، کە دەبن بە دایک و ژن و هاوژین و کچ...، لە هەریەکەشیاندا تەواوکەری ڕەگەزی بەرانبەریەتی.

بە درێژایی ڕێڕەوی مێژوو، ئەوەی کە کۆڵەگەی ژیانی لەسەر وەستاوە، ڕەگەزی مێیە، چونکە هەم وەک هاوژین هەم وەک مەعشوق هەم وەک کچ و هەم وەک دایک، دژی نەفەوتانی ژیان هەوڵدەدات، «ئافرەت ئەو هێزەی هەیە کە بتوانێت کۆمەڵگە بخاتە سەر ڕەوڕەوەی ڕاستەقینەی خۆی و بەرەو داهاتووی گەش ئاراستەی بکات، لە ڕێگەی پەروەردەکردنی خێزان و ڕاستکردنەوەی چەوتییەکانی کۆمەڵگە»(شمس الدین،٢٠٠٥، ص ١٨). ئەم گرنگییەی ئافرەت وایکردووە بخزێتە ناو دەقە ئەدەبییەکانەوە و ببێتە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ پێکهاتن و بنیاتنانی دەقی ئەدەبی بەگشتی و دەقی شیعری بەتایبەتی.

لە مێژووی ئەدەبدا ئافرەت بەردەوام لەناو دەقە ئەدەبییەکاندا بوونی هەیە، ڕۆڵی خۆی بە دەرکەوتەی جیاواز نوواندووە، «باسی ژن بەشێکی گەورەی ئەدەبی جیهانی بەرئەکەوێ و بەشێکی زۆری ئەم باسەش بۆ دڵداری و ئەو پەیوەندییەی نێوان ژن و پیاو تەرخاندەکرێت»(احمد،١٩٩٠، لا ٧). لە ئەدەبی کوردیشدا لەناو ئەفسانەکانەوە بگرە تا دەگاتە ئەمڕۆ بوونی ئافرەت لەناو ژانرە ئەدەبییە جۆراوجۆرەکان دەبینرێت، ئافرەت پێگەیەکی فراوانی هەیە و بۆتە سەرچاوە بۆ خوڵقاندنی دەقە ئەدەبییەکان، لە نێو دەقە ئەدەبیەکانیشدا لە شیعردا بە فراوانی دەرکەوێت.

لەناو دەقەکانی ئەدەبی فۆلکلۆری وەک (بەیت، لاوک، حەیران...) وەسفی جوانی ئافرەت بە فراوانی دەبینرێت و بووەتە سەرچاوەیەک بۆ بنیاتنانی ئەم دەقانە، لە ئەدەبی نوسراوی کوردیشدا بەتایبەت لە شیعردا ئافرەت لەناو دەقە شیعرییەکاندا هەیە، لە شیعری کلاسیکدا زیاتر وەسفی رووکارانەی ئافرەت کراوە، ئەم وەسفکردنە لە شیعری کلاسیکیدا پشت بە ڕازاندنەوە و لایەنی جوانکاری و وشەکاری دەبەستێت.

لەگەڵ نوێکردنەوەی شیعری کوردی، شاعیران دیدێکی نوێیان بۆ ئافرەت هەبوو و ئافرەت تەنیا وەک وەسفی ڕووکار نەمایەوە، بەڵکو کێشەی ژن و تواناکانی کەوتنە بەر باس، سەرباری وەسفی جوانی، ئافرەت وەک ئازایەتی و هاندان بۆ بەشداری کردن لە پرۆسە کۆمەڵایەتییەکان و هاندانیان بۆ خوێندن و خوێندەواری و بەشداری کردنیان لە کایەکانی ژیان خرایە ناو دەقی شیعرەوە، لە شیعری هاوچەرخیشدا ئافرەت هەمان ئەو پێگە گەورەیەی هەیە و بووەتە بەشێکی گرنگ لە بنیاتنانی دەقی شیعردا، بەڵام بە ڕەهەند و تێڕوانینی جیاواز، لە شیعری هاوچەرخدا ئافرەت بە خۆی و جوانی و کێشە و خەون و تواناکانییەوە دێتە ناو دەقی شیعری، ئافرەت سەرچاوەیەکی گرنگی پێکهێنان و بنیاتنانی دەقی ئەدەبییە، ئافرەت لەناو ئەدەب دەربکە، بەشێکی گەورەی ئەدەب دەمرێت.

ڕەگەزی مێ لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)دا دەرکەوتەی جیاوازی هەیە، لە جیهانبینی شیعری شاعیردا مەودای فرانی داگیرکردووە و سیمای تایبەتی هەیە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

تەوەری دووەم: تێمای ئافرەت لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)دا

یەک: ئافرەت وەک دایک

دایک، ئەو مێینەیە کە منداڵێک یان زیاتری دەبێت، ئەو ژنەیە، پەیوەندی دایکایەتی لە ڕێگەی توخمی بایۆلۆجییەوە بە منداڵەکانییەوە دەیبەستێتەوە، سەرچاوەی خۆشەویستی و گرنگی پێدانە، بەخشندەیەکی بێسنووری هەیە، بناغەی دروستکردنی خێزانە و کۆڵەگەی بەردەوامی و مانەوەیەتی، سەرچاوەی هاتنە دونیای مرۆڤە، بێ بوونی دایک هیچ بوونەوەرێک پێ ناخاتە سەر زەوی، دایکایەتی خاسیەتێکی باڵایە، بە هەموو شێوەیەک پارێزگاریی لە منداڵەکانی دەکات بۆ مانەوە و گەورەکردنیان، چاوەڕوانی پاداشت ناکات و بەردەوامە لە بەخشینی سۆز و خۆشەویستی.

دایک لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بە پیرۆز و بە چاوی ڕێز و میهرەبانییەوە سەیرکراوە، لە دیدی (ئەفسانە، ئاین، ئەدەب و فەلسەفە... تد) بە نموونەیەکی باڵا و بوونەوەرێکی میهرەبان و قوربانیدەر نیشاندراوە، پێویستییەکی ڕوحی و دەروونییە بۆ ڕۆڵەکەی، لای مرۆڤ و بوونەوەرەکانی تری غەیری مرۆڤ (ئاژەڵ و باڵندە)ش، بۆیە ئەم بەها پیرۆز و ڕوحییە لە (ئەفسانە و حیکایەت و شیعردا...) ڕەنگدانەوەی هەیە، بەرهەمە ئەدەبییەکان جگە لەوەی ڕەنگدانەوەی بەشێکی گەورەی واقیعی کۆمەڵگەن، ڕەنگدانەوەی لایەنە دەروونی و ڕوحییەکانی مرۆڤیشن، بۆیە شاعیران و ئەدیبان گەورەیی و میهرەبانی دایکیان وەک بابەتێکی گرنگی کۆمەڵایەتی و دەروونی خستووەتە نێو دەقەکانیان.

لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)دا دایک جیهانبینییەکی فراوانی هەیە و لە چەندین گۆشە نیگاوە نیشاندراوە، شاعیر بەهۆی ئەوەی دایکی بە کارەساتی سوتان گیان لەدەست دەدات، ئەم ڕووداوە کاریگەرییەکی زۆری کردووەتە سەری و چەندین شیعری بۆ دایکی نووسیوە، مەرگی دایکی زۆر پرسیاری لای شاعیر دروستکردووە، (لەتیف هەڵمەت) دەربارەی دایکی دەڵێت: «هەستکردن بە بێ دایکی زۆر پرسیار و ئیستفساری نوێی لە لا دروستکردم، ئەتوانم بڵێم زیاتر هانیدام بۆ ئەوەی هاورێیەکی دیکە بدۆزمەوە بۆ خۆم لە بری دایکم ئەویش شیعر بوو (...) خۆشەویستی من بۆ دایکم بێ سنورە، کە قەناعەتم نە دەکرد مردووە، شیعرم بۆ دەنوسی وەک ئەوە وابێ بۆ کەسێکی زیندووم دەنوسی»(شەوڕۆ، و سڵێوە، ٢٠١٩، لا ١٢٧). دایک خۆی بوونەوەرێکی پیرۆزە، بەڵام ئەم ڕووداوە زیاتر کاریگەری لەسەر شاعیر هەبووە، کە شیعر بۆ دایکی بنووسێ. شاعیر لە شیعری (گەورەترین برین)دا باس لە گەورەیی دایک دەکات، کە بەهۆی نەمانی ئازارێکی گەورە لە دڵی ڕۆڵەکەیدا دروست دەبێت و دەڵێت:

کە دایکم مرد
نە ئەستێرەکان هەڵوەرین
نە ماسییەکان کۆچیان کرد
کە دایکم مرد
نە فرمێسکێ لە چاوی ئاسمان هاتە خوار
نە باڵداری خەم دایگرت
نە گوڵێکی کۆشی بنار
کە دایکم مرد
نە مانگ نە خۆر نەگیران
پەرییەکیش لەژوور سەری
چرایەکی دانەگیرسان
کە دایکم مرد
زەوی هەر وەک خۆی مایەوە

بەڵام لەناو دڵی مندا

دەرگای کۆنی قووڵترین زام کرایەوە (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ١٥٩)

شاعیر لەم شیعرەدا دەمان باتە بەردەم ئاوێنەی چەندین ڕووداوی گەورە، کە دەبوو لەگەڵ مردنی دایکیدا ڕوو بدەن، چونکە لە دیدی شاعیر دایک لە پلەیەکی بەرزی پیرۆزیدایە، پیرۆز تا دوا ڕادەی ستایشکردن، لەدەستدانی دایکی، کە بۆ ئەم کۆڵەکەی ئاسمان بووە، لەڕووی دەروونییەوە هەستی بە ڕووخانی زەوی و ئاسمان کردووە، کەچی لە ڕاستیدا هیچ شتێک لەگەڵ مردنی دایکیدا نەگۆڕاوە، جگە لە هەست و باری دەروونی ئەم، دەبوو لای شاعیر لەگەڵ کۆچی دایکیدا ئاسمان ئەستێرەکانی هەڵوەراندایە وەک ئەوەی جوانی و مانەوەی ئەستێرەکان لەسەر زیندوویەتی دایکی وەستابن. ماسییەکان کۆچیان نەکرد، ئەم ڕستەیە وەک بڵێی ئاماژە بێ بۆ ئەوەی دایکی شاعیر دەریا و ئاوە، بە مردنی دایکی ئاوەکان وشک دەبن، دەبوو ماسییەکان بە ناچاری کۆچیان بکردایە، دواتر شاعیر واز لە ڕووداوە گەورەکان دەهێنێت و دێتە سەر ئەوەی هەر هیچ نەبێ، دەبوو بۆ مەرگی دایکی ئاسمان بارانی دابکردایە و باڵندەکان غەمبار ببوونایە، مانگ و خۆر بگیرابان، دەتوانین دیاردەی گیرانی مانگ و خۆر بە دوو واتا لێکبدەینەوە، یەکەم: مانگ و خۆر گیران بەوەی کە ڕووناکییان نامێنێ، دووەم بەوەی خۆر و مانگیش بۆ ئەم کۆستە بگرین و فرمێسک بڕێژن، لە کۆتاییدا دەگاتە ئەو بڕوایەی کە دایکی مرد، هیچ گۆڕانکارییەک ڕووی نەدا، بەڵام لە دڵی ئەمدا قوڵترین زام درووستبوو. یان لە شیعری (بۆ دایکم)دا دەڵێت:

ئەی دایە گیان

وەک خەنجەرێکی بێ کێلان

لە دڵتدا هەڵتدەگرم

چی خۆشترە

لەوەی بە عیشقی تۆ بمرم (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ٥٨٣)

پلەی ئیشتیاقی شاعیر لەم کۆپلەیەدا دەگاتە لووتکە، بەوەی عەشقی دایکی وەک خەنجەرێک لە ناو کێلانەکەیدا دەری دەکات و دڵی خۆی بۆ خەنجەرەکە کە عەشقی دایکێتی دەکات بە کێلان، جوانی شیعرەکە لەوەدایە شاعیر دەزانێت ئەگەر دڵی بۆ خەنجەرەکە بکاتە کێلان دەی کوژێت، چونکە هیچ دڵێک ناتوانێ خەنجەرێک لە ناو خۆیدا بپارێزێت و دەبێتە هۆی کوشتنی بەڵام شاعیر ئەوە بە خۆشترین شت دەزانێ کە بەهۆی عیشقی دایکی بمرێت.

ئای دایکم کوانێ؟

هیچ نانێک ئەوەندەی نانی دەستی ئەو

خۆش نییە..و

هیچ نانێک برسێتیم تێر ناکا..

نانی دەستی دایکم نەبێ..! (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ٥٠٣)

لەم دەقەدا شاعیر باس لە برسیبوونی خۆی دەکات و دەیگەڕێنێتەوە زەمەنی منداڵی کە دایکی خواردنی بۆ ئامادەکردووە، شاعیر پرسیاری بوونی دایک دەکات، کە ئێستا هیچ خواردنێک تێری ناکات، ئەم دەقە ڕەهەندێکی دەروونی هەیە، لە واقیعدا مرۆڤ تێر دەخوات، بەڵام هەرگیز وەک ئەوە نییە کە بە دەست دایکی بێ، بەڵام ئەم شیعرە ئەوەمان پێ دەڵێت خواردنێک کە لە منداڵییەوە لەگەڵی ڕاهاتووی، دایک ڕۆحی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئەو هەویرەی پڕکردووە لە عیشق و سۆز و موحیبەت وەک ئەوەی گونتکێک نان بە ئاوی ڕۆحی دایک بشێلدرێت، هەر بۆنەکەی تێری دەکات، بەڵام کە دایکی دەمرێت ئەم چێژی ڕۆحییە لە دەست دەدات. شاعیر لە شیعری (چاوی سەوز) بۆ جوانی و گەورەیی دایکی دەڵێت:

ئەری بۆچی هەر ئەستێرەیەک دەرکەوێ
وا دەزانم کە دایکمە و هاتووە بۆ ئاسمانی ئێرە
ئەرێ بشێ دایکم بووبێ:
بە هەزار هەزار ئەستێرە...!! (هەڵمەت، ب٢، ٢٠١٦، لا ٩٩)

لە دیدی (لەتیف هەڵمەت)دا دایک جوانترین مرۆڤی سەر زەوییە، تەنیا ڕووناکییە کە دەتوانێ هەزار ڕۆشنای هەبێت، دەتوانێت لە بری هەموو ڕووناکیەکان بێت و هیچ ڕووناکیەکیش ناتوانێ جێگەی پڕبکاتەوە، شاعیر کاتێک شەوان سەیری ئاسمان دەکات کە شەو تاریک دەبێ، لە ناو تاریکیدا عەودالی بینینی ڕووناکییە ئەو ڕووناکیەش جگە لە دایک هیچیتر نییە، ئەم ڕستەیە: (هەرچی ئەستێرەیەک دەرکەوێ) ئاماژەیە بۆ ژماردن و ناسینەوەی ئەستێرە تازەکان، واتا شاعیر چاوی بینینی ئەستێرە تازەکانی هەیە و چاودێریان ئەکات، پێیوایە هەموو ئەستێرە نوێیەکان، دایکین و هاتوون سەری لێبدەن، کە شەو تاریکتر دەبێت و هەزارەها ئەستێرە دەردەکەوێت، دەکەوێتە گومانی ئەوەی کە دایکی بووە بە هەزاران ئەستێرە و تاریکییەکانی بۆ ڕووناک دەکاتەوە.
هەر سەبارەت بە دایک لە شیعری (چەپکی درک... چەپکێ پەڵکە زێرینە)دا دەڵێت:

کە دایکم مرد
لە ڕێگای گۆڕستان
منداڵیم بزر کرد (هەڵمەت، ب٣، ٢٠١٦، لا ٣٦٥)

دایک لای شعیر ئەوەندە گەورەو پیرۆزە، بە مردنی ڕاستەوخۆ توشی حاڵەتێکی سەیر دەبێت، کە منداڵی بیرچووەتەوە، خۆشی و چێژی ژیان پەیوەستە بە دایک، هەرکاتێک مرۆڤ دایکی بمرێ لە ڕووی دەروونییەوە هەست بە بێئارامی و تەنیایی دەکا و لە خۆی وندەبێت.

دوو: ئافرەت وەک سەرچاوەی مەزنی و جوانی

جوانی یەکێکە لەو چەمکانەی کە مرۆڤ لەسەرەتای پەیدابوونییەوە هەستی پێکردووە و گرنگی پێداوە، بە شێوەیەکی گشتی جوانی دیاردەیەکی سروشتیی خوداییە بە مرۆڤ و سروشت بەخشراوە، ‹‹جوانی تنۆکێکە لە زەریای خودا››(مستەفا، ٢٠٠٩، لا ٢٧). هەروەها ڕایەک هەیە جوانی بەسەر دوو جۆر دابەشکردووە، ‹‹جوانی وشک و جوانی زیندوو، یەکەمیان ئەوەیە کە لە شێوەی نەگۆڕ و نەبزێو بەرجەستە دەبێت، وەک بینا و پەیکەرتاشی و وێنەکێشان و دیمەنە نەگۆڕەکانی سروشت (چیا و ڕووبار و تابلۆ وشکەکانی سروشت)، دووەمیش ئەو جوانییەیە، کە لەدایک دەبێت و گەشەدەکات و دەگۆڕێت و دەجووڵێتەوە، وەک جوانی بوونەوەرە زیندووەکان، کە وردترینیان نموونەی جوانی ئافرەتە››(حسێن، ٢٠٠٨، لا ٣١). ئافرەت بە درێژایی مێژوو کرۆکی بابەتە ئێستاتیکی و ئەدەبییەکان بووە، چ جوانی ڕوخسار چ جوانی ناخ، لەبەر ئەوەی ئافرەت پێویستییەکی ڕاستەوخۆی پیاوە، بەوەی کە لە گێڕانەوە دینییەکاندا، باوکە (ئادەم) لە بەهەشتی بەریندا هەموو شتێکی هەبوو بەڵام هێشتا بێتاقەتبوو، بۆیە خودا لە پەراسووی خۆیدا باشترین هاوبەشی بۆ دروستکرد، دروستکراوێک کە سەرچاوەی دامرکاندەوەی بێتاقەتی و تەنیاییەکەی بێت، بە هەموو پێوەرێکیش ئافرەت ئەندازەی دروستبوون و هەڵکەوتەی جوگرافیای لەشی لە هی

پیاو جوانتر و سەرنجڕاکێشترە، هەمیشە وەک بابەتی سەرەکی و تێمای تایبەتی لەناو ئەدەبدا دەرکەوتووە، جوانی و مەزنی ئافرەت بۆتە سەرچاوەیەکی گرنگی بەرهەمهێنانی دەقی شیعری، کە شاعیران وێنەی ئافرەتیان لە ئاستێکی باڵا نیشانداوە.

لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)دا ئافرەت سەرباری جوانی وەک بونەوەرێکی گەورە و پیرۆز نیشاندراوە، شاعیر ئافرەت بە جوانترین و بەرزتر لە گشت دروستکراوەکانی خودا دادەنێت، بۆ نموونە بۆگەورەیی و جوانی ئافرەت لە شیعری (شیعرێکی ڕۆمانسی)دا دەڵێت:

خودای مەزن زۆر شتی جوانی دروست کردووە

لەوانە: ژن

خوای جوان زۆر شتی مەزنی دروست کردووە

لەوانە: ژن (هەڵمەت، ب٣، ٢٠١٦، لا ٢٥٥)

لەتیف هەڵمەت ئافرەت بە بونەوەرێکی گەورە و پیرۆز دەبینێت بۆیە دەڵێت: خودا دوو شتی جوان و مەزنی دروستکردووە ئەوانیش ئافرەتن، بینینی ئافرەت بە جوانی و مەزنی نیشاندانی ڕێز و گەورەیی شاعیرە بۆ ئافرەت، جوانتر بینینی ئافرەتە لەناو هەموو دروستکراوەکانی تردا، بە زەقکردنەوەی دوو هاوەڵناوی (مەزن، جوان) لە سەرەتادا وەک گەمەیەکی زمانی لە ڕێگەی وەسفی دەسەڵاتی خواوە، دەیەوێت بمانباتە بەردەم جوانی و مەزنی ئافرەت بەوەی کە دەڵێت: خوای مەزن، خوای جوان، دەیەوێت لە خاڵقی بوونەوەرەکەوە ئەندازەی گەورەیی و جوانی مەخلوقەکەمان پیشان بدات، بەوەی ئەو خالقە شتی جوان و مەزنی زۆر دروستکردووە، باشترین نموونەش ئافرەتە، جوانترین نموونەش هەر ئافرەتە.

(لەتیف هەڵمەت) وێنەی ئافرەت باڵا دەکات و لە شیعری (کۆمیدیای تراژێدیای دەنگ و گیرفان)دا دەڵێت:

ئەگەر خواتان ون کرد

لە چاوی کچێکدا

بۆی بگەڕێن (هەڵمەت، ب٣، ٢٠١٦، لا ١٣٦)

دۆزینەوەی خودا لە چاوی کچێکدا، نیشاندانی گەورەیی و مەزنی ئافرەتە، کە بە چاوێکی گەورە و پیرۆزەوە لە ئافرەت دەڕوانێت، ژن وەک بونەوەرێکی جوان و گەورە نیشاندەدات، بۆیە پێمان دەڵێت ئەگەر دەتانەوێت خودا بدۆزنەوە سەیری چاوی ئافرەت(کچێک) بکەن، ئەم تێڕوانینەش بچوککردنەوەی گەورەکە وە جێکردنەوەیەتی لە بچوکێکدا، ئەمیش بەوەی کە مرۆڤ جێ نشینی خودایە و بەشێک لە خۆیدا دەبەخشێتە مرۆڤ، وێنەی باڵاکردنی ئافرەت لێرەدا ئەوەیە دۆزینەوەی خودای تایبەت کردووە بە ئافرەت، شاعیر نەیگوتووە مرۆڤ. یان لە شیعری (پرسیاری ئەمرۆ)دا دەڵێت:

کە ژن پێکەنی

خوا خێرا خەندەکانی ژنی کرد بە خۆر (هەڵمەت، ب٢، ٢٠١٦، لا ٤٢٢)

شاعیر وێنەیەکی هونەری و ئیستاتیکی بەجوانی ئافرەت بەخشیوە، پێکەنینی ئافرەتی ئەوەندە لا جوانە خودا لە پێکەنینی خۆری دروستکردووە، خۆر نیشانە ڕوناکییە، ئەم ڕووناکیەش لە خەندەکانی ئافرەت وەرگیراوە، کە بووەتە هۆی ڕووناکردنەوەی جیهان و ڕزگارکردنی جیهان لە تاریکی، لەم شیعرەدا خەیاڵێکی ئەفسانەیی دروستکردووە، کە پێیوایە دروستکردنی خۆر بەهۆی پێکەنینی ئافرەتەوەیە، لە واقیعدا دروستکردنی خۆر پەیوەست نییە بە پێکەنی ئافرەت، بەڵام جوانی ئافرەت بۆ پێش دروستبوونی خۆر دەگەڕێنێتەوە و ئەم جوانییە ئەفسوونییەی وایکردووە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خودا هاوشێوەیەک دروستبکات لە جوانیدا بە ئافرەت بچێت، ئەویش خۆرە، شاعیر ئافرەت لە خۆر جوانتر دەبینێت، چونکە هەمیشە یەکەم دروستکراو جوانترە.

(لەتیف هەڵمەت) عاشقی جوانی ئافرەتە و ئاواتە خوازە شیعرەکانیشی وەک ئافرەت جوان بن، بۆیە دەکەوێتە وەسفی جوانی ئافرەت و لە شیعری (پەیکەرێک لە پشکۆ)دا دەڵێت:

سەرم سوڕماوە خودا تۆی چۆن نەخشی
ئەو گشت ئەفسونەی چۆن بە تۆ بەخشی
بۆ چاوت لە کوێ هاوردی ڕەشی
ئەی بۆ ڕوومەتت لە کوێ بوو گەشی...!
جوانیت ئەبیستم لە خورپەی دڵا
لە پشکوتنی گوڵی سەر چڵا
لە باڕەباڕی بە جۆشی ڕانا
لە زیکە و جووکەی چۆلەکەکانا (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ٢٩)

لەم شیعرەدا سەرسامی شاعیر بە جۆرێکە، دەپرسێت خودا ئەو جوانییەی لە کوێوە بە ئافرەت بەخشیوە؟ سەری لەوە سوڕماوە کە خودا چۆن ئافرەتی نەخشاندووە و ئەو جوانییە خەیاڵییەی پێ بەخشیوە، ئافرەتی ئەوەندە لا جوانە، جوانییەکەی لە خورپەی دڵی هەست پێدەکات، زیکە و خوێندنی چۆلەکەکان و باڕەباڕی ڕانان بۆ جوانی ئافرەت دەگەڕێنێتەوە، جوانی سروشت بە جوانی ئافرەتەوە گرێدەدات، شاعیر جوانی ئافرەت باڵا دەکات و لە هەموو سروشت بە جوانتر دەیبینێ. شاعیر دەیەوێ شیعرەکانی لە جوانیدا لە ئافرەت بچن، بۆیە لە شیعری (هەڵبەستێکی جوان)دا دەڵێ:

من دەمەوێ هەڵبەستێ دانێم وەک تۆ جوان بێ
وەک لەشی تۆ گەرم و گوڕ و نیان بێ
شیرین بێ وەک گۆشتی ئەو لەشە پاراوە
کە لە تیشکی خۆر و باران چنراوە (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ٣٦)

سەرسامبوونی شاعیر بە ئافرەت وایلێکردووە، شیعرەکانی لە جوانیدا بە ئافرەت بچن و گەرمی شیعرەکانی وەک لەشیان گەرموگوڕ بێت و شیرین بێت وەک ئەو لەشەی کە بە خۆر و باران چنراوە، نیشاندانی لەشی ئافرەت لە خۆر و باران نیشاندانی جوانی ئافراتە لە ئاستێکی باڵا، چونکە خۆر و باران جوانییەکی دڵڕفێنیان هەیە، شیعر لای شاعیر جوان و چێژ بەخشە، بەڵام دەیەوێ شیعرەکانی جوانتر بن و بگەنە دوا پلەی جوانی، ئەمەش بەوە دێتە دی کە شیعرەکانی لە ئافرەت بچن، شاعیر دەکەوێتە حاڵەتی بەراوردکردنی شیعر و ئافرەت، بەڵام ئافرەت باڵاتر نیشاندەدات و دەیکاتە نموونەی حەقیقی و شیعر دەکاتە نموونەی کۆپیکراو، کە هەمیشە نموونەی یەکەم باڵاترە، نموونە باڵایەکەش ئافرەتە.

سێ: ئافرەت وەک خۆشویستراو (مەعشوق)

بوونی سۆز و خۆشەویستی لەسەرەتای دروستبوونی ژیانەوە بوونی هەبووە، ئەمەشە وایکردووە ژیان بەردەوامی هەبێت، هۆکارێکی گرنگ بووە بۆ پێشکەوتنی بایلۆژی و بەردەوامبوونی ڕەگەزی مرۆڤ، چەمکی خۆشەویستی واتایەکی فراوان و فرە ڕەهەندی هەیە، (دانتی) پێناسەی چەمکی خۆشەویستی لە ڕەهەندێکی قوڵەوە دەکات و دەیبەستێتەوە بە سیستەمی کارکردن و بەڕێوەچوونی گەردوون، کاتێک دەڵێت: «خۆشەویستی گەورەترین هێزی گەردوونییە، هەر ئەو هێزەیە، خۆر و هەسارەکانیتری ئاسمان دەجولێنێ»(ابراهیم، ١٩٧٠، ص ١٤). ئێمە چەمکی خۆشەویستی تایبەتتر دەکەین بە مرۆڤ، ئەویش ‹‹بریتییە لە یەکبوونێکی سۆزگەرایانەی بەهێز لەگەڵ کەسێکی تردا و دەبێتە هۆکاری دروستبوونی پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی پەسەندکراو کە تیایدا کەسی یەکەم هەموو وزەکانی خۆی بەکاردێنێ بۆ بەختەوەرکردنی کەسی دووەم و بە پێچەوانەشەوە (...) پەیوەندییەکە لە نێوان دوو کەسدا بەهۆی گۆڕینەوەی هەستیاری و سۆزی چونیەکەوە دروستدەبێ››(عەبدوڵلا،٢٠١١، لا ٣٣). هەر لەبارەی خۆشەویستییەوە وتراوە: « خۆشەویستی سۆز و هەستێکی ئینسانییە، لەگەڵ لە دایک بوونی مرۆڤدا، ئەویش پەیدابووە و چاکترین هۆی بەهێزکردنی پەیوەندی بووە لە نێوانیاندا»(غالب،١٩٩٠، لا ١٨٥). خۆشویستی کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر دەروونی مرۆڤ هەیە، گەر بێت و مرۆڤێک لەم چێژە ڕوحی و دەروونییە بێ بەشبێت، هەست بە نائارامی و بێزاری دەکات، زانای دەروونشیکاری (فرۆید) ‹‹زۆربەی نەخۆشییە هیستریاکان بۆ نەخۆشی خۆشەویستی دەگەڕێنێتەوە، ئەویش بەهۆی دابڕان و دوورکەوتنەوە یان بەهۆی شکستهێنان و پارێزگاری نەکردن لە کۆمەڵێک هۆکاری پێشو کە پەیوندی بە سۆزدارییەوە هەیە››(نظيمي،٢٠٠٧، ص ٨٣). بۆ ئەوەی بتوانیت درێژە بە ژیان بدەیت، پێویستت بە خۆشەویستییە.

ئەم چەمکە لەناو ئەدەب بەگشتی و شیعر بەتایبەتی ڕەنگدانەوەی فراوانی هەیە و مەبەستێکی گرنگی شیعر بووە، لەناو ئەدەبدا وێنەی ئافرەت زیاتر لە دەوری ئەو مەبەستە سوڕاوەتەوە، خۆشەویستی و عەشقی ئافرەت بووەتە بەشێکی گەورەی دەقە شیعرییەکان، لە بەرهەمی شیعریدا ئافرەت لە هەموو لایەنەکان زیاتر گرنگی پێدراوە و باسکراوە، کە وەک هێمایەک لە جیهانی خەیاڵی شاعیردا بوونی هەیە، «شاعیر، سەرچاوەی سرووشی شیعرەکانی لە عیشق و پەیوەندی ژن وەردەگرێت، تەواوی شیعرەکانیشی هەر لە خزمەت ئافرەتدا دەبێت، ئافرەت عیشق و ژیان بە پیاو دەبەخشێت و پەلکێشی دۆزینەوەی سروشتی ڕاستی و جوانی دەکات»(یزدانی، ١٣٧٨، لا ٢٧٤). ڕەنگدانەوەی ئەم بابەتە مێژوویەکی کۆنی هەیە و ‹‹بۆ پێش ئاینی پیرۆزی ئیسلام دەگەڕێتەوە، لای عەرەبەکان لە ئەدەبییاتی سەردەمی جاهیلیەت دەبینرێت، لای کوردیش سەرەتا لە ئەدەبی فۆلکلۆر هەبوو ئینجا دواتر لە ئەدەبیاتی کلاسیکیدا بە دەرکەوتووە›› (عەزیز،٢٠٠٦، لا ٨٤). شاعیر لە شیعری خۆشەویستیدا دەتوانێ داهێنانی گەورەر بکات، چونکە، ‹‹شیعری دڵداری گەورەترین شوێن و قەوارە و هەمەڕەنگترین لایەنی ئیبداعی لە شیعری جیهانیی هەموو سەردەمێک و هەموو وڵاتێک و هەموو قوتابخانەیەک گرتۆتەوە›› (ڕەسول، ١٩٩٠، لا ١٠٧). شاعیران لە شیعرەکانیاندا هەستی خۆشەویستی خۆیان بۆ مەعشوقەکانیان دەربڕیوە و پایەی ئافرەتییان بەرز نیشانداوە.

لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)یشدا ئافرەت ڕەنگدانەوەیەکی گەورەی هەیە و لای ئەو ئافرەت لە جوانیەکانی تری سروشت جوانترە و زۆر بە چێژەوە ئافرەتی خۆشدەوێت، پڕە لە مەراق بۆ خۆشویستنی ئافرەت، شاعیر ترسی لەوە هەیە بمرێ و ئافرەتێک خۆشی نەوێ، خۆشەویستی ئافرەت لە شیعرەکانی شاعیردا زیاتر ڕەهەندێکی دەروونی هەیە، کە شاعیر بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە دەروونییە پێویستی بە ئافرەت هەیە. بۆیە دەڵێت:

هەڵبەستێکی نوێم بۆت نووسی
باڵدار وتی: من بۆی دەبەم..
ڕووبار وتی: من بۆی دەبەم..
ئەستێرەی پرشنگدار وتی: من بۆی دەبەم..

مانگی مات و خەمبار وتی: من بۆی دەبەم..

بەرەبەیان خۆر بە پەنجە نەرمەکان..

دای لە شوشەی پەنجەرەکەم و هەڵمی سان..

-من هەڵبەستە نوێکەت دەبەم بۆ چاو جوان

دڵم کردەوە تۆی تیابووی هەڵئە قوڵای وەک ئاوی ڕوون

ئەستێرەو مانگ و هەتاو

شەرم ڕویانی برد و

یەک یەک ئاوابوون (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ١٤٨)

لەم شیعرەدا تێمای ئافرەت وەکو مەعشوق بینییە، لە شوێنێکەوە ناوی ئافرەت هێندە بەرز و خۆشویستراو ڕادەگرێت، کە هەموو دیاردە سروشتییەکان دەیانەوێت شەرەفی گەیاندنی ئەو پەیامە شیعرییە بۆ خۆشەوەیستەکەی ببەن، کە شاعیر دەڵێ: هەڵبەستێکی نوێم بۆت نوسی، باڵدار، ڕووبار، ئەستێرەی پرشنگ دار، مانگی مات و غەمبار، خۆر، هەموو دەیانەوێت ببن بە هەڵگر و گەیەنەری ئەو هەڵبەستە، شیعریەتی شیعرەکە لەڕووی واتاوە لەوەدایە کە شاعیر قودرەتی قسەکردنی لەگەڵ خۆر و ڕووبار و باڵدار و مانگدا لەکوێ بوو؟ هەروەها کە بەیانی دڵی خۆی بۆ خۆر و مانگ و ڕووبار دەکاتەوە و مەعشوقی تێدایە، لەبەر جوانییەکەی هەموو شەرم ڕووی بردن و لەبەر چاو ونبوون ، ژن لای (هەڵمەت) ئەوەندە جوان نیشاندراوە، کاتێک ژنێک لەدڵیدا هەیە، کە ئەستێرە و مانگ و هەتاو ئەیبینن، لەجوانی ژندا سەریان سوڕدەمینێت و لەتاو جوانی ژندا ئاوا دەبن. یان دەڵێت:

هەرچەند دەستی ڕەشەباییە

دەرگای دڵم دەترازێنێ

هەر چۆلەکەی هۆنراوەیە و

هەڵدەفرێ و خۆی بەسینگ و مەمکی تۆوە دەنوسێنێ

خۆتۆ نەدار بەڕووی سەوزی

نە نەشاتووی ئەو کوێستانەی

نە ڕووباری..

نە خەرمانی.. تۆ.. نەڕەزی..

نازانم بۆ.. چۆڵەکەی هۆنراوەی من

لە گشت شوێنێ

بۆ پرچی تۆ دەجریوێنێ.. (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ١٦٢)

لەم شیعرەدا لەتیف هەڵمەت دەیەوێت پێمان بڵێت، جوانترین تێمای نێو شیعرەکانی دەگەڕێتەوە بۆ ئافرەت، بەوەی کە چۆلەکەی هۆنراوەکانی، ڕەشەبا دەرگای دڵی دەترازێنن، هەموو دەفرن و خۆیان بە سینگ و مەمکی مەعشوقەوە دەنوسێنن، لەکاتێکدا خۆشی لەوە سەری سوڕماوە، کە چ تەلیسمێک لە ئافرەتدا هەیە، نە دارە و نە شاتوو، نە ڕووبارە نە خەرمان و نە ڕەز، بەڵام چۆلەکەی هۆنراوەی ئەم هەر ڕوو لەو دەکەن، بونیاتی بیری هۆنراوەی لەتیف هەڵمەت بە ڕادەیەکی زۆر جوانی ئافرەت و خۆشەویستی ئافرەتە. یان دەڵێت:

کچێ بە خواکەس وەک من تۆی خۆش ناوێ

تۆ ناتەوێ ئێ گوایە

جیهانێکت بۆ دروستکەم لە هۆنراوە

ئێسکی لەشم بۆ تۆ بکەم بە چوار پایە..

هەموو شەوێ

خوێنم بکەم بە گوڵاو و بیپژێنم..

لە تاڵی ئەو پرچە خاوە..

گشت درەختێ یەک جار دەژی

ڕۆژێ جارێ خۆر دەکەوێ

من هەزار جار تۆم خۆشدەوێ و

تۆم خۆشدەوێ و

تۆم خۆشدەوێ.. (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ١٨٦)

شاعیر ئافرەت لە هەتاو بە پێویستتر دادەنێت و خۆشەویستی خۆی بۆ دووپاتدەکاتەوە، ئامادەیە ببێتە ئەو کەسەی کە خۆشەویستەکەی دەیەوێ و جیهانێکی بۆ دروست بکات لە هۆنراوە، دەیەوێ ئێسکەکانی بۆ بکاتە پایە و خوێنی بۆ بکا بە عەتر، ئەمەش ئەوپەڕی قوربانیدانە بۆ خۆشەویستەکەی، کە ئامادەیە هەموو شتێکی بۆ بکات، لە کۆتایی شیعرەکە بە زمانێکی زۆر سادە دان بە خۆشەویستی ئافرەت دەنێت و چەندین جار خۆشەویستی بۆ دووبارە دەکاتەوە، دووپاتکردنەوەی خۆشەویستییەکەی لە ڕادەبەدەرە و دەڵێ: درەختەکان یەک جار دەژین، خۆر یەک جار ئاوا دەبێ بەڵام من هەزار جار خۆشم دەوێ. شاعیر ترسی لەوە هەیە بمرێ و ئافرەتێک خۆشی نەوێ و دەڵێت:

کچێ منیش دەترسم بمرم و

ئافرەتێک خۆشی نەوێم (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ٥٢٧)

شاعیر دوو جار ڕووی لە ئافرەتە، جارێک بەوەی هاوار بۆ کچێک دەکات، جارێکیش بەوەی ترسی لەوە هەیە ئافرەتێک خۆشی نەوێ، لەم دەقەدا ڕەهەندی خۆشەویستی قوڵ وێنا کراوە، کاتێک پیاوێک کەسێک نەبێ خۆشی بوێ، چێژ لەم ژیانە نابینێ، شاعیر ترسی لە مردن نییە، بەڵکو ترسی لەوە هەیە ئافرەتێک خۆشی نەوێ، کاتێک پیاو ئامادەیە بۆ مردن کە کەسێک هەبووبێ خۆشی بوێ، ئەمەش نیشاندانی خۆشەویستی ئافرەتە لە ئاستێکی باڵا. شاعیر حەزدەکات خۆی بخاتە ناو چوارچێوەی کاری مەحاڵەوە، تەنها بۆ ئەوەی وەفا و خۆشەویستی بۆ مەعشوق دەرببڕێ، بۆیە دەڵێت:

ئەگەر دەمزانی هەور لە کوێوە دێ

لە کام وڵات و دەریا و زێوە دێ

بە دەستی شیعرم تک تک دەمدزی

تا تۆ پێی بشۆی پەرچەم و کەزی... (هەڵمەت، ب٢، ٢٠١٦، لا ٥٢)

ئەو کارە مەحاڵانەی شاعیر دەیەوێ بۆ مەعشوقی بکات، بۆ ئەوەی دڵی ڕازی بکات، هەموو ئەو تێڕوانینانە نیشاندانی گەورەیی پرۆسەی

خۆشەویستییە، کە لە شیعرەکانی شاعیر ڕەنگدانەوەیان هەیە، لەتیف هەڵمەت دەیەوێ زۆر زیاتر لەوە بۆ ئافرەت بکات، بەڵام ناتوانێ هەموو شتێکی بۆ بکات، دەیەوێ سروشت بخاتە خزمەتی مەعشوقەکەی، بەڵام دەسەڵاتی بەسەر سروشت ناشکێ تا بە دڵی خۆی بیخاتە خزمەتی، ئەمەش دەرخەری ئەوەیە کە شاعیر هێشتا دڵی ئاوی نەخواردووەتەوە لەو هەموو وەفا و خۆشەویستییەی بۆ خۆشەویستەکەی هەیەتی، وێناکردنی پرۆسەی خۆشەویستی لە ئاستێکی بەرز لەم دەقە دەبینرێت، بەوەی سروشت بخرێتە خزمەتی ئافرەت.
شاعیر لە ژیانی واقیعیدا ناتوانێ گوزارشت لە هەستەکانی بکات بۆیە، دەچێتە حاڵەتی خەونبینینەوە و لە ڕێگەی خەونەوە، هەست و پەیامەکانی بە مەعشوق دەگەیەنێ، کاتێک دەڵێت:

خەوم بینی من هەور بووم و تۆ تینوو بووی
ئەتکامە گەرووی تامەزرۆی تەمتەوە
خەوم بینی بووم بە خۆر و
ڕژامە ناو دارستانی پەرچەمتەوە...
کچێ بە خوا درۆ ناکەم هێشتا بۆنی گوڵی شیعرم
وا بە قژ و لادەمتەوە... (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ٢٣١)

لەم شیعرەدا شاعیر دەیەوێ لە ڕێگەی خەونێکەوە گفتوگۆ لەگەڵ مەعشوقدا دروستبکات، بەوەی خەونێکی بۆ دەگێڕێتەوە، کە لە خەونەکەدا شاعیر هەورە و مەعشوق زەوییەکی وشک و تامەزرۆی باران، بەکارهێنانی تەم بەواتای ئەوەی کاتێک باران دەکەوێتە سەر خاکێکی وشک و گەرم تەم (هەڵم) دروست ئەکات، کە لێرەدا مەعشوقی بەو خاکە چوواندووە، هەروەها لە خەونیدا بووە بە خۆر و ڕژاوەتە ناو دارستانی پەرچەمییەوە، ڕژانی خۆر لەناو پەرچەمیدا، ئەم وێنەیە وەها دێتە بەرچاو کاتێک قژی ئافرەت تەڕ ئەبێ لە تاڵەکانیا بریسکەی ڕووناکی هەیە بە تایبەت قژی ڕەش وەک ئەو دارستانە چڕانەی کە خۆر وەک باران سێبەرەکان دەبڕن و بە تیشکی تیژ و باریک دەگەنە زەوی کە پێی دەگوترێت خۆرباران، جا ئەو خۆربارانە لە هەوری پرش و بڵاویشدا ڕوودەدات، گێڕانەوەی ئەم قسانە بۆ مەعشوق بە خاتری دروستبوونی گفتوگۆیە، کاتێکیش مەعشوق بڕوا ناکات سوێندی بۆ دەخوا کە درۆ ناکات و هێشتا بۆنی گوڵی ئەو شیعرە بە لێو و پەرچەمییەوە هەر ماوە.

چوار: ئافرەت وەک پێویستی

ئافرەت وەک تەواوکەری ژیان و پێویستییەکی گرنگی پیاو دادەنرێت، گەرئافرەت نەبێ ناتوانرێت بەردەوامی بە ژیان بدرێت، سروشت و ئەندازەی ژیان بەو جۆرە دانراوە، بێجگە لە ژیانی مرۆڤ ژیانی بونەوەرەکانی تری غەیری مرۆڤیش بەم جۆرەیە، بە پێی حیکایەتییە ئاینییەکانیش، کاتێک خودا باوکی مرۆڤایەتی (ئادەم) لە بەهەشت بە بێتاقەتی دەبینێت، ئافرەتی بۆ دروست دەکات و وەک تەواوکەری ژیان و روحی، ئەم پێویستییە گرنگە نکۆڵی لێناکرێت، بێ ئافرەت ژیان ناکاملە و پیاو بە تەنیا ناتوانێ درێژە بە ژیان بدات، ڕەنگدانەوەی پێویستی و گرنگی ئافرەت لە شیعردا بە فراوانی دەبینرێت، بەتایبەت لای شاعیران، بەو پێیەی شاعیر مرۆڤێکی هەستیارە و زیاتر سەروکاری لەگەڵ هەست و سۆز و لایەنە روحی و دەروونییەکان هەیە، بۆیە ئەم بابەتە بە ئاشکرا هەستی پێدەکرێت، لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت) ئەم لایەنە بە ڕوونی دەبینرێت، شاعیر بێ ئافرەت هەست بە بێتاقەتی دەکات و وەک لایەنێکی گرنگی ڕوحی خۆی وێنا دەکات، شاعیر ئافرەت وەک پێویستیەکی گرنگ دەبینێ و دەڵێت:

من زۆر حەزدەکەم لە توێی قۆڵ و باسکی ژنێکدا
چاو لێک بنێم و بۆنی پەراسوەکانی بکەم...
ئای من چەند پێویستیم بە ئافرەتێکە
لەچەرخێکدا خۆشی بوێم
کە پێستی شاعیری تیا دەکرێ بە پۆستاڵ..
ئای من چەندێ پێویستیم بە ژنێکە
لە چەرخێکە پەنامبدات
کە ناخۆشترین ئوتێل
پەنای شاعیرێکی هەژار نادات... (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ٤٨٦)

(لەتیف هەڵمەت) لەو تەنیایی و بێتاقەتییەی تێی کەوتووە، پێویستی بە ئافرەتێکە و ئارەزووی ئەوە دەکات لەسەر قۆڵ و باسکی بخەوێت و بۆنی بکات، بۆ ئەوەی هەست بە ئارامی بکات و بحەسێتەوە لەم بێتاقەتییەدا، ئافرەت بە باشترین و ئارامترین پەناگە دادەنێت، ئەمەش ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگرە، باشترین پەناگەی پیاو لە کاتی تەنیایی و بێتاقەتی ئافرەتە، ئەم ڕوانینەی شاعیر ڕەهەندێکی دەروونی هەیە، کاتێک مرۆڤ نائارامبوو و پەناگەیەکی نەبوو، ئافرەت دەتوانێ ببێتە ئەو پەناگەیە و ئارامی پێ ببەخشێت. هەروەها دەڵێت:

من کە هەست بەوە دەکەم
کە ئافرەتێک نییە گوێ لە دەنگی زەنگی دڵم بگرێ و
نیوەشەو هۆنراوەکانم بدزێ و
بیداتە بای شەقامەکان
چەقۆی شەرم دەمگرێ و
پارچە پارچە وەکو کڵۆ خوێی ناو گۆمە ئاو
دەتوێمەوە... (هەڵمەت، ب١، ٢٠١٦، لا ٤٨٦)

هەر کاتێک شاعیر هەست بەوە بکات، کە ئافرەتێک نەبێ گوێی لە ئازارەکانی بگرێ و شیعرەکانی بخوێنێتەوە، بێتاقەت دەبێت، شاعیر ئافرەت بە پێویستی دەبینێت، نەک تەنیا بۆ دەروونی خۆی، بگرە وەک پێویستییەکی گرنگ دەبینێت بۆ شیعر نووسین، گەر ئافرەتێک نەبێ شیعرەکانی بخوێنێتەوە، شیعر نووسین چ گرنگییەکی دەبێت؟ بە دیوێکی تردا دەکرێت وەک هاندانی ببینین بۆ ئەوەی ئافرەت رووبکەنە خوێندنەوە و خۆ ڕۆشنبیرکردن چونکە ئەگەر ئافرەت ڕۆشنبیربوو نەوەیەکی تەندروست پەروەردە دەکات.

پێنج: ئافرەت وەک سەرچاوەی بەرهەمهێنانی دەقی ئیرۆتیک (Erotic)

غەریزەی جنسی و حەزی ئیرۆتیک لای هەموو مرۆڤێکی ئاسایی بوونی هەیە، ئەم غەریزە و حەزانەش وەک بابەتێکی واقیعی دەچێتە نێو بابەتە ئەدەبیەکانەوە کە بە شێوەیەکی هونەری و زمانێکی ئەدەبی و لە نێو دەقە ئەدەبیەکان نیشاندەدرێت، ئەم زاراوەیە، «لە وشەی (Erotikos)ی گریکییەوە وەرگیراوە مێژووەکەی بۆ ساڵی (١٦١٥ – ١٦٢٥) دەگەڕێتەوە، لە فەرهەنگی ئینگلیزیدا ئەم مانایەی هەیە: ویژدان، یا تێرکردنی ئارەزووی سێکسی، عەوداڵبوون..»(حەوێزی، و سلێوە، ٢٠١٥، لا ١٠). لە ناو ئەدەبیشدا بۆتە چەمکێک بەرانبەر ئەو دەقانە بەکاردێ کە ناوەڕۆکێکی سێکسی(یان هەیە. «ئیرۆتیک لە یۆناندا ئیرۆسە (eros خوای خۆشەویستییە لای یۆنانیەکان) و کوڕی ئەفرۆدیت

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

(Aphrodite)ی خوای ئەوین و جوانییە، چەمکی ئیرۆس بەواتای وەسفی عاتیفە دێ لە ڕووی هەستکردن و حاڵەتی ڕوحی پەیوەست بە ئاوێتە بوونی جەستەیی و سێکس»(خەلیل، ٢٠١٢، لا ١٩). ئیرۆتیک ئەو کارە ئەدەبی و هونەرییانە دەگرێتەوە کە لایەنی ئیرۆتیکی تێدابێ و توخمە سێکسیەکان وەک لایەنێکی جوانی و ئێستاتیکا نیشانبدرێت، نەک بۆ وروژاندنی سێکسی و جوتبوون، پێویستە هەموو ئەو کەرەستە و بابەتانەی بە دەوری ئەم چەمکە دەسورێنەوە، لە خزمەت جوانی ناسیدا بن و وەک لایەنێکی ڕوحی گوزارشتی لێوەبکرێت، نەک بۆ وروژاندن و زەقکردنەوەی کردەی سێکس لە مرۆڤدا، چونکە ئیرۆتێک جیایە لە سێکس، پێویستە هونەرمەند و شاعیران لە نیشاندانی بەرهەمەکانیان بە شێوەیەکی ئێستاتیکیانە گوزارشت لە بابەتەکان بکەن و ئامانجیان کردەیەکی داهێنەرانە بێ و دوور بێ لە ورووژاندن و حەزی سێکسی.

ئیرۆتیک مێژوویەکی کۆنی هەیە، وێنەی ئیرۆتیک لەسەر دیواری ئەشکەوتەکان و پەیکەری سەر تەلارو کۆشکەکان و ژووری ئیمپراتۆرەکان بوونی هەبووە و تا ئێستاش ماون، دواتر هاتووەتە ناو ئەدەب و لە بەرهەمە ئەدەبیەکاندا نیشاندراوە، ئیرۆتیک لە ئەدەبیاتی میللەتاندا هەیە و «لە ئەدەبی یۆنانیدا (ئۆڤید) لە کتێبی شعری (هونەری ئەوین)دا کە لە سەدەی یەکی زایینیدا نووسیویەتی، بە یەکەم هێمای ئەدەبی ئیرۆتیکی دەژمێردرێ(...) هەروەها ژنە شاعیری یۆنانی (ساڤۆ) یەکەمین دەنگی ژنە باس لە ئەوین و سێکس بکات(...) لە سەدەی نۆزدەمدا (مارکیز دی ساد) و (ئەلفێرد دی موسێیە) و (ڤێرلین) (...)، لە ناوە دیارەکانی ئەدەبی ئیرۆتیکی فەرەنسین، لە سەدەکانی پێشوو هەندێ لە شیعرەکانی شاعیری فەرەنسی (لوس ئاراگۆن) بە ئەدەبی ئیرۆتیکی دادەنرێت(...) هەروەها ڕۆمانەکانی ڕۆماننوسی ئیتاڵی (ئەلبێرتۆ سۆرافیا) لەگەڵ ڕۆمانەکانی ڕۆماننوسی بەریتانی (لۆرانس) بە ئەدەبی ئیرۆتیک دادەنرێت»(الحفني، ١٩٩٢، ص ٢٩-٣٢). وێنەی ئەم ئەدەب و هونەرەش لەناو عەرەبەکاندا بوونی هەبووە.

ئەدەبی عەرەبی «لە سەردەمی جاهیلییەوە خاوەنی بەرهەمی ئیرۆتیکی و تەنانەت پۆرنۆش بووە، بە ئەندازەیەک کە شتێکی زۆر باو و قبوڵکراو بووە، چونکە عەرەب بەر لە ئیسلام، ژن و شەراب و سەماو شیعر نوسین لە پێناو هەموو ئەو شتانە، بەشێکی گرنگی ژیانی ڕۆژانەیان بووە»(محی الدین ،٢٠١٧، لا ١٢). ئەم جۆرە ئەدەبە لە ئەدەبی عەرەبیدا ڕەواجی هەبووە و «لە ئەدەبی عەرەبیدا لای موسڵمانەکان و غەیرە موسڵمانیش لە چەند کتێبێک باسکراوە، گرنگترینیشیان کتێبەکەی (جلال الدین السیوطی)، کە بە زانای خۆشەویستی ناونرابوو، هەروەها (نەجمەدین قەزوێنی) کتێبێکی هەبوو بەناوی (بیبلۆگرافیای چێژ)، بەڵام لای عەرەبەکان ئیرۆتیک وەک دەسپێک نەمایەوە ئەو ئازادییەی لێ سەنرایەوە بەهۆی داب و نەریت و دینەوە»(Wachsberger, ٢٠١٩, p٢). جگە لە مانەش کتێبەکانی (کەعب بن زوبیر، جاحز، ئیمرولقەیس، تیفاشی، ئەبوعەلای مەعەری...)یش باس و خواسی سێکس و ئیرۆتیکیان لە خۆگرتبوو.

لە ئەدەبی کوردیشدا وێنەی ئەم ئەدەبە بوونی هەیە و لە ئەدەبی فۆلکلۆردا بەتایبەت لە (بەیت و حەیران)دا وێنەی ئیرۆتیک دەبینرێت، دواتر وێنەی ئەم ئەدەبە گواستراوەتەوە بۆ ئەدەبی نوسراو و لە شیعری کلاسیکدا ئەم ئەدەبە هەیە، لە شیعری هاوچەرخیشدا وێنەی ئەم ئەدەبە ڕەنگدانەوەی هەیە و لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)دا دەبینرێت، شاعیر کۆمەڵە شیعرێکی بۆ ئەم بابەتە نووسیوە، شاعیر بە هەستێکی ئەدەبی بەرز باس لە (ماچ و مەمک و ڕووتی...) دەکات، ڕەنگدانەوەی ئیرۆتیک لای ئەو لایەنێکی ڕوحی هەیە و دوورە لە وروژاندن و حەز و ئارەزووی سێکسی، ئافرەت سەرچاوەی بەرهەمهێنانی دەقە ئیرۆتیکیەکانە، چونکە ئەم وێنە شیعریانە لە سروشتی جەستەی ژنەوە دەخولقێنرێن، بێ بوونی ئافرەت، شتێک نابێ بە ناوی دەقی ئیرۆتیکی. شاعیر دەربارەی ماچ دەڵێت:

لەوەرزی ماچدا

سۆفییەک و

بەد مەستێک

یەکسانن (هەڵمەت، ب٣، ٢٠١٦، لا ٤٧)

شاعیر باس لە دوو ئایدیای جیاواز دەکات کە مرۆڤێکی بەد مەست و سۆفییەکن، کە هەردووکیان بەرانبەر ماچدا یەکسانن و وەک یەکیان لێدێت، ماچ نە سۆفی دەناسێ و نە کەسێکی مەست، کە هاتە ئارا هەردووکیان هەمان چێژی لێدەبینن، بۆیە شاعیر ماچ بە یەکسانکردنی خاوەن بیر و ئایدۆلۆژیایە جیاوازەکان دەبینێت. لە شیعرێکی تردا دەڵێت:

خوێندنەوەی هەزاران

ڕۆمانی شاکار و

هەزاران شیعری دڵداری

بەتام و چێژ نین

وەکو یەکەم

ماچ (هەڵمەت،٢٠١٩، لا ٦١)

لای شاعیر یەکەمین ماچ چێژێکی تایبەتی هەیە، لە خوێندنەوەی هەزاران ڕۆمانی شاکارو هەزاران شیعری دڵداری بە تام و چێژترن، گەرچی خوێندنەوەی ڕۆمان و شیعر لای شاعیر بە چێژن، بەڵام هەرگیز ناگەنە چێژی یەکەم ماچ، ماچ چێژی هەیە، بەڵام شاعیر باس لەیەکەم ماچ دەکات چونکە سەرەتای گەیشتنی هەر شتێک تام و چێژێکی تایبەتتری هەیە، بۆیە باس لە یەکەمین ماچ دەکات، کە سروشتی زۆربەی مرۆڤێکە، چێژێکی تایبەتتر لە سەرەتا و یەکەمینی شتەکان وەردەگرێت. هەروەها (لەتیف هەڵمەت) وێنەی (مەمک)ی ئافرەت دەکاتە بنیاتی شیعر و دەڵێت:

دوو دێر

شیعرن

هەردوو

مەمکت (هەڵمەت،٢٠٢٠، لا ١٠)

شاعیر بێ پەردە باس لە مەمکی ئافرەت دەکات و وەک دوو دێر لە شیعر جوان دەیانبینێ، ئەمە نیشانی وێنەیەکی ئیرۆتیکی ڕوحی بەرزە، کە مەمک وەک دێری شیعر پڕ لە جوانی و چێژ نیشاندەدات، نیشاندانی ئەم وێنە شیعرییانە دوورن لە وروژاندنی سێکسی، ئەوەندی دەقەکە بە لایەنی جوانی و ئیستاتیکی دەبا ئەوەندە بەرەو ئاراستەی وروژاندان نابات.

یان دەڵێت:

تامەزرۆن... تامەزرۆن

دوای نوسینی هەر شیعرێک

مەمکت وەکو کولۆ شەکرێک

بە چایە تاڵەوە بخۆم (هەڵمەت،٢٠٢٠، لا ٩٣)

شاعیر کاتێک شیعرێک دەنووسێت ماندوو دەبێت، بۆ ئەوەی ئارامبێتەوە، تامەزرۆیە بە مەمک ماندوبوونی نەهێڵێت، بۆیە مەمک بە کولۆ شەکرێک دەچوێنێت و تامەزرۆیە بە چایەکی تاڵ بیخواتەوە، تا تاڵی چایەکە نەهێڵێت و لە دەمیدا شیرینی بکات، کە ئەمەش ئارامی بە مێشکی دەروونی شاعیر دەبەخشێت و پێی دەحەسێتەوە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

هەروەها شاعیر لە بۆنی جەستەی ئافرەت(ڕووت) وێنەیەکی ئیرۆتیکمان نیشاندەدات و دەڵێت:

کاتێ ڕووت ڕووت دەبویتەوە
وەک دوکانی عەتر فرۆش
ژوورەکەت پڕپڕ دەکرد
لە بۆنی خۆش (هەڵمەت،٢٠٢٠، لا ٣٦)

وێنەکەی ئیرۆتیکی بەرز لەو شیعرەدا نیشاندراوە، کە ڕووتبونەوەی ئافرەتە، کە ژوورەکەی پڕ دەکات لە بۆن، کە بۆنی جەستەی بە بۆنی دووکانی عەتر فرۆش چواندووە، کاتێک دەچێتە نێو دوکانێکی عەتر فرۆش، مێشکت پڕ دەبێ لە بۆن و هەست بە بۆن و چێژێکی خۆش دەکەیت، شاعیریش ئەو وێنەیەی گواستووەتەوە بۆ ڕووتبوونەوەی جەستەی ئافرەت و وێنەیەکی ئیرۆتیکی بەرزی لێ بەرهەمهێناوە.
لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)دا وێناکردنی ئافرەت زیاتر ڕەهەندێکی دەروونی هەیە، وەک سەرچاوەی خۆشەویستی و ئارامی ڕوحی و پێویستی نیشاندراوە، کەمتر چۆتە ناو ڕۆڵ و ئەرکی ئافرەت.

ئەنجام:

١-تێمای ئافرەت بە هەموو وردەکارییەکانییەوە لە شیعری (لەتیف هەڵمەت)دا، پانتاییەکی فراوانی داگیر کردووە، چ وەک دایک، چ ئافرەت وەک خۆشویستراو، چ وەک پێویستی، چ وەک جوانی و پیرۆزی، بۆ هەر یەکەشیان چەندین نموونە و دەرکەوتەی جیاوازی هەیە.
٢- ئافرەت لە دیدی (لەتیف هەڵمەت)دا سەرچاوەی جوانی و مەزنییە، بە جۆرێک بێ ئافرەت باری ژیان لاسەنگ دەبێت.
٣- ئافرەت وەکو خۆشویستراو لە پلەیەکی باڵا دایە بەوەی دەیخاتە خانەی خۆر و مانگ و باران و دارستانەوە وە شاعیر بێ مەعشوقەکەی بە دەوری پووچیدا دەسوڕێتەوە.
٤- مردنی دایک لە جیهانبینی لەتیف هەڵمەتدا داخێکی نەبڕاوەیە، بە حوکمی ئەوەی مردنی دایکی خۆی بینیوە، لە زۆر شوێنی دیوانەکەیدا، تێمای ئافرەت وەکو دایک، بە هەستێکی منداڵانە و سەرسپیانە و هەرزەکارانە دەبینرێت، بێ دایکی، کاریگەرییەکی زۆری لەسەر دەروونی شاعیر داناوە.
٥- لە شیعرەکانی (لەتیف هەڵمەت)دا وێناکردنی ئافرەت زیاتر ڕەهەندێکی دەروونی هەیە، وەک سەرچاوەی خۆشەویستی و ئارامی ڕوحی و پێویستی نیشاندراوە، کەمتر چۆتە ناو ڕۆڵ و ئەرکی ئافرەت.
٦- ئافرەت وەک سروشتی جەستەیی، بۆتە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ بەرهەمهێنان و بنیاتنانی دەقی ئیرۆتیکی.

لیستی سەرچاوەکان:

کوردی:

١. ئەسوەد، نەوزاد ئەحمەد(٢٠١٥) فەرهەنگی زاراوەکانی ئەدەب و زانستە مرۆڤایەتییەکان، تاران.
٢. احمد، فؤاد حسین(١٩٩٠)، ئافرەت لە هۆنراوەی کوردیدا، مطبعة الجاحظ، بغداد.
٣. حسێن، جەبار ئەحمەد(٢٠٠٨)، ئیستاتیکای دەقی شیعری کوردستانی عێراق (١٩٥٠- ١٩٧٠)، سەردەم، سلێمانی.
٤. حەوێزی، دەریا، و سلێوە، هاوژین(٢٠١٥)، ئیرۆتیک لە شیعری (حەمام)ی (شێرکۆ بێکەس)دا، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.
٥. خەلیل، زانا(٢٠١٢)، ئیرۆتیک لە شیعری (نالی)دا، ئاراس، هەولێر.

٦. ڕەسول،عیزەدین مستەفا(١٩٩٠)، ئەدەبیاتی نوێی کوردی، خوێندنی باڵا، هەولێر.

٧. زەبیحی، عەبدوڕەحمان(٢٠٢٢)، قامووسی زمانی کوردی، چاپەمەنی خانی، سەقز.

٨. شەوڕۆ، فازیل، و سلێوە، هاوژین(٢٠١٩)، دایک لە جیهانبینی شیعری (لەتیف هەڵمەت)دا.

٩. عەبدوڵلا، ئاشتی(٢٠١١)، شرۆڤەیەک بۆ چەمکەکانی خۆشەویستی- عیشق- حەزلێکردن، گۆڤاری تەوار، ژمارە(١٠٧)، سلێمانی.

٩. عەزیز، شەرمین ئیبراهیم(٢٠٠٦) پەشێو و تازەکردنەوە لە شیعری کوردیدا، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشەنبیری، هەولێر.

١٠. غالب، صباحی(١٩٧٩)، ئافرەت لە چیرۆکی کوردیدا (١٩٢٥- ١٩٧٠)، دار الحریة للطباعة، بغداد.

١١. محی الدین، هێرۆ حسام الدین(٢٠١٧)، ئیرۆتیک لە شیعری ژنانی باشوری کوردستاندا (کرمانجی خواروو ٢٠٠٠-٢٠١٣)، نامەی ماستەر، زانکۆی چەرموو.

١٢. مستەفا، ئاسۆعومەر(٢٠٠٩)، بەها ئیستاتیکییەکانی شیعر لای پیرەمێرد، شێخ نوری شێخ سالح، گۆران، خان، دهۆک.

١٣. هەرشەمیی، شاسوار(٢٠٢٢)، فەرهەنگی ئیتیمۆلۆژی کوردیی، چاپخانەی تاران، سلێمانی.

١٤. هەڵمەت، لەتیف(٢٠١٦)، کۆ بەرهەمە شیعرییەکان، بەرگی ١-٢-٣، ناوەندی چاپەمەنی مانگ، بانە.

١٥. هەڵمەت، لەتیف(٢٠١٩)، هەور و دووناو دوونکردنی دەقەکان، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.

١٦. هەڵمەت، لەتیف(٢٠٢٠) دارستان هەمیشە چاوەڕوانی گەڕانەوەی باڵندە ونبۆکانێتی، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.

عەرەبی:

١٧. ابراهیم، زکریا(١٩٧٠)، مشكلات فلسفية (مشكلة الحب)، طبعة الثانية ، داراللمصر للطباعة، القاهرة.

١٨. الحفنی، عبد المنعم(٢٠٠٢)، الموسوعة النفسية الجنسية، طبعة الثانية، طبعة الرابعة، مكتبة مدبولي، قاهره.

١٩. سعيد علوش، معجم المصطلحات الادبية المعاصرة، دار البيضاء، بيروت، ١٩٨٥.

٢٠. شمس الدين، سوزان كمال(٢٠٠٥)، المرأة في شعر فوزي الأتروشي، رسالة الماجستر، كلية التربية للعلوم الأنسانية، جامعة صلاح الدين، آربيل.

٢١. نظيمي، فارس كمال(٢٠٠٧)، الحب الرومانسي بين فلسفه وعلم النفس، دار أراس للطباعه والنشر، آربيل.

فارسی:

٢٣. https://abadis.ir/entofa/the / بەرواری سەردان ٢٠٢٢/١١/٢.

٢٤. يزدانى، زينب(١٣٧٨)، زن در شعر فارسى (ديروز، امروز)، چاپ دوم، چاپخانه رامين، تهران.

ئینگلیزی:

٢٥. https://www.dictionary.com/browse/theme بەرواری سەردان، ٢٠٢٢/١١/٢٠.

٢٦. Wachsberger, Katie (2019) breaking the taboo: Arabic erotic literature. The van leer Jerusalem instate.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ڕووداو وەك ڕەگەزێكی دراما لە ژانری شیعردا(شیعری نوێی كوردی) بەنموونە
الحدث كعنصر الدراما في الشعر ،الشعر (الكوردي الحديث) على سبيل المثال
Event as An Element of Drama In Poem Kurdish Modern Poemsas An Example

ئارام عمر علی[1]، فازیل مەجید محمود[2]

[1] بەشی زانستەكۆمەڵایەتییەكان ،كۆلێجی پەروەردەی بنەڕەت ،زانكۆی هەڵەبجە،شاری هەڵەبجە، هەرێمی كوردستان، عێراق

[2] بەشی زمانی كوردی ،كۆلێجی زمان ،زانكۆی سلێمانی،شاری سلێمانی، هەرێمی كوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail:aram.ali@uoh.edu.iq

پوختە:

توێژینەوەكە بە ناونیشانی (ڕووداو وەك ڕەگەزێكی دراما لە ژانری شیعردا، (شیعری نوێی كوردی)بەنموونە) هەوڵێكە بۆ خستنەڕووی زانیاری پێویست لە بارەی كاریگەربوونی هەردوو ژانری شیعرو دراما بەیەكتر بەتایبەت لە ڕێگەی ڕەگەزو توخمە هونەرییەكانیانەوە، جیا لە باسكردنی ئەو پەیوەندییە ئۆرگانییە بەهێزەی نێوان ئەو دوو ژانرە، ئاماژەدانە بە ڕایەڵەی پەیوەندییە مێژووییەكەی نێوان شیعرو دراما، لەوێوە بۆ ئەوە دەچین بە شێوەیەكی زانستی ئاماژە بۆ جۆری ئەو كاریگەرییە بكەین و ڕۆڵی ڕەگەزی ڕووداو وەك ڕەگەزێكی درامایی لەشیعردا بخەینەڕوو، ئەوەش دەستنیشانبكەین، كە ئەم ڕەگەزە لە گەشەسەندن و نوێبوونەوەی شیعری كوردیدا گرنگی زۆری هەبووە، شاعیران بە مەزراندنی ڕووداوە(كۆمەڵایەتی و سیاسی و مێژوویی...)یەكان توانیویانە چوارچێوەی ئەركی شیعر فراوان بكەن.

كلیلە وشەكان: (ڕەگەز - ڕووداو – شیعری نوێ - دراما).

ملخص البحث :

البحث بعنوان(الحدث كعنصر الدراما في الشعر ،(الشعر الكوردى الحديث)على سبيل المثال) هي محاولة لعرض المعلومات الضرورية حول تأثير كلا النوعين من الشعر و الدراما، و خاصةً عن طريق عناصرهما الفنية. بصرف النظر عن العلاقة العضوية القوية بين النوعين ، بالاشارة الى العلاقة التأريخية بين الشعر و الدراما، من هناك سوف نشير علميا الى نوع هذا التأثير ، و دور نوع الحدث كعنصر درامي في الشعر. و اخيرا سنحدد ان هذا العنصر ذو اهمية كبيرة في تطوير و تجديد الشعر الكوردي ، لقد كان الشعراء قادرين على تأسيس الاحداث (اجتماعية والسياسية و التأريخية) لتوسيع نطاق وظيفة الشعر.

كلمات مفتاحية: (النوع - الحدث - الشعر الجديد - الدراما).

گۆڤاری زانكۆی هەڵەبجە:گۆڤارێكی زانستی ئەكادیمیە زانكۆی هەڵەبجە دەری دەكات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10500
ڕێككەوتەكان	ڕێكەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/١/١٢ | ڕێككەوتی پەسەندكردن: ٢٠٢٣/٢/٢٠ | ڕێككەوتی بلاوكردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	aram.ali@uoh.edu.iq
مافی چاپ و بلاو كردنەوە	©٢٠٢٣ م.ی. ئارام عمر علی،پ. د. فازیل مەجید محمود، گەیشتن بەم توێژینەوەیە كراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

The research under the title of (event as an element of drama in poem,)Kurdish modern poems) as an example) is an attempt to determine enough knowledge about the way both drama and poetry genera are leave impact on each other especially through their artistic elements. Apart from mentioning the strong and organic connection between these two genera, it discusses the historical relationship between poem and drama. In addition, the sort of the impact will be clarified scientifically, and the role of the event as a dramatic element in poems will be explained. Finally, it will determine how this element is responsible for development and renewal of Kurdish poetry, and how poets by establishing events (social, political, historical...) expanded the mission of poem.

Keywords: (Genre - Event - New Poetry – Drama).

پێشەکی:

شیعر بریتییە لەو هەستکردنەی لە ناخی شاعیردایە بەرامبەر بە تەواوی لایەنەکانی ژیان، شیعر بریتییە لە دەربڕینێکی جیاوازتر لە زمانی ڕۆژانەو دەربڕینێکی واتاداری تایبەتە، دراماو شیعر لەلایەک وەک دوو ژانری سەربەخۆو خاوەن چەندین تایبەتمەندی و ڕەگەزی جیاواز، لەهەمان کاتیشدا وەک دوو بواری گرنگی ئەدەبی، جۆرێک لە هاوبەشی ڕەگەزی لە نێوانیاندا هەیە، ئەمەش لە ڕووی کاریگەربوونی تەواوی ئەم دوو ژانرە بەیەکتر بەتایبەت لە هەردوو فۆرمی شیعری درامی و درامای شیعریدا، جگە لەوەی لەسەرەتاوە شیعر لەگەڵ دراما پەیوەندییەکی ئۆرگانی و تێکئاڵاوی زۆریان هەبووە، بە جۆرێک لە مێژووی سەرهەڵدانی دراما وەک دەقی نووسراو لە سەردەمی گریکەوە هەست بەو پەیوەندییە بەتینەی نێوان شیعرو دراما دەکرێت، تا ئەو ڕادەیەی هەموو دەقێکی درامی بەشیعر دەنووسرا.

ناونیشانی توێژینەوەکە : ڕووداو وەك ڕەگەزێکی دراما لە ژانری شیعردا(شیعری نوێی کوردی) بەنموونە

میتۆدی توێژینەوەکە: میتۆدی مێژوویی و وەسفی شیکارییە.

کەرەستەی توێژنەوەکە : بریتییە لە چەندین بابەتی تیۆری و شیعری چەند شاعیرێک لە شاعیرانی قۆناغی نوێبوونەوەی شیعری کوردی لە نێوان ساڵانی(1920 – 1970)

پێکهاتەی توێژینەوەکە: توێژینەوەکە لە پێشەکی و سێ تەوەرەو پوختەی توێژینەوەکە بە هەرسێ زمانی (کوردی - عەرەبی - ئینگلیزی) و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان پێکهاتووە.

تەوەرەی یەکەم : چەمک و پێناسە

ڕەگەز: لەهەر ژانرێکی ئەدەبی، یان هونەریدا ئەو توخمە هونەری و جوڵەو کردارو ئاماژەو دەربڕینانەن، کە جەستەی دەقێک پێکدەهێنن، یان ئەو قاڵبە هونەریانەن، کە بەشداری لە پێکهاتەو پەیکەری دەقەکەدا دەکەن، ڕەگەز لە دەقی شیعریدا ئەرک و ڕۆڵی خۆی هەیە، بەهەمان شێوە کە لە دراماو ڕۆمان و چیرۆک و هەر ژانرێکی تردا بەو جۆرەیە، لەگەڵ ئەوەشدا ڕەگەزەکانی هەریەک لەو چەشنە ئەدەبیانە کاریگەری و ڕەنگدانەوەیان لە سەریەکتر هەیە، بۆ نموونە بەشێکی گرنگ لە ئەرکە ئەدابیەکەی شیعر، لەئەستۆی ئەو ڕەگەزانەدایە کە پێکهاتەی جەستەیی درامان و بەشداری لە گەیاندنی پەیامی شیعردا دەکەن، یان دەکرێت بگوترێت ڕەگەز ئەو قاڵبە هونەرییەیە، کە دەقی ئەدەبی جیاواز لە ژێر ڕۆشنایی پێداویستییەکانیدا بەرهەمدێت، بۆ نموونە شیعر لەسەر بنەمای ڕەگەزە پێکهاتەییەکانی خۆی بونیادنراوە، کە لە ژانرەکانی دیکەی جیادەکاتەوە، لەوانە: کێش و سەرواو (مۆسیقای شیعری)، وێنە و زمان، لە فۆڕمی شیعری جیاوازدا، هەمان شت لە دراماشدا هەیە، دراما بە دیالۆگ، ڕووداو، شوێن، کات، کەسایەتی و توخمەکانی دیکە دەناسرێنەوە و لە ژێر ڕۆشنایی ئەمەشدا دەقە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئەدەبییەکان پۆلێن دەکرێن و دەخرێنە چوارچێوەی چەشنێکی ئەدەبی، ژانرەکان بە پێوەری ڕەگەزی جیاو هاوبەش دەستنیشاندەکرێن و لێکنزیکی و پەیوەندییەکانیان دیاری دەکرێت، کەواتە دەکرێت لەمەوە بۆ هاوبەشی و جیاوازی شیعر و دراماو ژانرەکانی تر بڕۆین.

شیعر: ابن طباطبا لەبارەی پێناسەی شیعرەوە دەڵێت: «شیعر قسەیەکی کێشدارە (ڕێکخراوە) جیاوازە لەو پەخشانەی، کە خەڵک لەنێوان خۆیاندا بەکاریدەهێنن، شیعر جۆرە هۆنینەوەیەکی تایبەتی هەیەو ئەگەر لێی لابدەیت ئەوا گوێ بەباشی وەریناگرێت و چێژەکەی تێکدەدات» (العلوی، ٢٠٠٥، ٩) جیاوازتر لەمانە، ابن وهب دەڵێت: «شیعر هەستکردنە»(الرحمانی، ٢٠٢١، ٤٢)، ئەلیۆت پیناسەی شیعری بەم شێوەیە کردووەو دەڵێت: «شیعر هۆیەک نییە بۆ هەڵچوون و داچوونەکان، بەڵکو هۆیەکە بۆ دەربازبوون لە هەڵچوونەکان، شیعر دەربڕی کەسێتی نییە، بەڵکو دەربازبوونە لە کەسێتی»(کەساس، ١٩٩٩، ٢٠). و جاحظیش پێی وایە «شیعر دارشتنەو جۆرێکە لە وێنە گرتن»(الرحمانی، ٢٠٢١، ٤٢)، هەروەها)کیتس(یش لەم بارەیەوە دەڵێت: «وەزیفەو ئەرکی شیعر ئامۆژگاری نییە»(کەساس، ١٩٩٩، ٢٠).

ئەوەی لەم پێناسانەوە پێیدەگەین ئەوەیە، هەرچەندە پێناسەی زۆر بۆ شیعر کراوە، تا ئێستا پێناسەیەکی یەکگرتوو نییە، هەموو لایەنەکانی ئەم ژانرە تەی بکات و پڕ بەباڵای شیعر بێت، ئەمەش وەستاوەتەوە سەر ئەوەی ژانری شیعر ژانرێکی زیندووەو هەمیشە لە بەرەوپێشچوون و فراوانبوونی چوارچێوە ئیستاتیکییەکەیدایە، بەمەدە دەتوانین بڵێین شیعر هەستکردنە بە جوانی و دەربڕینی ناخ و دەروون، ئەو دەنگەیە لەگەڵ سروشتدا خۆی دەنوێنێ و هەڵچوونەکانی شاعیر دەکاتە وشەو ئەیدا لە باڵای وێنە ڕەنگاو ڕەنگەکانی، لەلایەکی ترەوە شیعر سنعەتە لە خستنەڕووی وشەو وێنەکێشانی واقیعی ژیان لەو ساتەی شاعیر تێیدا دەژی، کەرەستەی دەربڕینی شیعر وشەو زمانە، بەڵام جیاواز لە زمانی گفتوگۆی ڕۆژانەی خەڵك؛ کەواتە شیعر ژانرێکی ئەدەبیە، بریتییە لە پارچە دەربڕینێکی ئەدەبی لەلایەن شاعیرێکەوە دەوترێت یان دەنووسرێت، کە هەست و سۆزی جۆراوجۆر تێدایە، پشت بە بەکارهێنانی تەکنیکی جۆراوجۆر دەبەستێت و بایەخدەدات بە لایەنی جوانی و ئیستاتیکای دەقەکە، یان شیعر بریتییە لە پێکهاتەیەک، کە وشە بەکاردەهێنێت بۆ وروژاندنی هەستەکان بە شێوەیەکی خەیاڵی، واتە پارچە دەربڕینێکی ئەدەبییە کە هەست و سۆزی قوڵی شاعیر بەرامبەر بە شتەکان دەخاتەڕوو.

دراما: بریتییە لەپێکهاتەیەکی پەخشانی یان شیعری، لە بنچینەدا بریتییە لە پرۆسەیەکی ئەداکردن، ئەو دەقە نووسراوەیە دەگۆڕدرێت بۆ نمایشێک لەسەر تەختەی شانۆ، دراما ئەو شێوازە تایبەتەی نواندنە، کە باسکردنە لە واقیع و خستنەڕووی ئەو واقیعەیە بۆ بەرامبەر، ئەو واقیعەی لە درامادا باسدەکرێت بە تێڕوانین و خەیاڵی نووسەر دەچنرێت و بەرگی هونەری بەبەردا دەکرێت و دەکرێتە نووسین، لە پرۆسەیەکی هونەریدا قاڵب دەگرێت؛ دواتر لە سەر تەختەی شانۆ، لە ڕادیۆ یان تەلەفزیۆندا نمایشدەکرێت. «دراما وشەیەکی ئیغریقی کۆنە، لە واتای کردارەوە (الفعل) (dram) لەلای ئیغریقییەکان کردار یان کردەوەو ڕەوشتێکی مرۆڤانەیە، بەشێوەیەکی تایبەت» (ابراهیم، ١٩٩٤، ٩) لە کۆنداو تا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە دراما بەگشتی وەک ژانرێکی شیعر دادەنرا، ئەو بەرهەمانەی پێشکەشدەکران بەشیعر دەنووسران، زمانی گفتوگۆو دەربڕینەکان شیعرو زمانی شیعری بوو، ژانری دراماتیک کە سەرەتاییترین بەرهەمی شیعری بوو، لەگەڵ داستان و شێوازە لیریکییەکان بەراورد کراوە، بە شێوەیەکی گشتی دراما : بریتییە لە فۆرمێکی ئەدەبی «کە بۆ نواندن لەسەر شانۆ نووسراوە، ئەکتەرەکان ڕۆڵی کاراکتەرەکان وەردەگرن، کاراکتەرەکان ئەرکێکی دیاریکراو جێبەجێ دەکەن و دیالۆگێکی نووسراو دەکەن بە قسە»(Abrams & Harpham، ٢٠١٣, ٨٤)، ژان ژاک برنارد دەڵێ: دراما «پێش هەموو شتێک هونەرە و هونەریش لە ڕێگای دیالۆگەوە شتێک دەدۆزێتەوە، کە شاراوەیە و پێویستی بەوە هەیە کە هەستی پێ بکرێت.."»(ئیبراهیم، 2009، 137).

ڕووداو: بریتییە لە بەریەککەوتن ، بەریەککەوتنی مرۆڤ لەگەڵ مێژوو و لەگەل مرۆڤ، لەگەڵ دەوروبەر، لەگەڵ سروشت، یان «کۆمەڵە بەسەرهاتێکی بەش بەشی پێکەوە بەستراوە، کە بەشێوەیەکی تایبەتی ڕێکخراون، پێویستە لە هەموو چیرۆکێکدا بەگوێرەی سیستمێکی دیاریکراو شتەکان ڕووبدەن و بەگوێرەی ئەو سیستەمەش چوارچێوەیەک لەوی دیکە جیا دەبێتەوە، ڕووداوەکانی چیرۆکیش وەکو هێڵێک بەدوای یەکدا دێن » (خاڵە دێوە، ٢٠١٠، ١٦)، ئەگەر ڕووداو بەهێز و سەرنج ڕاکێش نەبێت، ناتوانێت دراما بخولقێنێ، بۆیە ڕووداو

لای ئەرستۆ جوڵەو زیندویەتی درامایەو «ڕوداو بەگیانی دراما لە قەڵەم ئەدات...»(دبلیودوسن، ١٩٨١، ١٤١)، هەروەها پێی وایە ڕووداو کردارێکە «سەرەتاو ناوەڕاست و کۆتایی، هەیە»(ئەرستۆ، ٢٠١١، ٣٣)، کەواتە ئەوە ڕوونە، کە هیچ درامایەک بە بێ ڕووداو بەرهەم نایەت، ڕووداوەکانیش بە سەرەکی و لاوەکییانەوە «یەکەیەکی پێکەوە گرێدراون، ئەگەر بەشێکی لێ لابرێت سەرجەمی دەشێوێ، ئەمەش واتای ئەوە دەگەیەنێ ڕووداو یەکەیەکی ئۆرگانی بەهێزی پێکەوە بەستنی درامایە»(رشدی، ٢٠٠٠، ٢٠).

ڕەگەزەکانی درامای شیعری لای ئەرستۆ، پێکدێت لە «چنین، کەسێتی، دارشتن، هزر، دیمەن، گۆرانی»(ئەرستۆ، ٢٠١١، ٢٨)، کە هەموو ئەو ڕەگەزانە بە دەوری ڕەگەزێکی سەرەکی و پێکهاتەیەکی بنچینەییدا دەسورێنەوە، کە ئەویش ڕووداوە، بە نموونە گرنگترین ڕەگەز لای ئەرستۆ چنینە، کە بەواتای «ڕێکخستنی ڕووداوەکانە»(ئەرستۆ، ٢٠١١، ٢٩) وە هەروەها ڕۆڵی کەسێتیش بەگەڕخستنی ڕەفتارو کردەوەیە، کردەوەش بەرهەمهێنی ڕووداوە، ڕەفتار بەواتای جووڵە و هەڵسوکەوتی کەسایەتییەکان دێت لە نێو ڕووداوەکاندا. کەواتە لەلای ئەرستۆ. ڕووداو لە هەموو ڕەگەزەکانی تر گرنگترە؛ لە ناو هەر بابەتێکی ئەدەبیدا ڕەگەزی ڕووداوی تێدابێت بە سەرەکی و لاوەکییەوە بەشێوەیەکی زنجیرەی گرنگ پێکەوە بەستراون و پەیوەندییەکی بەهێز لە نێوانیاندا دروست دەبێت، زۆر جار بە لابردنی ڕووداوێک چنینی دەقەکە تێکدەچێت، چونکە لە پێکهاتەی دەقێکدا ئەو تەکنیکەی ڕەگەزەکان بە تایبەتی ڕووداوەکان پێکەوە دەبەستێت، وەک پێکهاتەی پێکەوە هاتنی ئەندامەکانی جەستەی مرۆڤێک، یان گیانلەبەرێک دێتە بەرچاو، کە گرنگییەکی زۆر لە تەواوی ئەو پێکهاتەیەدا هەیەو بە کەمووکورتی، یان نەبوونی هەر ئەندامێک نارێکی و کەمووکورتی لە کۆی جەستەکەدا دێنێتەبوون، بەم پێوەدانگە ئەم پێوەرە بۆ چنینی دەقێکی شیعریش تەواوە، کە ئەگەر ڕەگەزی ڕووداو لە چنینی دەقێکی شیعریدا ڕۆڵی هەبوو نابێت لە خستەڕووی ڕووداوەکەدا پچڕان و شپرزەیی پێوە دیاربێت، بە واتایەکی تر هەر لێکترازانێک کاریگەری لەسەر تێکدانی وێنەی شیعری دەبێت، دەتوانین بڵێین: نووسینی دەقێک لە ڕووی هونەرییەوە لە کاری پەیکەرتاشێک دەچێت، کە لە کاتی سازکردنی پەیکەرێکدا حساب بۆ جوانی پەیکەرەکەی دەکات و هەموو لایەنەکانی لەبەرچاو دەگرێت، بە هەمان شێوەش نووسەری دەقێکی ئەدەبی لە نووسینی دەقەکەیدا دەبێت خاوەنی سەلیقەیەکی بەهێزبێت، تا هونەری پێکەوە چنینی ڕەگەزەکانی دەقەکەی وەستایانە بونیاد بنێت و حساب بۆ هەموو لایەنەکانی بکات، واتە نەخشەی پەیکەرێکی گشتی دەکێشێت، لە هێڵە گشتییەکانەوە بۆ هێڵە تایبەتییەکانی کارەکەی دەچێت و بەشێوەیەکی پێویست و دوور لە زیادەڕۆیی مەزراندن بۆ ڕۆڵی هەریەکە لەو ڕەگەزانە دەکات، کە بونیادی دەقەکەی لەسەر پێکهاتووە، بەمەش دەردەکەوێت هەریەکە لەو ڕەگەزانەی ڕۆڵیان لە سازاندنی دەقەکەدا هەیە، نووسەر ناتوانێت دەستبەرداریان ببێت، بەمەدا دەتوانین بڵێین «نووسەر، لە ئەندازیاری بیناسازی دەچێت، لەنەخشەو پلان داناندا»(عەبدوڵلا، ٢٠٠٨، ١٠٤)، کە هەموو لایەنێکی کارەکەی لەبەرچاودەگرێت و حساب بۆ هەموو لایەنەکانی نەخشەو وردەکارییەکان دەکات.

لەگەڵ ئەوەشدا دانان و نەخشاندنی پێکهاتەی ئەو ڕەگەزانە لە هەر ژانرێکدا بەپێی پێویستی دەقەکەیەو هیچ مەرجێکی پێشوەختە نییە، تا دەستنیشانی ئەوە بکات، دەقێک چەند کارەکتەری دەوێت، یان ڕووداوەکان چەند کاتیان پێویستەو دەبێت زەمینەو شوێنی ڕووداو کوێ و چەند بێت، هەروەها پەیوەندی پتەو لە نێوان ڕەگەزەکاندا هەیە، بەنەبوونی هەریەکە لەو ڕەگەزانە کەمووکورتی دێتەئاراوە، بەنموونە لە نێوان ڕووداو و کارەکتەر، هەروەها لە نێوان ڕووداو و شوێن و کاتدا «گەر ڕووداوێکمان نەبێت، کەسێتی ڕۆڵێکی نابێت، گەر ڕووداوێکمان هەبێت شوێن و کاتێکیشمان دەبێت بۆ ڕوودانی ڕووداوەکەو دەرکەوتووی کەسێتییەکان»(عوسمان، ٢٠٠٩، ١٢).

کەواتە ڕووداو ئەو هێزەیە گیان بەبەری دەق ئەدەبیدا دەکات و هەمیشە بەزیندووی دەیهێڵێتەوە، جوڵەیەکی بەردەوامی پێدەبەخشێت، لەگەڵ ئەوەی ڕووداو ڕەگەزێکی دراماییە، لە زۆر چەشنی تری ئەدەبیدا بەشداری کارای هەیە، لەوانەش شیعر، هەندێک بەرهەمی ئەدەبی هەیە بەبێ بوونی ئەم ڕەگەزە پێکنایەت لەوانە (داستان، ڕۆمان، چیرۆک...). گرنگی ئامادەبوونی ڕەگەز و توخمی ڕووداو لە دەقدا کەمەندکێشکردنی ڕەگەزو توخمەکانی تری وەک (کەسایەتی، دیالۆگ، ململانێ، کات و شوێن...)ە، داینەمۆی فراوانبوونی دەقی ئەدەبیە، بەڵام مەزراندنی ئەم ڕەگەزە لە ژانرێک بۆ ژانرێکی تر دەگۆڕێت و سیماو خەسڵەتی تایبەت بە جۆری ژانرەکە هەڵدەگرێت، بەڵام لە شێوە

گشتییەکەیدا ڕووداو زنجیرە کردارو هەڵسوکەوت و بەسەرهاتێکی پێکەوە گرێدراوی مانادارە، کە لە بەریەککەوتن و پێکەوەبوون و ڕەفتار و ژیانی مرۆڤەکان و ژینگەو دەوروبەری سەرهەڵدەدات، ئەمەش لەچوارچێوەی چەند بزاوت و گۆڕان و جوڵەیەکدا، لە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتاییەوە بەدوای یەکدا دێن، یان «بریتییە لەو زنجیرە گۆڕانەی بەسەر ڕەوشتی کەسەکاندا دێت لە پەیوەندی و کارلێک کردنیان لەگەڵ ئەو شوێنەوارەی تێیدا دێن و دەچن»(ڕەسول، ١٩٨٩، ١٥١)، کەواتە ڕەنگدانەوەی ژیانەو ژیانیش لەهەموو چەشنێکی ئەدەبیدا بەپێی پێویستی دەقێك ئامادەیی هەیە.

ڕووداو گرنگترین بزوێنەری درامایە، تا ئەو ڕادەیەی «گرنگی ڕووداو بەستراوە بەسەرکەوتووی چیرۆکەوە، بەواتایەکی تر ئەوەی زۆرجار بڕیار لەسەر باش و خراپی چیرۆک دەدات ڕووداوە»(عوسمان، ٢٠٠٩، ١٢)، ئەمەش مانای ئەوە ناگەیەنێت، کە ئەو ڕەگەزانەی تر گرنگ نین بە پێچەوانەوە، دراما یان هەر دەقێکی ئەدەبی، بەتەنها ناتوانێت بناغەی خۆی لەسەر یەک ڕەگەز و توخم بنیات بنێت، بەڵام درامانووس لە ڕوانگەی خەلقکردنی ڕووداوەکانەوە پەل بۆ ڕەگەزەکانی تر دەکێشێت و ئەوەی گیانی زیندویەتی بەبەری ڕووداوەکەدا دەکات لە ڕەگەزەکانی تر دەخرێتە ناو پرۆسەی بونیادی تێکستەکەوە. ئەمە بەمانای گرنگی ڕەگەزی ڕووداو دێت، بەڵام نابێت ڕووداو ببێتە هۆی لێکترازاندنی ڕەگەزەکانی ترو ئەو پەیوەندییەی لە نێوان ڕەگەزەکانی تردا هەیە تێکبدات، ڕەگەزی ڕووداو لە شیعردا گرنگی و بایەخی هەیەو کاتێک شاعیر ڕووداوێک دەکاتە هەوێنی خولقاندنی دەقێک، چیرۆک و بەسەرهاتەکان دەخاتەڕوو، مەبەستییەتی هەست و سۆزی تایبەتی و بۆچوونی لەمەڕ ئەو ڕووداوە بخاتەڕوو نەک تۆمارکردن و گێڕانەوەیەکی مێژوویی. بۆیە ڕووداو دەرەنجامی کارلێکی هەڵوێستی کەسەکانە لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا، بەڵام لە گوێزانەوەی ڕووداوەکان بۆ ناو دەقێکی ئەدەبی، دەبێت ڕەچاوی پتەوی و پێکەوە بەستراوی ئەو هەڵوێستانە بکرێت، چونکە «ئەگەر یەکێک لەو ڕووداوانە لە شوێنی دروستی خۆیەوە دانەنرێ، یان ئەگەر فڕێ بدرێ، کردەوە تەواو و پێگەشتووەکە تووشی شێوان و لێکترازان دەبێ» (ئەرستۆ، 2011، 36)، بەڵام ڕووداو هەرچەندە گرنگبێت ئەرکی شاعیر ئەوە نییە ڕووداوەکان کتو مت وەک خۆی بگوازێتەوە نێو دەقێك، ئەم جۆرەیان کاری مێژوونووسە، ئەمە بەمانای ئەوە نایەت کە شاعیر بۆی نییە ڕووداوی ڕاستەقینە بگوازێتەوە نێو دەق، بەڵکو دەبێت لە چنینی دەقەکەیدا ڕەچاوی بنەماو پێکهاتەو ئیستاتیکای دەقی ئەدەبی بکات، چونکە شاعیر «یەکەمجار دروستکەری چنینە ئینجا هۆنەرەوەی شیعر»(ئەرستۆ، 2011، 38) هۆنینەوەی شیعریش جۆرە سنعەتکارییەکە کە وەك کەرەستەی دیوار پێویستی بە بابەتی بەهێزو سەرنج ڕاکێش هەیە تا بونیادی دەقەکەی لەسەر بنێت، شیعری نوێی کوردی لەم بوارەدا بەئاگاییەوە پەلی هاوێشتووە، تا بتوانێت ڕۆڵی لە پێکهاتەی دەقدا فراوان بکات و جیا لەلایەنی ئیستاتیکاو جوانی شیعرو زمانی پاراو و ڕەوانی وشەو ڕەسەنیەتی کێش لابەلای ئەرکی (کۆمەڵایەتی، مێژوویی، سیاسی، نیشتمانی، ئاینی...)شیعردا بکاتەوە.

(ئاواتی ئۆمەر یان مردنی ئاوات) ناونیشانی شیعرێکی درامی عبدالرزاق بیمارە (تێکستێکی شیعرییەو بۆ ئەداکردن و نمایشی شانۆیی نووسراوە) و باس لە ژیان و بەسەرهاتی گوندنشینێکی کورد دەکات، ڕەهەندێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی هەیە، شوێنی ڕووداوەکان گوندێکی جوان و دڵگیری کوردستان، چیرۆکی ژیانی نێوان (هۆمەرو ئەسمەر) ە، کات: ساڵی هەڵگیرسانی شەڕی جیهانی یەکەم، ڕووداوەکان کارەساتبارو ترسناکن، پڕ چەرمەسەرین. برسیەتی و ڕاوەدونان وگرتن و قاتی وگرانی وێنەیەکی ئەو ڕووداوانەن کە زۆر لە ناوچەکانی گرتۆتەوە. سەرەتای دیمەنەکان بە ڕووداوەکانی ژیانی منالی ئۆمەر دەستپێدەکات:

ئۆمەر: ئای لە شادی!

هەر دوێنێ بوو، منالێک بووم

لە ئاوایی

لە دەشت و سەر ئەم گردانە، لە قەد چیا

هەڵ ئەبەزیم، بازم ئەدا،

چەند کەروێشکم ڕائەپەڕان

بەسەر دار مازوو دار قەزوان

هەڵئەگەڕام، بێچووە مەلم دەر ئەهێنا

لە هێلانە..... (محمد، 1961، 9)

ئەم چیرۆکە بەشێوەی دیالۆگی نێوان کارەکتەرەکانی نێو دەقەکە (هۆمەر، ئەسمەر، دایک، ژن، منداڵ...) و چنینێکی وردی پڕ ململانێ داڕێژراوە تا گرێکان دەگەنە لوتکەو لەنێوان مردن و مانی هۆمەردا ڕووداوەکان گەشەدەکەن و دەگەنە لوتکەو شانۆنامەکە کۆتایی دێت.

ئەخۆڵی شاعیر (1911 - 1988) بۆ کارەساتی شەشی ئەیلولی 1930ی بەردەرکی سەرای سلێمانی شیعرێکی بە ناونیشانی (ئەیلولی خوێناوی) نووسیوە، کە هەر لە ناونیشانەکەیەوە بیری خوێنەر بۆ مەرگەسات و ڕووداوی ترسناک دەبات)، لەم دەقەدا ڕەگەزی ڕووداو ڕۆڵی گەورەی هەیە لە پێکهاتەی دەقەکە و گێڕانەوەی کارەساتەکەدا، ململانێی نێوان خەڵک و دەسەڵات چەندین دیمەنی درامی کارەسات باریان بەرهەم هێناوە.

جگە لە ئەخۆڵ چەندین شاعیر شیعریان بۆ ئەو ڕاپەڕین و خۆپیشاندانە نووسیوە، ڕووداوەکان و کارەساتەکە بریتی بووە (ڕاپەڕینی بەردەرکی سەرای سلێمانییە کە لە ڕۆژی 6ی ئەیلوولی ساڵی 1930 ڕوویداوە، لەو دەمەدا جەماوەری سلێمانی دژی داگیرکەران و بۆ بەگژداچوونەوەی ڕژێمی ئەو سەردەمە خۆپیشاندان و ڕاپەڕینیان کرد، ئەویش لەپێناو پووچەڵکردنەوەی ئەو پەیماننامەیەی لەنێوان حکومەتی عێراق و ئینگلیز بەسترابوو. ئەو ڕووداوە کوژران و بریندابوون و دەستگیرکردنی خەڵکێ لێکەوتەوە. ئەو ڕۆژە بە (ڕۆژی ڕەشی ئەیلوول) یا (ڕۆژی 6ی ئەیلوول) یا (شەڕی بەردەرکی سەرا) لە مێژووی سلێمانی و کوردستاندا تۆمارکراوە.

ئەیلولی خوێناوی

بە جارێ ماڵی وێرانم سلێمانی خرۆشاوە

بەسەر هیچ کەس نەیەت خوایە ئەوەی لەم شارە قەوماوە (دیوانی ئەخۆڵ، 2019، 105)

هەر لەگەڵ خوێندنەوەی دێڕی یەکەمی دەقەکە، هەست بە بوونی نائومێدی و ڕووداوێکی گەورەی تراژیدی دەکرێت، کە خوێنەر کەمەندکێشی ناو دیمەنەکان دەکات.

بەیانی بوو شەشی ئەیلوول لەناکاو گوللەی وەک باران

ئەباری بۆ قڕی میللەت، ئەوەی پیرە و ئەوەی لاوە

بەدەم شەستیرەوە لاشە وەکوو زوربەی گەڵاڕێزان

لە ڕێدا عەینی ئەتوت بەردەبازی جۆگەلەی ئاوە

لەبەر دەرکی سەرا دیارە لە هەر لایەک تەماشاکەی

سەراسەر پڕ لە لاشەی مردووە شێلراوە کوژراوە (دیوانی ئەخۆڵ، 2019، 105)

هەرچەندە ڕووداوەکان ڕەهەندێکی سیاسی و مێژووییان هەیە، شاعیران نەیان توانیووە بێدەنگ بن، هەریەکە لای خۆیەوە بەجۆرێک گوزارشتی لەم ڕووداوە کردووە.

شێخ نووری شێخ ساڵح شاعیرێکی تر کە ئەو ڕووداو و دیمەنە خوێناوییە، دەیبەستێتەوە بە ڕووداوێکی مێژوویی (ماهی موحەڕڕەم، شینی حوسەین) کە مانگی ماتەمگێڕانی شیعە بۆ مەرگی حوسەین". گەورەیی ڕووداوەکە بەراورد دەکات لەگەڵ مانگی موحەڕەم و شینی حوسەین.

ماهی موحەڕڕەمە ئەمە، شینی حوسەینە یا

ئەیلوولە ڕۆژی شیوەنە، ماهی فەلاکەتە؟

هەر نەعشی لاوی کوردی ستەمدیدەیی غەمە

غەڵتانی خوێنە، نائیلی ڕوتبەی شەهادەتە

هەر نەونیهالی کوردە، بەخوێناوی ئاڵەوە

گەوزانی خاک و خوێنە، شەهیدی شەجاعەتە... (دیوانی شیخ نووری،1989، 386)

وەك دەبینین«ڕووداو کۆمەڵە بەسەرهاتێکی ڕێکخراو و کاریگەرە کە تایبەتمەندی و جوداییان لە ڕێگەی کاتەوە بەشێوەیەکی دیاریکراو وەردەگرن»(موفتی، ٢٠١٢، ٤٤)، گێڕانەوەی ڕووداو لای مێژوو نووسێک جیاوازە لەوەی لە دەقێکی ئەدەبیدا هەیە، جیاوازییەکە لەو ڕاستییەدایە کە مۆرکی گشتییەتی و تایبەتی بە گێڕانەوەی ڕووداوەکە دەدات، هەر بەمەدا دەتوانین دەقێکی شیعری لە نووسینێکی مێژووی جیابکەینەوە، کە شیعر مامەڵە لەگەڵ ڕاستەقینەیەکی گشتیدا دەکات بەڵام «مێژوو مامەڵە لەگەڵ ڕاستەقینەی تایبەتدا دەکا»(ئەرستۆ، 2011، 37)، ئەگەر سەیرێکی هەریەکە لەو دوو دەقە شیعرییەی ئەخۆل و شێخ نووری بکەین، بۆ کارەساتی شەشی ئەیلولیان نووسیوە، تێدەگەین کە شاعیران لەسەر دیمەنە گشتییەکانی ڕووداوەکەیان نووسیوە، تانوپۆی گشتی دەقەکەیان، گواستنەوەی دیمەنی تراژیدی کارەساتەکەیە، نەک مامەڵە کردن لەگەڵ داتای تایبەتی و ژمارەی کوژراوان و.... هتد. بۆ نموونە ئەخۆل گوزارشت لە زۆری کوژراوان بە گەڵاڕێزانی پایز دەکات، کە بۆ مێژوونووسێک ئەمە ڕێگە پێدراو نییە.

بەدەم شەستیرەوە لاشە وەکوو زوربەی گەڵاڕێزان

لە ڕێدا عەینی ئەتوت بەردەبازی جۆگەلەی ئاوە (دیوانی ئەخۆل، 2019، 105)

کاتێک مێژوونوس ئەم کارەساتە دەگێڕێتەوە، ڕێگەی نادرێت بەمجۆرە گوزارشت لە ڕووداوەکان بکات، لەگەڵ ئەوەشدا ڕێگە دراوە مێژوونووس و نووسەرێکی دەق ئەدەبی هەریەکەو بە بنەماو پێوەرەکانی نووسینی خۆیان ڕووداوەکان نیشان بدەن.

سەرهەڵدانی ڕووداو لە دەقدا دەبێت یەک ئامانجی دیاریکراوی گرێبدات بە ژیانەوە، ئەگەر دەقاودەقیش نەبێت واتە نابێت ڕووداوێکی سەرو واقیع و توانای قبوڵکردنی بەرامبەربێت، وەگەر نا ئەو ڕووداوانەی دوورن لە ئامانجێکی دیاریکراو خزمەت بە دیمەنە دراماییەکانی دراما ناکەن و دراما لە ڕەوتی خۆی دووردەخەنەوەو جۆرە لادان و دورکەوتنەوە لە مەبەست و گرنگی پەیامی دەقەکە دێتە پێشەوە کە ئەنجامەکەی بە بێهێزی بەسەر دەقەکەدا دەشکێتەوە، ئەم بارەش بۆ دەقێکی شیعر هەر بەوجۆرەیەو خستنەڕووی ڕووداوێک لە دەقێکی شیعریدا دەبێت ئامانجداربێت، لەبەرئەوە ئەو ڕووداوانەی لە ئەدەب و هونەردا شوێنێک داگیردەکەن، دەبێ باوەڕپێکراوبن و وەک زنجیرەیەکی پێکەوە بەستراوە هەموویان لە خزمەتی سەرەتاو کۆتایی دەقەکەدابن, بەواتایەکی تر ڕاستەقینەیی ڕووداوەکانی مێژوو بە شکڵێکی هونەری ئامانجدار دەگوازرێنەوە بۆ نێو ئەدەب و هونەر، چونکە «ڕووداو زنجیرەیەک گۆڕانە، کە لە دۆخێکەوە بەرەو دۆخێکی دیکە هەنگاو دەنێن، تا لە کۆتایدا دەگەنە ترۆپک و گۆڕانی کۆتایی بەئەنجام دەگات»(عەولا، ٢٠١١، ٣٢١). بەم پێیە دەتوانین بڵێین ئەو ڕووداوەی کە "چیرۆکێک لە دەقێکدا بەڕێوەدەبات" پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە تانوپۆی گشتی دەقەکەوە هەیەو هەرچۆنێک بێت وەک سەرەتای دەستپێکردن، گرنگی و بایەخێکی لەبەرچاوی لە سەرهەڵدان و گرژبوونی ڕووداوەکانی تردا هەیە، کە پەیوەندی ڕاستەوخۆی بەو دۆخەوە هەیە ڕووداوەکەی تێدا دەگۆڕێت

تەوەرەی دووەم : شیعر و شیعری نوێی کوردی

زۆرن ئەوانەی لە بارەی شیعرەوە نووسیویانە، زۆرێک لە فەیلەسوف و نووسەرانی گەورە سەرنجیان لەسەر لایەنە سیحرییەکەی شیعر هەبووە، «ئەرستۆ شیعری بەجۆرێک لە مەعریفە دادەنا... لە سەدەکانی ناوەڕاستیشدا فەیلەسوفان بە کاریگەری ئاینی لە فەلسەفەی گریکدا، بەرامبەر بە هونەرو شیعر ئەوانیش ڕەوتی مەسیحییەتیان پیادەکرد... (کانت) یش لەو باوەڕەدابوو، کە شیعر ئازادترین و قەشەنگترینی هەموو هونەرەکانە،... وەلێ دوای کانت هێگڵ بوو، کە بە درێژی دەربارەی شیعر تێڕوانینی خۆی خستەڕوو، وە هیگڵ پێش فەیلەسوفە مۆدێرنەکان هەموویان پەرژاوەتە سەر شیعر، چونکە لەسەردەمی ئەو بزوتنەوەی ڕۆمانتیک و شیعری ڕۆمانتیک لە نێو خەڵکیدا دەسەڵاتی زۆرتربوو»(حوسێن، نازم، ٢٠٢٠، ٨٠-٨١) بۆ سەرەتاکانی مێژووی سەرهەڵدانی شیعر، سەرچاوەکان ئەماژە بەوە دەکەن، پێش یۆنان لای سۆمەری و میسرییە کۆنەکان شیعر هەبووەو کۆنترین دەق شیعری مێژووەکەی بۆ سەردەمانێکی زۆر کۆن دەگەڕێتەوە، کە دکتۆر مارف

خەزنەدار لە مێژووی ئەدەبەکەیدا ئاماژەی پێکردووەو نموونەی بۆ هێناوەتەوە، کۆنترین دەق شیعری پارچە شیعرێکی شاعیری سۆمەری «دینجیری دامو، کە نزیکەی ٢٩٠٠ ساڵ پێش مەسیح نووسیویەتی» (خەزنەدار، ٢٠١٠، ١٥٥). هەروەها شیعر لای میسرییە کۆنەکان سەری هەڵداوەو ئەدەبەکەیان بە یەکێک «لە ئەدەبە دەوڵەمەندەکانی گێتی کۆن دادەنرێت»(خەزنەدار، ٢٠١٠، ١٥٨). دواتر نموونەی بەرزی ئەدەبی کە بەیەکەمین بەرهەمی ئەدەبی گریکی کۆن دەژمێردرێت، شاکارە گەورەکانی "ئیلیادە و ئۆدیسە"ن کە لەلایەن هۆمیرۆسەوە دانراوە، مێژووەکەی بۆ نۆ سەدە پێش زاین دەگەڕێتەوە. ئەم کاروانە بەردەوام دەبێت لە ناو گەل و شارستانییەتەکانی تر، لەوانە (ئەدەبی لاتینی ڕۆما و ئەدەبی هیندی" مەهابهاراتا و ڕامایانا" و ئەدەبی چینی) هەر گەل و میللەتێکیش لەم بوارەدا کەم تا زۆر بەرهەمی ئەدەبی و دەق نووسراوی هەیە. لە خوێندنەوەی ئەم مێژووەدا کاتێک دێینە سەرباسی شیعری کوردی، ئەوەی لای کورد هەیەو باسی لێوەکراوە، پێش ئەدەبی نووسراو، ئەدەبی سەرزاری و نەنووسراو لە ئەدەبی میللی و ئەدەبی فۆلکلۆر وەک سامانی ئەدەبی نەتەوەیی بۆ سەردەمی باوباپیرە هەرەکۆنەکانی میللەتی کورد دەگەڕێتەوە، هەرچی سەبارەت بە ئەدەبی نووسراویشە تا ئێستا شعیرەکانی باباتاهیری هەمەدانی وەک سەرەتای شیعری نووسراوی کوردی دەستنیشانکراوە.

یەکەم: لەبارەی شیعرەوە

لەسەرەتادا دەتوانین بڵێین ئەدەب هەموو ئەو بەرهەمە زمانیانە لە خۆ دەگرێت، کە بەجۆرێک هەست و هەڵچوونەکان دەوروژێنن، ئەمەش بە هۆی ئەو پەیوەندییە بەهێزەی هەموو ژانرەکانی ئەدەبە، کە بە هەست و سۆزی مرۆڤەوە گرێدراون، بێگومان ئەوەی سەرچاوەی یەکەمی پەیوەندی نێوان ژانرەکانی ئەدەبە، زمانە، زمان ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت و هەر بەکارهێنانی زمانیش بە هۆی دەربڕینەوە دەتوانرێت ئەو پۆلێنە لە نێوان ژانرو جۆرەکانی ئەدەبدا بکرێت، «زمان لە ڕۆمان و چیرۆک و درامادا زیاتر زەینییە وەک لە شیعر، زمانی شیعری زیاتر دەستوری زمان دەبەزێنێت، لە پێناوی دانانی گوێگر یان خوێنەر لە بارێکدا، کە زیاتر وەعی و هۆشیاری تێدابێت»(الرحمانی، ٢٠٢١، ٣٩). لە ناو ئەو ژانرانەشدا شیعر وابەستەییەکی زۆری بە زمانەوە هەیە، چونکە زمانی شیعری، ڕۆڵی کاریگەری هەیە لە چنینی دەقێکدا، تا ئەو ڕادەیەی «هەندێکجار دەگاتە پلەی ئاڵۆز بە جۆرێک، کە ئەستەمە وشەیەک بگۆڕین، یاخود وشەیەک زیاد بکەین، بەبێ ئەوەی کاریگەرییەکەی نەبێتە مایەی تێکدان لە گشتیدا»(الرحمانی، ٢٠٢١، ٤٠). ئەوەی لەم تێڕوانینانەوە پێیدەگەین ئەوەیە، شیعر ژانرێکی ئەدەبیە، بریتییە لە پارچە دەربڕینێکی ئەدەبی لەلایەن شاعیرێکەوە دەوترێت یان دەنووسرێت، کە هەست و سۆزی جۆراوجۆر دەردەبڕێت، پشت بە بەکارهێنانی تەکنیکی جۆراوجۆر دەبەستێت و بایەخدەدات بە لایەنی جوانی و ئیستاتیکای دەقەکە لە ڕێگەی زمانەوە، یان شیعر بریتییە لە پێکهاتەیەک، کە وشە بەکاردەهێنێت بۆ وروژاندنی هەستەکان بە شێوەیەکی خەیاڵی، واتە پارچە دەربڕینێکی ئەدەبییە کە هەست و سۆزی قوڵی شاعیر بەرامبەر بە شتەکان دەخاتەڕوو. شیعر «بە زمانی ئاخاوتنی دڵ دەناسرێ»(عەبدوڵلا، 2008، 113) لەگەڵ ئەوەشدا شیعر جۆرێکە لە خۆ دەربڕین کە هیچ سنوورێک ناناسێت، لەوانە جەختکردنەوە لەسەر جوانیناسیی زمان و بەکارهێنانی تەکنیکە جیاوازەکانی وەک دووبارەکردنەوە و قافیە کە لە دێر زەمانەوە دەرکەوتووە، شاعیر گوزارشت لە بیرکردنەوە و هەست و نەست و ئاڵۆزییەکان، یان خۆشییەکانی دەکات و باوەڕی بە چی هەیە یان ئەو پرسە مرۆییانەی سەرنجی ڕادەکێشن، دەکاتە شیعر و دەینووسێتەوە، شاعیری بەتوانا زۆر سوود لە وێنە و بەکاربردنی وشە وەردەگرێت، تا بتوانێت بە جوانترین شێوە هەستەکانی بگەیەنێت، هەر بۆیە جۆرەکانی شیعر سەرهەڵدەدەن.

دووەم: شیعری نوێی کوردی

لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا ڕێچکەی شیعری کوردی قۆناغێکی نوێی بڕی و شاعیران بە جیهانێکی تری شیعری ئاشنابوون، بەجۆرێک لای بەشێک لەشاعیران گۆڕان و دەربازبوون بوو لە قۆناغێکی کۆن بۆ قۆناغێکی نوێ، ئەم گۆڕان و نوێبوونەوەیە لە ڕووی زەمەنەوە شیعری ساڵانی (١٩٢٠-١٩٧٠) دەگرێتەوەو دەقی شیعری هەندێک لە شاعیران نوێنەرایەتی نوێبوونەوەکەیان دەکرد، ئەویش بەکاریگەربوون بە ئەدەبی تورکی هەنگاوی گەورەیان هاوێشت «لەم میکانیزمی گۆڕان و گواستنەوەیەدا، شیعری کوردی و شاعیرانی کورد بە دوو چەشن سودیان لە سەرچاوەی سەرەکی کاریگەرییەکانی نوێگەری لە ڕێگەی شیعری تورکییەوە بینیوە، کۆمەڵێکیان ڕاستەوخۆ هەڵسوکەوتی ڕۆژانەیان لەگەڵ شاعیرە نوێخوازەکانی تورکدا هەبوو وەک پیرەمێرد و عەبدولڕەحیم هەکاری، هەندێکیشیان لە دوورەوە لە ڕێگەی خوێندنەوەی کتێب و ڕۆژنامەو گۆڤاری تورکییەوە... وەک گۆران و شێخ نوری و ڕەشید نەجیب..»(بەرزنجی، 2014، 3).

ڕابەرانی قۆناغی نوێکردنەوەی شیعری کوردیی، کە بەڕوونی کاریگەری ئەدەبی تورکیان لەسەربوو بریتی بوون لە «پیرەمێرد و عبدالرحمن بەگی نفووس و شێخ نووری شێخ ساڵح و گۆران و ڕەشید نەجیب و عبدالواحید نووری»(حوسێن، 2020، 422) ئەم شاعیرانە پاڵنەرو هێزێکی زۆریان تیدا نیشتەجێبووبوو بۆ گۆڕانکاری و نوێبونەوە، یەکەم هەنگاویان بریتی بوو لە دەرخستنی شێوەیەکی نوێ لە شیعر، کە لە کۆت و بەندی کلاسیکی ڕەها بکرێت، ئەمەش ڕێنموینی شاعیرانی کوردی دەکرد بۆ چوونە ناو قۆناغێکی تر لە تاقیکردنەوە بە پشتبەستن بە بۆ ماوەیی ئەدەبی وەک باگراوندی ڕۆشنبیری شاعیران و بە پشتبەستن بە دەسکەوتەکانی شیعری جیهانی و ڕۆشنبیری شیعری نوێی ڕۆژئاوا.

دواتر لەڕێگەی ئەدەبی تورکییەوە ئاشنابوون بە ڕۆشنبیری جیهانی بە گشتی، کە ڕەنگدانەوەیەکی گەورە و ڕوونی هەبوو لە گۆڕینی چەمکی شیعر لە شێوە کلاسیکییەکەی بۆ حاڵەتی نوێبوونەوە، لە گرنگترین هۆکارەکانی ئەم نوێبوونەوەیە سەرباری ئاشنایەتی لەگەڵ ئەدەبی تورکی و گەلانی دراوسێ پەیوەندی بەو بارە ڕۆشنبیرییەوە هەبووکە خۆی لە سەرهەڵدانی «چاپخانەو چالاکی ڕۆژنامەوانی کوردی و دامەزراندنی قوتابخانەو هەندێ کۆمەڵی ڕۆشنبیری و پەروەردەیی و نمایش و جموجوڵی شانۆییەوە، چالاکییەکانی جەمعیەتی زانستی کوردان لە سلێمانی لە ساڵی (١٩٢٦) و گەڕانەوەی هەندێک شاعیری کورد لە تورکیایی عوسمانی دوای جەنگی یەکەمی جیهانی هەبوو»(حوسێن، ٢٠٢٠، ٤٢٤).

عەبدوڵا تاهیر بەرزنجی ڕای وایە قۆناغی شیعری نوێی کوردی کە لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمەوە دەستپێکردووە بە سێ شێوە بووە «شیعرێک کە کۆکردنەوەی سێبەری قاڵبی کۆن و باو و خستنەڕووی چەند بابەتێکی هاوچەرخە، شێوەی دووەم شیعرێکی نوێ کە تێیدا لەسەر دوو ئاست یاخیبوون بۆ لابردنی ناوەڕۆکی کۆن و گەڕان بەدوای دۆزینەوەی شێوەی هونەری نوێ و شێوەی سێیەمیش شیعرێکی نوێ کەتێیدا چەند چەشنێکی هاومانی نوێ (مجاور) سەریان هەڵداوە، سەرەتای شیعری سەربەست و شیعری تەفعیلە، شیعری مەنسور، شیعری پەخشانی و پەخشانی شیعریش وەک ڕێخۆشکەرێک»(بەرزنجی، ٢٠١٤، ٣).

دەربارەی سەرەتاکانی نوێکردنەوەی شیعری کوردی بیروبۆچوونی جیاواز هەیە هەندێک پێیان وایە عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری و پیرەمێرد و شیخ نووری شێخ سالح پێش لە گۆران هەوڵیای نوێکردنەوەی شیعری کوردیان داوەو بەرهەمی دیارو بەرچاویان هەیە، هەرچەندە خاوەنی ڕێچکەو ڕێبازێکی دیاریکراو نەبوون، تەنها لە سۆنگەی هەستکردنیان بە گۆڕانی قۆناغەکە و گرنگی و زەرورەتی دەربازکردنی شیعر لە قۆناغی پێشوو، پێبەپێی ڕۆشتنی شیعری کوردی لەگەڵ نوێکردنەوەی شیعر لای نەتەوەکانی تر ئەمانیش هەوڵیان داوەو هەنگاویان هەڵگرتووە، لە ڕووی بەکارهێنانی زمانی کوردی پەتی وگەڕانەوە بۆکێشی خۆماڵی، بەڵام ئەوەی ئەوانی لە گۆران جیاکردەوە، ئەوە بوو کە گۆران پابەند بە ڕێباز و بنەمای ئەو گۆڕانکاریانە هەنگاوی بەردەوام و بێپچڕانی هەڵگرت و قۆناغەکەی بەتەواوی بەرەو نوێکردنەوەی جدی و بابەتیانە برد، ئەوەتا گۆران خۆی لە بارەی شێخ نووری و ڕەشید نەجیبەوە دەڵێت «من بە کۆششی ئەوانەوە نەوەستام و وەزنی هیجاشم وەرگرت و بەکارهێنا»(بیمار، ١٩٧٠، ٣) کەواتە ئەوەی ڕوون و ئاشکرایە ئەوەیە، کە گۆران بنچینەو ڕێچکەیەکی تەواوی بۆ ئەو نوێکردنەوەیە گرتەبەر و دەستبەرداری نەبوو تا بەتەواوی ڕەنگدانەوەی لە شیعری کوردیدا بەدەرکەوت و بوویە پێشەنگ و مامۆستای ئەو نوێکردنەوەیە و لە دەلاقەی هۆشیاری و تێگەیشتی زۆری بۆ قۆناغی شیعری کوردی و بەراوردکردنی بە پێشکەوتنەکانی شیعری نەتەوەکانی دەوروبەرو ڕۆژئاوا،

بە مەعریفەیەکی قوڵەوە کەوتە داهێنان و تا «ئێستاش سایە و سێبەری کارتێکردن و بەردەوامی لە سەر دونیای شیعری کوردی هەر ماوە و هەر هەیە»(کاکەی فەلاح، 1399، 13). لە سایەی ئەم نوێبوونەوەدا سەرباری گۆڕانی ڕوخسارو ناوەڕۆکی شیعری «چەندین چەشنی شیعری سەریانهەڵداوە»(بەرزنجی، 2014، 3)، بەشێوەیەکی گشتی گۆڕینی ڕووخسارو ناوەڕۆکی شیعری کوردی لای شاعیرانی نوێخوازی ئەو قۆناغە بریتی بوو لە (بەکارهێنانی کێشی پەنجەی خۆماڵی و دورکەوتنەوە لە کێشی عەروز، بەکارهێنانی وشەی کوردی پەتی، بایەخ خستنەسەر جوانی سروشت و دیمەنی درامی و وێنەی شیعری، پاراوی و سادەیی زمان و ڕوونی واتا...)

دیمەنی جوانی سروشت مۆرکێکی شیعری نوێی کوردی بوو، وەرزی پایز وەرزێکی پڕ لە جوانی و وێنەی سەرنجڕاکێش، تەنیا جوانیی بە سروشت و مرۆڤ و زەوی نەبەخشیوە، بەڵکو کاریگەریی لەسەر هەستی شاعیران و نووسەرانی دونیای ئەدەبیات دروستکردووە، لای گۆرانی شاعیر ئیلهامی لەدایکبوونی دەقێکی نوێیی بەرزبوو، ئەم شیعرەی گۆران موناجاتێکە لەگەڵ جوانی سروشت و ڕۆحی ئاوێتەی وشەی جوان و ناسکی کوردی دەکات و بە دەمەتەقێیەکی خۆی و پایز، تێکستی بەرز بەرهەم دەهێنێت.

پاییز! پاییز!

بووکی پرچ زەرد!

من مات، تۆ زیز:

هەردوو هاودەرد!

من فرمێسکم، تۆ بارانت؛

من هەناسەم، تۆ بای ساردت؛

من خەم، تۆ هەوری گریانت،

دوایی نایە: دادم، دادت،

هەرگیز، هەرگیز،

پاییز! پاییز!... (دیوانی گۆران، 1393، 135)

محەمەد ساڵح دیلان (1927 - 1990) یەکێکە لەو شاعیرە هەست ناسکانەی کە لەڕووی پاراوی زمان و بەکارهێنانی وشەی ڕەسەنی کوردی و کێشی خۆماڵی کوردییەوە لە پێشەنگی شاعیرانی نوێخوازبووە، ئەویش شیعرێکی لە ساڵی (1953) بۆ وەسفی سروشتی جوانی پایز نووسیوە، هەموو ڕووداوەسروشتییەکانی وەرزی ساڵ بە دیمەن و وێنەی سەرنج ڕاکێش دەخاتە ڕوو بەم جۆرە

پاییز بوەرێ گەڵای درەختت

زستان، با بێنێ وەیشوومەی سەختت

خەزان، با زەرد بێ دەشت و چیا و کێو

بەفر دایپۆشە هەوراز و نشێو

ڕەهێڵە ڕایدە پووشی پەنا چاڵ

بای وەشت، بیشکێنە نەمامی ناوماڵ (دیوانی دیلان، 2013، 71)

لەوێنە کێشانی ئەو ڕووداو و گۆڕانانەی بەسەر زەویدا دێن لە وەرزەکانی ساڵدا ئەوە دەخاتەڕوو کە هەتا ڕووداوێک لە ساتێکدا ڕوونەدا ڕووداوێکی تر پەلکێشی دوای خۆی ناکات و لە کۆتایشدا جوانی بەهارو سروشتەکەی سەرچاوەی لەو هەموو ڕووداو کێشمەکێشمەی سروشتەوە دێت وەک دەڵێ:

تا پاییز تاری زەردی نەپۆشێ

زستان وەیشوومەی سەختی نەجۆشێ

وشک نەبێ پووشی دەشت و چیا و چۆڵ

نەیگرێ بەفر لووتکە و شێو و دۆڵ

لافاو و باران نەیماڵێ زەوی

بای دەشتیش نەیبا پەرژینی قەوی

لرقە و چۆقەی دان نەگاتە ئاسمان

پەپوو نەخوێنێ لە پۆپی داران

چۆن ڕۆژی بەهار ئەدا گزنگی؟... (دیوانی دیلان، 2013، 71)

تەوەرەی سێیەم: ڕەگەزی ڕووداو لە شیعردا

یەکێکیتر لە حاڵەتە دیارەکانی نوێبوونەوەی شیعری لەو قۆناغەدا بریتی بوو لە مەزراندنی و بەرجەستەکردنی ڕەگەزو توخمە هونەرییەکانی دراما لە نێو دەقی شیعری و نووسینی شیعری درامی و تێکستی شیعری بۆ دراما، جا لە ناوەرۆکە خودی و هەستی و بیریەکەی، یاخود لە بنچینە هونەرییەکەی، واتە بە تێکەڵبوونی ڕەگەزەکانی دراما بە شیعر، یان بە سەرهەڵدانی فۆرمی نوێ درامای گۆرانی ئامێز (شانۆی گۆرانی)، کە زیاتر جەخت لەسەر جوڵەو سەماو گۆرانی دەکاتەوە، ئەمەش دەچێتە خانەی شیعری درامایی (ئۆپێرا و ئۆپەرێت)، هەموو ئەمانە لە دەرئەنجامی سروشتی ڕوانینی شیعری لە شیعری نوێ لە لایەک و لە جۆراوجۆرییەتی ئەو توخمە هونەریانەی کە شاعیر بەکاریان دەهێنێ بۆ بەرجەستەکردنی ئەو ڕوانینە و لە شیوازی بەکارهێنانەکەشی لە لایەکی ترەوە، لێرەدا ئێمە جەخت لە ڕەگەزی ڕووداو دەکەینەوەو دەرخەری ئەو ڕاستییەش دەبین کە ئەم ڕەگەزە ڕۆڵی پێویستی گێڕاوە لە نوێبوونەوەی شیعریدا.

ڕووداو لای ئەرستۆ دووبەش یان بڵێین دوو جۆرە «ڕووداوی سادەو ڕووداوی ئاڵۆز»(حەمودە، ٢٠١٦، ٨٤) لە هەردوو جۆرەکەیدا ئەوەی بارە درامییەکە دەخولقێنێ ململانێی نێو ڕووداوەکانە، وەگەر نا ئەگەر دەقنووس بە شێوەی سادەو بێ پلان ڕووداوەکان بە دوای یەکدا بهێنێت و مەبەستی نەبێت بارێکی هەڵچوون و ململانێ دروستبکات، ئەوا هەر لەسەرەتاوە دەقەکە حاڵەتی درامابوونی خۆی ون دەکات، یەکێک لە وەزیفە گرنگەکانی ڕەگەزی ڕووداو دەرخستنی لایەنی گرژی و ململانێکانی نێو ژیانی مرۆڤەکانە، کە لە ئەنجامیشدا بزوێنەری سەرەکی ڕووداوەکان ئەو ململانێیەیە، کە لە نێوان مرۆڤ و مرۆڤ لەلایەک و مرۆڤ و دەوروبەرو ژینگەکەیدا هەیە. کەواتە ڕووداویش سەرەتا وەک سێبەرێکی گشتی بۆ سەرهەڵدانی ململانێکان دێتە حساب. بۆیە ڕووداوی سەرەتایی، ئەو کردەوانە لە خۆ دەگرێت کە دژوارییەک لە هەناویدا هەیە و بەرەو ئەوە دەڕوات زنجیرە ڕووداوێکی تر بەرهەم بهێنێت، کە هەموویان پەیوەندییەکی پتەوی تێکئالاویان بەیەکەوە هەیەو خزمەتی ڕووداوە سەرەکییەکەی ناو دەقەکە دەکەن، هەربۆیە زنجیرەیەک ڕووداوی دوای ڕووداوی سەرەتایی، دەقی ئەدەبی و هونەری بەرەو لوتکە بەڕێوەدەبات، قۆناغێک هەیە لە ڕووداودا ناوزەد دەکرێت بە لووتکە، کە خاڵی وەرچەرخانە، کاتێک ڕووداوەکان دەتوانن بە هەر شێوەیەک بڕۆن تا کاتی ئەوە دێت زنجیرە ڕووداوەکانی دوا لوتکە سەرهەڵبدەن، کەواتە ئەوەی هەیە لە بارەی ڕووداوەکانەوە بریتین لە سەرەتا، ناوەڕاست و کۆتایی، ئەم ڕەگەزە بەلای حسەین عارفەوە «بریتییە لە زنجیرەیەک کارەسات کەدوای کەڵەکەبوونیان لەسەر یەکتر لە شێوەی تەقینەوەیەکدا ڕووداوەکە پێک دەهێنن»(عارف، ٢٠١١، ٢٧٠).

هەر بابەتێکی شیعری لە ڕووی تایبەتمەندییەوە خاوەنی بیرۆکە و ئامانجی و شێوازی ڕێکخراو و چنینی خۆیەتی ، جا شاعیر شیعری لیریکی بنووسێت بۆ وروژاندنی هەستەکان، یا شیعری داستانی بۆ گێڕانەوە و خستەڕووی ڕووداوگەلێک بە شێوەی چیرۆکێکی شیعری درێژ یان شیعری درامی بۆ دەربڕینی دیدگای کارەکتەرێک لە مەڕ تەواوی لایەنەکانی ژیان، ئەوە ڕێگەیەکی نایاب و سەرنجڕاکێشە بۆ بەکارهێنانی وشەی نووسراو. کەواتە لە کۆی ژانرەکانی شیعردا، شیعر دەربازبوونە لە ساتەوەختە ئاساییەکانی ژیانی ڕۆژانە. شیعر یەکێکە لە باشترین فۆرمەکان

بۆ دەربڕین و دەرخستنی هەستی خۆبەخۆی شاعیر یان ئەو بابەتەی لە بارەیەوە دەدوێ، یان ئەو ڕووداوانەی کاریان لێدەکات و دەیکاتە شیعر. بۆ ئەمە بەپێی ئەو بابەتەی لە بارەیەوە هەستەکان دەردەبڕێت وشەی گونجاو دەدۆزێتەوە، وێنەی شیعری بەرز دەخولقێێت تا شیعرێک لەدایکدەبێت. شیعرێک سەرچاوەی لەو هەستانە وەردەگرێت، کە لە ئارامیدا وەبیردەهێنرێتەوە و بە وشە دەردەکەون، بۆیە جۆرەکانی شیعر هاتوونەتە ئاراوە، هەر بەم ناوەڕۆکەش جۆرێکیان لەوانی تر جیا دەکرێنەوە (شیعری لیریک، شیعری درامی، شیعری داستانی، شیعری فێرکردن...).

بێگومان ئەو ڕووداوانەی لای شاعیران هەوێنی لەدایکبوونی دەقی شیعری بوون، ڕووداوگەلی جۆراوجۆرن، کە دەشێ پۆلێنبکرین و نموونەیان بۆ بهێنرێتەوە،

١-ڕووداوی سروشتی

ڕووداوی سروشتی زۆرجار لە دەرەوەی تواناو دەسەڵاتەکانی مرۆڤن و پەیوەندی فراوانیان بە بارودۆخی ژینگەیی، گۆڕانی سروشت و ئاو هەواو وەرزەکانی ساڵ و گەرماو سەرمایی چینەکانی زەوی (لافاو، بورکان، ئاگرکەوتنەوە، بارانی لێزەمەو بەفرو سەهۆڵبەندان و سەرماو سۆڵە...)هەیە. شاعیر وەك هەر مرۆڤێکی تر لەگەڵ سروشت پەیوەندییەکی بەتینی هەیە، بەڵام هەستناسکی شاعیر و هەڵچوونەکانی ئەم پەیوەندییە بەهێزو پێزتر دەکات، کەم شاعیر هەیە شیعری بۆ سروشت و دیمەنەکانی نەنوسیبێت. پیرەمێردی شاعیر یەکێکە لەو شاعیرانەی چەندین شیعری وەسفی بۆ جوانی سروشت نووسیوە، وێنەی شیعری جوانی تیداخولقاندوون

پیرەمێرد لە ڕۆژێکی نیسانی ساڵی ١٩٣٢بەیانی کە لەخەو هەستاوە، لە پەنجەرەی ژوورەکەیەوە ڕوانیویەتی بەفر دارو بەردی سپی پۆشکردووە، ئەویش بۆ ئەو ڕووداوە بە کوردییەکی ڕەوان وەسفی جوانی ئەو سروشتە دەکات و سلیمانی ئەچوێنی بە بەڵقیس لە جوانی و ڕازاوەیدا و دەقەکەشی ناوناوە (کوردی ڕەوان)

سبەینێ بوو، لە خەو هەستام کە ڕوانیم بەفرە بارێوە

سلێمانی ئەڵێی بەلقیسە، تارای زیوی پۆشێوە

دەمێک بوو چاوەڕێی بەفرێکی وابووم، مژدە بێ! باری

سەرم بەفرە کەچی هێشتا شەڕەتۆپەڵمە بۆ یاری!

لە بیرمە شیرە بەفرینەم ئەکرد، سواری ئەبووم بێ زین

نسێ بوو جێگەکەی ئەیبەست، ئەما تاکو دەمی هاوین

بە بەرگی سپیەوە چەند شۆخە شاخی گۆێژە بیینە

لە ڕەنگی ئاسمان دولبەرترە، ئەو سپیە، ئەم شینە

ئەڵێن بەرگی فریشتەی ئاسمانیش سپیە وەک بەفرە

فریشتەی ئێمە باڵایە، بەڵام ئاخ بۆچ ئەخۆین تەفرە؟!.... (دیوانی پیرەمێرد، ١٩٧٠، ١٣٥)

٢-ڕووداوی سیاسی

ئەوڕەحمان بەگی بابان (١٨٨٠- ١٩٦٧) یەکێکە لە شاعیرانی نوێخوازی کوردی و بەکاریگەربوون بە ئەدەبی تورکی (لاسایکردنەوەی ئەدەبی عوسمانی) لە بواری نوێبوونەوەی شیعری کوردیدا شانبەشانی پیرەمێرد، شێخ نووری شێخ ساڵح، گۆران، ڕەشید نەجیب و عبدالواحید نووری، بەشداری لە نوێکردنەوەی شیعری ئەو قۆناغەدا کردووە. یەکێکە لەو شاعیرانەی هاوسۆزبووە بۆ بابەتە نیشتمانی و نەتەوەییەکان، ڕووداوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان ڕەنگدانەوەی تەواویان لە شیعرەکانیدا هەیە «سەردەمی ژیانی ئەو لە ڕووی سیاسییەوە گەرمبوو، ڕووداو زۆربوو»(خەزنەدار، ٢٠١٠، ١٠٧)، لەگەڵ ئەوەشدا شاعیرێکی ڕۆشنبیرو خوێندەوابووە، کوردپەروەرێکی دڵسۆزبووە، ئەو

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ڕووداوانەی دووچاری کورد هاتوون کاریگەربووە پێیانەوەو هەمیشە سەرنجی تایبەتی هەبووە لەبارەیانەوەو بۆ هەندێکیان شیعری نووسیوە «لە ڕۆژی ١٥ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٨ دا، مێجەر نوئیل بە سەرۆکایەتی چل سوار عەسکەری هیندۆکەوە هاتە سلێمانی، شێخ مەحموود نامەی تایبەتی بۆ نووسیبوو، کە بە هۆی عەبدوڵلا ئاغای حاجی سەعید و فایەق توفیقەوە بۆی ناردبوو»(خەزنەدار، 2010، 117) هاتن. ئەم هۆنراوەیەی لەو ڕۆژەدا نووسیوە.

سەد درێغ دەوری ئەسیریی قەومی کورد نەبڕایەوە

تاکوو ئێستا ئەم گرێیە هەر بە کەس نەکرایەوە

میللەتی گەورە و بچووک گشتی بە سەربەستی ئەژی

میللەتی کورد هەر لەژێر بارا بە دیلی مایەوە

تاکوو ئێستا هەر دراوسێ بوون عەدوی خاکی وەتەن

سەیری نەگبەت کەن کە ئینگلیز، هاتە کۆڕ و کایەوە... (ئەوڕەحمان بەگی بابان،٢٠١٧، ٥٦)

بەردەوام دەبێت لە باسی خراپی و دووڕوویی ئینگلیز، تا دەگاتە خستنەڕووی وێنەی تراژیدی کە کورد هەمیشە بەهۆی دوژمنەکانییەوە تووشی چەندین چەرمەسەری هاتووە، ئینگلیزی بە پیلانگێڕە سەرەکییەکە دادەنێت، کە لەبەردەم دۆزی کورددا پاشقوڵ لێدەربووە.

مادە چواردەی مەنهەجی ویلسۆنی پێش خۆی خست و هات

ماددەکە بۆ قەومی کورد دیلی ئەبەد خوێنرایەوە

هەرچی قەومێ کەوتە ڕێ بۆ سەربەخۆیی سەرکەوێ

سیاسەتی ئینگلیزبە دوو پاشقول لە ڕێ گیرایەوە

بابە! ئینگلیز هاتە ناو، ئومێدی سەربەستی نەما

ڕەحمی یەزدانی نەبێ ئەمرین هەموو بەم غایەوە (ئەوڕەحمان بەگی بابان،٢٠١٧، ٥٧)

٣- ڕووداوی مێژوویی

دیارە بەشێکی گەورەی تۆمارە مێژووییەکان پێکهاتوون لە تۆماری ڕووداو و کارەسات و دیمەنی تراژیدیای بە هۆی جەنگ و شەڕو پێکدادان دووچاری خەڵک و گەلان هاتوون، شاعیرانیش وەک تاک و کارەکتەرێکی هەست ناسکی ناو ئەو ڕووداوانە، گوزارشتەکانی خۆیان لەڕێگەی زمانی شیعرییەوە دەربڕیوە، ئێشوئازارو دەردو مەینەتی گەلی کوردیان بەشیعر هۆنیوەتەوەو هاوبەشی و هاوغەمی خۆیان تۆمارکردووە، شیعریان وا بارهێناوە کە لەگەڵ ڕووداوەکاندا پێ بەپێ هەنگاو بهاوێت. شاعیرانی کورد جیا لەو ڕووداوانەی دوچاری خەڵکی خۆیان دەبوو، لە ڕووی مرۆڤایەتییەوە فرمێسکیان بۆ ئازاری گەلانی تر ڕشتووە، لەم بارەیەوە.

دیلانی شاعیر یەکێکە لە شاعیرانی کورد، کە بە زمانێکی پاراو و گوزارشتی پڕ سۆزو هەستێکی مرۆڤدۆستانە، شیعرێکی بۆ جەزائیر نووسیوە، پڕ لە دیمەنی درامی ناخ هەژێن و لە کۆتایی چامەکەدا بارو ژیانی جەزائیر دەچوێنێت بەو حاڵەی کوردی تێدایە.

جەزائر

با ڕەهێڵەی دەسڕێژی تیژ

گوللەباران

بیوەژنێ

گەلای تەمەنی لاو و کیژ

دوای بۆردومان

که سووتا درەخت و گیا

دەشت و چیا!

که بوو بە کۆمەڵێ ئاگر

یا بوو بە کۆمەڵێ پشکۆ (دیوانی دیلان، ٢٠١٣، ٢٢٦)

لە کۆتای دەقەکەدا بە هەستێکی مرۆڤانە، دڵدانەوەیەک بۆ جەزائیر دەکات و ڕووداوەکانی جەزائیر دەچووێنێت بەوکارەسات و تراژیدیایانەی بەسەر کورددا هاتووە

ئەی گەلی جەزائری جیڕ

منیش وەک تۆ

لە (سەلماس) و (چهریە) و (خۆ)

یا خۆ لە (وان)

لە (باشقلە) و دەشتی (بۆتان)

لە (ئاگری داغ) یا لە (دەرسیم)

دوژمن، تێر خوێناوی مژیم (دیوانی دیلان، ٢٠١٣، ٢٢٦)

٤- ڕووداوی کۆمەلایەتی

لەناو کورددا، ئەوەی ڕەنگدانەوەی هەیە لە ڕەفتارو هەڵسوکەوتی هەرتاکێکدا و بۆتە بەشێک لە کلتوور، پەیوەندی بەهێزی کۆمەلایەتی و شێوەی ژیان و باروگوزەرانی خەڵکییە، شاعیرانیش لە مەیدانی کاری خۆیاندا بەشیعر هاوبەشی خۆشی و ناخۆشی میللەتەکەی خۆیان کردووە، بۆ ڕووداوە ناخۆشەکان شیعریان هۆنیوەتەو ماتەمیان گێڕاوە بۆ ڕووداوە خۆشەکانیش هەستو سۆزی پڕ خۆشیان دەربڕیوە. یەکێک لەو بابەتانەی شاعیران خۆیان لێداوە نووسینی شیعر بووە بۆ کۆچی کەسایەتی ناودارو هاوڕێ و هاوخەبات و ئازیزانیان. سەلامی شاعیر (١٨٩٢- ١٩٥٩) لەو شاعیرانەیە لەم بوارەدا چەندین دەقی شیعری نووسیوە، یەکێک لەو دەقە شیعرییە ماتەمنامەیەکە بۆ مردنی کوڕە تاقانەکەی بەناوی نەوشیروان لە ساڵی ١٩٣٩ز نووسیوە.

جەرگ هەڵئەقرچێ دڵ پڕ لەناڵین جەرگم براوە

چۆن ئۆقرە ئەگرێ سەر لەسەر سەرین مێشکم پژاوە

بۆ دوایی نەهات فرمێسکی چاوم هەتا بو بە خوێن

پەترۆکەی نەبەست جەرگی براوم تۆ بێ سەروشوێن ... (دیوانی سەلام، ١٩٩١، ٢١٩)

مەحمود جەودەت تێکۆشەرێکی کوردبوو بۆ مردنی ئەو بەشێک لەشاعیران بە شیعر شیوەنیان بۆ کردووەو باسی قارەمانی و تێکۆشانەکانیان کردووە، گۆرانی شاعیر یەکێکە لەو شاعیرانەی بە ناونیشانی (لاوانەوەی سەرەڕێ) سەرباری شیوەنی بۆ مەحموود جەودەت شتایشی مەردی و ئازایی و کوردپەروەرییەکەی دەکات.

ئەو مەحموود جەودەتەی سروشتی خاکی بوو

سەر تا پای کردەوەی پاکی بوو، چاکی بوو،

ئەو کوردە، ئەو مەردە، ئەو ڕۆڵەی هەڵکەوتە،

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئەو زانا و ئەدیبە، ئەو مەحموود جەودەتە! (دیوانی گۆران، 1393، 96)

ئەورەحمان بەگی بابان، شاعیری نیشتمانپەروەرو پیاوێکی کۆمەڵایەتی، لە دەقێکی شیعریدا وێنەیەکی درامیمان بۆ دەکێشێت دەربارەی زۆرداری و دڵڕەقی خاوەن زەوییەك بەرامبەر ڕەنجبەرێکی ڕووتی هەژار، کە لەڕاستیدا ڕووداوێکی واقیعییە وەك خۆی دەڵێت:«ئەم هۆنراوە بۆ وەسفی زەویدارێکی زۆردار و زاڵم نووسراوە کە هیچ درۆ و هەڵبەستی تیا نییە »(گەلاڵەیی، 2017، 31).

لەسەرەتای پارچە شیعرەکەیەوە بەمجۆرە وێنەی ژیانی ڕەنجبەرەکە دەکێشێت

ئاغە ملکی تۆ ئەکێلم بەندە و مسکێنی تۆم

ڕۆژی سەغڵەت نۆکەری خەنجەر وەشێنی شوێنی تۆم

شیر و ماستی ڕۆژ بە ڕۆژ و گیسک و کاوڕ هێنی تۆم

هەر ڕقی هەڵسا بە دایک و باوکەوە پڕ جوێنی تۆم

لە کۆتایدا بۆئەوەی دەربازی ببێت لە چەوسانەوەو نوکەری هەرچی هەبووە داویەتی بە ئاغای دڵڕەق

گاییکم مابوو فرۆتم دام بە ئاغا پارەکەی

ڕستگارم بوو لە زنجیر و فەلاقە و دارەکەی

یا مریشک و هێلکە بردن بۆ کوڕی سەرکارەکەی

ڕەبی مەحوی کەیتەوە خۆی و زەوی و ئاوبارەکەی! (ئەورەحمان بەگی بابان،٢٠١٧، ٣١)

ئەمەو چەندین دەقی ترمان هەن کە بەڵگەن لەسەر ڕۆڵی ڕووداو وەك ڕەگەزی درامی لە شیعری کوردیدا، ئەم بارە ڕاستەوخۆ پەیوەندی بەوەوە هەیە ژیانی مرۆڤەکان پڕیەتی لە ڕووداو و شاعیریش مرۆڤێکە ناتوانێت هاوسۆز نەبێت لەگەڵ بارودۆخی ژیانی خەڵکی، بۆیە ئەمە وادەکات لە سنعەتی شیعردا کەرەستەی بەکارهاتوو بە جۆرێکی ڕەنگپێدەرەوەی هەمە لایەنەی ژیان بێت.

ئەنجام:

-ڕەگەزی ڕووداو لە بنچینەدا ڕەگەزێکی درامایەو بەشێوەیەکی بەرچاو ڕۆڵی هەیە لە چنینی دەقی شیعریدا، نموونەی شیعری زۆرمان هەیە بە کاریگەری ئەم ڕەگەزە بەرهەمهاتوون.

-شیعری نوێی کوردی کۆمەڵێك هەنگاوی گەورە بوو بۆ دەربازکردنی شیعر لە قۆناغی کلاسیك لە ڕووی زمانی شیعری و ناوەڕۆکی شیعرەوە، لەگەڵ ئەوانەشدا بەکارهێنانی ڕەگەزەکانی دراما ڕۆڵی هەبوو لە گۆڕانکاری ئەو قۆناغەدا، ڕەگەزی ڕووداو بەنموونە.

-ڕووداو بەشێکی گرنگە لە ژیانی مرۆڤەکان، مێژوو مامەڵە لەگەڵ ڕاستەقینەی تایبەتدا دەکاو داتاکان، سات، کات و شوێن لەبەرچاودەگرێت، بەڵام .شیعر تێکەڵی دەکات لەگەڵ هەست و سۆزو هەڵچوونی شاعیر، بەواتایەکی تر شیعر مامەڵە لەگەڵ ڕاستەقینەیەکی گشتیدا دەکات.

-ڕەگەزی ڕووداو ڕۆڵی لە گەشەسەندن و نوێبوونەوەی شیعری کوردیدا، بەرچاوەو شاعیران بە مەزراندنی ڕووداوە(کۆمەڵایەتی و سیاسی و مێژوویی...)یەکان توانیویانە چوارچێوەی ئەرکی شیعر فراوان بکەن.

لیستی سەرچاوەکان:

- ئەرستۆ، ۲۰۱۱، هونەری شیعر (شیعر ناسی)، وەرگێڕانی عەزیز گەردی، چاپی دووەم، سلێمانی، چاپخانەی گەنج.

- ئیبراهیم، ڕەمەزان، ۲۰۰۹, ڕەوتی شانۆی کوردی لە دوێنێ و ئەمڕۆدا، گ. ڕامان، ژ (۱٤٤)، ۲۰۰۹/٥/٥، سلێمانی.

- ابراهيم، محمد حمدى (د)، ۱۹۹٤، نظرية الدراما الاغريقية، ط۱، القاهرة، دار نوبار للطباعة.

- بەرزنجی، عەبدوڵڵا تاهیر، ۲۰۱٤، شیعری کوردی و سەدەیەك بەهەڵەبەکارهێنانی ناونیشانەکانی نوێگەری، ڕۆژنامەی چاودێر(ڕەخنەیچاودێر) ژمارە(۳۹۸)) ۲۰۱٤/۲/۲٤.

- بیمار، عبدالرزاق، ۱۹۷۰، دانیشتنێك لەگەڵ گۆراندا، گۆڤاری بەیان ژمارە ۲ی شوباتی ۱۹۷۰، بەغداد.

- حەمودە، عبدالعزیز (د)،۲۰۱٦، ڕۆنانی درامایی، وەرگێڕانی دلاوەر قەرەداغی، چاپی یەکەم، سلێمانی، چاپخانەی سەردەم.

- حوسێن، هیمداد (پ)، ۲۰۲۰، ئەدەبی نوێی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، هەولێر، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

- حوسێن، هیمداد (د)، سەنگەر نازم، ۲۰۲۰، فەلسەفەی ئەدەب، چاپی یەکەم، هەولێر، ناوەندی ئاودێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

- حوسێن، هیمداد (د)، سەنگەر نازم، ۲۰۲۰، ئەدەبی جیهانی، چاپی یەکەم، هەولێر، ناوەندی ئاوێر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

- خەزنەدار، مارف (د)، ۲۰۱۰، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، هەولێر، چاپخانەی ئاراس.

- خەزنەدار، مارف (د)، ۲۰۱۰، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی شەشەم، چاپی دووەم، هەولێر، چاپخانەی ئاراس.

- دبليودوسن، س. ۱۹۸۱، الدراما والدرامى، ترجمة د. عبد الواحد لوءلوءة، دار الرشيد للنشر، بغداد.

- الرحمانی، أحمد، ۲۰۲۱، تیۆرەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و پراکتیزەکردنیان، وەرگێڕانی سەردار گەردی (پ.د)، چاپی یەکەم، هەولێر، ناوەندی ڕۆشنبیری ئاوێر.

- رشدی، رشاد (د)، ۲۰۰۰، نظرية الدراما من ارسطو الى الآن، ط۱ مصرية، هلا للنشر و التوزيع/ عربية للطباعة و النشر.

- ڕەسول، شوکریە، ۱۹۸۹، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، چاپی یەکەم, مطابع تعليم العالى , اربيل.

- عارف، حسەین، ۲۰۱۱، نووسینەکانم لە بواری ڕەخنەو لێکۆڵینەوەدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.

- العلوى، محمد احمد بن طباطبا، ۲۰۰٥، عيار الشعر، شرح وتحقيق، عباس عبد الساتر، ط۲ بيروت، دار الكتب العلمية، لبنان

- عوسمان (خاڵە دێوە)، ڕێزان، ۲۰۱۰، بنیاتی جۆرەکانی ڕووداو لەرۆمانی کوردی کوردستانی باشوور ساڵی (۱۹۸٥-۱۹۹۰)، چاپی یەکەم، ئەکادیمیایی کوردی، هەولێر.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

- عوسمان، هەرێم، ٢٠٠٩، تەکنیک لە سێ چیرۆکی ئارام کاکەی فەلاحدا، گۆڤاری هەنار، ژمارە ٤٤ سێبتەمبەری ٢٠٠٩

- عەبدوڵلا، پەروین، ٢٠٠٨، ڕەگەزەکانی دراما لە شیعری لیریکی کوردیدا (کرمانجی خوارو١٩٨٠- ڕاپەڕین)، چاپی یەکەم، سلێمانی، چاپخانەی سەردەم.

- عەولا، عەبدوڵلا ڕەحمان، ٢٠١١، شیعری شانۆیی لە ئەدەبی کوردیدا (باشوری کوردستان ١٩٢٥-١٩٦١)، هەولێر، چاپخانەی حاجی هاشم.

- کاکەی فەلاح، حەمە حەمەئەمین قادر، ١٣٩٩، سنە، دەزگای بڵاوکردنەوەی کوردستان.

- کەساس، محەمەد، ١٩٩٩، لە ئەدەبی گەلانەوە، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، سلێمانی، چاپخانەی ئۆفیسی ژیار.

- محمد، عبدالرزاق، ١٩٦١، شانۆی کوردستان، چاپخانەی صلاح الدین، بەغداد.

- موفتی، پەری ساڵح، ٢٠١٢، گێڕانەوە لە چیرۆکەکانی ئەحمەد مەحمەد ئیسماعیلدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

- Abrams, M.H. and Harpham, Geoffrey Galt, 2013, A Glossary of Literary Terms, Eleventh Edition, Gengage Learning.

دیوانەکان:

- ئاگرین، عەبدوڵلا(د)، ٢٠١٣، دیوانی محمد ساڵح دیلان، چاپی دووەم، چاپخانەی چوارچرا، هەولێر.

- عبدالواحد، ئازاد، ١٩٨٩، دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح، بەشی دووەم، چاپخانەی الجاحظ، بەغداد.

- قەفتان، مەریوان، ٢٠١٩، ئەخۆل لەنێوان ئەدەب و هونەردا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ناوەندی سارا، سلێمانی.

- کاکە ڕەش، ئومێد، ١٩٩١، دیوانی سەلام، چاپی دووەم، چاپخانەی ئەدیب، سلێمانی.

- مەلا کەریم، محەمەد، ١٣٩٣، دیوانی گۆران، چاپی پێنجەم، چاپخانەی دالاهۆ، تهران.

- هاوار، محمد ڕەسول ١٩٧٠، دیوانی پیرەمێردی نەمر، چاپخانەی العانی، بەغداد.

- گەلاڵەیی، مەلا مەحمود، ٢٠١٧، بەشێك لە دیوانی ئەوڕەحمان بەگی بابان، چاپی دووەم، هەولێر.

دور بيئة العمل في الالتزام بالأخلاقيات الصحفية في المواقع الإلكترونية الكوردية

ڕۆڵی ژینگەی کارکردن لەپابەندبوون بە ئیتیکی ڕۆژنامەوانی لە پێگە ئەلیکترۆنییە کوردییەکاندا

The role of the work environment in adhering to journalistic ethics in Kurdish websites

اسراء قدرى مولود[1]، باقر داود حسين[2]
[1] كلية كلار التقنية، جامعة السليمانية التقنية، مدينة كلار، إقليم كوردستان، عراق
[2] قسم تقنية الإعلام، الكلية التقنية الإدارية، جامعة السليمانية التقنية، مدينة سليمانية، إقليم كوردستان، عراق
Corresponding author's e-mail:isra.qadri.m@spu.edu.iq

الملخص:

تعد هذه الدراسة؛ محاولة لفهم بيئة العمل الصحفي في المواقع الإلكترونية الكوردية ودورها في الالتزام بالأخلاقيات الصحفية عن طريق مسح آراء القائمين بالاتصال في الشبكات الإعلامية الرسمية، عن طبيعة البيئة التي يعملون فيها، وتمت الإشارة إلى منهج الدراسة وشرح مفاهيم كلٌ من بيئة العمل، والأخلاقيات الصحفية والمواقع الإلكترونية الكوردية.

أن الهدف المرجو من هذه الدراسة تسليط الضوء على الواقع الذي يعمل فيه القائم بالاتصال في المواقع الإلكترونية الكوردية عن طريق رصد الضغوط الوظيفية و الإجراءات التنظيمية و الإدارية المتبعة داخل المؤسسة، فضلاً عن رصد أهم العوامل الخارجية المؤثرة على الممارسة الإعلامية في المواقع الإلكترونية، والتحديات الخارجية التي تواجههم، وقد شملت عينة الدراسة بعض المواقع التي يعدها المتابعين مصدراً للمعلومات والأخبار وهي (Rudaw، Kurdsat News، KNN، Payam) وتم اختيارها بحسب دراسة استطلاعية قمنا بها لمعرفة أكثر المواقع مشاهدة وأهمها، وأهم النتائج التي رصدتها الدراسة تتمثل بوجود ضغوط وتحديات تواجه القائم بالاتصال بعضها نابع من داخل المؤسسة ، وتشمل في الغالب "ضغوط العمل" مثل: (قلة الأجور، والضغوط النفسية بسبب ساعات العمل الطويلة أداء عدة مهام في الوقت نفسه فضلاً عن مواجهة عدة عوامل وتحديات خارجية مثل: عدم وجود دعم للصحفيين من قبل نقابة الصحفيين، وعدم الاهتمام بمطالبهم وحقوقهم، فضلاً عن صعوبة الحصول على المعلومات من المؤسسات الحكومية.

الكلمات المفتاحية: (بيئة العمل، الأخلاقيات الصحفية، المواقع الإلكترونية الكوردية)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10501
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/١/٢٥ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٣/٦ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	isra.qadri.m@spu.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ اسراء قدرى مولود،أ.م. د باقر داود حسين، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

پوختە:

توێژینەوەکە؛ هەوڵێکە بۆ بۆئەوەی کەتوار (واقع)ی "ژینگەی کاری ڕۆژنامەوانی لە ماڵپەڕە کوردییەکان و ڕۆڵیان لە پابەندبوون یان پابەندنەبوون بە ئیتیکی ڕۆژنامەوانیەوە" بزانێت، لەڕێگەی وەرگرتنی بۆچوونی ئەو ڕۆژنامەوانانەی لە تۆڕە میدیاییە فەرمییەکاندا کاردەکەن، سەبارەت بە کاریگەریی ژینگە ناوخۆیی و دەرەکییەکان لەچوارچێوەی کاری تیۆری و مەیدانییاندا، هەروەها زانینی میتۆدی کارکردن و ڕوونکردنەوەی هەریەک لە چەمکەکانی: ژینگەی کار، ئیتیکی ڕۆژنامەوانی، و ماڵپەڕە کوردییەکان.

ئامانجی خوازراوی توێژینەوەکە؛ ئەوەیە تیشک بخاتە سەر ئەو کەتوارەی "ڕۆژنامەوان" لە ماڵپەڕە کوردییەکاندا کاری تێدادەکات، لەژێر کاریگەریی هەریەک لە: فشارەکانی کار و ڕێکارە ڕێکخراوەیی و کارگێڕییەکانی ناو دامەزراوەکە، هەروەها ئەو فاکتەرە دەرەکییانەی کاریگەریی و ئاڵنگارییان لەسەر پراکتیزەکردنی کاری ڕۆژنامەوانیی ماڵپەڕەکاندا هەیە. ماڵپەڕەکان ڕێگەی ڕاوەرگرتن (استطلاع الرئي)ەوە هەڵبژێردراون، واتە ئەو ماڵپەڕانەی زۆرترین خەڵکی وەک سەرچاوەی هەواڵ پشتیان پێدەبەستن، ئەوانیش بریتین لە: (ڕووداو، کوردسات نیوز، Knn، پەیام). لەگرنگترین ئەو ئەنجامانەی توێژینەوەکە پێیگەیشتووە، ئەوەیە ڕۆژنامەوان لە ماڵپەڕە فەرمییەکاندا ڕووبەڕووی چەندین فشار دەبێتەوە، بەشێکی فشارەکان لە ناو دامەزراوەکەوە سەرچاوە دەگرن، زیاتر بریتین لە "فشاری کار" وەک: (کەمی مووچە، فشاری دەروونی بەهۆی درێژبوونەوەی کاتەکانی کارکردن، ئەنجامدانی چەند ئەرکێک لە یەک کاتدا، هەروەها بەربەستی سیاسەتی هەواڵساز)، جگە لە چەندین فاکتەر و ئاڵنگاری دەرەکیی وەک: پشتیوانی نەکردنی ڕۆژنامەوان لەلایەن سەندیکای ڕۆژنامەوانییەوە، هاوکات گرنگینەدان بە داواکاری و مافەکانیان لە کاتی قەیرانەکاندا، جگە لە سەختی وەرگرتنی زانیاری لە دامەزراوە حکومییەکاندا.

وشەکلیلییەکان: (ژینگەی کارکردن، ئیتیکی ڕۆژنامەوانی، پێگە ئەلیکترۆنییە کوردییەکان).

Abstract:

The research; It is an attempt to understand the field of journalistic work environment in Kurdish websites and their role in compliance or non-compliance with journalistic ethics, by obtaining the opinions of journalists working in official media networks, about the impact of internal and external environments Working and explaining the concepts of: work environment, journalistic ethics, and Kurdish websites.

The desired aim of the study; It highlights the context in which “journalists” work in Kurdish websites, under the influence of: work pressures, organizational and administrative procedures within the institution, as well as external factors that affect and challenge the practice of journalism on websites. The websites were selected through opinion polling, ie the websites that most people rely on as news sources, they are: (Rudaw, Kurdsat News, KNN, Payam). The most important findings of the study are that journalists face many pressures on official websites, some of the pressures stem from within the institution, mostly include "work pressure" such as: (low salary, mental stress due to long working hours, performing several tasks at the same time In addition to several external factors and challenges such as: lack of support for journalists by the journalists' union, as well as lack of attention to their demands and rights during crises, in addition to the difficulty of obtaining information from government institutions.

keywords:(work environment, journalistic ethics, Kurdish websites)

المقدمة:

تعد بيئة العمل المكان أو الوسط الذي يتم فيه إنجار العمل، وفي مجال الإعلام تعد بيئة العمل الوسط الذي يتم فيه صناعة المحتوى الإعلامي أو الرسالة الصحفية، وهي بيئة تضم عوامل وعناصر وقوى داخلية، وخارجية تحيط بالأشخاص القائمين على إنتاج الأخبار والمواد الصحفية، فالعمل الصحفي مهنة كباقي المهن لا تتم في الفراغ وإنما تنجز تحت ظروف وعوامل متعددة ومتنوعة، وأصبحت هذه البيئة اكثر تعقيداً وأقل استقراراً بعد دخول تقنيات الاتصال والإنترنت؛ التي أسهمت بظهور منابر الإعلام التفاعلي أو الإعلام الرقمي أو الإعلام الإلكتروني التي فرضت بدورها تحديات جديدة على العاملين في هذا المجال.

وبحسب الكثير من الدارسات التي خاضت في دراسة رأي الجمهور حول مهنية المواقع الإلكترونية، فان معظمها أشارت لضعف مؤشرات المصداقية والموضوعة في الرسالة الإعلامية التي تنتج في البيئة الرقمية ومنها المواقع الإلكترونية الكوردية، مهمشين البيئة التي يتم فيها صناعة المحتوى الصحفي او الظروف والعوامل التي تحيط بالقائم بالاتصال في المواقع الإلكترونية الكوردية ولاسيما في ظل ظهور المنابر الإعلامية المتنوعة ومواقع التواصل الاجتماعي وصحافة المواطن، فالقائم بالاتصال الذي يعمل في المواقع الإلكترونية الرسمية يعمل في ظروف مضطربة، فهو من ناحية يقوم بإنتاج الرسالة الإعلامية في بيئة رقمية تفتقر للمعايير الأخلاقية والقوانين التنظيمية، ومن ناحية أخرى يعمل في بيئة تحدها عدة عوامل تنظيميه وإدارية وعوامل اقتصادية وسياسية واجتماعية وقانونية وتقنية.

ومن أهم مواصفات الإعلام الناجح هو توفر بيئة مناسبة للعمل والتي تعتمد على ثلاث ركائز وهي بيئة عمل جيدة للقائمين على الرسالة الإعلامية وتوفير قوانين وتشريعات وقواعد تبُين الصواب والخطأ والعقاب فضلا عن توفيرها للحرية، وعند غياب أي ركيزة من هذه الركائز تتأثر وتيرة العمل الصحفي و إنجازه بمهنية وعلى النحو المطلوب، فالأخلاقيات الصحفية تعد من اهم القواعد والمعايير التي تسهم في تنظيم العمل الصحفي وتبين الواجبات والالتزامات، وهي أساس لاتخاذ القرارات بين الخطأ والصواب ولكن إذ لم تكن هناك بيئة جيدة وإيجابية للقائمين بالاتصال، فأن غيابها تؤثر على مستوى الالتزام بالأخلاقيات وقد تكن سبب في كثرة الانتهاكات الأخلاقية، فهي تعد درعاً يحمي مكانة الرسالة الصحفية ويحفظ المهنة من الانحطاط.

تشمل هذه الدراسة ثلاثة مباحث: يضم المبحث الأول الإطار المنهجي للدراسة، أما المبحث الثاني يشمل الإطار النظري حيث يسلط الضوء على بيئة العمل، والأخلاقيات الصحفية، والمواقع الإلكترونية الكوردية، ويشمل المبحث الثالث الإطار الميداني للدراسة ويتم فيه عرض النتائج وأهم الاستنتاجات والتوصيات.

المبحث الأول: الإطار المنهجي للدراسة:

١-١: مشكلة الدراسة:

تنطلق كل دراسة علمية من تحديد مشكلة أو ظاهرة تحتاج لتوضيح وتفسير، وهي نابعة من إحساس الباحث بوجود مشكلة بحاجة للدراسة والتحليل والتفسير، وتحاول هذه الدراسة الخوض في واقع بيئة العمل الصحفي في المواقع الإلكترونية الكوردية ودورها في الالتزام المهني، مما يدفعنا إلى طرح السؤال الرئيس لهذه المشكلة وهو ما دور بيئة العمل في الالتزام بالأخلاقيات الصحفية في المواقع الكوردية؟ وعن هذا السؤال تتفرع عدة أسئلة مثل:

أ-ما مؤهلات وسمات القائمين بالاتصال على المواقع؟

ب- ما ضغوط التي تواجه القائم بالاتصال في المؤسسة وهل هناك رضى وظيفي عند القائمين بالاتصال في المواقع؟

ت- ما طبيعة النظام الإداري المتبع في المؤسسة؟

ث- ما العوامل المؤثرة على الممارسة الإعلامية في المواقع الكوردية؟

د- ماهي التحديات التي تفرضها البيئة الخارجية على القائم بالاتصال؟

ع- ما سُبل معالجة الانتهاكات الأخلاقية وآلياتها؟

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

١-٢: أهمية الدراسة:

تأتي الأهمية العلمية والعملية للدراسة، من الآتي:

أ. تستمد الدراسة أهميتها من أهمية الموضوع المتمثل برصد واقع بيئة العمل الذي يعمل فيها القائم بالاتصال في المواقع الإلكترونية، ودورها في الالتزام بالمعايير والمبادئ الأخلاقية التي تنص عليها مهنة الصحافة. وكذلك تسليط الضوء على وسيلة إعلامية مهمة وهي المواقع الإلكترونية الإخبارية التابعة لمؤسسات إعلامية رسمية، ذات مرجع مهم لنشر الأخبار والمعلومات وتفاصيل الإحداث عن مختلف القضايا المحلية والعالمية في الإقليم، كما تمثل هذه المواقع وجهات وأيديولوجيات مختلفة من ناحية السياسة التي تتبعها ومن ناحية المالكين.

. تضيف هذه الدراسة أيضا مصدراً علمياً إلى حقل الدراسات الإعلامية يمكن الرجوع اليه من الطلبة والباحثين للإفادة منه في مشاريع علمية جديدة.

. وتعمل الدراسة على مساعدة النقابات والجهات المعنية والمسؤولين في المؤسسات الإعلامية للسعي في تحسين وضع القائم بالاتصال والاهتمام بنقاط الضعف الموجودة داخل المؤسسة والسعي لتحسينها، فضلاً عن تبني خطط جديدة وفعالة لتحسين البيئة الخارجية المحيطة بالقائمين بالاتصال.

١-٣: أهداف الدراسة:

١: الهدف الرئيس من هذه الدراسة هو تسليط الضوء على بيئة العمل الذي يعمل فيها القائم بالاتصال في المواقع الكوردية، ودورها في الالتزام أو الابتعاد عن المعايير الأخلاقية وذلك من خلال عدة اهداف فرعية.

٢: معرفة سمات القائمين بالاتصال ومؤهلاتهم في المواقع الإلكترونية.٢- تحديد الضغوط التي تواجه القائم بالاتصال داخل المؤسسة

٣: معرفة آراء القائم بالاتصال بخصوص النظام الإداري المتبع داخل المؤسسة الإعلامية ورضاه من عدمه.

٤: معرفة أهم العوامل المؤثرة على الممارسة الإعلامية في المواقع الكوردية.

٥: معرفة أهم التحديات التي تفرضها البيئة الخارجية على القائم بالاتصال.

٦: معرفة سُبل وآليات معالجة الانتهاكات الأخلاقية التي تحدث في المواقع الكوردية من وجهه نظر العاملين في المواقع.

١-٤: نوع الدراسة والمنهج:

تعد هذه الدراسة من الدراسات الوصفية التي اعتمدت على المنهج المسحي وذلك بهدف جمع المعلومات والبيانات عن القائمين بالاتصال، من حيث الضغوط والتحديات التي تواجههم والعوامل المؤثرة على طبيعة عملهم ودورها في الالتزام بالأخلاقيات الصحفية، ويُعد المنهج المسحي من" أكثر الطرق المباشرة التي تسعى لتحديد الكيفية الذي يشعر بها الأفراد ويفكرون حول الموضوع الذي يسألون عنه وتتمثل إجراءات هذا النوع من الدراسات في سؤال عينة البحث عدة أسئلة تدور عن سلوكهم واتجاهاتهم وآرائهم ومعتقداتهم"(مصباح،٢٠١٠: ٥٠) وقد اعتمدنا على أداة الاستبيان لجمع المعلومات والبيانات المتعلقة بمجتمع الدراسة.

١-٥: أدوات الدراسة:

هناك عدة أدوات توظف في البحوث والدراسات لغرض جمع المعلومات والبيانات المتعلقة بعينة الدراسة، وقد اعتمدنا على استمارة الاستبيان لجمع البيانات المطلوب لدراسة ولتعرف على آراء واتجاهات القائمين بالاتصال في المواقع الإلكترونية الكوردية، وتكونت استمارة الاستبانة من (64) سؤالاً موزعة على عدة محاور وخصصت المحور الأول للمعلومات الشخصية، والمحاور الأخرى خصصت لقياس آراء واتجاه المبحوثين عن بيئة العمل والأخلاقيات الصحفية وفق مقياس (ليكرات) الخماسي.

١-٦: حدود الدراسة:

وهي تشمل الحدود المكانية والزمانية والبشرية التي تدخل في نطاق الدراسة، الحدود المكانية: تشمل المواقع الإلكترونية الكوردية التي تقع داخل حدود إقليم كوردستان العراق. أما الحدود الزمانية: تبدأ الحدود الزمانية لهذه الدراسة فتبدأ من تاريخ (٢٠٢٢\١٠\١٣إلى ٢٠٢٢\١٢\٩) وهي المادة التي استغرقتها توزيع الاستمارة على عينة الدراسة واستردادها).أما الحدود البشرية: فهي تشمل القائمين بالاتصال على المواقع الإلكترونية الإخبارية في إقليم كوردستان والتابعة لأربع شبكات إعلامية رسمية هي موقع (Rudaw) موقع (Kurdsat News) موقع (knn) موقع (Payam) والتي بلغ عددهم (٦٥) فرداً.

١-٦: مجتمع الدراسة والعينة:

يتمثل مجتمع الدراسة بالمواقع الإلكترونية الكوردية وقد اعتمدنا على أسلوب العينة العمدية في اختيار المواقع الأكثر زيارة من قبل الجمهور وهو: موقع (Rudaw)، وموقع (Kurdsat News)، وموقع (knn) وموقع (Payam)، وذلك طبقا لنتائج دراسة استطلاعية قمنا بها، وقد اعتمدنا على أسلوب الحصر الشامل لجميع افرد المجتمع العاملين في هذه المواقع الإلكترونية.

١-٧: الإجراءات الإحصائية: لقد تم الاعتماد على برنامج (SPSS) لتحليل البيانات الواردة في استمارة الاستبيان والاعتماد على عدة إجراءات وتحليلات إحصائية وهي:

.التحليل الوصفي باستخدام (النسبة المئوية والتكرارات الانحراف المعياري والوسط الحسابي)

.الموثوقية ((Cronbach's Alpha).

.اختبار علاقة الارتباط معامل بيرسون.

.معادلة (ANOVA) لتحليل التباين من مرحلة واحدة

١-٨: تحديد مصطلحات الدراسة:

دور: ويقصد به أثر البيئة المحيطة بالقائم بالاتصال على الالتزام أو الابتعاد عن أخلاقيات المهنة من قبل القائمين بالاتصال على المواقع الإلكترونية الكوردية.

بيئة العمل: ويقصد بها طبيعة العوامل والعناصر المادية وغير المادية المحيطة بالفرد في مكان العمل، والذي تؤثر بشكل مباشر او غير مباشر على إداء الواجبات والالتزامات سواء كانت هذه العوامل داخلية او خارجية.

الالتزام بالأخلاقيات الصحفية: ويقصد به الالتزام بالمعايير والضوابط الأخلاقية التي تفرضه مهنة الصحافة على القائمين بالاتصال في المواقع الإلكترونية الرسمية.

المواقع الإلكترونية الكوردية: ويقصد بها المواقع الإخبارية التابعة للمؤسسات إعلامية في إقليم كوردستان والتي تقوم بتقديم الاخبار والمواد الصحفية المتنوعة عن مختلف القضايا والأحداث اليومية سواء كانت محلية أم دولية.

المبحث الثاني: الإطار النظري للدراسة:

٢-١: بيئة العمل

مفهوم بيئة العمل:

يتكون مصطلح بيئة العمل من كلمتين (بيئة، العمل) أن كلمة البيئة في اللغة العربية مشتقة من الفعل (تبوأ) ويقال تبَوأ أي احتل وأتخذ منزلا أو مكاناً وقام بتهيئته وتعني أيضاً المكان وحالاته الطبيعية. (مزاهرة، الشوابكة،٢٠١٠: ١٩)، والبيئة باللغة الإنكليزية تعني (Environment) وهي تدل على مجمل الظروف والأشياء المحيطة بالإنسان والمؤثرة في نمو الحياة وتطورها، وتعبر أيضاً عن كافة الظروف التي تحيط بالإنسان من حالة الهواء والأرض والماء. كما تُعبر عما يحيط بالإنسان في مكان معين ويؤثر على افكاره ومشاعره واخلاقه. (حدة،٢٠١٤: ٨) فالمعنى اللغوي للبيئة يشير إلى مكان تواجد الانسان والظروف والعوامل التي تحيط به في ذلك الوسط. والتعريف الاصطلاحي للبيئة يعني الموطن أو الحيز الذي يعيش فيه الانسان متالفاً ومتكيفاً مع بيئته المحلية (وهبي،٢٠٠١: ١١) وقد عرف إعلان استكهولم البيئة بانها تشمل جميع الأشياء التي تحيط بالإنسان. (سماققبي،٢٠٠٦: ١٣) فالبيئة هي العوامل والظروف التي تحيط بالإنسان عند تواجده في مكان ما، سواء كان هذا المكان مكانا رسمياً أم غير رسمي.

أما العمل لغويا: فهو الفعل بقصد. وعمل عملاً: صنع ومهن (جعفور، باعمر،٢٠١٨: ٧٠٩) والعمل اصطلاحا هو" الفعل أو الحرفة أو التي يمتهنها الإنسان مقابل أجر يحصل عليه ويكفل له استمرار الحياة، والعمل يشير إلى العلاقة الناتجة من التفكير والقوة البدنية للفرد للقيام بعمل ذات منفعة عامة" (مخلوقي، بو سعيد، ٢٠٢١: ٢٧-٢٨) ويعرف العمل بانه إنتاج وتقديم السلع والخدمات التي تشجع حاجات ورغبات الأفراد الآخرين أي هو نشاط مادي(السلع) أو معنوي (الخدمات كالتعليم والصحة) لتحقيق حاجات أفراد المجتمع (بن رحمون،٢٠١٤: ٣١) ويستعمل مفهوم بيئة العمل في الآداب الإدارية مجازياً لتعبير عن منظمة تعمل بشكل نظامي عضوي يؤثر وتتأثر بالبيئة المحيطة (عزيز، ٢٠١٣: ١٠٧) و سنعرض أهم التعاريف الواردة عن بيئة العمل في المراجع العلمية:

تعرف بيئة العمل بالإنجليزية (work Environment) وهو المكان الذي يُستخدم لأداء مهمة معينة حتى الانتهاء منها، ويشمل المكان الجغرافي وجميع المناطق التي تحيط بمكان العمل من موقع المكاتب ومباني المنشأة، فضلا عن مميزات خاصة بمكان العمل ومكوناتهُ مكان العمل كمستوى الضوضاء وغيرها من الخصائص التي تتعلق بمكان العمل. (جبوري واخرون،٢٠٢٠: ٢٠٤)، وعرفت بيئة العمل بأنها" المجال التي تحدث فيه الإثارة والتفاعل لكل وحدة حية، أو هي كل ما يحيط بالإنسان أو المنظمة من طبيعة ومجموعات بشرية وعلاقات شخصية، وتشمل البيئة مجمل الأحداث والمنظمات والقوى الأخرى ذات الطبيعة الاجتماعية، والإقتصادية والتكنولوجية، والسياسية، الواقعة خارج نطاق سيطرة للإدارة"(السالم،٢٠٠٥:١١٠)

((في ضوء التعاريف والمفاهيم التي وردت يتضح لنا ان بيئة العمل ذات مفهوم شامل لا تقتصر على موقع العمل والظروف والعوامل الخاصة بها إنما تشمل جميع العوامل والظروف التي تحيط بالموقع أو المؤسسة التي يعمل فيها الافراد وتلعب دورا مهما في توجيه الأفراد أثناء تأدية مهامهم، كما تؤثر على سلوك الموظفين داخل المؤسسة وعلى طبيعة علاقتهم ومستوى ادائهم وإنتاجيتهم. وبهذا يمكن ان نعرف بيئة العمل إجرائيا: بأنها العوامل والظروف والقيود الداخلية والخارجية التي تؤثر على مستوى اداء وسلوك والتزامات الافراد اثناء مزاولتهم المهنة في المؤسسة التي يعلمون بها)).

بيئة العمل الصحفي:

يعدُ العمل الصحفي احد الأنشطة الاتصالية في مجال الإعلام، والعملية الاتصالية عملية تتم في وسط يحيط به مختلف قوى وعمليات وظروف مختلفة (مكاوي،السيد:١٩٨٩: ٣٢) ويعد بيئة العمل الصحفي من المفاهيم التي كثرت عنها الخلافات بين الباحثين في تحديد مفهومها وتعريفها، حيث وصف بالمناخ الذي يؤثر على سير العملية الاتصالية بين الأفراد وقد أطلق عليه الهيتي "جو الاتصال يتعلق بإدراك المعاني بين المرسل والمستقبل، وما قد يعترض ذلك من صور التشويش التي تؤدي إلى عدم وضوح المعنى أو أمكانية إدراكه بالصورة

التي يريدها المرسل لأسباب متعددة مثل عوامل البيئة أو مشكلات الدلالة اللغوية، أو العوامل النفسية أو مشكلات الارتباك في تنظيم الأفكار أو عرض المعلومات وغيره. (عزيز،٢٠١٣: ١١٣)، كما يُعرف بيئة العمل الصحفي من منطلق " السياق التي تتم فيه عملية الاتصال" هو: النظام الاجتماعي العام الذي تقع في دائرته العمليات الاتصالية والعمليات الاجتماعية وقد أشار (بركو) في أنُموذج الذي اسماه (البيئة الاتصالية) والتي يتطرق فيه إلى تأثيرات المناخ والظروف المحيطة بعمليات الاتصال كالتأثيرات الاجتماعية للبيئة ودلالات الرموز للمرسل والمستقبل" (هاشم،٢٠٠٦: ٢٥)، ومن يصف بيئة العمل الإعلامي (الصحفي) من منطلق سوسيولوجيا للإعلام اي باعتبار الاعلام ظاهرة اجتماعية تتأثر بجميع العوامل السياسية والاقتصادية والثقافية السائدة في المجتمع فهي تركز على علاقة الإعلام بالمجتمع ومدى تأثير القوى والمتغيرات الموجودة في المجتمع على العملية الاتصالية ومحتوى الرسالة الإعلامية (أحمد، سهيلة،٢٠١٨: ٢٧٥)، وأشار كل من (أندريا بريس وبروس ويليامز) في كتاب (البيئة الإعلامية الجديدة) بأن بيئة العمل تتكون من بعدين وهو البعد التكنولوجي والبعد الاجتماعي أي البنية الاجتماعية (بريس وبرويس ويلماز، ٢٠١٢: ٢٠). ويمكن تصنيف بيئة العمل الصحفي إلى بيئة عمل داخلية وبيئة عمل خارجية اللتان تعرفان بأنهما:

البيئة الداخلية: "العوامل والخصائص الداخلية للمنظمة التي يعمل فيها الموظف مثل الأنظمة وإجراءات العمل والرواتب والجزاءات والحوافز المادية والمعنوية والعلاقات السائدة في بيئة العمل ونوع العمل وظروف العمل". (دهان، قريشي،٢٠١٧: ٤٦٧)

البيئة الخارجية: هي الظروف والقوى والمتغيرات التي تقع خارج نطاق المؤسسة ولا يمكن للإدارة التحكم بها أو السيطرة عليها وهي تشمل العوامل الاقتصادية، والاجتماعية، والسياسية، والتكنولوجية، وهذه القوى كلها تتفاعل مع عناصر البيئة الداخلية وتكون سببا في دعم العمل أو وعرقلته. (مخلوقي،٢٠٢١: ٣٧)

٢-٢: مفهوم الأخلاقيات الصحفية:

يشير مصطلح (الأخلاق) في اللغة العربية إلى جمع كلمة (الخُلق) ويعني" المروءة، والعادة، والسجية، أو الطبع" وهي تشير إلى طبع الفرد الذي يوجهه لإختيار بين الأفعال الجيدة والسيئة (الديسي،٢٠٢٢: ١٥)، والأخلاق اصطلاحا عُرفت في قاموس أكسفورد بأنها "علم الأخلاق، أو المبادئ الأخلاقية أو قواعد السلوك" وقد وصفها بأنها التميز بين الخطأ والصواب (Forst,9:٢٠٠٧) والكلمة الإنكليزية (Ethics) المأخوذة من الكلمة اليونانية (ethos) هي دلالة للشخصية أو الفرد الذي يقوم بكل الأعمال الصالحة حتى تكون شخصيته جيدة، وهي تشير الي البدائل التي تفرق بين الأمور الجيدة والسيئة وتوضح للفرد التزاماته وواجباته التي تؤدي إلى صلاح العالم. (الصيفي،٢٠١١: ١١). وقد عُرفت دائرة المعارف البريطانية الأخلاقيات بأنها " النظام الذي يتم وضعه لتوضيح القواعد المتعلقة بممارسة مهنة بعينها بما يحقق صالح المجتمع والافراد، ويحقق الممارسة السليمة لهذه المهنة، علاوة على أنه يساعد في تحقيق أهدافها الرشيدة ويشمل ذلك النظام ومواثيق الشرف التي تحكم الممارسة وحدودها بين الصواب والخطأ"(عامر،٢٠١٩: ٢٤) وهناك معايير وضوابط وقواعد تعد كدليل للعمل الصحفي في مختلف الوسائل الإعلامية وهي معايير مأخوذة من مواثيق الشرف ويتم تطبيقها من قبل الصحفيين المهنيين في اغلب المؤسسات الإعلامية وهي: (العنزي واخرون ،٢٠٢٠: ٨١)

.الموضوعية: وتعني نقل الأحداث والوقائع بصورة حيادية وتجرد على نحو متوازن وإعطاء كل الأطراف الحق في أبداء الرأي.

.الدقة: تعد الدقة من المعايير المهمة في العمل الصحفي، أي تقديم الخبر او الحدث دون حذف او إضافة.

.المصداقية: أي نشر الحقيقة من دون تضليل أو تحريف والحرص على توصيلها بشكل واضح ومباشر. (كاظم، الموسوي،٢٠١١: ٢٠٤)

.فصل المادة الإعلانية عن المادة التحريرية: أي عدم الخلط بين الإعلان والمواد التحريرية

.عدم الخلط بين الأخبار والرأي: يجب تقديم الأخبار بالإعتماد على مصادر موثوقة وشهود عيان دون أي تحريف أي تقديم الحقائق والمعلومات عن الحدث كما هو وعدم خلط بينها وبين الآراء والتوجهات (العزي،٢٠٢٠: ٦٣- ٦٧)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

.عدم الخلط بين النشاط السياسي والنشاط الصحفي: أي عدم الانتماء لأي جهة قد تسبب تضارب مصالح وتؤثر على الأمانة المهنية وهذا يعود إلى طبيعة المؤسسات الإعلامية والأنظمة الحاكمة في البلاد.

.تصحيح الأخطاء: من حق العاملين في مجال الإعلام تصحيح الأخطاء التي يرتكبونها، فالصحفي كأي إنسان معًرض للخطأ فاذا أخطأ نتيجة التسرع في الاستنتاج أو حرف الحقائق فعليه أن يبادر من تلقاء نفسه في تصحيحها.

.عدم استغلال المهنة للحصول على مكاسب شخصية: على الصحفي أن يبتعد عن تفضيل أهواءه ومصالحه الشخصية ولا يستغل المهنة في تحقيق مكاسب ذاتية او أهداف أُخرى لأن هذا يؤدي إلى خسارة ثقة الجمهور فيه. (حورية، ٢٠١٩: ٤٨)

.احترام خصوصيات الأخرين: أي عدم نشر أي معلومات متعلقة بحياة الافراد وعوائلهم وحياتهم الشخصية فذلك يمس كرامتهم وهي أمور غير مهمة للرأي العام. (الشمالية، واخرون،٢٠١٥: ٤٣)

٢-٣: المواقع الإلكترونية الكوردية:

بعد طغيان الصحافة الإلكترونية وانتشارها على شبكة الإنترنت ظهرت ظاهرة جديدة في عالم الصحافة أُطلق عليها (المواقع الإلكترونية الإخبارية)، وهي صحيفة متكاملة من حيث محتوياتها وتخضع لذات المحددات الإلكترونية تبوبياً وكذلك لا تختلف عنها في طريقة عرض موادها الصحفية وطريقة تحريرها في البيئة التفاعلية التي فرضتها الشبكة العنكبوتية (كنعان،٢٠١٩: ٢٥) وتعرف المواقع الإلكترونية الإخبارية بانها " مجموعة من النوافذ على شبكة الانترنت تعرض الاخبار المستحدثة وتعتمد غالبا على وكالات الانباء ومراسلين خاصين بالموقع فضلا عن نشر مقالات خاصة بالموقع او نقلا عن مواقع أخرى وقد تعهد بعضها إلى عقد برتوكولات مع مواقع أخرى لتبادل الأخبار والمواد الصحفية الأُخرى" (مكرتار،٢٠١٨: ١٤٤)

ويمكن تعريف المواقع الكوردية التي تقوم بتقديم خدمة الأخبار بانها " مجموعة من النوافذ على شبكة الانترنت تعرض الأخبار والمواد الصحفية باللغة الكوردية والعربية وتركية والإنجليزية وتقوم هذه المواقع بدور مكمل لشبكة إعلامية رسمية لها تعتمد على المراسلين ووكالات الأنباء ومواقع أخرى كمصدر للوصول إلى اهم الأخبار وتفاصيل الاحداث. ومن اهم هذا النوع من المواقع هي موقع كل من (Payam)، KNN، Kurdsat News، Rudow

- أنواع المواقع الإلكترونية

هناك تصنيفات عديدة للمواقع الإلكترونية على شبكة الأنترنت ومن أهمها التصنيف القائم على أساس المحتوى والمضمون المقُدم من قبل الموقع وهي:

-المواقع تجارية: تمتاز هذه المواقع الإلكترونية بأنها تقدم خدمات تجارية مثل دعم منتجات الشركة التي تدعم الموقع أو الإعلان عن منتج من قبل مؤسسة أو شركة قامت بإنتاجه وهي مواقع لا تحتوي على أخبار أو معلومات ولا تستخدم القوالب الصحفية، حيث تقتصر وظيفتها على تعريف الشركة أو المؤسسة وتعريف الخدمات والسلع التي تقدمها، أو تقوم بعمل إعلانات لشركة أخرى ولا تعتمد هذه المواقع على كادر إعلامي أو صحفي إنما تكتفي بموظفين مدربين لإدارة الموقع وتحديثها (أبو رشيد،٢٠٢٠: ١٤٦)

-المواقع التفاعلية: وتشمل تلك المواقع التي تركز على التفاعل مع زوار الموقع وهي تعتمد على مهارة إدارة الحوار والتفاعل الشخصي من قبل مشرف الموقع مع زواره وهي لا تعتمد على هياكل إدارية وإنما تكتفي بعملية المتابعة والمراقبة من قبل مشرفي ساحات الحوار والمجموعات البريدية.

-المواقع التعريفية: تختص هذه المواقع بالتعريف بأنشطة المؤسسة أو المنظمة التي تمثلها وغالباً ما تكون منظمات غير ربحية، مثل المؤسسات الخيرية والفكرية والعلمية والثقافية، وهي لا تهتم بالتغطية الصحفية أو الإعلامية إنما تكتفي بنشر الأنشطة والفعاليات التي تقوم بتأديتها وتقوم بتحديث الموقع بين فترات متباعدة. (الدليمي،٢٠١١: ٣٤-٣٥)

-مواقع إعلامية تكميلية: وهي المواقع التي تكون عائدة لمؤسسات إعلامية وتتكامل معها سواء كانت هذه المؤسسات صحفية أو إذاعية أو فضائية، وتقوم هذه المواقع ببث ما تبثها المؤسسة الأساسية أي إنتاج ما تنتجه المؤسسة التي تدعمها، وتقوم بالترويج للمؤسسة ودعم دورها الإعلامي كما تقوم هذه المواقع بإنتاج المواد الصحفية المتوفرة بالمؤسسة بشكل يتناسب مع طبيعة الأنترنت فهي لا تنتج مادة إعلامية غير منتجة في مؤسساتها الأصلية إلا في نطاق ضيق. (تربان،٢٠٠٨: ١٢٥) فضلاً عن هذا التصنيف هناك أنواع عديدة للمواقع مثل (المواقع تسويقية، الترفيهية، الإعلامية، والثقافية، الأكاديمية، والحكومية، والمواقع الأرشيفية، مواقع الأدلة والفهارس، مواقع قواعد البيانات، ومواقع شخصية فضلاً عن مواقع التواصل الاجتماعي التي تعد اليوم من وسائل التفاعلية المهمة التي تعتمد عليها المواقع الإلكترونية والقنوات الفضائية لتوصيل المحتوى الإعلامي إلى أكبر عدد من المتابعين والقراء.

المبحث الثالث: الإطار الميداني للدراسة:

أُجريت هذه الدراسة على المواقع الإلكترونية الكوردية في إقليم كوردستان -العراق، وتمت اختيار هذه المواقع بموجب دراسة استطلاعية قمنا بها لاستقصاء آراء الجمهور عن أهم المواقع الإلكترونية التي يعتمدون عليها في الحصول على المعلومات والأخبار ، وبحسب رأي الجمهور تم اختيار المواقع الأربعة (Rudow، Kurdsat News، KNN، (Payam وقد وزعنا (١٠٠) استمارة وتم استرجاع (٦٥) منها، وتوزع المبحوثين على المواقع الأربعة على النحو الآتي :موقع Rudow (١٨)، Kurdsat News (١٤)، payam (١٦)، وموقع KNN(١٧ فرد، وشملت استمارة الاستبانة من تسعة محاور، إذ خصص المحور الأول للمعلومات الشخصية، والمحاور الأخرى لقياس كل من بيئة العمل و الأخلاقيات الصحفية، وكانت الإجابات عل جميع الفقرات الخاصة ببيئة العمل والالتزام بالأخلاقيات الصحفية على وفق مقياس (ليكرات)، وتراوحت درجات المقياس على النحو التالي: موافق جدا بوزن خمسة درجات، موافق بوزن أربعة درجات، محايد بوزن ثلاث درجات، غير موافق بوزن درجتان، وغير موافق أطلاقا بوزن درجة واحدة، وتم تقسيم الأوزان إلى ثلاث مستويات كالآتي: (من ١الى ٢,٥٩) موافقة منخفضة، ومن (٢,٦٠الى ٣,٣٩) موافقة متوسطة، ومن (٣,٤٠الى ٥,٠٠) موافقة مرتفعة. وتم تبويب البيانات ومراجعتها وتحليلها باستخدام برنامج الحزم الإحصائية للعلوم الاجتماعية (spss) وطبقت الاختبارات الإحصائية لطبيعة البيانات، إذ تم استخدامنا الأساليب الإحصائية التالية في تحليل البيانات: التكرارات، والنسبة المئوية، والوسط الحسابي، والانحراف المعياري والمعدل العام.

وللتأكد من صدق الاستبانة إذ تم عرضها في صورتها الأولية على عدد من الخبراء والمختصين في مجال الإعلام والإحصاء وبلغ عددهم (٨) محكمين من ذوي الخبرة والاختصاص، وقد أبدى السادة المحكمين مجموعة من الملاحظات والتوجيهات العلمية القيمة والدقيقة، وتم تعديل الاستبانة على نحو النهائي في ضوء تلك الملاحظات والآراء والتقييمات التي تخدم الاستبانة، بلغت نسبة الاتساق ٨٥,٩٣ ٪ وذلك مؤشر على صدق الاستبانة.

وبالنسبة لقياس ثبات واتساق الاستبيان في هذه الدراسة اعتمدنا على طريقة (الفا كرونباخ*) وهي من أكثر الطرق الشائعة لقياس الصدق والثبات، تعتمد على الاتساق الداخلي، وتعطي فكرة عن اتساق الأسئلة مع بعضها البعض ومع الأسئلة كلها. وما تشيره النتائج الواردة في الجدول أدناه أن قيمة معادلة (ألفا كرونباخ) لجميع فقرات الاستبيان تساوي (٠,٧٣٤) وهي نسبة ثبات جيدة.

الجدول (١) السمات العامة للمبحوثين في المواقع الإلكترونية الكوردية

السمات العامة	الفقرات	التكرارات	النسبة المئوية
الجنس	الإناث العاملات	١١	٪١٦،٩
	ذكور العاملون	٥٤	٪٨٣،١
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠
الفئة العمرية	(٢٠-٣٠)	٢٥	٪٣٨،٥
	(٣١-٤٠)	٢٣	٪٣٥،٤
	(٤١-٥٠)	١٣	٪٢٠،٠
	٥١ وما فوق	٤	٪٦،٢
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠
الحالة الاجتماعية	أعزب	٢٦	٪٤٠،٠
	متزوج	٣٧	٪٥٦،٩
	أخرى (مطلق)	٢	٪٣،١
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠
المستوى التعليمي	إعدادية	٥	٪٧،٧
	دبلوم	٢٤	٪٣٦،٩
	بكالوريوس	٣٠	٪٤٦،٢
	دراسات عليا	٦	٪٩،٢
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠
التخصص العلمي	الأعلام	٢٤	٪٣٦،٩
	للغات	١٠	٪١٥،٤
	الحاسبات	١٥	٪٢٣،١
	أخرى	١٦	٪٢٤،٦
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠
نظام العمل في المؤسسة	ميلاك	٦	٪٩،٢
	عقد	٥٧	٪٨٧،٧
	نظام مكافأة	٢	٪٣،١
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠
سنوات الخبرة في مجال الإعلام	اقل من سنة	٥	٪٧،٧
	من (١-٢) سنة	١٤	٪٢١،٥
	من (٢-٥) سنوات	١٥	٪٢٣،١
	أكثر من خمسة سنوات	٣١	٪٤٧،٧
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠
المشاركة في دورات	نعم	٤٨	٪٧٣،٨
	كلا	١٧	٪٢٦،٢
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠
الموقع الوظيفي	مدير موقع	٣	٪٤،٦
	مدير تحرير	١	٪١،٢
	سكرتير التحرير	٦	٪٩،٢
	محرر	٣١	٤٧،٧
	مراسل	١١	٪١٦،٩
	أخرى	١٣	٪٢٠،٠
	المجموع الكلي	٦٥	٪١٠٠

يبين الجدول (١) السمات والمعلومات الخاصة بالمبحوثين العاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية وهي على النحو الآتي:

. الجنس: أظهرت نتائج الدراسة تدني نسبة عدد النساء العاملات في مجال المواقع الإلكترونية الكوردية مقارنة بعدد الذكور، حيث بلغت نسبتهن (١٦,٩٪)، بينما بلغ الذكور (٨٣,١٪)، ونرى أن سبب ذلك يعود إلى مجموعة من العوامل والضغوط التي تفرضها البيئة الاجتماعية (كالعادات والتقاليد التي تحكم المجتمع الكوردي) وإلى طبيعة العمل الصحفي ومتطلباته.

. العمر: أظهرت نتائج الدراسة ان أغلب العاملين في مجال المواقع الإلكترونية الكوردية ينتمون إلى فئة الشباب، مقارنة بالفئات العمرية الأخرى ويرجع هذا إلى؛ سهولة تعامل هذه الفئة مع تكنولوجيا الاتصال بعكس الفئات العمرية الأخرى فالشباب أكثر دراية بالتقنيات الجديدة، فضلا عن إن الإعلام الرقمي يحتاج إلى جهد وتركيز كبيرين لمواصلة العمل والتعامل مع تقنيات الأخرى التي تسهم في إنتاج الرسالة الإعلامية الرقمية.

وكذلك يبين الجدول (١) أن الذين تتراوح أعمارهم ما بين (٢٠إلى ٣٠) سنة قد بلغت نسبتهم (٣٨,٥٪) وتليها نسبة الذين تراوحت

أعمارهم ما بين (٣١-٤٠) سنة بنسبة (٣٥,٤٪) وبلغت نسبة الذين تراوح أعمارهم ما بين (٤١-٥٠) سنة (٢٠,٠٪). وأخيراً نسبة الذين تراوحت أعمارهم (٥١سنةومافوق) بنسبة (٦,٤٪).

.الحالة الاجتماعية: أظهرت نتائج الدراسة زيادة نسبة المتزوجين الملتحقين بالعمل في مجال في المواقع الإلكترونية مقارنة بغير المتزوجين، حيث بلغت نسبة المتزوجين (٥٦,٩٪) أما غير المتزوجين (٤٠,٠٪).

وبالنسبة لحالة (مطلق) فبلغ نسبتهم (٣,١٪) ويعود سبب ذلك إلى؛ أن بيئة العمل الصحفي في المواقع الإلكترونية يعد اليوم اكثر إستقرار واقل خطورة مقارنة بالأعوام السابقة، بسب قلة النزاعات والاستقرار الأمني في الإقليم إضافة إن العاملين في المواقع يستطيعون متابعة العمل وتغطية ألاحداث من خلف مكاتبهم من دون عناء، وهو ما يدعو إلى العاملين في المواقع (اتخاذ قرارا الاستقرار) كما أن وضع الاقتصادي في المؤسسات الإعلامية أصبحت أكثر حيوية بعد تحول العمل الصحفي إلى صناعة كبقية الصناعات وهذا بدورها تمكن المؤسسات الإعلامية من توفير الرواتب للمنتسبين.

.المستوى التعليمي: أظهرت نتائج الدراسة إن المبحوثين العاملين في مجال المواقع الإلكترونية أغلبهم يمتلكون شهادات جامعية فقد جاء كان الذين يمتلكون شهادة البكالوريوس بالمرتبة الأولى وبلغت نسبتهم (٤٦,٢٪)، وجاء في المرتبة الثانية حملة شهادة الدبلوم وبلغت نسبتهم (٣٦,٩٪) وفي المرتبة الثالثة حاملي شهادة الدراسات العليا وبلغت نسبتهم (٩,٢٪) وحملة شهادة الإعدادية بالمرتبة الرابعة وبنسبة (٧,٧٪) و يشير ذلك إلى إن أغلب العاملين في الموقع يمتلكون مؤهلات علمية جيدة ومن أحد أسبابها هو ارتفاع نسبة المتعلمين وحملة الشهادات الجامعية في السنوات الأخيرة.

. مجال التخصص العلمي: أما بالنسبة للاختصاص فقد أشارت نتائج الدراسة إلى أن أغلب العاملين في مجال المواقع الإلكترونية هم من حملة شهادة الإعلام وبلغت نسبتهم (٣٦,٩٪)، ويليهم خريجي الحاسبات وبلغت نسبتهم (٢٣,١٪)، ويليهم خريجي أقسام للغات وبلغت نسبتهم (٢٣,١٪) وبعدها يأتي الاختصاصات العلمية المختلفة، ويرجع سبب ذلك إلى ان المواقع الكترونية تحتاج إلى هذه الاختصاصات على نحو كبير في مجال إنتاج الرسالة الإعلامية الرقمية، فالمواقع الإلكترونية تعتمد على أجهزة الحاسوب والبرمجيات المختلفة لتصميم المواقع وإدارتها وإنتاج الرسالة الإعلامية ،كما أن توظيف حاملي شهادة للغات ضروري لترجمة الأخبار والمواد الصحفية المأخوذة من المواقع والمصادر المتنوعة.

.إما فيما يخص نظام العمل في المؤسسة الإعلامية: فقد أظهرت نتائج الدراسة أن أغلب العاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية، يعملون بنظام العقود في المؤسسة، وبلغت نسبتهم (٨٧,٧٪)، إما نسبة العاملين بنظام (الملاك الدائم) فبلغت (٩,٢٪)، فيما بلغت نسبة العاملين بنظام المكافأة (٣,١٪) ونرجع سبب ذلك إلى؛ إن المواقع الكوردية تابعة للمؤسسات إعلامية أهلية أو حزبية أو شخصية هي استثمار (شخصي أو جمعي أو أهلي) وليس حكومي أو وطني لذا يتم غالبا توظيف الأفراد بنظام العقود فيها.

.إما فيما يخص سنوات الخبرة في مجال الإعلام: فقد أظهرت نتائج الدراسة التفاوت في سنوات الخبرة بين المبحوثين العاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية، وقد أشارت الدراسة إلى أن اغلب العاملين في المواقع الإلكترونية تصل سنوات خبرتهم إلى خمس سنوات أو أكثر، وجاءت في المرتبة الأولى بنسبة (٤٧,٧٪)، وجاء في المرتبة الثانية من بلغت خبرتهم في مجال العمل الإعلامي من (٢إلى ٥) سنوات، وبلغت نسبتهم (٢٣,١٪)، وتليها من بلغت خدمتهم بين سنة إلى سنتين وبلغت نسبتهم (٢١,٥٪)، وجاءت في المرتبة الرابعة من كانت خدمتهم أقل من سنة بنسبة (٧,٧٪) ويتبين لنا من هذا الفقرة إن العاملين في المواقع الإلكترونية يمتلكون خبرة لابأس بها في مجال العمل الإعلامي حتى ان اغلبهم عاصر عمله في مجال الإعلام ظهور وسائل الاتصالات الجديدة والإعلام الرقمي.

.إما فيما يخص بالنسبة للمشارك في دورات: فقد أشارت نتائج الدراسة إلى ارتفاع نسبة المشاركين في الدورات الإعلامية عند العاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية مقارنة بغير المشاركين، فقد بلغت نسبة المشاركين في الدورات التدريبية (٧٣,٨٪) وبينما بلغت نسبة غير المشاركين (٢٦,٢٪)

. أما فيما يخص المسمى الوظيفي في المؤسسة: فقد شملت الدراسة مجموعة من العاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية يتولون مواقع وظيفية مختلفة في المؤسسة الإعلامية، وجاءت في المرتبة الأولى (المحررين) (٤٧,٧٪)ويليهم (المراسلين) وبلغت نسبتهم (١٦,٩٪) إما العاملين بوظيفة (سكرتير للتحرير) فبلغت نسبتهم (٩,٢٪)، والعاملين بوظيفة (مدير موقع) بلغت نسبتهم (٤,٦٪)، بلغت نسبة العاملين (مدير التحرير) بنسبة (١,٢٪)، وقد شارك بالدراسة كل من المصورين والمذيعين والإداريين والتقنيين وبلغت نسبتهم (٢٠,٠٪) كما أشار إليهم بعبارات (أخرى)

الجدول (٢) يبين نوع ا لضغوط التي يتعرض لها المبحوثين في المواقع الإلكترونية الكوردية

الفقـــــــــــرات	موافق جدا	موافق	محايد	غير موافق	غير موافق إطلاقا	الوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المراتب
	التكرار	التكرار	التكرار	التكرار	التكرار			
	%	%	%	%	%			
١- الضغط النفسي بسبب طول ساعات العمل)	١٢	١٨	٢٤	٨	٣	٣٫٤٣	١٫٠٧٥	٢
	١٨٫٥	٢٧٫٧	٣٦٫٩	١٢٫٣	٤٫٦			
٢-القيود السياسية أو التحريرية المفروضة في معالجة الموضوعات	٥	١٧	٢٣	١٥	٥	٣٫٠٣	١٫٠٦٠	٤
	٧٫٧	٢٦٫٢	٣٥٫٤	٢٣٫١	٧٫٧			
٣- قلة الأجور	١٣	٢٠	١٩	٩	٤	٣٫٤٥	١٫١٤٦	١
	٢٠٫٠	٣٠٫٨	٢٩٫٢	١٣٫٨	٦٫٢			
٤- القيام بأكثر ممن مهمة في نفس الوقت	١١	١٩	١٧	١٤	٤	٣٫٢٩	١٫١٤٦	٣
	١٦٫٩	٢٩٫٢	٢٦٫٢	٢١٫٥	٦٫٢			
٥-(التعليمات والقوانين التي تتبعها المؤسسة مبهمة أو غير واضحة)	٥	٨	٢٣	١٦	١٣	٢٫٦٣	١٫١٦٧	٥
	٧٫٧	١٢٫٣	٣٥٫٤	٢٤٫٦	٢٠٫٠			
٦- مطالبة الإدارة القيام بأمور لا تتناسب مع أخلاقيات المهنة)	٥	٧	١٧	٢٤	١٢	٢٫٥٢	١٫١٤٧	٦
	٧٫٧	١٠٫٨	٢٦٫٢	٣٦٫٩	١٨٫٥			
٧-القيام بأعمال لاتتناسب مع المهارة والكفاءة التي املكها	٣	٧	١٢	٢٩	١٤	٢٫٣٢	١٫٠٧٧	٧
	٤٫٦	١٠٫٨	١٨٫٥	٤٤٫٦	٢١٫٥			
المجموع الكلي =٦٥ الوسط الحسابي الكلي=٢٫٩٥٣٨ الانحراف المعياري الكلي= ٠٫٨٠٣٤٢								

يوضح الجدول (٢) استجابات المبحوثين بخصوص الضغوط التي يتعرضون لها داخل المؤسسة، وقد كانت هناك استجابات بنسبة متوسطة من المبحوثين على فقرات المحور، إذ بلغ الوسط الحسابي العام (٢,٩٥٣٨)، وانحراف معياري قدره (٠,٨٠٣٤٢)، وهذا يدل على وجود ضغوط بنسبة متوسطة في المؤسسة تواجه المبحوثين في المواقع الإلكترونية الكوردية، وقد بلغت أعلى إجابه في الفقرة الثالثة والتي تنص على (قلة الأجور)، إذ حققت وسطًا حسابيًا مرتفعاً بلغت (٣,٤٥)، فيما كانت أدنى إجابة في الفقرة السابعة والتي تنص على (القيام بأعمال لا تتناسب مع المهارة والكفاءة التي املكها)، إذ بلغ الوسط الحسابي (٢,٣٢) وهو مؤشر لنسبة منخفضة.

أما على مستوى الإجابات الفرعية الواردة في جدول للفقرات السابعة المكونة لمحور الضغوط داخل المؤسسة فجاءت على النحو الآتي: الفقرة الأولى والتي تنص على (الضغط النفسي بسبب طول ساعات العمل) تحتل المرتبة الثانية من الضغوط التي تواجه المبحوثين في المواقع الإلكترونية كوردية حيث سجل وسطاً حسابياً بلغ (٣,٤٣)، وإنحراف معياري قدره (١,٠٧٥)، وهي نسبة مرتفعة ومؤشر على موافقة المبحوثين على الفقرة ويرجع سبب هذا إلى؛ ضغط الإنتاج الذي يفرضه الواقع الإعلامي الجديد حيث لايوجد وقت محدد لإنتاج المادة الصحفية فالبيئة الإعلامية الجديدة تفرض تحديث المواد الصحفية والاخبار كل دقيقة أي لا يوجد وقت بداية أو نهاية لذا يتطلب ذلك ساعات طويلة من العمل. وفيما يخص الفقرة الثانية والتي تنص (القيود السياسية أو التحريرية المفروضة في معالجة الموضوعات)

وقد بلغت الوسط الحسابي للفقرة (٣,٠٣) وانحرافها المعياري قدره (١,٠٦٠) وذلك مؤشر على الموافقة المتوسطة من قبل المبحوثين على الفقرة، ويدل هذا على عدم إعطاء الحرية التامة للقائمين بالاتصال والتدخل في طريقة معالجتهم للأخبار والمواد الصحفية.

عن نتيجة الفقرة ذلك الثالثة التي تنص (قلة الأجور) بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٤٥)، وإنحراف معياري قدره (١,١٤٦) وجاءت في المرتبة الأولى، وذلك مؤشر على معاناة المبحوثين من ضغوط المادية ويرجع سبب هذا إلى؛ الوضع الاقتصادي الراهن فقد يكون الأجر الذي يتقاضاه المبحوثين عن طريق عملهم في الموقع دخله الرئيسِ، وذلك لتفرغه لهذه المهنة فقط ومع الاضطرابات الاقتصادية التي يشهدها إقليم كوردستان قد يعجز الفرد من سد حاجاته المعيشية.

وعن الفقرة الرابعة والتي تنص على (القيام بأكثر ممن مهمة في نفس الوقت) بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٢٩) وإنحراف معياري قدره (١,١٤٦)، وهو مؤشر على الموافقة المتوسطة من قبل المبحوثين على الفقرة، ويرجع سبب ذلك إلى؛ ضعف في عملية التنظيم وتوزيع المهام ونقص في الموارد البشرية. وفيما يخص السؤال الخامس والتي تنص على (التعليمات والقوانين التي تتبعها المؤسسة مبهمة أو غير واضحة)، حققت الفقرة وسط حسابيا متوسطا (٢,٦٣) وانحراف معياري قدره (١,١٦٧)، وذلك مؤشر على الموافقة المتوسطة المبحوثين على الفقرة، وقد يرجع سبب هذه إلى قلة الاجتماعات اليومية، فضلاً عن أن اغلب العاملين يتواجدون بنسبة قليلة في المؤسسة مثل المراسلين وهذا قد يحرمهم من التطلع على التعليمات والقوانين كافة، أو انهم لا يحلمون شهادات في مجال الإعلام، ولم يشاركوا في دورات تدريبية أو ملتحقين جدد بالعمل. وفيما يتعلق بالفقرة السادسة والتي تنص على (مطالبة الإدارة القيام بأمور لاتتناسب مع أخلاقيات المهنة) فقد حققت الفقرة وسطا حسابيا منخفضا بلغ (٢,٥٢) وانحرافاً معيارياً قدرة (١,١٤٧) وهو مؤشر لقلة وجود مثل هذه الظاهرة في المواقع الإلكترونية الكوردية وجاءت في المرتبة الخامسة. وفيما يخص الفقرة السابعة والتي تنص (القيام بأعمال لاتتناسب مع المهارة والكفاءة التي املكها) بلغت الوسط الحسابي للفقرة (٢,٣٢) وانحراف معياري قدره (١,٠٧٧)، وذك مؤشر على موافقة منخفضة من قبل المبحوثين لوجود مثل هذه الضغوط بالمؤسسة، ويحدث ذلك عند اصدار العقوبات بحق الموظفين ومطالبتهم القيام بأعمال لا تتناسب مع كفاءتهم.

الجدول (٣) يوضح اتجاه المبحوثين في المواقع الإلكترونية من النظام الإداري المتبع في المؤسسة

الفقرات		موافق جدا	موافق	محايد	غير موافق	غير موافق إطلاقا	الوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المراتب
		التكرار / %	التكرار / %	التكرار / %	التكرار / %	التكرار / %			
١-العمل بالتعليمات الإدارية والنظام الداخلي للمؤسسة	التكرار	١٥	٣٥	١١	٤	-	٣،٩٤	٠،٨٠٨	٢
	%	٢٣،١	٥٣،٨	١٦،٩	٦،٢	-			
٢- إعطاء الصلاحية للصحفيين لاتخاذ القرارات المطلوبة في نشر المواد الصحفية	التكرار	١٢	٢١	١٨	١١	٣	٣،٤٣	١،١١٨	٨
	%	١٨،٥	٣٢،٣	٢٧،٧	١٦،٩	٤،٦			
٣-حرص الإدارة على إيصال المعلومات والتعليمات بشكل واضح إلى العاملين في المؤسسة	التكرار	١٨	٢٧	١٦	٤	-	٣،٩١	٠،٨٧٩	٣
	%	٢٧،٧	٤١،٥	٢٤،٦	٦،٢	-			
٤- حرص الإدارة داخل المؤسسة على إقامة دورات لتأهيل والتدريب	التكرار	١٢	٢٢	١٥	١١	٥	٣،٣٨	١،١٩٥	٩
	%	١٨،٥	٣٣،٨	٢٣،١	١٦،٩	٧،٧			
٥- اتباع الإجراءات الإدارية والوظيفية العشوائية غير مدروسة من قبل رؤساء العمل	التكرار	١١	٧	١٤	٢٢	١١	٢،٧٧	١،٣٣٢	١٠
	%	١٦،٩	١٠،٨	٢١،٥	٣٣،٨	١٦،٩			
٦- توفير المعدات والآلات ومكاتب مريحة للعمل	التكرار	١٨	٢٢	١٧	٧	١	٣،٧٥	١،٠٣١	٦
	%	٢٧،٧	٣٣،٨	٢٦،٢	١٠،٨	١٥			
٧- الاهتمام بتكنولوجيا الاتصال وتوفير البرامج الضرورية للعمل الصحفي	التكرار	١٤	٣١	١٣	٥	٢	٣،٧٧	٠،٩٨١	٤
	%	٢١،٥	٤٧،٧	٢٠،٠	٧،٧	٣،١			
٨- اتباع نظام الترقية والحوافز	التكرار	١٢	٢٥	١٥	٧	٦	٣،٤٦	١،١٨٧	٧
	%	١٨،٥	٣٨،٥	٢٣،١	١١	٩،٢			
٩-ودية العلاقات بين الموظفين	التكرار	٢٣	٢٦	١١	٣	٢	٤،٠٠	١،٠٠٠	١
	%	٣٥،٤	٤٠،٠	١٦،٩	٤،٦	٣،١			
١٠ - هناك سرعة كبيرة في الاتصال بين الرؤساء والمرؤوسين	التكرار	٢١	٢٠	١٤	٧	٣	٣،٧٥	١،١٦٠	٥
	%	٣٢،٣	٣٠،٨	٢١،٥	١٠،٨	٤،٦			
المجموع الكلي = ٦٥ الوسط الحسابي =٣،٦٠٠٠ الانحراف المعياري =٠،٦٢٥١٤									

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

يوضح الجدول رقم (٣) استجابات المبحوثين عن هذا المحور والذي حقق وسطاً حسابياً عاماً بلغ (٣,٦٠٠٠) وانحرافاً معيارياً قدره (٠,٦٢٥١٤)، وذلك مؤشر على الاتفاق المرتفع من قبل المبحوثين على فقرات هذا المحور، وقد بلغت اعلى إجابة للفقرة التاسعة والتي تنص على (ودية العلاقات بين الموظفين)، أذ حققت وسطاً حسابياً بلغ (٤,٠٠) وانحراف معياري قدره(١,٠٠٠)،وبينما كانت أدنى إجابة للفقرة الخامسة والتي تنص (اتباع الإجراءات الإدارية والوظيفية العشوائية غير مدروسة من قبل رؤساء العمل) إذ حققت وسطاً حسابياً متوسطاً بلغ (٢,٧٧)، وذلك مؤشر على وجود مثل هذه المشاكل بنسبة متوسطة ويرجع ذلك إلى ضعف الثقافة الإدارية والتنظيمية عند الرؤساء والمدراء.

إما على مستوى الإجابات للفقرات العشرة المكونة للمحور النظام الإداري المتبع داخل المؤسسة فكانت على النحو الآتي:

الفقرة الأولى (العمل بالتعليمات الإدارية والنظام الداخلي للمؤسسة)، وبلغ المتوسط الحسابي لها (٣,٩٤) والانحراف المعياري قدره (٠,٨٠٨)، وذلك مؤشر على موافقة مرتفعة من قبل المبحوثين على الفقرة وتعزو ذلك إلى، أن المواقع الإلكترونية تابعة للمؤسسات إعلامية رسمية تكون بحاجة إلى تبني للوائح وتعليمات لتنظيم العمل وإدارة الموارد البشرية لتحقيق الأهداف المرجوة ولاسما بعد تحول الصناعة الإعلامية إلى تجارة فإدارة المواقع الإلكترونية الكوردية تسعى للعمل ولوائح لتحقيق أهدافها. وبخصوص الفقرة الثانية والتي تنص على (إعطاء الصلاحية للصحفيين لاتخاذ القرارات المطلوبة في نشر المواد الصحفية)، فنسبة الوسط الحسابي للفقرة (٣,٤٣) والانحراف المعياري لها (١,١١٨)، وتبين تلك النتيجة الموافقة المرتفعة على الفقرة وتعزو ذلك إلى؛ طبيعة البيئة الرقمية، فالقائمين بالاتصال يضطرون إلى اتخاذ عديد من القرارات السريعة لنشر المواد الصحفية ومواكبة القنوات والوسائل الاتصالية الأُخرى المنافسة ولهذا فهم بحاجة إلى تفويض من قبل رؤساء العمل لأتأخذ القرارات.

وفيما يخص الفقرة الثالثة والتي تنص على (حرص الإدارة على إيصال التوجيهات والتعليمات بوضوح إلى العاملين في الموقع)، وبلغ الوسط الحسابي للفقرة والتي جاءت بنسبة (٣,٩١) وانحراف معياري قدره (٠,٧٨٩)، وهذا مؤشر على الموافقة لمرتفعة على الفقرة، وهو دليل على اتباع نظام بيروقراطي في الإدارة يحرص على إيصال الأوامر والتعليمات إلى العاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية. وبخصوص الفقرة الرابعة والتي تنص على (حرص الإدارة داخل المؤسسة على إقامة دورات للتأهيل والتدريب) بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٣٨) والانحراف المعياري قدره (١,١٩٥) وهو مؤشر على الموافقة المنخفضة من قبل المبحوثين على الفقرة وعدم رضاءهم على إدارة الموارد البشرية في المؤسسة، فالأداء الإعلامي يحتاج للرقابة والتأهيل لمواكبة تطورات العصر، ولأن المنتسبين في المواقع الإلكترونية الكوردية الإعلامية لا يقتصرون على خريجي كلية الإعلام فهم بحاجة لتأهيل وتدريب وتطوير لأدائهم، وإن كان الكادر العامل في المواقع الإلكترونية من خريجي كليات الإعلام فهم بحاجة مستمرة لتأهيل والتدريب، وذلك بسب التطور السريع والمستمر التي تشهده البيئة الرقمية.

وفيما يخص نتائج الفقرة الخامسة والتي تنص على (اتباع الإجراءات الإدارية والوظيفية العشوائية غير المدروسة من قبل رؤساء العمل) بلغ الوسط الحسابي لها (٢,٧٧) والانحراف المعياري قدره (١,٣٣٣)، وذلك مؤشر لوجود مثل هذه الظاهرة بنسبة متوسطة في المواقع الإلكترونية، ويرجع سبب ذلك إلى؛ ضعف الثقافة الإدارية المطلوبة والتأثر بالعلاقات الاجتماعية والعادات في إدارة العمل، إلا أن مثل هذه الإجراءات والتغيرات في القرارات قد يكون سبباً في بيئة غير مستقرة للعمل في المؤسسة.

وأما بالنسبة للفقرة السادسة والتي تنص على (توفير المعدات والآلات ومكاتب مريحة للعمل) يشير الوسط الحسابي للفقرة الذي بلغ (٣,٧٥) وإنحراف معياري قدره (١,٠٣١)، بأن هناك موافقة مرتفعة من قبل المبحوثين على هذه الفقرة، وذلك يدل على توفر ظروف عمل مناسبة للعاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية ويرجع سبب ذلك إلى؛ أن العمل الصحفي اليوم ينجز خلف المكاتب ومن داخل المؤسسات لذا يعد توفير المكاتب المريحة أمر ضروري لمواصلة العمل الصحفي كما أن العمل الإعلامي لا يتم بدون توفر الأجهزة والأدوات الضرورية التي تسهل للأفراد مواصلة العمل. وفيما يخص الفقرة السابعة والتي تنص على (الاهتمام بتكنولوجيا الاتصال وتوفير البرامج الضرورية للعمل الصحفي) بلغت الوسط الحسابي للفقرة (٣,٧٧) والانحراف معياري لها (٠,٩٨١)، ويدل ذلك على الموافقة المرتفعة

على الفقرة من قبل المبحوثين ويرجع سبب ذلك إلى؛ أن صناعة المحتوى الإعلامي يتم عن طريق الكثير من البرامج والتقنيات الضرورية التي تدخل في إنتاج الرسالة الصحفية، فالعمل الصحفي اليوم صناعة رقمية يحتاج للكثير من التطبيقات وبرامج التصميم لإنتاج رسالة إعلامية ذات جودة عالية. وإما نتائج الفقرة الثامنة التي تنص على (اتباع نظام الترقية والحوافز)، بلغ الوسط الحسابي للفقرة (٣,٤٦) والانحراف المعياري لها (١,١٨٧)، وذلك مؤشر على الموافقة المرتفعة من قبل المبحوثين على الفقرة ودليل على اتباع هذا النظام في المواقع الإلكترونية الكوردية.

وفيما يخص الفقرة التاسعة والتي تنص على (ودية العلاقات بين الموظفين)، بلغ الوسط الحسابي للفقرة (٤,٠٠) وإنحراف معياري لها (١,٠٠٠)، وذلك مؤشر على موافقة مرتفعة من قبل المبحوثين على الفقرة، ويدل ذلك على وجود علاقات اجتماعية تعاونية بين المبحوثين و ودليل على غياب المنافسة غير الأخلاقية والنزاعات، وتعتبر هذه من إيجابيات الإدارة التي تعمل على سيادة روح التعاون والود بين منتسبيها ، وسبب ذلك يعود إلى؛ أن المبحوثين العاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية ينتمون إلى جماعات ذات أيدولوجيات ومعتقدات متشابهة أو يكونوا غير تابعين لأي جهة سياسية، وهذا بدوره يكون سبب لقلة النزاعات والصراعات بينهم، ويعمل جميعهم بشكل تعاوني وودي لأنجاح الجهة التي تدعم المؤسسة، كما إن العمل الإعلامي يحتاج إلى تعاون جمعي بين طاقم العمل وهذا بدوره يقوي العلاقات الاجتماعية بين العاملين في الموقع.

وأما بالنسبة للفقرة العاشرة والتي تنص على (هناك سرعة كبيرة في الاتصال بين الرؤساء والمرؤوسين) بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٧٥) (١,١٦٠)، وذلك مؤشر على الموافقة المرتفعة من قبل المبحوثين على الفقرة، ويرجع ذلك إلى؛ فضل دخول وسائل الاتصال مثل(الهواتف، والإيميل، وتطبيقات الواتساب، والفايبر، والماسنجر ووسائل الاتصال الأخرى)، التي تضمن تواصل السريع بين الرؤساء والمرؤوسين، كما إن قاعات العمل الصحفية مصممة على نحو يضمن تواجد جميع القائمين بالاتصال في قاعة واحدة جنباً إلى جنب

جدول (٤) إجابة المبحوثين بخصوص العوامل المؤثرة على الممارسة الإعلامية في المواقع الإلكترونية

الفقرات	موافق جدا	موافق	محايد	غير موافق	غير موافق اطلاقا	الوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المراتب
	التكرار	التكرار	التكرار	التكرار	التكرار			
	%	%	%	%	%			
١-القيود التي تفرضها عادات وتقاليد المجتمع في معالجة القضايا وتغطية الإحداث	٩	٢٢	٢١	٨	٥	٣،٣٤	١،١٠٨	٥
	١٣،٨	٣٣،٨	٣٢،٣	١٢،٣	٧،٧			
٢-القوانين والتشريعات الإعلامية (تعاني المواقع الإلكترونية التابعة للمؤسسات الإعلامية من ضغط كبير لأن قوانين تقليدية تحكمها)	٩	٢٥	٢٠	٨	٣	٣،٤٥	١،٠٣١	٣
	١٣،٨	٣٨،٥	٣٠،٨	١٢،٣	٤،٦			
٣-الظروف السياسية (يتم حجب المعلومات والبيانات عن المواقع بسب انتمائها السياسي)	١٠	٢٥	٢١	٣	٦	٣،٤٦	١،١٠٥	٢
	١٥،٤	٣٨،٥	٣٢،٣	٤،٦	٩،٢			
٤- تأثير الجماعات الدينية والمذهبية	٦	٢٤	٢١	١٠	٤	٣،٢٨	١،٠٣٨	٦
	٩،٢	٣٦،٩	٣٢،٣	١٥،٤	٦،٢			
٥- تأثير الجماعات الفكرية	٥	١٥	٣٠	١٠	٥	٣،٦٩	٥،١٧٥	١
	٧،٧	٢٣،١	٤٦،٢	١٥،٤	٧،٧			
٦-تأثير الأوضاع الاقتصادية (مراعاة مصالح المعلنين والممولين)	٨	٢٠	٢٧	٧	٣	٣،٣٥	٠،٩٩٩	٤
	١٢،٣	٣٠،٨	٤١،٥	١٠،٨	٤،٦			
	المجموع الكلي=٦٥ الوسط الحسابي= ٣،٣٢٥٦ الانحراف المعياري الكلي =٠،٧٢٧٣٤							

يوضح الجدول (٤) استجابات المبحوثين حول العوامل المؤثرة على الممارسة الإعلامية في المواقع الإلكترونية الكوردية اذ حقق المحور وسطاً حسابياً عاماً قيمته (٣,٣٢٥٦)، وهي نسبة متوسطة ومؤشر لاتفاق معتدل من قبل المبحوثين على وجود عوامل مؤثرة على الممارسة الإعلامية. وقد حققت الفقرة الخامسة والتي تنص (تأثير الجماعات الفكرية) اعلى متوسط حسابي بلغ (٣,٦٩)، وكانت أدنى إجابة للفقرة (تأثير الجماعات الدينية والمذهبية) إذ بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٢٨).

وفي هذا المحور تم سؤال المبحوثين حول العوامل المؤثرة على الممارسة الإعلامية في المواقع الإلكترونية الكوردية فكانت إجاباتهم كالآتي: الفقرة الأولى والتي تنص على (القيود التي تفرضها العادات وتقاليد المجتمع في معالجة القضايا وتغطية الإحداث)، بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٣٤) والانحراف المعياري (١,١٠٨)، وذلك مؤشر على الموافقة المتوسطة من قبل المبحوثين على محتوى الفقرة، مما يدل على تأثير العادات والتقاليد على ممارسة العمل الصحفي في المواقع الإلكترونية الكوردية ، وسبب هذه النتيجة يعود إلى أن نشر المواد الصحفية والأخبار ولاسيما المتعلقة بالأفراد أو الأشخاص معينين مهمين في المجتمع قد يتأثر بطبيعة العلاقات الاجتماعية التي قد تجمع رؤساء العمل مع هؤلاء الأفراد ، مثلا قد يمنع القائم بالاتصال في الموقع من نشر معلومة تهم الرأي العام فقط بسب علاقة صداقة أو قرابة تربط بين المسؤولين الإداريين والشخصية المهنية بالمعلومة، كما تتأثر معالجة الموضوعات الصحفية بالعادات والتقاليد التي تسود في المجتمع، فالمجتمع قد يعارض نشر خبر حتى وان كانت حقيقة إذ كان مخالف مع معايره وضوابطه المجتمعية. وفيما يخص الفقرة الثانية التي تنص على (القوانين والتشريعات الإعلامية: تعاني المواقع الإلكترونية التابعة للمؤسسات الإعلامية من ضغط كبير لأن قوانين تقليدية تحكمها) بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٤٥) وانحرافها المعياري (١,٠٣١)، وذلك مؤشر على الموافقة المرتفعة من قبل المبحوثين على الفقرة وترجع الباحثة سبب ذلك يعود إلى؛ غياب القوانين الخاصة بتنظيم العمل الصحفي في البيئة الرقمية، فهذه المواقع لها صفة قانونية وتكون خاضعة للقوانين تكون غير ملائمة مع طبيعة البيئة الإعلامية الجديدة، التي تمتاز بسرعة وكثرة مصادر الأخبار المزيفة وكثرتها فهذه القوانين قد تقيد حرية الصحفيين في بيئة رقمية تمتاز بسرعة نشر الإخبار أو تعرضهم للمساءلة، بعكس المواقع غير رسمية التي لا تعاني من هذه الإجراءات.

أما الفقرة الثالثة والتي تنص على (الظروف السياسية: يتم حجب المعلومات والبيانات عن المواقع بسب توجهها السياسي) ، فقد حققت وسطا حسابياً بلغ (٣,٤٦٪) وانحرافاً معيارياً قدرة (١,١٠٥)، ذلك يدل على الموافقة المتوسطة من قبل المبحوثين على الفقرة ودليل على أن ممارسة العمل الصحفي يتأثر بالظروف السياسية ولاسيما أن أكثر المواقع الإلكترونية الرسمية والمعروفة تابعة لمؤسسات إعلامية حزبية أو وجهات سياسية و حركات سياسة، وهذا بدوره يشكل عائقاً امام العاملين في المواقع الإلكترونية من جهة الحصول على بيانات أو معلومات ولاسيما عندما تكون مصدر المعلومة أو الخبر جهات سياسية معاكسة للاتجاه السياسي التي تتبعه.

أما بالنسبة للفقرة الرابعة التي تنص على (تأثير الجماعات الدينية والمذهبية)، فقد بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٢٨) وانحرافها المعياري (١,٠٣٨)، وذلك مؤشر على الموافقة المتوسطة من قبل المبحوثين على الفقرة، وذلك دليل على تأثر الممارسة الإعلامية في المواقع الإلكترونية بالجماعات الدينية والمذهبية بنسبة متوسطة، ويرجع سبب ذلك أن المجتمع الكوردي يضم جماعات ومذاهب دينية متنوعة، وهذا بدوره يؤثر على آليات معالجة الموضوعات والمواد الصحفية المنشورة في المواقع الإلكترونية بصورة مباشرة أو غير مباشرة.

وأما نتائج الفقرة الخامسة التي تنص على (تأثير الجماعات الفكرية)، فقد بلغ الوسط حسابي لها (٣,٦٩) وانحرافها المعياري (٥,١٧٥)، وذلك مؤشر لوجود هذا النوع من الضغوط في المواقع الإلكترونية، وتعزو ذلك، إلى إتساع مساحة حرية التعبير عن الآراء وتعدد وسائلها، فالوسائل الاتصالية وتطبيقات الإعلام الاجتماعي، مثلما أسهمت بانتشار الرسالة الإعلامية في الفضاء الرقمي، ساعدت من جهة أخرى الجماعات الفكرية بممارسة الضغط على الوسائل الإعلامية ومهاجمتهم عند نشر أي موضوع أو خبر مخالف لاتجاههم الفكري، حتى ان الجماعات الفكرية اليوم تسطيع مهاجمة المواقع الإلكترونية بعد ثوانٍ من نشر الخبر أو المادة الصحفية عن طريق وسائل التواصل الاجتماعي، التي تجبر الموقع لمسح الخبر مثلا أو نشر تصريح يبين موقفها فالجماعات الفكرية تعد اليوم من العوامل المؤثرة على

الممارسة العمل الصحفي في المواقع الإلكترونية الكوردية.

وبالنسبة للفقرة السادسة التي تنص على (الأوضاع الاقتصادية: مراعاة مصالح المعلنين والممولين) بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٣٥) وانحرافها المعياري قدره (٠,٩٩٩) وهو مؤشر على الموافقة المتوسطة من قبل المبحوثين على الفقرة، وتعود هذه النتيجة لعدم استقلالية المواقع الإلكترونية بالعمل الصحفي وخضوعها لتدخل الممولين والمعلنين الذين يعدون مصدراً مادياً تعتمد عليها المؤسسة لمواصلة مسيرتها المهنية وأنشطتها الإعلامية، وقد تختلف درجة التدخل من مؤسسة إلى أخرى بحسب السياسة التي تتبعها في الإدارة.

الجدول (٥) إجابة المبحوثين بخصوص التحديات التي تواجههم في المواقع الإلكترونية الكوردية

الفقرات	موافق جدا	موافق	محايد	غير موافق	غير موافق اطلاقا	الوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المراتب
	التكرار	التكرار	التكرار	التكرار	التكرار			
	%	%	%	%	%			
١-السعي لنشر الإخبار والمواد الصحفية التي تلبي حاجات زوار الموقع الإلكتروني	١٠	٢٨	١٥	٨	٤	٣،٣٧	١،٠٦٩	٦
	١٥،٤	٤٣،١	٤٣،١	١٢،٣	٦،٢			
٢-التطورات التكنولوجية السريعة في مجال الإعلام فرضت تحديات على القائمين بالاتصال	٨	٢٤	٢٢	٦	٥	٣،٤٩	١،٠٩١	٥
	١٢،٣	٣٦،٩	٣٣،٨	٩,٢	٧،٧			
٣-التطور التقني أدى إلى كثرة الإخبار الكاذبة والمزورة وارباك المشهد الإعلامي	١٩	٢٥	١٤	١	٦	٣،٦٢	١،٠٤١	٤
	٢٩,٢	٣٨,٥	٢١،٥	١,٥	٩,٢			
٤-عدم وجود ضمانات من قبل حكومة الإقليم لحماية الصحفيين	١٩	٢٧	١٢	٣	٤	٣،٧٧	١،٧٠	٣
	٢٩،٢	٤١،٥	١٨،٥	٤،٦	٦،٢			
٥-صعوبة الحصول على المعلومات عن نشاطات ومؤسسات حكومة الدولة	١٥	٢٠	٢٢	٦	٢	٣،٨٢	١،٠٧٤	٢
	٢٣،١	٣٠،٨	٣٣،٨	٩،٢	٣،١			
٦-عزوف عن حماية الصحفيين من قبل نقابة الصحفيين	١٨	٢٧	١٤	٢	٤	٣،٨٣	١،٠٩٨	١
	٢٧،٧	٤١،٥	٢١،٥	٣،١	٦،٢			
المجموع الكلي= ٦٥ الوسط الحسابي الكلي= ٣،٣٢ الانحراف المعياري الكلي=٠،٧٢٧٣٤								

يوضح الجدول (٥) استجابات المبحوثين بخصوص التحديات التي تفرضها البيئة الخارجية عليهم، فهذا المحور حقق وسطاً حسابياً عاماً بلغ (٣,٣٢) وانحرافاً معيارياً قدره(٠,٧٢٧٣٤) وذلك مؤشر على موافقة متوسطة لوجود مثل هذه التحديات في المواقع الإلكترونية الكوردية، أما على مستوى الإجابات الفرعية للفقرات الست المكونة لهذا المحور فقد سجلت أغلبها وسطاً حسابياً مرتفعاً وقد سجلت الفقرة السادسة أعلى إجابة والتي تنص على (عزوف عن حماية الصحفيين من قبل نقابة الصحفيين)، إذ حققت وسطاً حسابياً بلغ (٣,٨٣) وسجلت الفقرة الأولى أدنى إجابة والتي تنص على(السعي لنشر الإخبار والمواد الصحفية التي تلبي حاجات زوار الموقع الإلكتروني) إذ بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٣٧) وهي نسبة متوسطة.

وفي هذا المحور تم سؤال المبحوثين عن التحديات التي تواجههم في المواقع الإلكترونية الكوردية فكانت الإجابات كالآتي:

الفقرة الإولى التي تنص على (السعي لنشر الإخبار والمواد الصحفية التي تلبي حاجات زوار الموقع الإلكتروني) بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٣٧) والانحراف المعياري قدره (١,٠٦٩) وذلك مؤشر على الموافقة المتوسطة من قبل المبحوثين على الفقرة، ويدل على وجود تحديات بنسبة متوسطة في ذلك الخصوص، ويرجع سبب هذه النتيجة إلى؛ إن المواقع الإخبارية الكوردية تعد مصدراً رئيسياً من مصادر الحصول على المعلومات والإخبار ويعتمد الكثير من النخبة والعامة على المواقع الإخبارية الرسمية، للحصول على المعلومات وقراءة المواد الصحفية المختلفة، لذا فهي تسعى لارضاء اذواق زائريها وقرائها فهي في ظل هذا الكم الهائل من المعلومات والمواد الصحفية والقصص الإخبارية، تجد نفسها في تحدٍ لايجاد ما يجذب الجمهور وينال إعجابه للحفاظ على قاعدته الجماهيرية في ظل كثرة المنابر

الصحفية والإعلامية.

وفيما يتعلق بالفقرة الثانية والتي تنص على (التطورات التكنولوجية السريعة في مجال الإعلام فرضت تحديات على القائمين بالاتصال)، بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٤٩)وانحرافها المعياري قدره (١,٠٩١) وذلك مؤشر لوجود تحديات مرتفعة من هذا النوع، وسبب ذلك يعود إلى؛ أن البيئة التكنولوجية او بيئة الإعلام الرقمي بيئة غير مستقرة ومتغيرة وديناميكية لا يمكن التنبؤ بما سيحصل فيها وهي في تجدد دائم، لذا فأنها بحاجة إلى معرفة ومعلومات وخبرة عميقة، فضلا عن التدريب المستمر، فكل يوم يشهد الوسط الإعلام الرقمي تحديثاً في صناعة شكل المحتوى الصحفي أو في طريقة عرضة أو في شعبية الوسيلة، فبعد ان كانت المواقع الإلكترونية الإخبارية تحتل الصدارة في نشر الأخبار، نشهد اليوم ان هناك منابر اكثر شعبية منها منابر (الإعلام الاجتماعي) لذا فان هذا الواقع يفرض على القائم بالاتصال إنتاج رسالة إعلامية تناسب مع كل تطبيق من تطبيقات الإعلام الرقمي وفي الوقت نفسه الحفاظ على مكانة الموقع ومحتواه.

وفيما يخص الفقرة الثالثة والتي تنص على (التطور التقني أدى إلى كثرة الإخبار الكاذبة والمزورة وإرباك المشهد الإعلامي) الوسط الحسابي لها (٣,٦٢٪) وانحرافها المعياري (١,٠٤١) وذلك مؤشر على الموافقة المرتفعة على الفقرة من المبحوثين وسبب تلك النتيجة؛ أن الوسائل الإعلامية وتطبيقاتها الجديدة ساهمت بنشر الأخبار الكاذبة والمزورة على نحوٍ كبير وهذا يفرض على العاملين في المواقع الإلكترونية توخى الحذر والدقة قبل نشر الأخبار، وفي أحيان كثيرة يقع الصحفيين في مصيدة نشر الأخبار الكاذبة بسب عدم امتلاكهم المهارات لتأكد من صحة الأخبار، فضلا عن عدم امتلاكهم الوقت الكافي لتأكد من صحتها، وهذا بدوره يفرض عليهم مسؤوليات كبيرة فهو من ناحية يتوجب عليه السرعة في نشر الخبر بموجب طبيعة الإعلام الجديدة، ومن ناحية أخرى يتوجب عليها احترام قواعد وضوابط مهنتهم الذي تفرض عليهم المصداقية والدقة.

وعن الفقرة الرابعة والتي تنص على (عدم وجود ضمانات من قبل حكومة الإقليم لحماية الصحفيين) بلغ الوسط الحسابي لها(٣,٧٧) وانحرافها المعياري قدره (١,٧٠) وذلك يدل على الموافقة المرتفعة من قبل المبحوثين ، و دليل على معاناة الصحفيين من عدم وجود ضمانات تحفظ حقوقهم وهذا بدوره يشكل بيئة غير امنة للعمل الصحفي ويرجع سبب ذلك إلى ضعف دور القضاء والقانون.

وبالنسبة للفقرة الخامسة والتي تنص (صعوبة الحصول على المعلومات عن نشاطات مؤسسات حكومة الدولة) بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٨٢) وانحرافها المعياري قدره (١,٠٧٤) وذلك مؤشر قوى لوجود هذه المشكلة التي تواجه العاملين في المواقع الإلكترونية، وسبب ذلك ضعف ثقافة المسؤولين ووعيهم في المؤسسات الحكومية فضلا عن عدم الشفافية في إعطاء المعلومات والبيانات للصحفين، وضعف الأقسام الإدارية وتكاسلها في اعداد التقارير والإحصاءات بشأن نشاطاتها، وعدم دعم ومساندة الموظفين الذين يقدمون المعلومات للمؤسسات الإعلامية، وهذا يدل على عدم تطبيق قانون (حق الحصول على المعلومات) على أرض الواقع.

وفيما يتعلق بالفقرة السادسة التي تنص على (العزوف عن حماية الصحفيين من قبل نقابة الصحفيين)، بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٨٣) وانحرافها المعياري قدره (١,٠٩٨) وهو مؤشر قوي لغياب دور نقابة الصحفيين في إقليم كوردستان وذلك لها أسباب سياسية، اقتصادية، وثقافية، فالمجتمع العراقي بشكل عام واقليم كوردستان بشكل خاص، قد يفتقدون إلى وعي وأدراك لدور النقابات في حفظ حقوق الصحفيين أو أي مهنة أخرى.

الجدول (٦) إجابة المبحوثين بخصوص أليات وسبل معالجة الانتهاكات الإخلاقية في المواقع الإلكترونية الكوردية

الفقرات	موافق جدا	موافق	محايد	غير موافق	غير موافق اطلاقا	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المراتب
	التكرار	التكرار	التكرار	التكرار	التكرار			
	%	%	%	%	%			
١-المشاركة في صناعة القرار التحريري يدفع الصحفيين الالتزام بالأخلاقيات الصحفية	١٢	٢٦	١٩	٢٦	١٢	٣،٦٠	١،٠٢٨	٤
	١٨,٥	٤٠،٠	٢٩،٢	٧,٧	٤،٦			
٢-أصدار ميثاق شرف لتنظيم العمل الصحفي على الإنترنيت في إقليم كوردستان العراق	١٤	٢٦	١٩	١	٥	٣،٦٦	١،٠٧٩	٣
	٢١،٥	٤٠،٠	٢٩،٢	١،٥	٧،٧			
٣-تفعيل دور قانون الصحافة واخلاقيات المهنة	١٥	٢٧	١٨	٢	٣	٣،٧٥	١،٠٠٠	١
	٢٣،١	٤١،٥	٢٧،٧	٣،١	٤،٦			
٤-استقلالية المواقع الإلكترونية إزاء كل من المعلنين والمالكين والممولين والسلطات العامة والجهات السياسية	١٥	٢٦	١٦	٤	٤	٣،٦٨	١،٠٩١	٢
	٢٣،١	٤٠،٠	٢٤،٦	٦،٢	٦،٢			
٥- لتعاون مع المراكز الأكاديمية للصحافة بهدف تطوير الواقع الصحفي	١٢	٢٣	٢٢	٤	٤	٣،٥٤	١،٠٦٢	٥
	١٨،٥	٣٥،٤	٣٣،٨	٦،٢	٦،٢			
العدد الكلي=٦٥ الوسط الحسابي الكلي=٣،٦٤٦٢ الانحراف المعياري الكلي = ٠،٨٣٢٧٤								

يوضح الجدول (٦) أهم سبل معالجة الانتهاكات الأخلاقية في المواقع الإلكترونية وآلياتها بحسب توجهات المبحوثين ، واهم سبل لمعالجة بحسب رأيهم تتمثل في الفقرة الثالثة والتي تنص على (تفعيل دور قانون الصحافة وأخلاقيات المهنة) حيث جاءت بمتوسط حسابي قدره (٣,٧٥) وبانحراف معياري (١,٠٧٩)، وسبب ذلك تكمن في عدم العمل بالقوانين التي تضمن حقوق الصحفيين وتسهم في أنجاز عملهم بمهنية، فضلاً عن غياب الالتزام بالأخلاقيات في البيئة الإعلامية الرقمية، وجاءت في المرتبة الثانية الفقرة (٤) والتي تنص على (استقلالية المواقع الإلكترونية إزاء كل من المعلنين والمالكين والممولين والسلطات العامة والجهات السياسية) حيث بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٦٨) وانحرافها المعياري قدره (١,٠٩١)، وهذا دليل عل الموافقة المرتفعة من قبل المبحوثين على الفقرة، ويعد ذلك مؤشراً لحاجة العمل الصحفي إلى الاستقلالية للعمل بمهنية.

وجاءت في المرتبة الثالثة الفقرة (٢) التي تنص على(إصدار ميثاق شرف لتنظيم العمل الصحفي على الإنترنيت في إقليم كوردستان العراق) وبلغ الوسط الحسابي لها (٣,٦٦) وانحرافها المعياري قدره (١,٠٩١)، وذلك دليل على الموافقة المرتفعة من قبل المبحوثين لإصدار ميثاق شرف ينظم العمل الصحفي في إقليم كوردستان، ويعد هذا دليل على إدراك المبحوثين ووعيهم لأهمية مواثيق الشرف في تنظيم العمل الصحفي ولاسيما أن العمل الصحفي لا يقتصر اليوم على خريجي كلية الإعلام بل يمارسه التخصصات المتنوعة ، لذا فهم بحاجة إلى ميثاق يبين لهم معايير المهنة وضوابطها . وجاءت في المرتبة الرابعة الفقرة (١) التي تنص على (المشاركة في صناعة القرار التحريري يدفع الصحفيين الالتزام بالأخلاقيات الصحفية) حيث بلغ الوسط الحسابي لها (٣,٦٠) وانحراف معياري قدره (١,٠٢٨) وذلك مؤشر على الموافقة المرتفعة من المبحوثين على الفقرة، وهو دليل على إن المواقع بحاجة إلى قيادة ديمقراطية مرنة قائمة على التشاور والتحاور لاتخاذ القرارات، ولاسيما أن الأفراد يكونون أكثر التزاماً بالقرارات عندما يشتركون في صناعتها.

وجاءت في المرتبة الأخيرة الفقرة (٥) والتي تنص على (التعاون مع المراكز الأكاديمية للصحافة بهدف تطوير الواقع الصحفي) وبلغ الوسط الحسابي لها (٣,٥٤) وانحراف معياري قدره (١,٠٦٢)، وذلك مؤشر على الموافقة المرتفعة من قبل المبحوثين على الفقرة؛ أن التغيرات والتحولات الكثيرة والمتتالية التي تطرأ على البيئة الرقمية، تجعل العاملين بحاجة كبيرة إلى اكتساب الخبرة والمعرفة العلمية وتطوير المهارات في مجال الإعلام لمواجهة التحديات والصعوبات التي تفرضها البيئة الرقمية.

النتائج:

١: أظهرت الدراسة أن أكثر العاملين في المواقع الكوردية هم من الذكور وبلغت نسبتهم (٨٣,١٪) أما الإناث فشكلوا الأقلية وبلغت نسبتهم (١٦,٩٪).

٢: أكثر العاملين في المواقع الإلكترونية الكوردية يعملون بنظام العقد وبلغت نسبتهم (٨٧,٧٪)، وهذا مؤشر على عدم تمتعهم بحق التقاعد.

٣: أغلب العاملين في المواقع الإلكترونية هم من حاملي شهادة الإعلام وبلغت نسبتهم (٣٦,٩٪)

٤: يوافق القائمين بالاتصال على وجود ضغوط بنسبة متوسطة في البيئة الداخلية للمؤسسة ومن أهمها الضغوط المادية، وتليها الضغوطات النفسية وأخرى ضغوطات متعلقة بالعوامل التنظيمية للمؤسسة.

٥: الاهتمام بنسبة متوسطة بدورات التدريبية والتأهيل من قبل إدارة المواقع.

٦: تتأثر ممارسة العمل الصحفي في المواقع الإلكترونية بالعوامل الخارجية المتمثلة، بالعوامل سياسية والقانونية والاقتصادية بالإضافة إلى العوامل الاجتماعية.

٧: هناك تحديات مهنية وقانونية وتنظيمية تواجه القائم بالاتصال تفرضها عليه البيئة الخارجية التي يتعامل معها، وقد يختلف حجم هذه التحديات بموجب اختلاف التوجه السياسي والفكري للمؤسسة.

٨: من اهم التحديات التي تواجه الصحفي هو عدم تلقيه المساندة والدعم من النقابة والتنظيمات الصحفية، وعدم وجود ضمانات للصحفيين مما يشكل بيئة سلبية وغير آمنة للعمل.

٩: من أسباب القضاء على الانتهاكات توفر بيئة تحفظ حقوق الصحفيين عن طريق تفعيل لقوانين الصحافة وإصدار مواثيق شرف لتنظيم العمل الصحفي والاعتماد على النظام الديمقراطي وإتاحة المجال أمام الصحفيين في المواقع المشاركة في القرارات.

١٠: موافقة (٦١,٥٪) من المبحوثين على إصدر ميثاق شرف صحفي ينظم العمل على شبكة الأنترنت وباعتبارها احدى سبل المعالجة للانتهاكات الأخلاقية.

التوصيات:

١: السعي لتقليل الضغوط العمل عن طريق تحسين الأجور للعاملين في مجال المواقع الإلكترونية وفقاً لحالتهم الاجتماعية وتعويضهم عن الساعات الطويلة التي يقضونها في العمل من خلال المكافئة المالية وإعطاءهم الإجازات أو العطل، والعمل على تقدير جهودهم التي يقدمونها.

٢: توظيف أعداد مناسبة من العاملين لسد حاجات العجز في الموارد البشرية وتخفيف الأعباء الموكلة.

٣: المرونة في اتباع التعليمات واللوائح الداخلية للمؤسسة.

٤: الاهتمام بالدورات التدريبية والتأهيل بقدر الإمكان.

٥: الابتعاد عن الإجراءات الإدارية والوظيفية غير المدروسة لضمان بيئة عمل مستقرة للصحفيين.

٦: تفعيل القوانين الخاصة بالحصول على المعلومات، وتفعيل القوانين التي تحافظ على حقوق الصحفيين وتقدم لهم الضمانات.

٨: معالجة القوانين التي تحد من حرية مهنة الصحافة على نحو يتلائم مع طبيعة البيئة الرقمية وإصدار قوانين جديدة تتلاءم مع طبيعة العمل الصحفي.

٩: اصدار مواثيق شرف خاصة بإقليم كوردستان مع إتاحة المجال للصحفيين في المواقع الإلكترونية بأبداء آرائهم عنها ومدى مناسبته للعمل في البيئة الرقمية.

الهوامش:

*) نتيجة معادلة ألفا كرونباخ (Cronbach's Alpha) لثبات استمارة الاستبيان:

	الفقرات	قياس نسبة الثبات
المجموع الكلي	٥٥	٠,٧٣٤

المصادر والمراجع

الكتب

١: أبو رشيد، نهلة، ٢٠٢٠، الصحافة الإلكترونية والنشر الإلكتروني، من منشورات الجامعة الافتراضية السورية، سوريا.

٢: بريس، أندريا، بروس ويليامز، ٢٠١٢، البيئة الإعلامية الجديدة، ت. شويكار زكي، دار الفجر للنشر والتوزيع، القاهرة مصر.

٣: تربان، ماجد سالم،٢٠٠٨، الإنترنت والصحافة الإلكترونية" رؤية مستقبلية"، الدار المصرية اللبنانية، القاهرة، مصر.

٤: الدليمي عبد الرزاق،٢٠١١ الصحافة الإلكترونية والتكنولوجيا الرقمية، الطبعة الأولى، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، الأردن.

٥: الديسى، نسرين محمود. ٢٠٢٢. أخلاقيات مهنة التعليم: بين النظرية والتطبيق، الطبعة الأولى، دار الخليج للنشر والتوزيـع، عمان، الأردن.

٦: السالم، مؤيد سعيد،٢٠٠٥ نظرية المنظمة: الهيكل والتصميم، الطبعة الثانية، دار وائل للنشر والتوزيع، عمان، الأردن.

٧: سماقي، أيوب أنور أحمد، ٢٠٠٦، البيئة والتنمية المستدامة: تحليل العلاقة بين البيئة والتنمية المستدامة مع أشاره خاصة لحالة محافظة أربيل، مكتبة التفسير للنشر والاعلان، أربيل، العراق.

٨: الشمايلة، ماهر عودة، اللحام، محمود عزت، الظلاعين، على فلاح، كافي، مصطفى يوسف،٢٠١٥، أخلاقيات المهنة الإعلامية، دار الإعصار العلمي للنشر والتوزيـع، عمان الإردن.

٩: الصيفي، حسن نيازي ،٢٠١١، أخلاقيات الإعلان في القنوات الفضائية. دار الفجر للنشر والتوزيـع، القاهرة، مصر

١٠: عامر، فتحي حسين،٢٠١٨، الصحافة الإلكترونية: الحاضر والمستقبل، دار العربي للنشر والتوزيـع، القاهرة، مصر

١١: العنزي، على دبكل، بن بلقاسم، حبيب، على برناط، الطابعي فاتن بن لاغة، ٢٠٢٠، أخلاقيات الإعلام في الزمن الرقمي، مكتبة الرشيد، تونس

١٢: كنعان، على عبد الفتاح،٢٠١٨، الصحافة الالكترونية العربية، دار اليازوري للنشر التوزيـع، عمان، الأردن.

١٢: مزاهرة، أيمن سليمان. الشوابكة، على فالح،٢٠١٠، البيئة والمجتمع، الطبعة الثانية، دار الشروق للنشر والتوزيـع، عمان، الأردن.

١٣: مصباح، عامر،٢٠١٠، منهجية البحث في علوم السياسية والإعلام، ديوان المطبوعات الجامعية، الطبعة الثانية، بن عكنون، الجزائر.

١٤: المغزى، خالد،٢٠٢٠، التشريعات الإعلامية وأخلاقيات المهنة، من منشورات الجامعة الافتراضية السورية، سورية.

١٥: مكاوي، حسن عماد. السيد، ليلى حسين.١٩٨٩، الاتصال ونظرياته المعاصرة، الدار المصرية اللبنانية، القاهرة، مصر.

١٦: الموسوي، إسراء جاسم فل جي٢٠١٩، الخصائص المهنية للقائم بالاتصال في الصحافة، دار أمجد للنشر والتوزيـع، عمان، الأردن

١٧: وهبي، صالح،٢٠٠١، الإنسان والبيئة والتلوث البيئي، توزيـع دار الفكر، دمشق، سوريا.

المصادر الإنكليزية:

1: Frost, chris.2007. journalism ethics and regulation, second edition, published by perasoned, United Kingdom.

الرسائل والإطريح:

١: مخلوقي، أمينة. إكرام، بوسعيد (٢٠٢١) بيئة العمل وأثرها في ممارسة العمل، رسالة ماجستير غير منشورة، قسم العلوم الاجتماعية، جامعة أحمد دراية، ولاية أدرار.

٢: حورية، طاهر (٢٠١٩)، أخلاقيات الممارسة الإعلامية بالقنوات الفضائية الخاصة بالجزائر، رسالة دكتورا غير منشورة، قسم العلوم الإنسانية، كلية العلوم الاجتماعية، جامعة عبد الحميد بن باديس مستغانم، الجزائر

٣: مكرتار، خيرة. ٢٠١٨ دور حارس البوابة في المواقع الإخبارية الجزائرية، رسالة دكتورا غير منشورة، كلية العلوم الاجتماعية، قسم العلوم الإنسانية، جامعة عبد الحميد بن باديس، مستغانم، الجزائر.

٤: حدة، بن سنوسي (٢٠١٤)، دور الضبط الإداري في حماية البيئة، رسالة ماجستير غير منشورة، قسم الحقوق، جامعة زيان عاشور، الجفلة.

٥: عزيز، مجيد صالح، (٢٠١٣)، بيئة العمل الصحفي في المؤسسات الصحفية في إقليم كوردستان العراق وتأثير ها على أداء القائم بالاتصال، رسالة ماجستير منشورة، جامعة طرابلس – لبنان.

٦: بن رحمون، سهام (٢٠١٣)، بيئة العمل الداخلية وأثرها على الأداء الوظيفي، رسالة ماجستير غير منشورة، قسة العلوم الاجتماعية، جامعة خضير، بسكرة.

٧: هاشم، سامية احمد، (٢٠٠٦)، انعكاس البيئة الإعلامية على القائم بالاتصال، دراسة في تجربة انتقال مركز تلفزيون الشرق الأوسط من لندن إلى مدينة دبي للإعلام أطروحة دكتورا غير منشورة، جامعة بغداد، بغداد.

المجلات:

١: جبوري، محمد، بوصلاح، عبد اللطيف محمد، أحمد، رحماني، ٢٠٢٠، قياس أثر بيئة العمل وعلاقتها بالابداع الإداري للموظفين" دراسة حالة للموظفين بالمديرية الجهوية للخزينة بوهران، مجلة إضافات اقتصادية، العدد ١، المجلة ٤.

٢: جعفور، ربيعة. باعمر، الزهرة، ٢٠١٨، مفهوم العمل لدى الأستاذة الجامعية، مجلة كلية التربية الأساسية للعلوم التربوية والإنسانية، العدد ٣٩.

٣: محمد، دهان. قريشي، هاجر. (٢٠١٧)، متغيرات بيئة العمل الداخلية وعلاقتها بضغوط العمل، مجلة ميلاف للبحوث والدراسات، العدد ٥.

ناساندنی کارەکتەر لە ڕۆمانی"شەوانی ئادەم"ی"بەیان سەلمان"دا

عرض الشخصيات في رواية " ليالي آدم" لبيان سلمان

Introducing Character in the novel of “The nights of Adam by Bayan Salman”

مەریوان عومەر حسن[١]، ئاشتی حسین عارف[٢]

[١] بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردوستان، عێراق

[٢] بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردە، زانکۆی چەرموو، شاری چەمچەماڵ، هەرێمی کوردوستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: mariwan.hassan@univsul.edu.iq

پوختەی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکەمان بە ناونیشانی(ناساندنی کارەکتەر لە ڕۆمانی"شەوانی ئادەم"ی"بەیان سەلمان") هەوڵدەدەین شێوازی ناساندنی کارەکتەر چ لەڕێگەی گێڕەرەوە بێت، یاخود لە ڕێگەی کارەکتەرەکان خۆیانەوە بێت ڕوونبکەینەوە، چونکە تێگەیشتن لەو شێوازانەی کە لە ڕێگەیانەوە کارەکتەر دەناسرێت؛ یارمەتی خوێنەر دەدات بۆ ئەوەی قووڵتر بڕوانێتە کارەکتەرەکان و ڕەهەندە جیاوازەکانیان شیبکاتەوە. ناساندنی کارەکتەر بە شێوەیەکی ورد وادەکات خوێنەر هەست بکات، ڕۆماننووس بەلێهاتووییەوە وێنەی کارەکتەرەکانی کێشاوە. ئامانجی ئەم توێژینەوەیە دەرخستن و دیاریکردنی چۆنیەتی ناساندنی کارەکتەرە لە نێو ئەم ڕۆمانەدا، هەوڵدەدات ئەوە دەربخات، کە ڕۆماننووس چ شێوازێکی لە بونیادنان و ناساندنی کارەکتەرەکان پەیڕەوکردووە. توێژینەوەکەمان لە دووبەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا باس لە شێوازی ناساندنی کارەکتەر لە ڕووی تیۆرییەوە کراوە، کە پێکدێت لە"چەمکی کارەکتەر، شێوازی ناساندنی کارەکتەر لە ڕۆماندا"، لە بەشی دووەمدا ناساندنی کارەکتەر لە ڕۆمانی ("شەوانی ئادەم"ی "بەیان سەلمان") خراوەتەڕوو، لە توێژینەوەکە سود لە تیۆری (ڕەخنەی کۆمەڵایەتی) وەگیراوە، لە کۆتاییدا ئەنجامەکان خراوەتەڕوو. بەوەی زۆربەی کارەکتەرەکانی نێو ئەم ڕۆمانە لە سەر شێوازی ناساندنی ناڕاستەوخۆ بونیادنراوە، چونکە کارەکتەرەکان ڕۆشنبیرن و پڕن لە وتن بۆیەخۆیان گوزارشت لە خۆیان بکەن.

کلیلە وشەکان: شێواز، ناساندن، کارەکتەر، ڕاستەوخۆ، ناڕاستەوخۆ.

ملخص البحث

بحثنا بعنوان (عرض الشخصيات في رواية " ليالي آدم" "لبيان سلمان")، ويحاول شرح طريقة تقديم الشخصيات سواء من خلال الراوي أو من خلال الشخصيات نفسها، لأن فهم طرق تقديم الشخصيات يساعد القارئ على النظر أعمق في الشخصيات وفهمها، من هذا المنظور تقدم هذه الدراسة عرض الشخصية ودورها في وصف الشخصية في عقل القارئ ، لأن عرض الشخصية بشكل مفصل يجعل القارئ يشعر بأن الروائي قد نجح في إعطاء صورة و هوية الشخصيات، الهدف من هذه الدراسة هو توضيح كيفية تقديم الشخصيات في هذه الرواية. يتكون بحثنا من جزئين. يتناول الجزء الأول طرق عرض الشخصيات نظريًا، بينما يتناول الجزء الثاني أساليب تقديم الشخصيات في رواية (ليالي آدم)، تستخدم الدراسة نظرية النقد الاجتماعي وأخيرًا عرضت النتائج في عدة نقاط، معظم الشخصيات في هذه الرواية مبنية على توصيف غير مباشر ، لأن الشخصيات مثقفة ومليئة بالقول للتعبير عن نفسها.

الكلمات الدالة: عرض، الشخصية، طريقة، مباشر، غير مباشر

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10502
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/٢/٩ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٣/١٢ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	mariwan.hassan@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢٣ پ.د. مەریوان عومەر حسن،م.ی. ئاشتی حسین عارف، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

This study that is entitled “Introducing Character in the Novel of” THENIGHTS OF ADAM by BAYAN SALMAN” is an attempt to show the ways or methods of introducing characters either through narrators or through other characters in the novel. It is believed that understanding the different methods of introducing characters helps the readers of novels to understand the characters better and have deeper knowledge about them. From this perspective, this study presents the presentation of the character and its role in describing the character in the mind of the reader, because the presentation of the character in a detailed way makes the reader feel that the novelist has succeeded in giving an image and identity. The aim of this study is to demonstrate how the characters are presented in this novel. The study uses the theory of social criticism

This study consists of two major parts. In part one, the styles or methods of introducing characters are presented theoretically. In chapter two, the methods of introducing characters in THE NIGHTS OF ADAM. The study is ended by presenting the conclusion of the study through numerous points, Most of the characters in this novel are based on indirect characterization, because the characters are intellectuals and full of saying to express themselves.

Keywords:, Introducing , Character، method, indirectly, directly.

پێشەکی:

ڕۆمان وەک ژانرێک لە چەند ڕەگەزێک پێکدێت؛ یەکێک لەو ڕەگەزە گرنگانە کارەکتەرە، کە تەواوی ڕەگەز و تەکنیکە هونەرییەکانیتر لە خزمەتی دەرخستنی جیهانبینی و هەڵوێستەکانی ئەودان لەبەرامبەر کێشە و گرفتەکان. بۆیە ناساندنی کارەکتەر لە نێو ڕۆماندا ئەرکێکی یەکجار قورسە بۆ خودی ڕۆماننووس، ئەم قورسییەش لە چۆنیەتی خولقاندن و چۆنیەتی ڕۆڵپێدان و ناساندنی کارەکتەر بەرجەستە دەبێت، بە جۆرێک دەبێت خوێنەر وێنەیەکی ڕوونی کارەکتەر لە زەیندا بەرجەستەبکات لەم توێژینەوەیەدا کار لەسەر ئەم لایەنەی کارەکتەر کراوە. توێژینەوەکە بە پێی میتۆدی (وەسفی-شیکاری)ئەنجامدراوە. هەروەها لە توێژینەوەکە سود لە تیۆری (ڕەخنەی کۆمەڵایەتی) وەگیراوە. لەسەرەتادا کار لەسەر شێوازەکانی ناساندنی کارەکتەر لە ڕووی تیۆرییەوە لە نێو ڕۆماندا کراوە، بەوەی شێوازی ناساندنی ڕاستەوخۆ چییە؟ و شێوازی ناساندنی ناڕاستەوخۆ چییە؟ دواتر لە ڕێی شیکردنەوەی نموونەی نێو ڕۆمانی (شەوانی ئادەم)ە وە بە شێوازێکی پراکتیکی ڕوونکراونەتەوە و چونیەتی ناساندنی کارەکتەر لە نێو ڕۆمانەکە خراوەتەڕوو.

بەشی یەکەم/ ١-شێوازی ناساندنی کارەکتەر لە ڕۆماندا:

١-١ چەمکی کارەکتەر:

کارەکتەر زاراوەیەکە لە جیهانی شانۆوە هاتووەتە ناو دنیای ڕۆمانەوە؛ وشەی Character“" ئینگلیزییە و بە واتای ئەوکەسە دێت کە ڕۆڵێك لەسەر تەختی شانۆ دەنوێنێت، هەروەها لە زمانی کوردیدا بە تایبەت لە بواری ڕەخنەی ئەدەبی و ڕەخنەی شانۆیی و دەروونناسیدا بۆ زاراوەی کەسێتی بەکاردێت." (ئیبراهیم، ٢٠١٦: ٢٤). هەرچی دەربارەی کارەکتەرە لە دەق ڕۆماندا، کارەکتەر بەرهەمی کۆی تایبەتمەندییەکانی مرۆڤێکە، هەموو ئەو شتانەی دەتوانرێت لە هەموو ڕەهەندەکانەوە بەوردی لە ژیانی کارەکتەردا بزانرێت، لە پاڵیدا پێناسی تایبەتی هەر کارەکتەرێک لەناو دەق ڕۆماندا دروستدەکەن.

نووسەران لە ڕوانگەی جیاوازەوە باسیان لە کارەکتەر و پێکهاتەی ئەم توخمە کردووە، لە پێناسەی بونیادگەرەکاندا بۆ کارەکتەر، ئەوان

وەک دیاردەیەکی زمانی دەڕواننە ئەم ڕەگەزەی ڕۆمان، "فۆستەر" لەو باوەڕەدایە "کارەکتەر بارستەیەك وشەیە ڕۆماننووس سازیدەکات و ناوی لێدەنێت و ڕەگەزی دیاریدەکات، هەروەها شێوەی شیاوی بۆ هەڵدەبژێرێت و وای لێدەکات بدوێت و بە شێوەیەکی ڕێکوپێك هەڵسوکەوتبکات." (فوستر، ١٩٩٤: ٣٧). کەواتە ڕۆماننووس وێنەی کارەکتەر دەکێشێت و هەموو ڕەهەندەکانی ئاشکرادەکات و بەپێی ڕەوتی ڕووداو هەنگاو بە هەنگاو پەرەی پێدەدات، هەر بۆیە بونیادگەرەکان وەك پێکهاتەیەکی زمانی سەیری کارەکتەر دەکەن، پێیانوایە کارەکتەر لە ڕۆماندا ناتوانێت لە دەرەوەی سیستەمی زمان درێژە بە ژیانی خۆی بدات، بۆیە ئەو کەسێتییە هیچ بوونێکی لە دەرەوەی تێکستەکەدا نییە، بە واتەیەکی دیکە تێکستەکە بەسەر خۆیدا داخراوە و قایل و هەم پابەندی یاسا تایبەتەکانی ناو خۆیەتی، ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەوەی بڵێین کارەکتەر لە ڕۆماندا زیندەوەرێکە لە وشە پێکهاتووە و ژیانیشی تەنها لە ڕووی لاپەڕەکان بەسەردەبات.

"فلیپ هامۆن" لە ڕوانگەی خوێنەرەوە دەڕوانێتە کارەکتەر و پێیوایە خوێنەر خوڵقێنەری کارەکتەرە لەناو دەقی ڕۆماندا دەڵێت"پێکهاتەیەکە خوێنەر لە ئەنجامی خوێندنەوەوە دروستیدەکات نەك لە ڕێگای دەقەوە." (عزام، ٢٠٠٥: ١١). واتە بەپێی ئەم بۆچوونەی هامۆن کارەکتەر مۆرفیمێکی بەتاڵە و خوێنەر لە ئەنجامی خوێندنەوەی ڕۆمانەکەوە بە واتا و دەلالەت پڕیدەکاتەوە، لێرەشدا بونیادی کارەکتەر بەپێی جیاوازیی ئاستی ڕۆشنبیری و پاشخانی خوێنەر و شیکردنەوەی بۆ کارەکتەرەکانی ناو ڕۆمان دروستدەبێت و دەگۆڕێت. هەندێکی دیکە لە نووسەران لە ڕوانگەی پەیوەندیی نێوان کارەکتەر و ڕووداوەوە تەماشای کارەکتەر دەکەن و پێناسەی دەکەن، چونکە کارەکتەر بکەرێکە کاریگەریی لەسەر ڕووداو هەیە و ڕووداوەکانی ناو ڕۆمان پەیوەندیی بەوەوە هەیە، لە ڕێی وەسفی ئاکار و ئەرکە کۆمەڵایەتییەکەیەوە شێوەکەی دەردەکەوێت، لە ڕێی گێڕەرەوە تایبەتمەندیی دەروونی و جەستەیی ئەو وەسفدەکرێت.

سەبارەت بە سەرچاوەی کارەکتەر هەندێک لە نووسەران "واقیع بەسەرچاوەیەکی گرنگی دامەزراندنی کارەکتەر دەزانن، هەروەها بڕوایان بەوە هەیە کە کارەکتەر دەمامکی جۆراو جۆری نووسەری ڕۆمانە و لە پشتی ئەوانەوە ڕۆمانەکە دەگێڕێتەوە لە ڕێی ئەوانیشەوە خەون بە خۆیەوە دەبینێ." (ئەلونی، ٢٠٠٩: ١١). ئەمەش ئەوە ڕووندەکاتەوە کارەکتەر وەک توخمێکی هونەری چەند لە ڕۆماندا گرنگە، ئەوەندەش بەلای خودی ڕۆماننووسەوە گرنگە، چونکە ڕۆماننووس بۆ گەیاندنی پەیامەکانی بە خوێنەر بەکاریاندەهێنێت.

هەندێکی دیکە لە نووسەران پێیانوایە ناکرێت کارەکتەر کۆپی واقیع بێت، بەڵکو لە نێو ڕۆماندا دەبێت بەشێوەیەکی هونەری سەیربکرێت، بۆیە"ڕۆماننووسی بەتوانا ناخوازێ کەسانێك دروستبکات، کە دەقاو دەق نمونەیان لە ژیاندا هەبێ و ئاسایی بن، ئەمە ئەرکی ئەدیب و هونەرمەند نییە، بگرە لەسەر لاپەڕەکاندا کەسایەتی پڕ ژیان و زیندوو دروستبکات." (خەیات، ٢٠١٩: ٣٥). واتە ئەرکی ڕۆماننووس گواستنەوەی واقیع بۆ ناو ڕۆمان نییە، بەڵکوو پێشکەشکردنی کارێکی هونەرییە، هونەریش بریتی نییە لە پیشاندانی واقیعی بەردەست یان گوزارشتکردن لە هەندێک هزری پێشینە، بەڵکوو دووبارە داهێنانەوەیەتی.

٢-١ ناساندنی کارەکتەر لە نێو ڕۆماندا:

ڕۆماننووس تەکنیکی جیاجیا بە کاردێنێ، بۆ ئەوەی وابکات کارەکتەرەکان جێگەی سەرنج بن، هەندێکجار ئەم تەکنیکانە بەپێی شێوازی نووسین دەگۆڕێت، تێگەیشتن لەو ڕێگەیانەی کە بۆ ڕوونکردنەوە و خستنەڕووی کارەکتەر بەکاردێت، یارمەتی خوێنەر دەدات بە شێوەیەکی قووڵتر لە کەسێتی و سایکۆلۆجیای کارەکتەر بگات، ڕۆماننووس بۆ قەناعەتپێکردن و سەرنجڕاکێشان و تێکەڵکردنی هەست و سۆزی خوێنەر بە کارەکتەر هەوڵدەدات وێنەی کارەکتەر بە خوێنەر ئاشنابکات.

یەکێک لەو پرسە گرنگانەی لە بابەتی کارەکتەری هونەرییدا دێتە بەرباس، چۆنییەتی ناساندنی ئەم ڕەگەزە گرنگەیە لە ناو ڕۆماندا، هەربۆیە وێناکردنی کارەکتەر بەهایەکی هونەریی زۆر گرنگی هەیە، لەبەرئەوەی خوێنەر پێویستی بە کارەکتەرێکی زیندوو و ئاخێوەرە بە چاو ببینێ، جۆرێك لە ڕاستگۆیی تێدا بێت، هەست بە سروشتی ڕاستەقینەی بکرێت و زیندوویی ژیان لە میانەی کارەکتەرەکانی ناو دەقەکەوە بەدیبکرێت، واتە ناساندنی کارەکتەر لە ڕۆماندا پێویستی بە توانای ڕۆماننووسە. بێگومان ناساندنی کارەکتەر بەپێی قۆناغی ئەدەبییش

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، "لە ڕۆمانی ئەدەبیاتی ڕیالیزمدا کەسایەتییەکان نموونەی هەڵوێست بوون، ژیانیان وەکو خۆی دەخستەڕوو، لە ڕووی خستنەڕووی کارەکتەرەوە، پەیوەندیی بە هەستی مێژووخوازی ئەو چەمکە کۆمەڵایەتییانەوە هەیە، کە ڕۆماننووس دەیویست لەڕێی ئەوانەوە گوزارشت لە دابونەریت و ململانێکانی سەردەمەکە بکات، بەڵام لە ڕۆمانی نوێدا کارەکتەر بە پێچەوانەی ڕۆڵی پێشوویەوە و لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵگە تەنیا گوزارشت لە هەست و هەڵچوونە خودییەکانی دەکات و ڕەنگدانەوەی ژیانی تایبەتی کارەکتەرن، واتە کێشە و ململانێ و حەز و خولیاکانی ناخ و دەروون لەگەڵ دەوروبەر دەخرێتەڕوو"،(حەمە بچکۆل،٢٠١٩:٨٢). ڕۆماننوس دەبێت شێوازی تایبەت و گونجاو بەکاربهێنێت بۆ ناساندنی کارەکتەرەکان.

شێوازی ناساندنی کارەکتەر لە ڕۆماندا چەند جۆرێکە، هەر جۆرێکیش خاسیەت و تایبەتمەندیی خۆی هەیە، باوترینیان شێوازی ڕاستەوخۆ و شێوازی ناڕاستەوخۆیە لە ناساندنی کارەکتەردا، لە کارەکتەرسازییدا دوو جۆر شێواز بەکاردەهێنرێت، "یەکەمیان کارەکتەرسازیی ڕاستەوخۆ و دووەمیان کارەکتەرسازیی ناڕاستەوخۆیە، لە یەکەمیاندا نووسەر بە شێوەیەکی سادە و ڕوون دەڵێ، کە پاڵەوانی چیرۆکی ئەو چ جۆرە مرۆڤێکە، بەڵام لە دووەمیاندا بە پێشاندانی ڕەفتار و گوفتار و کارەکانی کارەکتەری ناو چیرۆك، ئێمە بەوان ئاشنا دەکات، نووسەران سوود لە هەردوو شێوازەکە وەردەگرن بۆ ناساندنی کەسەکانی ناو چیرۆکەکانیان"،(ئەڵوەنی،٢٠٠٩:١١٥). لە نێو دەق ڕۆماندا ڕۆماننووس سود لە هەردوو شێوازەکە وەردەگرێت و بەکاریاندەهێنێت، هەندێکیتر لە نووسەران بە شێوازی (شیکاری و نواندن) ناوی دەبەن بەوەی"ڕێگای شیکاری تێیدا ڕۆماننووس بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کەسێتییەکان بەهۆی گێڕەرەوەیەك یان کەسێتییەکی تری نادیار، کە ئەرکی پرۆسەی گێڕانەوەی خراوەتە ئەستۆ پێشکەش دەکات، و لەمیانەی ئەو ڕێگەیەدا خوێنەر هیچ ئەرکێکی پێویست نییە بۆ ناسینی ئەو کەسێتییانە، چونکە بە ئاسانی هەموو هەڵسوکەوت و سیفەتەکانیان بەرجەستەدەکات"، (خەیات،٢٠١٩:٤٢). لەم ڕێگەیەدا نووسەر بوار ناداتە خوێنەر کە بەدوای زانیارییدا لە بارەی ڕەهەندە جیاوازەکانی کارەکتەرەکانەوە بگەڕێ، چونکە کارەکتەر بە هەموو ڕەهەندەکانییەوە بە ئامادەکراوی پێشکەش دەکات، بەڵام ڕێگەی ناڕاستەوخۆ، ڕۆماننووس دوورەپەرێز دەوەستێت لەوەی دەست بخاتە نێو ڕوونکردنەوەی کارەکتەرەکانی نێو ڕۆمانەکەی، ئەمەش وادەکات نووسەر بێلایەن دەوەستێت بوار بە کارەکتەرەکان دەدات کە گوزارشت خودی خۆیان بکەن، ئەم ڕێگەیە شێوازی درامیشی پێدەوترێت، کە تیایدا کارەکتەرەکان لە ڕێی کردارەکانی خۆیانەوە دەخرێنەڕوو.

١-٢-١ ناساندنی کارەکتەر بە شێوازی ڕاستەوخۆ:

لەم شێوازەدا گێڕەرەوەی هەمووشتزان، شیکردنەوە بۆ هەست و سۆز و هزرو بیروبۆچوونی کارەکتەر دەکات و بەدواداچوونیش بۆ بەشێك لە هەڵسوکەوتی کارەکتەرەکان دەکات، هەروەها ڕاڤە بۆ بەشێکی دیکەیان دەکات. ناساندنی کارەکتەر بەم جۆرە دەبێتە هۆی ئەوەی خوێنەر پێشوەختە هەموو شتێك لەبارەی کارەکتەرەکانەوە بزانێت، " ئەمەش دەبێتە هۆی کوشتنی ڕەگەزی چێژوەرگرتن لەلای خوێنەر بۆ ناسین و دۆزینەوەی سیفەت و کەسایەتی کارەکتەر، چونکە حیکایەتخوان هەموو کۆدی ڕەهەندەکانی بونیادی کارەکتەر ئاشکرادەکات و هیچ بوارێکیش بۆ خوێنەر ناهێڵێتەوە، بۆئەوەی لێکدانەوە و شیکردنەوەی تازە لە بونیادی کارەکتەرەکە بدۆزێتەوە، بە جۆرێک پێویست ناکات خوێنەر جارێکیتر هەڵسەنگاندن و بەدواداچوون بۆ ڕەهەندەکانی کارەکتەر بکات، "(عومەر، ٢٠١٥:٦٠). ئەم شێوازە پەیوەندیی ڕاستەوخۆی بە گێڕانەوەی بابەتییەوە هەیە، بە واتەیەکی دیکە"ئەم جۆرە کارەکتەرسازییە بابەتییە لە بەستنەوەی گێڕانەوە بە ڕابردووی کارەکتەرەوە سەرچاوەی گرتووە، حیکایەتخوان لە چەشنی هەواڵدا دووبارە بۆ خوێنەری گێڕاوەتەوە"،(ئەڵوەنی،٢٠٠٩:١٢٥). واتە بینین و وێنەکێشانی کارەکتەر لە دەرەوەی ڕووداوەکاندایە، حیکایەتخوان خۆی وەک کامێرا تەنیا لە دەرەوە ڕووداوەکانی پێش چاوی تۆمار دەکات، لەم حاڵەتەدا حیکایەتخوان هیچ کورتکردنەوەیەک یان گشتاندن یاخود بڕیاردان و هیچ جۆرە دەستتێوەردانێک لە هەستی کارەکتەر ناکات و تەنیا وەسفی دیمەنەکان دەکات، ڕەفتار و قسەکانیان تۆماردەکات، لەلایەکی دیکەوە ناساندنی کارەکتەر بەمشێوەیە دەبێتە هۆی ئەوەی ڕۆمانەکە لە هونەری درامی دووربکەوێتەوە، کارەکتەر بە شێوەیەکی وەستاو پێشانی خوێنەر بدات.

وەسف ڕێگایەکی ڕاستەوخۆیە. کە ڕۆماننووس لە وێناکردنی کارەکتەر لەم شێوازەدا پەیڕەوی دەکات، ئەمەش بە واتای وێناکردن و وەسفکردنی کارەکتەر لە دیوی دەرەوە، زۆربەی نووسەران ئەم ڕێگایە بەکاردەهێنن بۆ وەسفکردنی دیوی دەرەوە و سیما و جەستەی کارەکتەر، هەروەها وێناکردنی هەست و سۆزی کارەکتەر بە کورتی، "وەسف بووە بە توخمێکی بنەڕەتی لە هونەری ڕۆمانی هاوچەرخدا"،(قاسم،١٩٨٤: ١١٢). ئەرکی ڕۆماننووس، وێنەکێشانی کارەکتەرەکانە، ئەم وێنەکێشانەش بە پلەی یەکەم لە ڕێگەی وەسفەوەیە، وەسف وێنەگرتنی زمانییە، وێنەی شتی بینراو و نەبینرار دەگرێت، بە وشە دایدەڕێژێت و لە شێوەی دارشتندا پێشکەش دەکرێت، لە ڕێگەی کۆپلە وەسفییەکانی ناو ڕۆمان، ئاستی ڕۆشنبیریی و هەڵوێستی سیاسی و ڕەوشت و ڕەفتاری کارەکتەرەکان ڕووندەکاتەوە، هەروەها جیاوازی بیروباوەڕیان دەخاتەڕوو، بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونەوە هەندێک دیکە لە نووسەران پێیان وایە پێشکەشکردنی کارەکتەر لە ڕێی ڕووداوەوە پەسندترە لەوەی لە ڕێی وەسفێکی ڕاستەوخۆوە بە خوێنەر بناسرێت، چونکە" کەسێتی ناو ڕۆمان دەبێت وردە وردە لە ئەنجامی پراکتیکدا سیفەتەکانی خۆی بەدەست بهێنێت، واتە بە هەق خۆی بیگاتێ و لە ئەنجامی ئەو سیفەتانەوە بێت کە ڕۆماننووس دەیخاتە پاڵی"، (ئەڵوەنی،٢٠٠٩: ١٥٢). جۆری وەسفی کارەکتەرەکان پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە جۆری جێناو و گۆشەنیگای بەکارهاتووەوە هەیە، ئەمەش هانمان دەدات، کە لە ڕووی بونیادەوە تەماشای وەسفەکان بکەین و بزانین لەناو تەونی هونەریی ڕۆمانەکەدا چۆن بونیادنراوە و بە چ شێوازێک لە لایەن حیکایەتخوان و کارەکتەرەکانی ترەوە پێشکەشکراوە.

شێوازێکی دیکە، کە بەکارهاتووە ئەویش بەکارهێنانی کارەکتەرێکی بەشدارە لە دەقەکەدا بۆ وەسفکردنی کارەکتەرێکی تر، هەندێک لە نووسەران پێیان وایە ئەم شێوازە بە ڕێگەی شێکاری ناڕاستەوخۆ دادەنرێت"بۆ خستنەڕوو و چۆنیەتی مامەڵەکردنی کارەکتەرەکانی دیکە و تێڕوانینیان بۆ کارەکتەری بەرامبەر، چ وەك خۆدواندن یان گێڕانەوە بێت بۆ کارەکتەرێکی دیکە"،(ئیبراهیم،٢٠١٦: ٦٤)، گرنگی ئەم جۆرە لە ناساندنی کارەکتەر لە دەقدا بە جۆرێکە"لەوانەیە پێشکەشکردنی کارەکتەر لە ڕوانگەی کارەکتەری دیکەوە ئەگەر لێزانانە بونیادنرابێت، زیندوویتی و سەرنج ڕاکێشی بە ڕۆمانەکە بدات و شاراوەترین و جوانترین و ناشیرینترین بنەمای ڕۆحی کارەکتەر بخەنە بەردەم خوێنەران و ببێتە هۆی ئەوەی کە دەنگی کارەکتەرەکان بیستراوتربێ تا ڕادەیەکی گونجاویش ئازادیی بۆ جوڵە و بیرکردنەوەی ئەوان فەراهەم بکات، (ئەڵوەنی، ٢٠٠٩: ١٤٦).

١-٢-٢ ناساندنی کارەکتەر بە شێوازی ناڕاستەوخۆ:

ڕێگەی دووەمە بۆ وێناکردن و ناساندنی کارەکتەر، لەم ڕێگەیەدا ڕۆماننووس ڕێگەخۆشدەکات بۆ کارەکتەری ناو دەق گوزارشت لە بیروبۆچوون و هەستی خۆی بکات، ئەمەش وادەکات خوێنەر ڕووبەڕووی زانیاری و چوارچێوەیەکی ئامادەکراو نەبێتەوە لەبارەی کەسێتی و ڕەهەندەکانی کارەکتەرەوە،"لەم شێوازەدا گۆشەنیگای حیکایەتخوان سنوردارە و تەنیا ئەوەی ئەیبینێ یان دەتوانێ ببینێ پێشاندەدات، شێوەی گێڕانەوەی ڕۆمانەکەش شێوەی درامییە، لەم شێوازەدا لە پارەوە/بەشەوە سەیری گشت دەکرێت، پاژ دەلالەت لە گشت دەکات"، (ئەڵوەنی،٢٠٠٩: ١٣٩). بە واتەیەکی دیکە یەکێك لە کارەکتەکان گوزارشت لە هەست و خەونەکانی خۆی دەکات، لە ڕێی بەکارهێنانی جێناوی کەسی یەکەمی تاکی قسەکەر، ئەم ڕێگایە بەراورد بە ڕێگای ناساندنی ڕاستەوخۆ گونجاوترە، چونکە ئازادیی زیاتر بەکارەکتەر دەدرێت تا ناخ و ئازاری خۆی دەربڕێت، ئەمەش وادەکات کارەکتەرەکان خاوەن دەنگی خۆیان بن، چونکە ڕۆماننووس ڕێگەخۆشدەکات بۆ کارەکتەر تا گوزارشت لە ئارەزووەکانی خۆی بکات، کەسێتی خۆیمان بۆ ئاشکرا بکات لە ڕێگەی کارو کردەوەکانییەوە لەبەرئەوە لە شێوازی ناڕاستەوخۆدا زۆر لە شێوازی شانۆیی نزیک دەبێتەوە.

ئەم شێوازە ئەرکێکی قورس ناخاتە سەرشانی ڕۆماننووس بۆ ناساندنی کارەکتەرەکان، بەڵکو لە بەرامبەردا بوار بە خوێنەر دەدات کە بە پێی پاشخانی هزریی و تێگەیشتنی بۆ دەقەکە درک بە ڕەهەندە جیاوازەکانی بونیادی کارەکتەر بکات، ئەویش لە ڕێگای بەشداریکردنی لە ڕەوتی ڕووداوەکاندا، بە واتەیەکی دیکە لەم شێوازەدا ڕۆماننووس" کارەکتەر لە سەرەتای ڕۆمانەکەدا لە شێوەی مۆرفیمێکی بەتاڵدا پێشکەش بە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خوێنەر دەکات ئەرکی پڕکردنەوەی ئەو مۆرفیمە بەتاڵەش لە ماناو دەلالەت بۆ ناسینی کەسایەتی و ڕەهەندەکانی بونیادی کارەکتەر دەخاتە ئەستۆی خودی خوێنەر بەوەی خوێنەر دەبێت هەنگاو بە هەنگاو بەدرێژایی ڕەوتی ڕووداوەکان چاودێری کەسێتی و ڕەهەندەکانی کارەکتەر بکات، لەگەڵ کۆتاییهاتنی ڕۆمانەکەش شارەزایی تەواوی کارەکتەر دەبێت و وێنەکەی لە مێشکیدا دروست دەبێت"،(عومەر، ٢٠١٥: ٦٣).

بێگومان ئەم وێنانەش لە ڕێگەی کردارەکانی کارەکتەرەوە دروست دەبێت، چونکە کاتێک ڕۆماننووس ڕێگە بە کارەکتەر دەدات خۆی پێشکەشبکات، یەکێک لە بنەماکانی ئەوکار وکردەوانەیە، کە کارەکتەر لە ناو ڕووداوەکانی نێو ڕۆمانەکەدا ئەنجامی دەدات، بۆیە کاروکردەوە ڕۆڵی گرنگی لە ناساندنی کارەکتەردا هەیە، ناسینی کارەکتەر لەم ڕێگەیەوە دەبێتە هۆی زیاتر قەناعەتپێهێنانی خوێنەر بە ڕەهەندەکانی بونیادی کارەکتەر، پێشکەشکردنی کارەکتەر بە ڕێگەی ناڕاستەوخۆ یا لە ڕێگەی کارەکتەر خۆیەوە خۆیمان پێدەناسێنێ، یاخود لە ڕێگەی کارەکتەرێکی دیکەی ناو دەقەکەوە کارەکتەر بە خوێنەر دەناسێنێت.

یەکێک لەو شێوازە گرنگانەی کە لە ڕۆماندا دەبێت بایەخی پێبدرێت، چۆنییەتی ناسین و پێشکەشکردنی کارەکتەرە لەسەر زاری کارەکتەر خۆیەوە، واتە ڕۆماننووس ڕێبدات بە کارەکتەر بۆئەوەی خۆی گوزارشت لە خودی خۆی بکات بێ ئەوەی حیکایەتخوان ئەم ئەرکە لە ئەستۆبگرێت، ئەم کردارە ڕێگەیەکە لە ڕێگاکانی کارەکتەرسازیی، بە ڕێگەیەکی گرنگ و نوێ دادەنرێت، چونکە خوێنەر ڕاستەوخۆ لەگەڵ کارەکتەر دەبێت بێ دەستتێوەردانی نووسەر. کاتێک کارەکتەر لە ڕێگەی جێناوی(من) گفتوگۆ دەکات یان ڕووداو دەگێڕێتەوە، بەمەش گێڕانەوەکە دەبێتە گێڕانەوەیەکی خودیی، ئەمەش وادەکات کارەکتەر زیاتر لە دەروونی خوێنەرەوە نزیک بێت و هەستبکات ڕاستەوخۆ لەگەڵ کارەکتەر دەدوێت، گرنگی ئەم شێوازە وای لە هەندێک لە ڕەخنەگران کردووە پێیان وابێت ڕۆماننووسی ڕاستەقینە ئەم شێوازە بەرجەستە دەکات لە دەقەکەیدا لەوانە (ئەندریە جید)دەڵێت"ڕۆماننووسی خراپ لە کاتی بونیادنانی کارەکتەردا، کارەکتەرەکە ئاراستە دەکات و وای لێدەکات بدوێت، بەڵام ڕۆماننووسی حەقیقی کاتێک کارەکتەرەکە هەڵسوکەوت دەکات، ئەو گوێی لێدەگرێت و چاودێری دەکات"، (شێخانی،٢٠١٢: ٢٧).

لەم شێوازە لە ناساندنی کارەکتەردا " گفتوگۆ ڕۆڵی سەرەکی هەیە، بووەتە هۆی ئەوەی کە ناسینی کارەکتەر زیاتر لە ڕێگەی گفتوگۆی نێوان کارەکتەرەکانەوە بێت"،(ئەلونی،٢٠٠٩: ١٤١). ئامانجی ڕۆماننووس لە بەکارهێنانی دیالۆگ ئەوەیە کە هەست و سروشتی کارەکتەرەکان بە هۆیەوە بگوازێتەوە بۆ خوێنەر، دیالۆگ ڕێگەیەکی گرنگە بۆ جوڵاندن و ڕاگەیاندنی هەڵوێستەکان، گوزارشتە لە کاردانەوەی کەسایەتییەکان و ناخ و دەروون و هەڵوێستیان، جا ئەم کاردانەوەیە چ سایکۆلۆجی یان بایۆلۆجی یان کۆمەڵایەتی بێت، هەربۆیە"دیالۆگ پێوەرێکی دەروونیی وردە، توانای پۆلێنکردنی دەروونی کارەکتەرەکانی هەیە بە بلیمەتی و بە ڕاستگۆیانە، جگە لە وێناکردنی و پەرەپێدانی ڕووداو"(الطالب ،١٩٧١: ٥٧). چونکە لە دیالۆگدا هەر کارەکتەرێک دەبێتە خاوەن دەنگ و بۆچوونی تایبەتی خۆی، بەو واتایەی دیالۆگ گوزارشت لە بیروبۆچوون و ئاستە جیاوازەکانی ئاگایی کارەکتەر دەکات، بۆیە لە ڕێگەی دیالۆگەوە کارەکتەر ناسنامەی خۆی لە زۆر بواردا بۆ خوێنەر ئاشکرادەکات.

یەکێک لە شێوازەکانی خستنەڕووی کارەکتەر لە ڕێگەی کارەکتەر خۆیەوە گفتوگۆی ناوەوەیە، واتە قسە لەگەڵ خۆکردنە لەناخەوە، بەبێ دەنگ و تەنیا و لە زەیندا، پەنابردن بۆ ئەم تەکنیکە بۆ ئەوەیە کارەکتەر دەربڕی خودی خۆی بێت، چونکە یەکێک لە ئەرکەکانی مەنەلۆگ خۆی دەبینێتەوە لە" گوزارشتکردن لە کێشە و بیرەکان بە زەنجیرەیەکی لۆجیکی و بێ کەموکوڕی، هەروەها خستنەڕووی دنیای ناوەوەی کارەکتەر بێ دەستتێوەردانی نووسەر لە ڕێگەی ڕاڤەکردن و وەسفکردنەوە بێ ئەوەی کەمترین و بچووکترین دەستێوەردان لە کارەکەدا بکات"(سەعید،٢٠١٣: ١٥٠). مەنەلۆگ پەیوەندیی نزیکتر و واقیعتر لە وێنەکێشانی بزاوتی هەستەکان لە زەینی کارەکتەر بە دیدەهێنێ، مەنەلۆگ دەربڕینی دەنگی ناڕازی خودە بەرامبەر بە هەموو کێشە و حەزە چەپێنراوەکان، ڕاسترین و واقیعیترین دەربڕینە، ناتوانرێت بە ئاشکراو پڕ بە دەم هاوار بکرێ و دەربڕێ، ئەمەش وادەکات وێنەی کارەکتەر لای خوێنەر ڕوون دەربکەوێت.

بەشی دووەم: ٢/ناساندنی کارەکتەر لە ڕۆمانی"شەوانی ئادەم"ی"بەیان سەلمان" دا:

ئەگەر ڕەهەندەکانی کارەکتەر بە هەموو جۆرەکانییەوە ڕۆڵی گرنگیان لە بونیادی کارەکتەردا هەبێت، ئەوا شێوازی پێشکەشکردنەکەشی ڕۆڵی خۆی لە ناساندنی کارەکتەرەکاندا هەیە و ڕۆماننووس بە هۆیەوە وێنەی کارەکتەر بۆ خوێنەر دەکێشێ، بۆ ناساندنی کارەکتەر بە کۆی ڕەهەندەکانییەوە، نووسەر ئەم دوو شێوازی بەکارهێناوە ئەوانیش:

٢-١ ناساندنی کارەکتەر بە شێوازی ڕاستەوخۆ:

ئەم شێوازە پەیوەستە بە حیکایەتخوانی هەمووشتزانەوە، واتە پێشکەشکردنی کارەکتەر زیاتر وەسفیی دەبێت، لەم شێوازەدا وێنەی گشتی کارەکتەر دەکێشرێت بۆ خوێنەر، گێڕەرەوە ڕاڤەی هەست و سۆز و پاڵنەری کارەکتەر دەکات و شیکردنەوەیان بۆ دەکات. ئەم شێوازە لە ناساندن لە ناو ڕۆمانەکەدا بەراورد بە شێوازی ناساندنی ناڕاستەوخۆ کەمتر کاری لەسەرکراوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەقەکە لەم شێوازەش بێبەش نییە، بۆ نموونە گێڕەرەوەی بابەتی بەم چەشنە وێنە (هیوا) ڕووندەکاتەوە "...دەیوست تا ئەو ئاستە بەرز بێتەوە، کە دووریبخاتەوە لەوەی چۆن پێشتر ژیاوە و چی لە مێشکیدایە و یاخود لەو ساتەدا بیر لەو شتە ترسناکانە دەکردەوە، کەچی وشەکانی ناو مێشکی گزییان لێدەکرد، ناوی تری لە شتەکان دەنا، ڕووداوەکانی ئەم ساتەی پێی ئاشکرا دەکرد و هەستی پێدەردەبڕی، لە کاتێکدا لەلای ئەو پێش ئەوەی بنیادەم بە دوای خۆیدا بگەڕێ، بە دوای وشەدا بگەڕێت، تاکو شتە قورسەکانی پێدەربڕێت کەسی وەك ئەو تا مردن بەدوایدا دەگەڕێن. ناشبێ بدۆزرێتەوە، چونکوو هەر دۆزینەوەی دەکاتەوە ئەوەی کە بە ڕاستی بوونی نییە، خۆشی وەك ئەو وشەیە دەهاتە پێشچاوی، کە نەدەبوو بدۆزرێتەوە"(سەلمان،٢٠١٥:٤١٣). بەم جۆرە کارەکتەرسازییە بابەتییە حیکایەتخوان وێنەی "هیوا" لەچەشنی هەواڵدا دووبارە بۆ خوێنەری گێڕاوەتەوە، بەوەی ئەو کارەکتەرە دەیەوێت لەو توندووتیژییەی کە لە ڕابردوودا بینیوێتی ڕزگاری بێت لە ئێستایەکی ئارام لە کۆشکدا بژی، بەڵام خەیاڵی ڕزگاری نابێت لەو توندوتیژییە لەگەڵیدا هەر بەردەوامە، جگەلەوەی خۆی وەک ئەو وشەیە دەبینێ کە نابێت بدۆزرێتەوە، چونکە دۆزینەوە کۆڵدانە لەوەی، ئیتر بەدوای هیچدا ناگەڕێت، بەڵام کە لەناو پرۆسەکەدایە ئەمە بۆ خۆی هاندانە بۆ دۆزینەوەی ئەوەی نایەوێت بیدۆزێتەوە، لەوانەیە ئەم جۆرە گەڕانە هەتا مردن لەگەڵیدا بێت و پەیوەستە بە گەڕانێکی وجوودیی سەیر لە ناخی هەر یەکێک، مەرج نییە هەموو کەس هەستی پێبکات، یان بزانێت کە دەگەڕێت، بەڵام بە نهێنی شتێک لە ناخیدا پەنگی خواردۆتەوە پێی دەڵێت، ئەگەر درۆ لەگەڵ دەوروبەریشیدا بکات ناتوانێت لەگەڵ خۆی درۆ بکات. بە واتەیەکی دیکە ئەم کارەکتەرە پێمان دەڵێت کە "سوبێکت بۆشاییەکە پڕناکرێتەوە، بەڵام بەردەوام لە هەوڵی پڕکردنەوەیداین، واتە پرۆژەیەکە ناگاتە کۆتایی، سوبێکت دوا شێوە و فۆرمی نییە، بیگەیێ و دەستنیشانیبکەین"،(عەلی،٢٠٢١:١٠٠). لەلایەکی ترەوە نووسەر بوونی مرۆڤ و دۆزینەوەی خود لە گوزارشتکردندا دەبینێتەوە، چونکە پارچەی بوونی هەر کارەکتەرێک لە ناو زماندا کۆ دەکرێتەوە، واتە پارچەکانی بوونی خۆیان لەناو حیکایەتەکاندا، واتە لەناو زماندا دەدۆزنەوە ، هەروەک (هایدگەر) پێی وایە زمان، ماڵی بوونە دەڵێت" گوتار لە ڕووی بوونگەرانەوە زمانە، چونکە ئەو هەبووانەی لە ڕوونکردنەوەدا دەردەکەون و ئاماژەیان بۆکراوە لە نێو جیهاندان"، (هایدیگەر،٢٠٠٧:٢٣٧). ئێمە لە ڕێی گوتنەوە، تێگەیشتنمان بۆ بوون لە جیهاندا ڕوون دەبێتەوە، گوتن ڕاستەوخۆ بیرکردنەوەیە، بیرکردنەوەش بریتییە لە بوون کاتێک لە ڕێی زمانەوە دەردەکەوێت، بۆیە بەشێوەیەکی تەواوەتی وشە نادۆزرێتەوە بۆ گوزارشکردن، سەرئەنجام بوون و خودش نادۆزرێتەوە، وەک لای ئەم کارەکتەرە دەبینرێت.

هەروەها گێڕەرەوەی سەرەکی(بابەتی) کەسێتی (مەردۆخ)مان بۆ دەخاتەڕوو بەوەی کە نازانێت وێڵی چییە لە ژیانیدا، سەرەڕایی ئەوەی بەردەوامە لە گەڕان دەڵێت"مەردۆخ خۆی وا دەبینێ، کە بە چاکی خۆی ناناسێت، ئەگەرچی ئەوەی بە چاکی دەیزانی، دوو شتە لە ژیانیدا، یەکێکیان کە لە هەموو ژیانیدا بە دوای شتێکدا گەڕاوە و دەگەڕێ هەرگیز نازانێ چییە ڕەنگە شوناسی بێت وەک مرۆڤێک، ئەوی تریشیان، کە خۆی بە کە سێکی سادە و ساکار دێتە پێشچاو و هیچ پەیوەندییەکی بەم هەموو ئالۆزییەی ئێرەوە نییە، هەرچەند لێشیان ورد بێتەوە، ناتوانێ لێیان حاڵی بێ"،(سەلمان، ٢٠١٥:١٢٣). گێڕەرەوە وێنە (مەردۆخ) بەجۆرێک دەکات، کە خۆی ناناسێت، چونکە ناسینی خۆی

ڕێگایەکە بۆ ئەوەی هەموو شتەکان لەبەرچاویدا ڕوون و ئاشکرابن، جگەلەوەی مرۆڤ هەمیشە بەدوای شتێکی نەزانراودا وێڵە، کە لە پشتی هەموو سەفەرەکەیەوە، دەنگێکی نەزانراو لە ناخیدا نا ئارامی دەکات، بەڵام درکیشی پێناکات ئەم دەنگەی ناو ناخی چییە؟ نەدەزانرێت ئامانجی چییەو چۆنیش پێیدەگات؟، ئەمەش ئەوەمان پێدەڵێت ئەم کارەکتەرە، ژیان لای تێپەڕیوە و ماناکەی نەدۆزیوەتەوە، هەربۆیە هەموو شتەکان لای ئەم ئاڵۆزە و تێناگات چۆن لەگەڵ ئەم دۆخە بگونجێت.

لەنێو کارەکتەرە ژنەکان ڕۆمانووس لە ڕێگەی پێشکەشکردنی کارەکتەر بەشێوازی ڕاستەوخۆ و گێڕەرەوەی بابەتییەوە کەسێتی (زۆزان) مان بۆ دەخاتەڕوو وەک کچێکی یاخی، هەموو قوربانییەک لە پێناوی خۆشەویستییەکەیدا دەدات و دەستبەرداری خێزان و کەسوکاری دەبێت، ئەمەش وای کردووە وەک کچێکی یاخی لە هەموو نەریتەکانی ناو کۆمەڵگەی کوردی دەربکەوێت، گێڕەرەوە بەم شێوەیە بۆ خوێنەری دەخاتەڕوو "ئەو ئێوارەیەشی کە هیوا ناو بۆ هەتا هەتایە لە گوندەکەیان ون بوو، زۆزان بڕیاری هاتە سەر ئەوەی کە ئەویش لە دونیا یاخی بێت و دوای ئەو بکەوێت، بە هیچ شێوەیەک نەیویست دەستبەرداری ئەو خۆشەویستییەببێت... ئەگەر لافاوی خوێنیش پێشی بگرێت، هەر نەوەستێت. دڵی لەت لەت ببوو، لێ، لاواز نەببوو"، (سەلمان،٢٠١٥:٤١٦). جگە لەوەی هەر بەم شێوازە لە ناساندنی کارەکتەر ڕەهەندی دەروونیشی بۆ خوێنەر خستۆتەڕوو "هەست دەکرا زەینێکی تیژی لە کاسەسەریدا هەڵگرتووە. لەو ژنانە بوو، کە دەڵێن لە هەموو بارودۆخێکدا خۆی ڕزگاردەکات، نە باوبۆران، نە ئاگر و نە بەفر، ڕێی لێ نەدەگرت بگاتە مەبەستی، پێشبینیی هەموو مەترسییەکیشی دەکرد و خۆی بۆ ئامادە کردبوو"،(سەلمان،٢٠١٥:١٢٣). لە ڕێگەی ئەم شێوازە لە ناساندنەوە کەسێتی زۆزان خراوەتەڕوو بەوەی هیچ بەربەستێک ڕایناگرێت لە گەیشتن بە خۆشەویستەکەی بۆیە وەک کارەکتەرێکی بەهێز و خۆڕاگر بۆ خوێنەر وێناکراوە، لەهەمانکاتیشدا وەک کچێکی ژیر کە لێکدانەوەی بۆ هەموو ئەو پێشهاتانەکردووە کە ڕەنگە بێتە پێشی و خۆی بۆ ئامادە کردووە، پێشکەش بە خوێنەر کراوە.

یەکێک لە بنەماگرنگەکانی کارەکتەرسازیی ڕاستەوخۆ، وەسفی مەتریاڵی و جەستەیی کارەکتەرە، حیکایەتخوان سود لە وەسفکردنی باڵا و دەموچاو و جلوبەرگ و سیمای دەرەوەی کارەکتەر وەردەگرێت، بۆ ئەوەی وێنەی بەرجەستەی ئەو کارەکتەرەمان پێشکەشبکات، هەر بۆیە گێڕەرەوە لە ڕێگەی گێڕانەوەیەکی بابەتییەوە بەم جۆرە وەسفی ژنەکانی ناو تابلۆکەی نێو کۆشک دەکات"بە وردی تەماشای ژنەکانی کرد، لە وێوە دەستی پێکرد، کە ژنێک قژی درێژ و پەخشکردبوو، هەرچەندە لێی ورد دەبووەوە، لە دڵی خۆیدا دەیگوت، ئەمە بە ژنی گوند ناچێت، ئەم جۆرە ژنانە، تەنها لە سەردەمی ڕەسەنی شارێکدا بوونیان هەبووە، ژنی دەشتەکی هەرگیز ئەو جۆرە ڕووخسار و بەرگ و ڕێکخستنی قژەیان نەبووە،... وێنەیان هێندە تەلیسماوییە، هەرگیز بەوە ناچێت ڕۆژێ خۆشیان بینیبێت، دیسان تەماشای نێوچاویانیکرد، هیچ ژنێکیان چاویان بۆ نەکرابوو، بەوە دەچوو، وێنەکێشەکە دەربڕینی تێیاندا سڕیبێتەوە "،(سەلمان،٢٠١٥:٢٧٦). ئەم وێنەیە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بۆ خوێنەر خراوەتەڕوو، حیکایەتخوان سیمای دەرەوەی کارەکتەری بەرجەستەکردووە، لەبەرئەوەشە جێناوی کەسی (ئەو) بۆ پێشکەشکردنی وەسفەکان بەکارهاتووە، وێنەکەش زیاتر مادی و بابەتییە، تابلۆکە نیشانەیە بۆ هەزاران ژنی ئەنفال، کە یەک ڕوخساریان بۆ دروستکراوە و لە هەموو ئەو ژنانەدا دووبارە دەکرێتەوە، کە بێ وێنە ماون و بێسەروشوێنن، ئەوەی جێگەی سەرنجە لە وەسفی ئەم تابلۆیەدا بۆ جەستەی ژنەکان لە لایەن وێنەکێشەکەوە چاوی بۆ ژنەکەکان دروستنەکردووە، نەبوونی چاو لەم تابلۆیەدا واتە خودی دەربڕین مەبەستە نەک چاوەکە وەک ئۆرگانێک. نەبوونی دەربڕین ئاماژەیە بۆ ئەوەی نووسەر جەخت لە گشتی بکات نەک لە تایبەتی، واتە ئەو ژنانە لە دۆخێکی گشتییدان کە کارەساتی ئەنفالە و هەموو یەک سیمای کارەسات کۆیان دەکاتەوە، جگەلەوەی نەبوونی دەربڕین ئاماژەیە بۆ گەورەیی کارەساتەکە، کە مرۆڤ لە ئاستیدا توانای دەربڕینی نامێنێت، چونکە هەروەک (بەختیار عەلی) دەڵێت"هەڵەی هەرە دژواری ڕۆشنبیری ئێمە ئەوەیە، کە کێشەی ئەنفال کورتدەکاتەوە بۆ کێشەی تەعبیرکردن لە خودی کارەساتەکە، ئەنفال دەکاتە کێشەیەک کە نووسەران و شێوەکاران بیکەنە زەمینەی تاقیکردنەوەی توانای خۆیان لەسەر تەعبیرکردن، ئەمەش ئەو دیوەیە لە پەیوەندیی ئەنفال و زمان، کە زمان هەمیشە تێیدا دۆڕاوە، لە کاتێکدا دەبێت چەقی قورساییمان لەسەر ئەوەبێت، دوای ئەنفال چۆن ژیان و سیاسەت و ئەخلاق و خۆمان ببینینەوە، واتە وەزیفەی تێکستەکان ئەوە نییە کە تەنیا لە ناو جوغزی ڕووداوەکەدا بمێنێتەوە و لەویادا گیربخۆن، بەڵکو ئەوەیە کە جارێکی دیکە لەو دیوی ڕووداوەکەوە تیشک

بخەنەسەر ماهییەتی ژیان، سەر مانای پێکەوەژیان و لێبوردن، سەر مانای ڕاست و درۆ لە پەیوەندییە ئینسانییەکاندا"،(عەلی،٢٠١٥:١٠٣). ئەمەش هەر ئەو هێڵە سەرەکییەیە، کە دەقەکە کاری لەسەر کردووە، کە چۆنیەتی دەستپێکردنەوەی ژیان و پەیوەندیی مرۆڤەکان و مانای ژیان و بوونە لای تاک لە قۆناغی دوای ئەنفالدا.

هەروەها گێڕەرەوەی بابەتی بەم جۆرە کارەکتەرەکانی ناو کۆشکمان پێدەناسێنێت، کە کۆشک لەم ڕۆمانەدا نەخۆشخانەیەکە بۆ لەخۆگرتنی ئەو مرۆڤانەی تێکشکاون و لەناو وێرانەدا ناسنامەی خۆیان ونکردووە، لە ڕێگەی وەسفێکی جەستەییەوە بەم جۆرە کارەکتەرەکانی ناو ئەم کۆشکە پێشکەش بە خوێنەر دەکرێن"هەر هەموو بە پەیکەری کەسێک دەچوون، ڕاستریشە بڵێین، کە بە کەڵلە شەکری ساغ دەچوون، بەشی خوارەوەی قاچیان و بەشی سەرەوەشیان هەموو بەیەك دەچوو، دەتگوت یەك لەسەر یەکیدی گیراوەتەوە، چاویان هێندە تیژبوو، بە چاکی هەموویانی بینی"،(سەلمان،٢٠١٥:٩)، لەبەر ئەوەی دنیای ناو کۆشک جیاوازە، بۆیە بە چوونەناو کۆشک وێنەکە دەگۆڕێت، چونکە لە کۆشکدا هەموو چەمکەکان جیاوازن و داهێندراونەتەوە، ئەمەش لە خەڵکیتر جودایان دەکاتەوە. وەک ئەوەی ئەو پیاوانە بە یەک بۆچوون و یەک پرەنسیپ و یەک ئامانج کۆیان بکاتەوە، وەک گێڕەرەوەی سەرەکی دەڵێت"هەموو دژ بەدەرەوە، یەک بەرگیان لەبەردا بێت، یەک جۆر هەڵوێست و هەڵسوکەوتیان هەبێت. ئەمانە، تەنانەت شێوەی ئاخفتنەکانیشیان شێوازێک بوو لە دەربڕین، دژ بە دابەشبوونی خەڵکی شار و شارۆچکە و گوند و ئۆردوگا و بگرە گەرەکیش"،(سەلمان، ٢٠١٥ :٢٨٢). بۆیە لە نێو کۆشکدا پێکەوە ژیانێکی ئاشتییانە و جێهێشتنی توندوتیژی و جەنگەکان، وە بە تێڕوانینێکی قووڵتر بۆ ژیان و واتای دەوروبەر و ڕاستی و بەختەوەریی مرۆڤەکان دەژین، لە لایەکی دیکەوە ڕۆماننووس ڕەخنە لەو دابەشبوونە سیاسییە دەگرێت کە لەدوای ڕاپەڕینەوە کۆی بوارەکانی ژیانی لە کۆمەڵگەی کوردی گرتۆتەوە.

٢-٢ شێوازی ناساندنی کارەکتەر بە شێوازی ناڕاستەوخۆ:

لەم شێوازەدا ناساندنی کارەکتەر لە ڕێگەی کارەکتەر خۆیەوە یان لە ڕێگەی کارەکتەرەکانی دیکەی ناو دەقی ڕۆمانەوە دەبێت، واتە گێڕەرەوەی بابەتی دەکشێتەدواوە و گێڕانەوە بۆ کارەکتەرەکان خۆیان بەجێدەهێڵێت، بۆیە کارەکتەرەکان لە ڕێگەی هەڵسوکەوت و قسەکردنەوە خۆیان بەخوێنەر دەناسێنن و لایەنە شاراوەکانیان دەردەخەن و نهێنییەکان ئاشکرا دەکەن.

یەکێک لەو شێوازە گرنگانەی کە لە ڕۆماندا بایەخی پێدەدرێت لە خستنەڕووی کارەکتەر و چونیەتی ناسینی کارەکتەردا، ناساندنی کارەکتەرە لە ڕێگەی کارەکتەر خۆیەوە، ئەم شێوازە ڕێگەخۆشکەرە، کە کارەکتەر ڕاستەوخۆ باسی باری دەروونیی و کۆمەڵایەتیی و هزریی خۆی بکات، لەم شێوازەدا کارەکتەر خۆی بەشدارە لە ڕووداوەکان و لە ڕێگەی هەڵوێست و ڕەفتارەوە خۆی بە خوێنەر دەناسێنێت. ئەم شێوازە لە پێشکەشکردنی کارەکتەر لەناو ڕۆمانەکەدا زیاتر بەکارهاتووە بەراورد بە شێوازی ڕاستەوخۆ، چونکە کارەکتەرەکانی ئەم ڕۆمانە،، پڕن لە وتن و بیرکردنەوە و خۆدەربڕین، بێگومان ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هەریەک لەم کارەکتەرانە هەڵگری چیرۆک و پاشخانێکی تراژیدین و دەیانەوێ ئەو چیرۆکانە بگێڕنەوە و گوزارشت لەو دۆخە دەروونییان بکەن، کە لە ئەنجامی تراژیدیاکانەوە بەسەریاندا هاتووە، ئەمەش وای کردووە، زۆرتر کارەکتەرەکان خۆیان بدوێن و گوزارشت لە ئازارەکانیان بکەن، بۆ نموونە (سەکینە) کە یەکێکە لە کارەکتەرە سەرەکییەکانی ناو ڕۆمانەکە، لەسەر زاری خۆیەوە پێناسی خۆی بۆ خوێنەر دەخاتەڕوو، کاتێک بە (ئادەم)دەڵێت"وەک خۆت وتت کاتم پێویستە تاکوو بە خۆما ئەچمەوە، منش ژنێکی تەنیام، تەنیایی من لەوەی تۆ سامناکترە، بە کەسێکی زل و درێژ ئەچم، کە جێی لە هیچ شوێنێکا نابێتەوە، یان بە کەسێکی زۆر زۆر کورتە باڵا ئەچم، کە لە بەر بچووکی هەمووکەس ئەیشێلێ، داریش کە کەوت یان بڕیتەوە، پاش ماوەیەک وشک ئەبێت، من ئەوکەسە زل و بچوکەم و ئەو دارە بڕاوەیەشم، ئێستاکەش کە تۆ ڕازی دڵتم بۆ ئاشکرا ئەکەی، پەشۆکانمت، خەریکە سەرم لێ بشێوێ، لێم تێبگە، ئەمە ئێجگار سەختە بۆ ژنێک لە تەمەنی منا گەڵێک قورسە لەم دۆخەی ئێمە تیاین..."،(سەلمان،٢٠١٥:٣٧٩). لە سەرەتای گفتووگۆکەدا (سەکینە) تەنیایی خۆی بە دۆخێکی سامناک ناودەبات، چونکە یەکێک لەو نەخۆشییە دەروونییانەی کارەساتی

ئەنفال بۆ مرۆڤی کوردی هاوچەرخی دروستکردووە، نەخۆشی خامۆشییە، خامۆشی جۆرە نەخۆشییەکی دەروونییە، مرۆڤ بە هۆی هەندێ فاکتەری دەرەکی وەک فشاری ڕامیاریی یان تەنگووچەڵەمەی کۆمەڵایەتی یان نالەباریی باری ئابوریی ژیانی مرۆڤ دوچاری دەبێتەوە، ئەو کەسەی دووچاری خامۆشی دەبێت زیاتر لایەنی گۆشەگیریی زاڵدەبێت بەسەر هەڵسوکەوت و ڕەفتارەکانییەوە، کاریگەرترین لایەنی خراپ بەسەر ژیانی مرۆڤەوە دیار نەبوونی چارەنووسیەتی، ئەوانەی لەو کارەساتە ڕزگاریان بووە تووشی خامۆشی و مات و مەلوولی ئازاری دەروونیی وسەرلێشێواویی بوون و سەدان کێشەیان بۆ هاتۆتە پێش، جگەلەوەی سەکینە کە دایکی دووکچی گەنجە، بەنیاز بوو یەکێک لە کچەکانی و دووخوشکەزای بگەیەنێتە لای دەزگیرانەکانیان لە لادێیەکی گەرمیان، بەڵام بەهۆی ڕوودانی کارەساتی ئەنفال ئاراستەی ڕۆشتنیان دەگۆڕێت بۆسەر سنور. ئیدی کە بەڕێکەوت ڕێی دەکەوێتەماڵی(ئادەم) و لە ماڵی (وەستا/ ئادەم) دەژین، لێرەدا جۆرێک لە هەستی خۆشەویستی لە نێوان (سەکینە)و(وەستا) دروست دەبێت، لە هەمانکاتیشدا ناتوانێت چارەنووسی هەردووکچەکەی و خوشکەزاکانی لەپێناو خۆشیی بسڕێتەوە، بێجگە لەوەی ئەو کارەساتە گەورەیەیان بەسەردا هاتووە. وێناکردنی خۆی بە کەسێکی زۆر گەورە و زۆر بچووک مەحاڵیی ئەو بیرۆکەی خۆشەویستییەیە، کە جێی نابێتەوە لە کۆمەڵدا، مەگەر بە تێپەڕبوونی کات و هەتا ڕادەیەک ئاساییبوونەوەی ڕووداوەکان، چونکە لە کۆمەڵگەی ئێمەدا ڕێگەپێدراو نییە، کە ژنێک لە قۆناغی کاملّیدا باسی خۆشەویستی بکات و پیاوێکی خۆشبوێت، هەر بۆیە دواتر خۆی دەچوێنێ بە دارێکی وشک بوو، وەک ئاماژەیەک بۆ وشکبوونی هەموو خەونەکانی و زەردبوونی سەوزی ژیانی.

ناساندنی کارەکتەر بەم ڕێگەیە گرنگە، چونکە زانستی دەروونناسیی ئاماژە بەوە دەکات ناسینی کەسێتیی کەسەکان بەستراوە بە کار و کاردانەوەی کەسەکانەوە، بۆیە ناسینی کارەکتەر لە ڕێگەی هەڵسوکەوتەوە دەبێتە هۆی زیاتر قەناعەتپێهێنانی خوێنەر بە ڕەهەندەکانی بونیادی کارەکتەر، ئەمەش زیاتر لەو ڕەفتارەی (ئادەم/وەستا)دا دەردەکەوێت، کاتێک دەیەوێت ماڵەکەی خۆی بۆ ژنەکان بەجێبهێڵێت، چونکە شوێنێکی ئارام لە دەرەوە بۆ ژنەکان نییە، ئەوە ڕووندەکاتەوە کە هۆکاری جێهێشتنەکەی هەلپەرستیی نییە، بەڵکو لە ڕوانگەیەکی مرۆڤایەتییەوەیە، دەڵێت"من پیاوی تەنیایی وشەوم،...من گورگێکی تەنیا نیم لە نەبوونی مێگەلێک هەر بلوورێنم، نە تۆپەڵە بەفرێکی جێماوم بەسەر لووتکەی شاخێکەوە لە سەرمادا هەر خۆمی پێوەبگرم، نە کەسێکیشم پەنای بۆ نوێژ بردبێت، تاکو یاساکانی ئەو دونیام پێ پڕبکاتەوە، من لێرەم لەم دونیایە، قاچم بە چاکیی لە ناو ژیانە، خۆم بە ویستی خۆم دونیای خۆمم پڕ لە واتا کردووە، تا ئەم ساتەش کە لەگەڵ تۆم، بەدوای هیچ شتێکدا نەگەڕاوم، من گەشتی خۆمم بۆ هەموو شوێنێک بە ئاسانی کردووە، هەر بۆیە لەوەش تێگەیشتم، کە لە هیچ کوێیەک ئاسایش نییە"،(سەلمان،٢٠١٥:٣٧٨). لەم گفتووگۆیەدا (ئادەم) وێنەی خۆی بە ڕوونی بۆ خوێنەر دەکێشێت لەسەرەتادا ئاماژە بەوە دەکات کە پیاوی تەنیایی و شەوە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی هەم لەگەڵ دۆخی تەنیایی ئاشنایە و خۆی تێدا دۆزیوەتەوە هەم ئاشنای شەوە، ئەمەش واتە بەرگەگرتنی دۆخە تاریکەکان، پاشان ئاماژە بۆ ئەوەدەکات کە هۆکاری ئەم هەڵوێستەی لە هەلپەرستیی و ناچارییەوە نییە، بەڵکو لە ڕوانگەی مرۆڤایەتییەوە دەیەوێت لەم دۆخە ئارامەی ئێرە زیاتر لە خۆیان بگەن، پاشان بڕیاربدەن، سەبارەت بەم هەڵوێستەی وەستا، (شەونم یەحیا) دەڵێت"لەڕووی فەلسەفەی کۆمەڵناسییەوە باس لە گەشبینی و ڕاستگۆیی و شکۆی مرۆڤ لە کۆمەڵگە دەکات، بۆ ئەوەی بوون و بەهاکانی خود بە ڕێگایەکی ئەخلاقیی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت، بە تایبەت ئەو کاتەی تاک لە حاڵەتێکی دژواردایە و پێویستی بە وانیترە، یاخود کەسایەتییەکی وەک وەستا کە خۆی تەنیایی هەڵبژاردووە"،(یەحیا،٢٠١٩:١٧). بە واتایەکی دیکە(وەستا) پێمان دەڵێت بەهاکان مرۆڤ هاناندەن و بەرەو ئاراستەیەك نایانبەن، بەڵکو بە پێچەوانەوە هۆكارن کە مرۆڤ بەرەو خودی خۆی دەباتەوە. کاتێك دەڵێین کە مرۆڤ بەهۆی بەهاکانەوە دەجوڵێ، لەوێدا شتێك شاراوەیە ئەویش ئەو حەقیقەتەیە کە هەمیشە بۆ تاك ئازادیی هەڵبژاردن یان دیاریکردن پەیدادەبێت، ئازادیی لەپەسەندکردن یان ڕەتکردنەوەی هەوڵەکان، ئازادیی لە هێنانەدی یان ئاشکراکردنی مانا شاراوەکانی دەروونی خۆی، یان نەبینینی ئەو مانایانە، بۆیە ئەم کارەکتەرەش بە ئازادیی ئەم جۆرەی لە شێوازی ژیانکردن و گەڕانەوە بۆ خود هەڵبژاردووە، لەهەمانکاتیشدا هاوکاری ژنەکان دەکات، تەنانەت ئەم یارمەتیدانەشی لەڕوانگەی دینداری و بیرکردنەوە لە دنیایەکی تر نییە، بەڵکو تەنیا لەپێناوی بەهای مرۆڤایەتییە. هەروەها (ئادەم/وەستا) لەسەر زاری خۆیەوە داوا لە(سەکینە) دەکات، کە بەشێوەیەکی ئەرێنی لێی بڕوانێت،

ڕووکەشانە بڕیاری لەسەر نەدات دەڵێت"منیش ئەوەنە داوایەم لێتە، کە بە چاکی بمبینی، من لەو کەسانەم، کە بەرامبەرەکەم بە باشی ناتوانێ زوو بمناسێت، دڵکرانەوە و ڕاشکاویم وا دەکات، یەکسەر حوکمی سادەی هاکەزایی بەسەرما ببڕنەوە، بۆیە تەنها داوام ئەوەیە لێت، کە بە چاوی ناوەوەت تەماشام بکە".(سەلمان، ٢٠١٥:٣٥٩). لەم داوایەدا (ئادەم) کەسێتی خۆی بۆ خوێنەر دەخاتەڕوو، بەوەی کەسێکی ڕاشکاو و دڵکراوەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کارەکتەرەکانی دیکە ناتوانن بە کاتێکی کەم لە تێڕوانین و بۆچوونەکانی بگەن، چونکە بۆتێگەیشتن لە بیرو بۆچوونەکانی پێویستە قووڵتر لەگەڵی بدوێن .

هەندێکجار کارەکتەر لەم شێوازەی ناساندندا، گرنگترین و ئاڵۆزترین کێشە دەروونیی و هزرییەکانی خۆی ئاشکرا دەکات، خوێنەر ڕاستەوخۆ گوێی لە دەنگی کارەکتەر خۆی دەبێت، بێئەوەی چاوەڕێبکات کە حیکایەتخوانێک، یان کارەکتەرێکی دی بێت و شیکردنەوە بۆ گرفتەکانی بکات، (مەردۆخ) وەک یەکێک لە کارەکتەرە سەرەکییەکانی ناو ئەم ڕۆمانە، کاتێک دەگاتە کۆشک لە ڕێگەی گفتووگۆیەکەوە ڕوو دەکاتە (ئادەم) و هەموو پیاوانی کۆشک و دەڵێت" وای بۆ ئەچم، کە شتێک لێرە کۆی کردووینەتەوە تا شێوازێکی بونیادگەر بە بوونمان بدەین بە کورتی، ژیان بخەینە بەر وەرزە وشکەوەبووەکان، ...با بەڕاشکاوی بڵێم ئێمە بوونمان نییە، لە وانەشە ئەمە لە هەستێک تێنەپەڕێ، کەچی بەسەرمانا زاڵە. هەڵهاتنمان بە هەر هۆیەکەوە بووبێت، گەڕانە بەدوای مانایەک"،(سەلمان،٢٠١٥:٢٠٨). لە ڕێگەی ئەم شێوازە لە پێشکەشکردنەوە تایبەتمەندیی زۆرێک لە کارەکتەرەکان خراوەتەڕوو، بەوەی کە کارەکتەرەکان دوای شاڵاوی ئەنفال ناسنامە و بوونی خۆیان لێسەنراوەتەوە، دەیانەوێ بە شێوازێکی بنەڕەتی بوون و ناسنامەی خۆیان سەر لە نوێ بونیادبنێنەوە و ژیان بە شێوەیەکی نوێ دەست پێبکەنەوە، بە واتەیەکی دیکە ئەمە بانگەوازێکی بوونگەرانەیە، چونکە ڕەوتی بوونگەرایی ئامانجی ئەوەیە مرۆڤ بڕوانێتە خودی خۆی، بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ ناو بوونی تایبەتی خۆی و بتوانێت ببێتە خاوەن بوونی سەربەخۆی خۆی. ئەمەش هەمان ئەو تەوەرەیە کە لە کۆشک کارەکتەرەکانی بۆ پەروەردە دەکرێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەبەر ئەوەی کارەساتەکە مەزنە، بۆیە تاڕادەیەک لە قۆناغی شۆکدان و هێشتا بەرچاوڕوون نین، بە واتەیەکی دی شێوازی بونیادگەرانە بۆ دۆزینەوەی بوونی خۆیان پێڕەوی لێ دەکەن، هەموو کارەکتەرەکان دوای شەڕ ناسنامە و بوونی خۆیان بزرکردووە، بە واتەیەکی دیکە لێیان سەنراوەتەوە، پارچەبوونی هەر کارەکتەرێک لەناو زماندا کۆدەکرێتەوە، ئەویش لە ڕێی گێڕانەوەی بەسەرهات و حیکایەتی خۆیان، واتە کاتێک کارەکتەر لە ڕێی زمانەوە گفتووگۆ دەکەن و بیرکردنەوەی خۆیان دەردەخەن، ئەوە بوونی خۆیان ئاشکرا دەکەن.

یەکێکی دیکە لە کارەکتەرەکانی ناو ئەم دەقە(بێڤەر- زۆزان)ە، کە لە سەر زاری خۆیەوە خۆیمان پێدەناسێنێ، بەوەی ئامادەی هەموو قوربانی دانێکە لە پێناوی خۆشەویستییەکەیدا، جا بەلایەوە گرنگ نییە بە پێی نەریتی کۆمەڵایەتی بە کەسێکی لادەریش دابنرێت، بۆیە کاتێک دەگاتە لای ژنەکان و پرسیاری هۆکاری گەیشتن بەم شوێنەی لێدەکرێت، لە وەڵامدا دەڵێت"...تێئەگەن بەدوای چی و بەدوای کێدا کەوتووم؟ ئەگەر ئەمە لەلای ژنی وەک ئێوە بێحەیایی و بێشوورەیییە و بە ڕێلادان سەیری ئەکەن، دەی ئەوە من گەلێک بێشەرمم و لە هەرچی ڕێی ئەم دنیایەیە، لام داوەو ڕێی خۆمم گرتۆتەبەر، بێ ئەوەی بێحەیایش بێت لە ڕووتان، پێتان ئەڵێم قەت قەت وازی لێ ناهێنم"،(سەلمان، ٢٠١٥:٢٣٥). لێرەدا ناسنامەی ئەم کارەکتەرە بە ڕوونی دەردەکەوێت کە ئافرەتێکی یاخییە، چونکە ئەم کارەکتەرە بێگوێدانە نارەزایی و تانەو توانجی کۆمەڵایەتی خۆی بڕیار لە چارەنووسی خۆی دەدات، یاخی دەبێت لە هەموو نەریتەکان، هەوڵی گەیشتن بەخۆشەویستەکەی دەدات، بەڵام بە گەیشتنی بە خۆشەویستەکەی دەمرێت. ئەم مردنە کۆتایی بە گەڕانەکەی دەهێنێت. هەروەها (سەکینە) لە ڕێگەی مەنەلۆگێکەوە، باس کەسێتی خۆی و (مەندان)ی خوشکی دەکات لەڕووی دەروونی و کۆمەڵایەتییەوە، کە هەم لە ڕابردوودا تەنیابوون و پێشبینیش دەکات کە لە داهاتووشدا هەر بە تەنیایی بمێننەوە، وە هاتنشیان بۆ خانووەکەی(وەستا)، بە جۆرێکی تر تەنیایان دەکات، چونکە خۆشەویستی لە نێوان (سەکینە و وەستا)دا دروستبووە، بەڵام (سەکینە) لەبەرئەوەی لە لایەک لە کارەساتێکی وەک ئەنفال ڕزگاری بووە و هێشتاش کاریگەری لەسەر ماوە، لەلایەکی تریشەوە بەهۆی ئەوەی تەمەنی هەڵکشاوە و کچەکانی گەورەبوون هەموو ئەمانە ڕێگرە لەم خۆشەویستییە، دەبێت یەکێکیان ئەوی تریان جێبهێڵێت، سەرئەنجام (وەستا) وێڵ دەبێت، ئەمەش جۆرێکیتر

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لە تەنیایی لای (سەکینە) دروستدەکات، "سەکینە لە دڵیدا وتی"تەنیایی بنیادەم ئەگەڕێنێتەوە بۆ خۆی، دۆخی ئەم وەستایە، هەلومەرجی خۆم و مەندانم ئەهێنێتەوە بیر، ژیانی پێشوومان، بەوەش ئەچێت داهاتووشمان، هەر بە دەزووی تەنیایی بتەنێتەوە، ... ئەم هاتنەی ئێمە، ڕێخۆشکردنە بۆ شێوەیەکیتر لە تەنیایی، ئەو هەموو شەوەی بەدەم یەکەوە گریداوە و لە ناویانا بۆتە گەڕیدە، هەرچی بیروڕای کەسانیترە، کە لە کتێب و چیرۆکەکانا بە جوانی بۆمانی ئەگێڕنەوە، دەرهەق ساتێکی ڕاستی تەنیایی کەسێک نایەن، ئەوەنە بەس نییە تا لە تەنیایی تێبگەی، گەرەکە تیاشیدا بژی، وردە وردە بیخۆی... ئەگەر ئێمەش لە داهاتوودا وەک ئەم لە تەنیاییدا نوقم بین، ئەوا بیروبۆچوونمان گەلێک ئەگۆڕێت" (سەلمان،٢٠١٥:٣٤٦). (سەکینە) پێمان دەڵێت تەنیا لە دۆخی تەنیاییدا مرۆڤ دەتوانێت لە خۆی وردبێتەوە و تێڕابمێنێ لە خودی خۆی، هەر ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی مرۆڤ باشتر لە خۆیبگات، پێشمان دەڵێت هەرچی بیروڕای تیۆری ناو کتێبەکانە وەک ساتێک ژیان لە تەنیایدا نییە بۆ نقووم بوون لە خود، وە پێشی وایە گەر مرۆڤ گەییە ئەم ئاستە لە تەنیایی، ئەوا تێڕوانینی بۆ خود و دنیا دەگۆڕێت، جگە لەوەی هۆکاری تەنیاییشی لە داهاتوودا دەگەڕێتەوە بۆ عاشقبوونی بە(وەستا)، چونکە لەم ڕۆمانەدا عاشقەکان یەکدی بەجێدەهێڵن تاکو لە تەنیاییدا بتوانن لە خۆیان و لە ئیشق تێبگەن، بۆیە ئیشق لەم دەقەدا بۆ بەجێهێشتن و بڕیاردانە لە بارەی خۆوە، ئیشق لە پێناو مانا دانەوەیە بە خود و ژیان، لە پێناو بینینە بە چاوێکی جوانتر، بە وردبوونەوە لەم ڕۆمانە بۆمان دەردەکەوێت، لە ڕاستیدا مرۆڤ بەوە دەتوانێ مانا بۆ ژیانی بگەڕێنێتەوە، کە ژیانی تەرخانبکات بۆ خۆشویستنی کەسانیتر، بۆ دەوروبەر و کۆمەڵگەکەی، بۆ هێنانەکایەی شتێک، کە مانا و ئامانج بە ژیانی ببەخشێ.

لە نێو سەرجەم کارەکتەرەکاندا(مەردۆخ) زۆرترین گفتووگۆی ناوەکی هەیە، چونکە لە هەموو کارەکتەرەکانی دیکە زیاتر ڕاڕا و گومانکەرە، بەر لە دەستپێکردنی سەفەرەکەی و دەرچوونی لە ماڵ، لە ڕێگەی گفتووگۆیەکی ناوەوە ئەوە دەخاتەڕوو بەهۆی ئەو دۆخەی کە کۆمەڵگەکەی تێدایە، گەر سەفەریش نەکات هەر دەمرێت، بۆیە مردنی لە ڕێگەی سەفەرەکەی هەڵبژارد"لەبەر خۆیەوە وەها بڕیاری دابوو، کە چی دێتە ڕێم، بابێت، ئەگەر لێرە بمێنمەوە، هەر ئەمرم، ڕەنگە بە کوشتن نەبێ، بەڵام بەداخەوە، ئەمرم، با بڕۆم لەوەو دوا شەڕی خۆم بکەم باشترە"، (سەلمان، ٢٠١٥:٣٨٧). دوای دەرچوونی لە ماڵ و گەیشتنی بە کۆشکی پیاوەکان، کاتێک لەوێ گفتووگۆ لە نێوان (مەردۆخ) و کارەکتەرەکانی کۆشک دروست دەبێت، بە هەمان شێوە لە ڕێگەی گفتووگۆیەکی ناوەکییەوە بە خۆی دەڵێت چیتر ڕێگە نەدات بە کارەکتەرەکانی دیکە لە ڕێگەی پرسیارەوە بگەنە ناخی و شیبکەنەوە "لە ناکاودا لە خۆی پرسی،" من چیم لێرە؟ کێم؟ چۆن خۆم بۆیان جێهێشتووە، تەواوی ژیانم نەشتەرگەری بکەن؟ بۆ لێیان ئەگەڕێم وەها بە هەوەسی خۆیان ناوەوەم شی بکەنەوە؟"، (سەلمان، ٢٠١٥:١٨٠). لەڕێگەی ئەم وێنەیەوە دەردەکەوێت کە ئەم کارەکتەرە لە ڕووی دەروونییەوە چەند ڕاڕا و گومانکەر و نائارامە، کە لە دەوروبە بەگومانە، نایەوێت لە ڕێگەی پرسیارەوە درک بە ناخی بکەن. هەر لە کۆشک لەڕێگەی مەنەلۆگێکی ترەوە وێنەی کۆشک وەک زانکۆیەکی ژیان دەکات، چونکە کاریگەری گەورەی لەسەر هەبووە، بووە بەهۆی وەرچەرخان و بەرچاوڕوونی لە بارەی سەفەرەکەی، بۆیە لە دڵی خۆیدا وتی "تەنها کارەساتە گەورەکانی ژیان لە شوێنێکی وەها بڕوانامەی بەرز ئەدەنە بنیادەم"، (سەلمان،٢٠١٥:٢١٢). چونکە مرۆڤ لە کارەساتەکاندا ئەزموونێکی زۆر و گەورە فێردەبێت، کە لە باری ئاسایی ناتوانێ فێری ببێت، هەر ئەمەش وایکردووە، کە کۆشک بە زانکۆ بچوێنرێت لەلایەن ئەم کارەکتەرەوە، چونکە هەموو ئەوانەی لە کۆشکدان بە کارەساتدا تێپەڕیون و هەڵگری ئەزموونی دۆخە سەختەکانن.

فۆرمێکی دیکە لەم شێوازەدا کارەکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە لە نێوان خۆیاندا گفتووگۆ دەکەن و ڕەهەندی دەروونی و هزری و کۆمەڵایەتی یەکتر بۆ خوێنەر دەخەنەڕوو، ئەمەش لە ڕێگەی زانیاریی یان بۆچوونی خۆیان بەرامبەر بە یەکتر، چونکە"دیالۆگ بە شێوەیەکی تایبەتی دەرفەت دەدات کە زانیاریی ڕاستەوخۆ دەربارەی کارەکتەر پێشکەشبکرێت، نەک هەر ئەوەندە، بەڵکو قسە وەکو جوڵە و بەشێوەیەکی سازکراو بەرەو ئەویتر"(ئەڵوەنی، ٢٠٠٩:١٤٢). ئەمەش وادەکات لە خوێنەر نزیکتربێت و لە تێڕوانینی خوێنەرەوە زیاتر ڕاستگۆیی تێدا دەبێت. بۆ نموونە لە گفتووگۆیەکی نێوان (مەردۆخ و ژینۆ)دا، ژینۆ بە جۆرێک باس لە کەسێتی (ئادەم) دەکات دەیچوێنێت بە ئەدەب و موزیک، چۆن ئەدەب چێژ دەگەڕێنێتەوە بۆ هەموو شت، (ئادەم)یش بە هەمان شێوە وای لە کارەکتەرەکانی ناوکۆشک کردووە، کە بە چاوی

چێژ و جوانیی دووباره شتەکان ببیننەوە دەڵێت"ئەو دەمەی زۆربەمان هاتین بۆ ئێرە، ئەو زەوق و چێژی بۆ چاک کردین، بەڕێز ئادەم بەشتێک ئەچێت لە دنیای ئەدەب، چونکە ئەدەب وەک موزیک و هەمموو هونەرێکی باڵا، شتێکە کە چێژ بۆ شتەکان چاک ئەکاتەوە و ئەیهێنێتەوە جێی خۆی، وەک بڵێی لە جێ چووبێت یان شکابێت و ئەو بیخاتەوە ئاست خۆی و ڕاستی بکاتەوە. هەر بۆیە تەنها ئەو شێی ئەو هەموو ڕابردووەمی لەبەر ئاگری گەورەیی دڵی وشک کردەوە"،(سەلمان، ٢٠١٥: ٨٨). ئەوەی جێگەی سەرنجە لەم ڕۆمانەدا تیشکێکی زۆر خراوەتە سەر پێگەی ئەدەب و هونەر لە گەڕان و دۆزینەوەی خودی تاک و دووبارە دەستپێکردنەوە بە شێوەی بوونێکی (ڕەسەن)، هەروەک (نیچە) لە کتێبی(لەدایکبوونی تراژیدیا)دا دەڵێت"مۆسیقا بەرزترین شێوازی میتافۆرە بە دروستی و ڕەوانی ڕاستی بوونمان پێدەناسێنێت"،(کەمال،٢٠٠٦: ١٦٨). ئەمەش بە ڕوونیی لای(ئادەم) دەردەکەوێت، چونکە(ئادەم) لە زۆربەی شەوەکانیدا کاتێک لەگەڵ (ژینۆ)دا دەچووە سەربان و لە ڕێگەی موزیکەوە وەڵامی بەشێک لە پرسیارەکانی (ژینۆ)ی دەدایەوە (ژینۆ) لە گفتووگۆیەکیدا دەڵێت"سەرەتا بە ژەنینی شمشاڵەکەی وەڵامی دایەوە، بە پیاسەیەکی دووردورێژ لە ناخی تاریکیی ئەو سەربانە بیابان ئاسایەدا، شمشاڵەکەی دەنگیدایەوە، بێئەوەی ئاوازێکی تایبەتیشی لێوەبێت"، (سەلمان،٢٠١٥: ٤٨٠). ئەم کارەکتەرە پێمان دەڵێت بەبێ مۆسیقا ئەستەمە لەوە تێبگەین، جۆرێک لە جوانیی هەیە دەکەوێتە ئەو دیوی توانای وشەوە، دەچێتە قووڵاییەک مرۆڤ بە کۆتایی و بە بنی ناگات، مۆسیقا ئاشکراکردنی سنوری زمان و ئاشکرابوونی بێسنووریی و ناکۆتایی جوانییە، "جوانی و هونەر و مۆسیقا کەرەستەیەکی گرنگی ئازادبوون و بڵندگەرایی مرۆڤن، ئەوان دەتوانن پارێزەری جوانی بن"،(عەلی،٢٠٢١: ٦٩). لەم ڕۆمانەدا ئەدەب و موزیک و تابلۆ بە وردی کاری لەسەر کراوە. هەروەها (ژینۆ)ش وێنەی(مەردۆخ) کە یەکێکە لە کارەکتەرە سەرەکییەکان وەک شاعیرێکی ڕاڕا و نیگەران دەکێشێت، لە گفتووگۆیەکیدا لەگەڵ (مەردۆخ) دا کەسێتی (مەردۆخ) بەم جۆرە دەردەخات، کە کەسێکە بەردەوام نیگەران و بێزار و ڕاڕایە، دەڵێت" وەک ئێمە ناتەوێ بگەڕێیتەوە بۆ هیچکوێ! تۆ تەنانەت ئەوەندە بێزاریت، لە شوێنێکا ئۆقرە ناگری، هەربۆیە زووتریش پێم وتی کە تۆ شاعیری، چونکە شاعیری ڕاستەقینە لە هیچکوێ ئۆقرە ناگرێ، بگرە غەم بەرۆکت بەرنادات، دەنا فەرموو...فەرموو پێم بڵێ تۆ بە هیچ کوێیەکی دیکەیا نەڕۆیشتی؟ نەگەیشتی بە جێیەک، دڵت بحەوێنێتەوە؟"،(سەلمان، ٢٠١٥: ١٠٢). جگە لە شاعیربوون ئەم دۆخەشی وەک لێکەوتەیەکی جەنگ و کارەساتەکانە، چونکە هەر کاتێک ئارامی و ئاسایشمان لە دەستدا، تووشی دەبین، یان لە کاتی هەستکردنمان بە مەترسی و هەڕەشە ئەم دۆخەمان تووش دەبێ، ئەم جۆرە لە دڵەڕاوکێ بە هیچ شتێکی دیاریکراوەوە پەیوەست نییە. کەواتە لەڕێگەی ئەم جۆرە لە پێشکەشکردنەوە وێنەی کەسێتی(ئادەم و مەردۆخ) بۆ خوێنەر دەخرێتەروو کە ئەدەب دۆست و هونەر دۆستن، تەنانەت مەردۆخ شاعیریشە.

هەروەها لە گفتووگۆیەکی نێوان (سەکینە و بێڤەر)دا بێڤەر کەسێتی (وەستا/ئادەم) بۆ خوێنەرو (سەکینە) دەخاتەڕوو کە دوای ساڵانێکی زۆر تا ئێستاش لە چاوەڕوانیی (سەکینە) دایە، هەروەها لە هەمانکاتدا هەڵوێستی (سەکینە)ش دەردەکەوێت کە هەمان هەست و چاوەڕوانیی هەیە بۆ (ئادەم) بەوەی بە تامەزرۆییەوە دەپرسێت (ئادەم)نایەوێت بمبینێت (بێڤەر) بە (سەکینە) دەڵێت" هەموو تەمەنی بە دیار تۆوە دانیشتووە باجی ئەزانی؟ ئەو ئێستا سیگار ناکێشێ ئەشزانێ کە تۆ بەدوایدا دەگەڕێی، یان ئەوەتا خۆت و ئەوانی دی بچن بۆ لای یاخوود..." سەکینە لێی پرسی" ئەوچی؟ بۆ قسەکانت تەواو ناکەی؟ نایەوێ بمبینێتەوە؟"(سەلمان،٢٠١٥)، لێرەدا وێنەی (ئادەم) بە جۆرێک بۆ خوێنەر دەخرێتەڕوو، کە سیگارشی نەکردووە بە هاودەمی و نایەوێ دوکەڵیش هاوڕێی بێت، بەڵکو تەواوی ئەو ماوەیەی بە تەنیایی بەسەربردوە، چونکە دەیەوێت لە نێو تەنیاییدا هەم خۆی و هەم (سەکینە) زیاتر ئاشنای خودی خۆیان بن، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی تەنیا لە نێو تەنیاییدا دەتوانێت خۆی بدۆزێتەوە و بزانێت کێیە. هەرکات مرۆڤ خۆی دۆزییەوە ئەوکات باشتر لە خۆشەویستیدەگات، هەربۆیە ئەم دوو عاشقە بڕیاری دووریان داوە لە یەکتر، تا بگەن بەم ئاستەی تەنیایی و کانیاوی خۆشەویستییەکەیان زیاتر هەڵقوڵێت، هەر ئەم کارەکتەرە لەلایەن (ئەفسانە)شەوە لە گفتوگۆی لەگەڵ ژنەکان بەجۆرێک دەناسێنرێت کە بە دایکی دەڵێت" تۆ ئەزانی ئەمدیوی تەنیایی چییە؟... ئەم پیاوە تەنیایە، تەنیا، تەنیایی فێری گەڕیدەیی کردووە، بەبێ ئەوەی لە جێی خۆی بجووڵێت، بە ویستی خۆی ڕیشەی لە کۆمەڵ هەڵکێشاوە و لە جێیەکی چەپەکی وەک ئا ئەمە، بە تەنیایی ڕواندویەتیەوە، پاشان هەرچی ڕەگی خوونەرێتە کە مێشک پاشەکەوتی

کردوون، ئەو لێی دەرباز بووە، فێری کردووە دنیای دەرەوە بسڕێتەوە، کە گەیشتووشە بەو پلەی تەنیاییە، ئیدی بە چاکی بیردەکاتەوە، هەرچی پووشوپەڵاشە، لە مێشکی دەری هێناوە و لە جێیانا بیرکردنەوەی قووڵی ڕێکخستووە و بەجوانیی لەسەر یەک سەفتەی کردوون، نابینی لە کەس ناترسێ و شەرم لە کەس ناکات"،(سەلمان، ٢٠١٥:٣٧٤). ئەوەی لە ناساندنی ئەم کارەکتەرە بۆ خوێنەر دەخرێتەڕوو ئەوەیە کە بە تەواوەتی لە دنیای دەرەوە دورکەوتۆتەوە، تەنیایی کردۆتە هاودەمی، چونکە لەناو کۆمەڵگەدا هاوکێشەکە بە جۆرێکە کە مرۆڤ لە ناو قەرەباڵغی و ئاپۆرای ئەو عەزازیلە بێتە دەرەوە، ئیتر خاوەنی خۆی نییە، چونکە کەسێتی مرۆڤ بەبێ ئەوان هیچی تێدانامێنێتەوە، کەسێتی هەموو دەستکردی ئەوانیدیکەیە، کە بە تاکیان بەخشیوە، بەڵام ئەم کارەکتەرە پێمان دەڵێت، تا مرۆڤ ئەو سنورە نەبەزێنێت و ئەو خەڵکە دەمامکدار و حەشاماتە لە دوای خۆیەوە بەجێنەهێڵێت، مەحاڵە و هەرگیز ناتوانێت خۆی بدۆزێتەوە، کاتێکش توانی ئەم حەشاماتە بەجێبهێڵێت ئەوکات دەتوانێت بیرکردنەوەی خۆی ڕێکبخات و بزانێت ئامانجی چییە، هەموو شتەکان بەجوانیی ببینێ و خەوشەکانی نێو کۆمەڵ لە هزری دەربکات، کە مرۆڤێکیش گەیشت بەم ئاستە ئیدی گوێ بە توانجی کۆمەڵایەتی نادات و شەرم ناکات لە گەیشتن بەوەی دەیەوێت وەک لای وەستا دەبینرێت.

هەندێکجار لە کارەکتەرسازیی ناڕاستەوخۆدا، بە تایبەت کاتێک کارەکتەرێک باسی کارەکتەرێکی دیکە دەکات، دەبێتەهۆی ئەوەی خوێنەر ڕەهەندێک یان زیاتر لە ڕەهەندەکانی بونیادی کارەکتەر بناسێت، کە لە توانای گێڕەرەوەدا نییە ئەو کارە ئەنجامبدات لە ناو دەقەکەدا، بۆ نموونە خوشکی ویژدان لە میانەی گفتوگۆیەکی ناڕاستەوخۆ لەگەڵ دایکیدا وێنەی (زۆزان)مان بۆ دەکات، بەوەی کچێکی وریا و چاونەترسە و شتەکان لە لای دەبێتە جێگەی گومان و تێڕامان، ساویلکە نییە تاکو هەوڵی خەڵەتاندنی بدرێت، دەڵێت"سەیر بکە، دایکە، ئەم کچە بێڤەر ناو، کچێکی نەبان نییە تا لە خواست و نیازی ئێمە تێنەگات، ئەمە لەو جۆرە ئافرەتانەیە، کە گومانکەرە، پێویستیشی بە هیچ نییە، تا لەلای ئاشکرا ببێت کە ئێمە هەموو ڕازین بێتە ناومان، گەر خۆی بیەوێ لەلامان جێگیر ببێت...کچێکی گەنجە، تەمەڵ دیار نییە، وەک خۆشی وتی، چاو نەترسە، ئێ ئێمەش هەر ئەوەمان ئەوێت"،(سەلمان،٢٠١٥:٢٣١). بەم شێوازە لە ناساندنی کارەکتەر، وێنەی (زۆزان) بۆ خوێنەر خراوەتەڕوو، بە جۆرێک کە خوێنەر پێویستی بە وەسفی تر نییە لە ڕۆمانەکەدا، بۆ ئەوەی لەم کارەکتەرە تێبگات، ئەم کارەکتەرە ئەگەرچی زۆری نەخوێندووە، بەڵام نەبان نییە هەمیشە لە ڕێگەی گومانەوە هەوڵ بۆ گەیشتن بە ڕاستییەکان دەدات، چونکە سەرەتا گومانکردنی، دواتر هەوڵدان بۆ وەڵامدانەوەی ئەو گومانە و تێفکرین و تێڕامان دەبێتە هەنگاوێک بۆ دۆزینەوە و گەیشتن بە ڕاستیی شتەکان، ئەمەش لە ئەنجامی ئەزموون و جێگۆڕکێی زۆر لە نێوان شوێنە جیاوازەکان لەلای دروستبووە، بۆیە ژنەکان گەرچی ڕێگەیان بە کەس نەداوە لە ماڵەکەیان بمێنێتەوە، بەڵام بەهۆی چاونەترسی و گەنجی و ئازاییەوە دەیانەوێ ئەم کارەکتەرە لایان بمێنێتەوە، بەڵام (زۆزان) بەردەوام دەبێت لە سەفەرەکەی.

هەر لە نێو کارەکتەرە ژنەکان وێنەی کارەکتەری (مەندان) لە ڕێگەی یەکێک لە کچەکانییەوە بۆ خوێنەر دەخرێتەڕوو، لە هەمانکاتیشدا هۆکاری بێهاوسەری ئەم کارەکتەرە بۆ خوێنەر دەخرێتەڕوو، کە بۆ هاوسەرەکەی جێهێشتووە، ئەمەش لە ڕێگەی پرسیار و وەڵامی نێوان دوو کارەکتەرەوە، چونکە هەندێکجار پرسیاری کارەکتەرێک و وەڵامی کارەکتەری بەرامبەری گەلێ سیفات و ئاکاری کارەکتەرێک بۆ خوێنەر ئاشکرادەکات، بەمەش خوێنەر زانیاریی زیاتر لەبارەی کارەکتەری جێ مەبەست بەدەستدەهێنێت، ڕەنگە چێژی زیاتر لای خوێنەر دروست بێت، وەک ئەم پرسیار و وەڵامەی (بێڤەر) و یەک لە کچەکانی (مەندان) لەبارەی (مەندان) و هاوسەرەکەی "من دڵنیام کە لەبەرئەوەی باوکی من ئەترسا، لە هەمووشتێک ئەترسا، بۆیە دایکم ژیانێکی تری بۆ ئێمە هەڵبژارد، بەڵام قەتیش وای دانەنابوو بگەینەئا ئەم حاڵە، بێڤەر ناو لێی پرسی، لەچی ئەترسا؟ لە مردن، لەوەی کە هیچ نەبێت، پاش مردن و قەت چاوی بە ئازیزەکانی نە کەوێتەوە، دایکم بە پێچەوانەی باوکم، هەمیشە خۆی بۆ پیربوون و مردن حازر کردووە. ئێستاش تەماشای بکە، ئەبینی؟ بەردەوام جلی ڕەشی سادەی لەبەرە، بێجگە لە سیگارەکەی دەستی کەس بە مێرد نازانێ"،(سەلمان،٢٠١٥:٢٤٤). لە ڕێگەی ئەم شێوازە لە خستنەڕووی کارەکتەرەوە لەلایەک کارەکتەری هاوسەری مەندان بۆ خوێنەر دەخرێتەڕوو، بەوەی هەمیشە لە ترسی مەرگدا دەژیا، ترسی لە مەرگ، یان بە بیرکردنەوە لە تاڵی مەرگ،

ژیانی تاریک و وێرانکردووە، کە ژیان بۆ خۆی پڕە لە ڕوناکیی و بونیادنان، ئەگەرچی مرۆڤ لە ئەزەلەوە لە مردن ترساوە، چونکە دەزانێت ڕۆژێك دێت دەبێت بمرێت، ئەوەی مرۆڤ لێی دەترسێت مردن نییە، بەڵکو لەوە دەترسێت هەرگیز دەست بە ژیان نەکاتەوە وەک ئەم کارەکتەرە ئازیزەکانی نەبینێتەوە، بیرکردنەوە لە مەرگ ئازار بەخشە، نەک مەرگ خۆی، بەڵام (مەندان) بە پێچەوانەوە هەمیشە ئامادەبووە بۆ هەموو قۆناغەکانی ژیان و ڕووبەڕووی بووەتەوە بە مردنیشەوە، ئەمەش هۆکاری جیابوونەوەیان بووە، جگەلەوەی بەرگرەشی ئاماژە بۆ لەدەستدانی ئازیزانی لە شاڵاوی ئەنفالدا، هەروەها وەک زۆرێک لە ئافرەتانی ڕزگاربووی ئەنفال بیری لە هیچ پیاوێکی دیکە نەکردۆتەوە تا بیکاتە هاوسەری، هیچ پیاوێک وەک هاوسەر هەڵنابژێرێت بۆ هەمیشە.

هەروەها لە گفتووگۆیەکی نێوان (ژینۆ و مەردۆخ)دا، (ژینۆ) کارەکتەری (مەردۆخ)مان بۆ دەردەخات، کە ئیشق لەلای (مەردۆخ)، جۆرێکە لە ترس ناتوانێ بەرگەی نزیکیی بگرێت، بۆیە هەرکات پێیدەگات لێی دووردەکەوێتەوە بۆ ئەوەی ئەو ئیشقە بەجوانیی بمێنێتەوە و هەمیشە بە خەون و جوانیی ئەو ئیشقەوە بژێ دەڵێت"ئەگەر وایە، کاک مەردۆخ، ئەی پێم ناڵێی بۆ تۆ لەو شوێنە نەگیرسایتەوە، کە ژنێک، ئیشقێک بە پیرتەوە هات؟ مەردۆخ بە دەنگێکی پڕ پەشیمانیی وتی، نازانم، قوربان! بەڕاستی خۆشم نازانم! ژینۆ، وەک تانەی لێ بگرێ، هەر بە چرپە و ئاوازێکی سەرزەنشتی پێی وت"من وای بۆ ئەچم، کە تۆ خەونێکت هەیە سەبارەت بە ئیشق، نەک خودی ئیشق، ئەمە جودایە. بە بڕوای من، تۆ ئەوەندە شێتی ئیشقی، ئەوەندەش لێی ئەترسێی، هەرکاتێک دۆزیتەوە، لێی دوور ئەکەویتەوە. تۆ لەو کەسانەی، کە بەرگەی نزیکیی ئیشق ناگری".(سەلمان،٢٠١٥:٢٨٨). وەک دەردەکەوێت لای ئەم کارەکتەرە ئیشق ئامرازە نەک ئامانج، چونکە ئەم پێی وایە ئیشق ئامرازێکە بۆ بینینی جوانییەکان و دەیەوێت جوانییەکان ببینێت ئیشق تەنیا ئامرازی گەیشتنە بەو ئامانجە، بۆیە هەر کاتێک پێشیدەگات لە ترسی ئەوەی ئەم ئیشقە بگاتە قۆناغی داکشان و چیتر جوانییەکان نەبینێت، بۆیە جێیدەهێڵێت، جگەلەوەی ئەم کارەکتەرە بەرگەی قورسایی ئیشق ناگرێت، چونکە ئیشق وەک هەڵگرتنی شاخێکە لەسەر دوو پەنجە، بۆیە (مەردۆخ) بەرگەی ئەم بارە قورسە ناگرێت.

ئەنجام:

١-لە ڕۆمانەکەدا هەردوو شێوازی (ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ) لە ناساندنی کارەکتەرەکاندا بەکارهاتووە، بەڵام بەشێکی زۆری کارەکتەرەکانی نێو ئەم ڕۆمانە لە سەر شێوازی ناساندنی ناڕاستەوخۆ بونیادنراوە.

٢-حکایەتخوانی ئەم ڕۆمانە لە شێوازی ناساندنی کارەکتەر بە شێوازی ڕاستەوخۆ پشتی بە وەسفی دەرەکیی بەستووە، زیاتر بۆ ناساندنی کارەکتەری ناکارا و لاوەکییەکان بە کارهاتووە، وەک پیاوانی کۆشک و ژنانی ناو تابلۆکە

٣-لە شێوازی ناساندنی کارەکتەر بە شێوازی ناڕاستەوخۆ گفتوگۆ ڕۆڵی سەرەکیی بینیوە لە ناساندنی کارەکتەر بە خوێنەر، کارەکتەرە سەرەکییەکانی وەک"سەکینە، ئادەم" لەم ڕێگەیەوە بە خوێنەر ناسێنراوە.

٤- بەهۆی ئەوەی زۆری کارەکتەرەکان ڕۆشنبیر و خاوەن ئاستێکی بەرزی هزرین، بۆیە دەربڕی خودی خۆیانن و گوزارشت لە ناخ و هزری کۆمەڵایەتی وفەلسەفییەکانیان دەکەن، ئەمەش وایکردووە شێوازی ناساندنی ناڕاستەوخۆ زاڵبێت بە سەر بونیادی ڕۆمانەکەدا.

لیستی سەرچاوەکان:

سەرچاوەکان بە زمانی کوردی:

ئەڵوەنی، نجم خالید، (٢٠٠٩)، کارەکتەر سازی لە ڕۆمانی (ئێوارەی پەروانە)ی بەختیار عەلیدا، چاپخانەی موکریان.

خەیات، ئاری عوسمان ، (٢٠١٩)، ڕوانگەی ڕەخنەو ڕوانینی تیۆریی، دەزگای چاپ و پەخشی نارین.

سەعید، جەلال ئەنوەر، (٢٠١٣)، گفتووگۆ لە ڕۆمانی کوردیی کرمانجیی خوارووادا(١٩٩١-٢٠٠٣)، چاپخانەی کەمال، سلێمانی .

عەلی، بەختیار ، (٢٠٢١)، لەدەستدانی ئاسمان، لەبڵاوکراوەکانی ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند.

عەلی، بەختیار،(٢٠١٥)چێژی مەرگ دۆستی، چاپی دووەم، ناوەندی ڕۆشنبیری ئەندێشە.

هایدگەر، (٢٠٠٧)، شۆڕشێکی فەلسەفی، د. محمد کەمال، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

سەرچاوەکان بە زمانی عەرەبی:

عزام، محمد (٢٠٠٥)، شعريه الخطابا لسرد، من منشورات اتحاد الكتاب العرب، دمشق.

فوستر، آ.م. (١٩٩٤)، اركان الروايه، ت: موسى العاصى، مطبعه دار جروس، طرابلس، لبنان.

قاسم، سيزا احمد ، (١٩٨٤)، بنا الرواية- دراسة مقارنة الثلاثية نجيب محفوظ، مطبعة الهئة الصرية للكتابة، قاهرة.

نامەی زانکۆیی:

ئیبراهیم، خالید قادر، (٢٠١٦)، بنیاتی کارەکتەر لە ڕۆمانەکانی (ئیبراهیم ئەحمەد و غایب توعمە فەرمان)دا، زانکۆی چەرموو، کۆلێژی پەروەردە، نامەی ماستەر.

حەمە بچکۆل، ئاهەنگ شەفیق، (٢٠١٩)، گوتاری جەستە لە ڕۆمانی کوردیدا کرمانجی خوارووسالآنی(١٩٩٥- ٢٠٠٥)، زانکۆی سلێمانی، کۆلێژی زمان، نامەی دکتۆرا.

عومەر، عەونی ئەمین عومەر، (٢٠١٥)، بنیاتی کارەکتەر لە دوو ڕۆمانی (فرهاد پیربال)دا بەنموونەی (مولازم تەحسن و شتی تر) و (هۆتێل ئەوروپا)، زانکۆی صەلاحەدین، کۆلێژی پەروەردە، نامەی ماستەر.

کاریگەری جیاوازی بیروباوەڕ لەسەر ناشتنی مردوو لەسەردەمی دەوڵەتی ئەشکانی دا (٢٤٧ پ. ز. -٢٢٦ ز.)

تأثير المعتقدات المختلفة على الدفن في الفترة الدولة الفرثية (٢٤٧ ق. م. - ٢٢٦م.)

The influence of different beliefs on burial during the Parthian state 247 B. C -226 C.

کوردستان ڕەحمان علی[١]، کۆزاد محمد احمد[٢]

[٢,١] بەشی شوێنەوار، کۆلێژی زانستەمرۆڤایەتیەکان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردوستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: kurdistan.ali@univsul.edu.iq

پوختە

سەردەمی ئەشکانییەکان بەسەردەمێکی فرە ئایینی دادەنرێت، زۆرێک لە ئایینەکان کاریگەرییان هەبووە بەسەر دانیشتوانی ناوچە جیاوازیەکانی ژێر دەسەڵاتیان، لەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدەین تیشك بخەینە سەر کاریگەریی ئایینەکان لەسەر شێوازی ناشتن وە گرنگترینی ئەو جۆرە جیاوازانەی مردوو ناشتن لە قەڵەمڕەوی ئەشکانییەکاندا، لە پێشەکی توێژینەوەکەدا بە گشتی باس لە دەسەڵات و شوینی جوگرافی و فراوانبوونی ئەشکانییەکان کراوە، ناوەڕۆکی توێژینەوەکەش بەسەر دوو باسدا دابەشکراوە، لە باسی یەکەمدا هەوڵ دراوە لایەنی ئایینی و جیاوازی بیرو باوەڕی ئەشکانییەکان لە ڕێگەی شێوازی ناشتنی مردووەکانیان و بەڵگەکانی تری ئەو سەردەمە ڕوون بکرێتەوە، لە باسی دووەمدا شێوازی ناشتن لەو سەردەمەدا ڕوونکراوەتەوە لەگەڵ جۆرە جیاوازییەکانی شێوازی ناشت بە بەکارهێنانی چاڵی سادە و کووپە و دن و تابووتی شێوە جیاواز لە ناوچە جیاوازییەکانی ژێر دەسەڵاتیان، بەکار هێنانی جۆرە جیاوازەکانی تابووت یەکێک بووە لە نەریتە گرنگەکانی ئەو سەردەمە، کە زیاتر بۆ چینی دەسەڵات و خانەدانانی ناوچەکان بووە، بەڵام ڕێگای بەکار هێنانی چاڵ و کووپە زیاتر بۆ کەسانی ئاسایی بووە، وە سەرجەم شێوازەکان بە وێنە ڕوونکراونەتەوە.

وشە کلیلییەکان: ئیمپراتۆریەتی ئەشکانی، بیرو باوەڕی ئایینی، گۆڕ، شێوازی ناشتن، تابووت.

ملخص

يمكننا اعتبار فترة حكم الفرثيين بانه عصر متعدد الاديان , الكثير من الاديان كانت لهم تاثيرات خاصة على سكان المناطق التي كانت ترزخ تحت سيطرتهم، في هذا البحث نحاول ان نسلط الضوء على تاثير الاديان على كيفية دفن الموتى ابان عصرحكم الفرثيين. في بداية البحث سنتحدث بصورة عامة عن حكم والمنطقة الجغرافية و عوامل توسع نفوذ الفرثيين، وقد تم تقسيم البحث الى قسمين في القسم الاول، نتحدث عن الجانب الديني و اختلاف المعتقدات الدينية للفرثيين حول اسلوب دفن الموتى وطرح عدد من الشواهد التاريخية لذلك العصر وتوضيحها خلال الدراسة والبحث. وفي القسم الثاني، سنقوم بعرض و توضيح اسلوب دفن الموتى باختلاف طرق الدفن بحسب كل منطقة من مناطق حكم الفرثيين واستخدام الاساليب المختلفة من الحفر و دفن الأكواب و بناء التوابيت. وكيفية صنع التوابيت هي من ابرز سمات ذلك العصر، وهذه التوابيت كانت تستعمل لدف شخصيات من السلطات الحاكمة و عوائلهم . اما طريقة الحفر البسيط و دفن الأكواب فكانت من سمات الدفن للناس البسطاء وكل تلك الاساليب قد تمت عرضها في صور دلالة للتوضيح.

الكلمات المفتاحية: الإمبراطورية الفرثية، المعتقدات الدينية، القبور، ممارسات الدفن، التوابيت.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە: گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10503
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/٢٧ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/١٥ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	kurdistan.ali@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ کوردستان ڕەحمان علی،پ.ی.د. کۆزاد محمد احمد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract

The Parthian period is considered to be a multi-religious era, with many religions influencing the population of different regions under their rule. In this paper we will try to highlight the influence of religions on burial practices and the most important of these different types of burial in the Parthian Empire. The introduction to the study generally discusses the power, geographical location and expansion of the Parthians. The content of the study is divided into two parts. The first chapter attempts to explain the religious aspects and differences of beliefs of the Parthians through the burial methods of their dead and other evidence of that period in the different areas under their jurisdiction. The use of different kinds of coffins was one of the most important traditions of that time, mostly for the ruling class and the dynasties of the regions, while the burial pits and pithoi were mostly used for ordinary people. All the methods are explained with pictures.

Keywords: Parthian Empire, Religious beliefs, Tomb, Burial Method, Coffin.

پێشەکی:

ئەشکانییەکان (٢٤٧پ. ز. – ٢٢٦ز.) کە پارتەکان و فورثییەکانیشیان پێ دەووترێت، هۆزێکی کۆنی ئارییایی بوون بە ناوی هۆزی پارنی سەر بە یەکێتی کۆنفیدراڵی (داها)بوون (گیرشمەن، ر. یانگ، ک. و [دیگران]، ١٣٨٥، ص. ٦١). لە هۆزێکی بچووکی دەشتەکی لە ئاسیای ناوەڕاستەوە بەرەو هێزێکی جیهانی چوون کە کۆنترۆڵی بەشێکی زۆری ڕۆژهەڵاتی نزیکی کۆنیان کرد (Overtoom, 2016, p.984). بۆ یەکەمجار لە کەنارەکانی ڕووباری ‘ئۆچوس (Tejend Ochus) ’ تا دەریای ‘قەزوین ’Caspian دەرکەوتوون(Debevoise, 1938, p. 2.) . ئەرشاکی یەکەم Arsaces \Ashk \Aršak I ٢٤٧ پ . ز. - ٢١١پ . ز. وەک سەرۆک هۆزی پارنی بە دامەزرێنەری بنەماڵەی ئەشکانییەکان دادەنرێت (Dabrowa, 2007, p.124). ئەویش دوای سەرکەوتنی بەسەر ‘ئەندراگۆراس Andragoras’ فارمانڕەوا سلوکییەکەی پارثیا و هیرکانیا (گورگانی ئێستا) (Bickerman, 1983, p.6). دواتر لە ساڵی ٢٤٧ پ. ز. ئەرشاك لە ناوچەی ‘ئەساک Asaac’ خۆی بە پادشا ڕاگەیاندووە وە تا ئێستا شوێنی ووردی ئەو ناوچەیە لە لایەن توێژەرانەوە دیاری نەکراوە (Meherdad, 2016, p.106). ناوی ئەشکانییەکانیش هەر لە ناوی دامەزرێنەری بنەماڵەکەیانەوە وەرگیراوە (Dabrowa, 2007, p.124). ساڵی ١٧١-١٣٨ پ. ز. دەسەڵاتی یەکێک لە گرنگترین پادشاکانیان بە ناوی میهرداد دەست پێدەکات کە توانی قەڵەمڕەوی ئەشکانییەکان فراوان بکات و سەرکەوتوو بوو لە دەست بەسەر داگرتنی میدیا و وولاتی بابل (Pourshariati, 2008, p.20). ئیمپراتۆرییەتی ئەشکانی لە کۆتایی (سەدەی دووەم و سەرەتای سەدەی یەکەمی پ. ز.) دەسەڵاتی بەشێوەیەکی زۆر فراوان بوو، چەندین شانشینی جیاوازی هێنایە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لە گەورەترین ئاستیدا سنووری جوگرافیای ئەشکانی بەم شێوەیە بوو، لە ڕۆژهەڵاتەوە لە باکتریا (باکووری ئەفغانستانی ئێستا)، تا ڕووباری فورات (عێراق و سوریا) لە ڕۆژئاوا درێژدەبووە (Magub, 2018, p.6). لەباکووریشەوە سنورەکانی دەگەیشتە مێسۆپۆتامیای سەروو، و بە درێژایی کەنارەکانی خوارووی دەریای ‘قەزوین Caspian’ بەسەر بیابانی ‘کاراکوم Karakum’ (بیابانی کاراکومی ئێستای تورکمانستان) بەرەو ڕووباری ‘ئۆکسۆس Oxus’ (ئامودارای ئێستا). لەباشووریشەوە دەسەڵاتی بەسەر ڕێگای بازرگانی دەریاییدا گرتبوو بە درێژای کەنداو .(Gregoratti, 2017, p.125)

لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا کوردستان کە بەشی هەرە گەورەی میدیای گەورە و میدیای ئەترۆپاتینی پێ دەووترا، لە ڕووی سیاسییەوە لە چەند یەکەیەکی سیاسی پێکهاتبوو، لە ژێر ناوی جیاوازدا، ئاماژە بە ناوی زۆر لەم یەکانەش کراوە لە ماوەی حکومڕانیی ئەشکانییەکاندا، میدیا یەکێک بوو لە هەرێمە گرنگەکانی ئەو سەردەمە، لە سەردەمی ئەسکەندەر و سلووکی دا هەر هەبووە و میدیا هەر بەکاردەهات، بەشی

باکووری وولاتی میدیا کە ئێستا ئازەربایجانە پێی دەووترا 'مادی ئەترۆپاتین' بە ناوی ئەو فەرمانڕاوەیەوە کە لە سەردەمی هاخامەنشیدا ساتراپی هەرێمەکە بووە (أحمد، ٢٠٢١، ل.٢٩). ناوچەکانی ڕۆژئاواش هەرێمێکی تری گرنگی ئەشکانی بووکە دەکەوێتە نێوان هەردوو زێی بچووک و گەورە، پێی دەووترا 'ئەدیابینە' (= حەدیاب، حەززە لە سەرچاوە عەرەبی و سریانییەکاندا) (أحمد، ٢٠٢١، ل.٣٠). کۆماگینە یەکێکی تر بووە لە شانشینە گرنگەکانی کوردستانی کۆنی ئەو سەردەمە، شانشینەکە بە وولاتی کۆماگینە ناونراوە، کە لە ڕۆژهەڵاتەوە فورات و لە ڕۆژئاواوە زنجیرە چیای تۆرۆس و لە باشوورەوە دەشتەکانی باکووری سوریای ئێستا سنووری بوون (أحمد، بلاونەکراوە أ، ل.١٩). وە ناوچەی گەرمیانش کە بە زمانی پەهلەویی ئەشکانی پێی ووتراوە "گەرمیکان Garmikān" وە بە ئارامیش "بێث گەرمای bēth Gar-mai" پێی ووتراوە (أحمد، بلاونەکراوە ب، ل.٤). پەتلیمۆس Ptolemy ناوی گەرمیانی بە "گەرەمایۆی Garamaioi" هێناوە، شانشینێک بووە پایتەختەکەی "کەرخا د بێث سلۆک Karkha de bēth Slōk" بووکە دەکاتە کەرکووک (أحمد، بلاونەکراوە أ، ل.١٩). بە گشتی ئەشکانییەکان مێژووەکەیان بەشێوەیەکی تەواو ڕوون نییە، بەشێك لە مێژووەکەیان بە نادیاری ماوەتەوە، کە لە هیچ سەردەمێکی ئێران مێژووی وا ناتەواو نابینرێت، ژمارەیەکی کەم لە تێکستە مێژوییەکان و تۆمارە هاوچەرخەکان ماونەتەوە، لەوانەش سەرچاوە کلاسیکیەکان (= یۆنان و ڕۆمان) و سەرچاوە سریانییەکان، لەگەڵ ئەو هەڵکۆڵینانەی لە قەڵاو شارە ئەشکانییەکان لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا ئەنجامدراون (Wid-engren, 2008, p.1261-1262). نووسراوە کورت و دووبارەکانی سەر سکەکانی پادشایانی ئەشکانی، سەرچاوەی بنەڕەتی و سەرەتایین بۆ هەر لێکۆڵینەوەیەك کەتایبەت بێت بەم سەردەمە، سکەکان فراوانترین بەڵگەن هەم لە ڕووی جوگرافیاوە هەم لە ڕووی کرۆنۆلۆجیاشەوە (Magub, 2018, p.42)). کۆتایی دەسەڵاتی ئەشکانییەکان لەسەردەمی ئەردەوانی چوارەمدا بوو، کاتێک لە ساڵی ٢٢٤ ز. ئەردەشێری کوڕی پاپەک توانی شکست بە ئەردەوان بهێنێت، وە لە ساڵی ٢٢٦ ز. تەیسەفونی پایتەختی ئەشکانییەکانی لە میسۆپۆتامیا گرت و خۆی بە ' پادشای پادشاکان' ڕاگەیاند. (Daryaee, 2009, p.2) . بەم شێوەیەش حوکمڕانیی ئەشکانییەکان لە ساڵی ٢٤٧پ. ز. تا ساڵی ٢٢٦ز. بەردەوام بوو، بۆماوەی زیاتر لە چوار سەدە و نیو حوکمڕانیان بەسەر ئێران و میسۆپۆتامیادا و زۆر ناوچەی تردا کردووە .(Pourshariati, 2008, p.20)

باسی یەکەم: بیروباوەڕی ئایینی لەسەردەمی ئەشکانییەکاندا

دوای داگیرکارییەکانی ئەسکەندەری گەورە لە ساڵی ٣٣١پ . ز.، وە تێکەڵاو بوونی کولتووری ڕۆژهەڵات لەگەڵ ڕۆژئاوا لە لایەنی هونەری و تەلارسازییەوە بێگومان لایەنی ئایینیش بەدەر نەبووە لەو تێکەڵاو بوونە، هەرچەندە کاریگەریی ئایینی هیلینیستی لە ناوخۆی ئێران کەمتر دیاربوو، بەڵام بوو بە بەشێکی دانەبڕاو لە ئایینی ئێرانی(Colpe, 2008, p.819) . ئەشکانییەکان دووبارە هانی لە دایکبوونەوەی هۆشیاری ئایینی ئێرانی بە زاری نەتەوەیی، زمانەوانی و کەلتوری و بارودۆخی نیشتیمانی داوە. ئەمەش بە تەنیا گەڕانەوەی نەریتە کۆنەکانی ئایینی زەردەشتی نەبوو، بەڵکو پەیوەندی ئایینە ڕەسەنەکانی لەگەڵ ئایینە نامۆکان بردە قۆناغێکی نوێوە (Colpe, 2008, p.820). دەتوانین بڵێین ئایینی ئێرانی لەم ماوەیەدا بەسەر سێ قۆناغدا دابەش بووە. ڕەنگە لەسەرەتادا ئایینی زەردەشتی ملکەچی دەسەڵاتی یۆنان- مەکەدۆنی بووبێت، بۆ نمونە لە سوسا کە پایتەختێکی کۆنی هاخامەنشییەکانە ئاهورامزدا ئاینێکی خۆجێی نەبووە، وە سکەکانی سلوکی و ئەشکانی لەوکاتەدا نوێنەرایەتی هیچ خواوەندێکی ئایینی ئێرانیان نەکردووە. هێلینزم تەنیا ئیمتیازی بە ئایینی ناوخۆی داوە ئەویش ئایینی عیلامی بوو نەک ئایینی ئاریایی ئێرانی(Duchesne-Guillemin, 2008, p.866) . قۆناغێکی تر لە مێژووی ئێراندا لەو سەردەمە خوایەکانی ئێران و خوایەکانی یۆنانی بەیەک چواندووە، لە ژێر ناوی جیاوازدا پەرستوویانن وەکو خوایەکی تاك (زیووس بە ئاهورامەزدا، ئەپۆڵۆ بە میثرا، ئەثینا بە ئاناهیتا). وە خواوەندەکانی بابلیان بە خواوەندەکانی ئێران هاوسەنگ کردووە (بێل بە ئاهورامەزدا، شەمەش بە میثرا، ئیشتار بە ئاناهیتا) (کریستینسین، ٢٠٠٦، ل.٤٦). لە قۆناغی سێیەمدا ئەشکانییەکان دانیان بە ئایینی زەردەشتی دا ناوە. بە گوێرەی زانیاریەکانی (دێنکەرد DĒNKARD) ڤەلاخش یاداشتێکی بۆ هەموو فەرمانڕەوای هەرێمەکان ناردووە، بۆ گرتنەبەری ڕێوشوێنی پاراستنی هەرچییەک لە پاکی ئاڤێستا و زەنددا

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

کە مابێتەوە جا ڕاستەقینە بێت یان فێرکارێکی لێوە سەرچاوە گرتبێت بە نووسراو بێت یان بە شێوەی زارەکی. بەڵام دڵنیا نین کە لەسەردەمی کام ڤەلاخشە بووە، ڤەلاخشی یەکەم کە زمانی ئارامی لەسەر سکەکانی بەکارهێناوە، یان ڤەلاخشی چوارەم کە لە پشتی سکەکان وێنەی ئاتاشگەی ئاگرینی کردووە Duchesne-Guillemin, ٢٠٠٨, p.٨٦٧)). بەپێی بەڵگەنامەکانی نایسا کە لەسەر پارچە سواڵەتەکان نووسراون و دۆزراونەتەوە بۆمان دەردەکەوێت ئەشکانییەکان ساڵنامەی زەردەشتیان شان بەشانی ساڵنامەی سلوکی بەکارهێناوە. بە پێی بەڵگەنامەکانی هەورامانیش کە سێ بەڵگەنامەن دووانیان بە یۆنانی و یەکیکیان بە پەهلەویی ئەشکانی نووسراون بریتین لە قەواڵەی کڕین و فرۆشتن، بۆما دەردەکەوێت ئەشکانییەکان داب و نەریتی زەردەشتیان لە هاوسەرگیری خزمایەتی نزیک جێ بەجێ کردوە (Boyce, 2016, Iranica). لەگەڵ ئەوەشدا تاوەکو چوونیان بۆ ناو خاکی پارثی هیچ شتێک دەربارەی ئایینی ئەشکانییەکان نەزانراوە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەو ماوە درێژەی دەسەڵاتیان، بەڵگەکانیان سەبارەت بە ئایینەکەیان کەم ماونەتەوە. لایەنی ئایینی ئەشکانییەکان هەروەك لایەنی مێژوویی و هونەری زانیاری زۆری لەسەر نییە ئەوەشی کە هەیە لە ڕێگەی سکەکان و شێوازی ناشتنی مردووەکانیان بووە .(Boyce, 2016) ئەشکانییەکان مەزهەبێکی دەسنیشانکراویان نەبوو، لە سەرەتادا خۆر و مانگ و ئەستێرەیان دەپەرست، لەگەڵ خەڵکانی تری زەردەشتی تێکەڵ بوون و ستایشی ئاهورامەزدایان کردووە، بە تێکەڵ بوونیان لەگەڵ یۆنانییەکان و سلوکیەکان هەموو جۆرە خوایەکانیان پەرستووە (تاج بەخش، ٢٠١١، ل.٢٩٢Mohammadi far, Sarraf, 2006, p.53;) لەسەردەمی ئەشکانییەکاندا هەریەك لە 'میثرا' و 'ئاناهیتا' دەپەرستران، کەدوو پەرستراوی کۆنی سەردەمی هاخامەنشی بوون (سەرفرازی، فەیروزمەندی، ٢٠١٣، ل.٤٣٠) .جولەکەکان لەسەردەمی ئاشوری نوێدا کاتێک دەوڵەتەکەیان ڕووخێنرا ژمارەیەکی زۆریان ڕاگوێستران بۆ کوردستان و لەو ڕێگایەوە ئایینی جولەکە لە ناو ئێراندا دەرکەوت (غەفوری، ٢٠١٤، ل.٣٣). لە ڕۆژئاوا لە دوای جولەکە ئایینی مەسیحیەت پەرەی سەند و کەسانی زۆر باوەڕیان پێی هێنا، وە لە ڕۆژهەڵاتیش ئەشکانییەکان ڕووبەڕووی ئایینی بوودایی بوونەوە (محمدی فر، ١٣٩٧، ل. ٤٨). بەم شێوەیە بیرو باوەڕی ئاینییان جۆراو جۆربوو، ئازادیی ئایینی بە شێوەیەکی گشتی لە ئارادابوو (تاج بەخش، ٢٠١١، ل.٢٩٢). کۆمەڵێك ئاینی نائێرانیش کاریگەریان لەسەرنەریتی ئێرانی هەیە لەوانە ئایینی (هیندی و یۆنانی و ئایینەکانی میسۆپۆتامیا) ((Canepa, 2020, p.311. یەکێك لە سیفەتە جوانەکانی ئەشکانییەکان نەبوونی دەمارگیریی ئایینی بوو، هەڵگرانی بیرو باوەڕی جۆراوجۆر، بەبێ ئەوەی لە ژێرگوشاردابن، لە ئەنجامدانی داب و نەریتی خۆیان ئازاد بوون، وەك لەسەر سکەی ئەشکانییەکان وێنەی خواوەندەکانی یۆنانی دەبینین، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە ڕێزیان لە خواوەندە یۆنانییەکان گرتووە (تاج بەخش، ٢٠١١، ل. ٢٩٣). یەکێک لەو هۆکارانەی تریش کە وایکردووە توێژەران بڕوایان بە بوونی ئازادیی ئایینی لەو سەردەمە هەبێت، بوونی شێوازی جۆراو جۆری ناشتنە.

باسی دووەم: شێوازی ناشتنی مردوو لە لای ئەشکانییەکان

لەگەڵ هاتنی یۆنانییەکان بۆ ئێران و دوای کاریگەریی یۆنانی (هیلینستی)، گۆڕانکاری لە شێوازی ناشتن و دانانی کەلوپەلی مردوو لە گۆڕەکاندا ڕوویداوە (کامبخش فرد، ١٣٧٧، ص. ٤٣). بە تایبەتی بەشی باشووری ڕۆژئاوای ئێران گۆڕانکاریەکی ئایینی و کۆمەلایەتی و کولتووری بەخۆیەوە بینی، لەم کاتەدا چەندین جۆری نوێی ناشتن سەریهەڵدا (Farjamirad, 2014, p.129). ئەشکانییەکان شێوازی جیاوازیان بەکارهێناوە بۆ مردوو ناشتن، ناشتنەکانیان بە شێوەیەکی تاکە کەسی یاخود خێزانی بووە، مردووەکانیان لە تابووت و بە بێ تابووت ناشتووە، یاخود لە گۆڕی بەردیندا، بەشێوەی پاڵکەوتن یان بەشێوەی دانیشتوو دانراون. هەروەها کۆمەڵێك کەلوپەلیان وەك دیاری لە ناو گۆڕەکاندا دەنا (سەرفرازی، فەیروزمەندی، ٢٠١٣، ل.٤٣٢). هەروەها کووپەیان بۆ ناشتن بەکارهێناوە و دەمی کووپەکەیان دادەخست و ڕووەو خۆر دایان دەنا (تاج بەخش، ٢٠١١، ل.٢٩١). بەهۆی فراوان بوونی قەڵەمڕەوی ئەشکانییەکان و ئەو جیاوازییە سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتیانەی لەگەڵ دراوسێیەکانیان و نەریتە ڕەسەنەکانیان کە هەیان بووە، یاخود بەهۆی جیاوازی بیرو باوەڕی ئایینی لە ناو ئیمپراتۆرەکەیاندا، وای کردووە شێوازی ناشتی مردوەکانیان جیاواز بێت (مازیار، ١٣٩٨، ل.٢٠٥). شێوازیی ناشتن لە نەریتی زەردەشتیدا بە شێوەیەک بوو ئەبوایە ڕێگری

بکات لە بەرکەوتنی توخمە پیسەکانی مردوو لەگەڵ زەوی و ئاو و ئاگر، لە ئایینی زەردەشتیدا مردوو نابێت بسوتێنرێت و فڕێ بدرێتە ناو ئاوەوە، چونکە بەرکەوتن لەگەڵ ئاو و ئاگر و زەوی کە بە توخمێکی پیرۆز دادەنرێت دەبێتە هۆی پیسبوونیان(چاپچی امیر، ١٣٨٤، ص.٢٤). لە یەکێک لە دەقەکانی ئاڤێستادا هاتووە کە ئاهورامەزدا فەرمان دەکات تەرمی مردووەکان لە سەر لوتکەی چیاکان دابنرێن تا لە لایەن سەگ و باڵندەکانەوە بخورێن. بە جۆرێک کە هەمان داب و نەریت لە لایەن هێرۆدۆتسەوە باسکراوە، وە لە لایەن جوستینوسەوە باسی ئەم دابوو نەریتە کراوە کە ئەشکانییەکانیش پەیڕەویان کردووە. پاشان ئێسکەکان کۆدەکرانەوە و دەکرانە نا ئەستۆدانە " Astōdānوە (Olbrycht, 2017, p.305).

لە ئەنجامی کنەوپشکنینەکان و پاشماوەی گۆڕە ئەشکانییەکانەوە بۆمان دەردەکەوێت وەك لایەنەکانی تر شێوازی ناشتن لە نێوان هەرێمەکاندا جیاوازی هەیە، چەند جۆرێك لە ناشتنیان پەیڕەو کردووە. شێوازەکانیان سەرچاوەیەکی گرنگن، وە یارمەتیمان دەدەن بۆ ناسینەوەی دابونەریت و کولتوورەکەیان. لە ڕۆژئاوا زیاتر نەریتی هیلینیستی پەیڕەوکراوە. بەپێی دۆزینەوەکان چینی دەسەڵاتدار و خانەدانەکان لە ژووری گۆڕەکاندا لەناو تابووتدا بەخاك سپێردراون، بە بەراورد بە کەسانی ئاسایی کە لەناو کووپە و چاڵ بەخاك دەسپێردران.

یەکەم: شێوازی ناشتن لە چاڵدا

شێوازی ناشتن لە چاڵدا (وێنەی ژمارە. 1) یەکێکە لەو ڕێگایانەی ئەشکانییەکان پەیڕەویانکردوە بۆ ناشتنی مردووەکانیان، بەتایبەت بۆ کەسانی ئاسایی. لە زۆربەی ناوچەکان شوێنەواری ئەم جۆرە ناشتنانە دەدۆزرێنەوە. لە ناوچەی (خانەقای گیلڤان Khaneghah Gilvan) لە هەرێمی ئەردەبیل لە ئەنجامی دروستکردنی ڕێگایەکی گشتی پاشماوەی گۆڕستانێك دۆزراوەتەوە کە گۆڕستانی سەردەمی برۆنز تا سەردەمی ئەشکانییەکان لەخۆ دەگرێت. چوار گۆڕیان بۆ سەردەمی ئەشکانی دەگەڕێنەوە (Rezaloo, 2012, p.103). بە شێوەیەکی گشتی شێوازی ناشتن لەو ناوچەیە بە شێوەی چاڵ بووە، چاڵەکان سادە بوون یان بە بەرد هێڵکاریان بۆ کرابوو، لەدوای هەڵکەندنی چاڵەکان مردووەکانیان ناشتووە. ئەندازەی چاڵەکان بەپێی لاشەی کەسەکە هەڵکەندراوە. مردووەکانیان بە ئاراستەی باشوور-باکوور بووە، سەریان یاخود پێیان بە ڕێکەوت لەلای باشوور و باکوور بووە، لە چاڵەکاندا ناشتنەکانیان بەشێوەیەکی تاك بووە، ئەمەش یەکێکە لەو ڕێگایانەی ئەشکانییەکان بە شێوەیەکی بەرفراوان بەکاریان هێناوە لەگەڵ دانانی دیاری بۆ مردووەکان (Rezaloo, 2012, p.104;105;106). هەروەها بە پێی سنوری جوگرافیایی کۆن نوزی کە ناوچەیەکی گرنگی کوردستانی باشور بووە، لە ساڵی ١٩٢٧-١٩٣٠ لە گردی یۆرغان تەپە پاشماوەی گۆڕستانێکی گەورە دۆزرایەوە کە بۆ سەردەمی ئەشکانییەکان دەگەڕێتەوە زۆربەی گۆڕەکان بە شێوەی چاڵ بوون، ئەم جۆرە گۆڕانە هیچ پێکهاتەیەکی تەلارسازیان تێدا نییە. شێوازی دانانی لاشەیان بە زۆری لە سەر پشت بووە لە دۆخی پاڵکەوتن دابوون، لە هەندێک کاتیش دا لەسەر لای ڕاستی خۆیان دانراون، لە هەندێک حاڵەتی دەگمەن دا لاشەکە بە لای چەپدا بووە. وە دانانی قۆڵیان جیاواز بوو، ئەگەر لاشەکە لەسەر پشت بوایە زۆرجار قۆڵی ڕاست بەسەر لاشەکەدا دەچەمێنرایەوە، قۆڵی چەپ بە درێژکراوی لای لاشە دادەنرا. ئەگەر لاشەکە لەسەر لا بووایە دەستی زیاتر بە چەمێنراوەیی لەسەر لاشەی دادەنرا. وە هەندێک کاتیش هەردوو قۆڵەکە بەسەر لاشەکەدا دەچەمێنرانەوە، بە دەگمەن هەردوو قۆڵەکە لە تەنیشتیەوە درێژدەکران. زۆربەی پارچە دۆزراوەکانی ناو گۆڕە سادەکان پێکهاتبوون لە (کەلووپەلی شووشە، بەرد، ئاسن، مس، بابەتی جوانکاری گوارە، ملوانکە، ... هتد). (Ehrich, 1939, p.546)

وێنەی ژمارە. ١ شێوازی ناشتن لە چاڵدا (Rezaloo, 2012, p.104)

دووەم: شێوازی بەخاك سپاردن لە کووپە و دن (Pithoi)

بەکارهێنانی کووپە و دنی گڵێنەیی (وێنەی ژمارە. 2) لە هەردوو شارستانییەتی یۆنان و ئێران بۆ ناشتنی مردوو بەکارهاتوون. کووپەکان لە شێوە و پێوانەدا جیاوازن، کووپەی گەورەی ڕازێنراوە بۆ ناشتنی کەسی گەورە بەکارهاتوون، ئەم جۆرەیان تەنها لە باکووری ڕۆژئاوا و ڕۆژئاوای ئێران دۆزراونەتەوە (Farjamirad, 2014, p.133 ؛ محمدی فر، ١٣٩٧، ص.٥١-٥٢). شێوەیەکی تری کووپەکان شێوە درێژکۆڵەیی بوون، لە باشووری ڕۆژئاوای ئێران و بە تایبەت لە سوسە باو بوون کە دەمێکی بچوك و بنکەیەکی بازنەییان هەبووە، ئەم شێوەیە زیاتر بۆ بەخاك سپاردنی منداڵ بەکاردەهات. ناشتنی جۆری کووپە لەگەڵ شێوازەکانی تری ناشتن لە ناوچەکانی قەڵەمڕەوی ئەشکانی لە (کەنگاوەر، سەنگی شیر، ڤەلیران، سووسە، ...) دۆزراونەتەوە (Farjamirad, 2014, p.133).

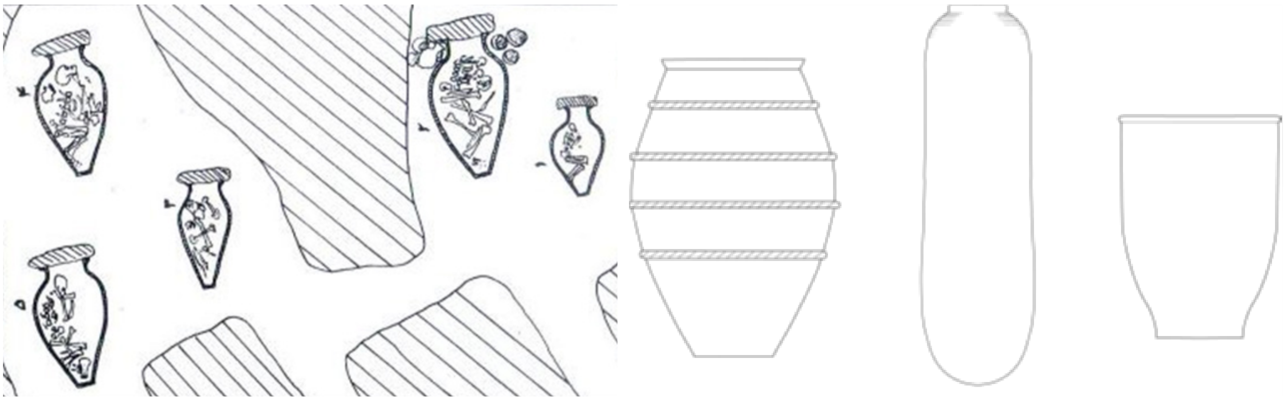

وێنەی ژمارە. ٢ شێوازی ناشتن لە کووپە و پیثۆی دا (Farjamirad, 2014, P.133).؛ کامبخش فرد، ١٣٧٧، ص.١٠

سێیەم: بەکارهێنانی تابوت

لەناوەڕاستی سەدەی دووەمی پ. ز. ناشتنی مردوو لە تابوتدا بۆ ڕۆژئاوای ئێران بڵاوبۆوە (Farjamirad, 2014, p.132). تابوتی هێلکەیی لە کەنگاوەر و تاقی بوستان لە پارێزگای کرماشان، وە لە گۆرستانی سەنگی شیر لە هەمەدان دۆزراونەتەوە. تابووتەکان هەمان تایبەتمەندیی تابوتی سلوکییان هەیە، کە پێشووتر لە باشووری ڕۆژئاوای ئێران بڵاوبوونەوە (Farjamirad, 2014, p.132؛ محمدی فر، ١٣٩٧، ل.٤٩-٥١). تابووتە قورینەکان پێش سەردەمی ئەشکانی لە مێسۆپۆتامیا و باشووری ئەنادۆڵ و سووریا لە نیوەی دووەمی هەزارەی دووەمی پ.ز. تا سەدەی ٣ ز. بەکار هاتوون. لە سەردەمی هاخامەنشی و سلوکی تابووتی شێوە 'مرۆڤ Anthropoid coffin' لە بابل و باشووری ڕۆژئاوای ئێران بەکارهاتوون. تابوتی شێوە 'بانیۆ Bathtub Coffin' لە مێسۆپۆتامیا و ناوچەکانی کەنداو و فەڵەستین بەکارهاتوون، وە لە کۆتایی ئاشوورییەکانەوە تا سەردەمی هاخامەنشییەکان بڵاوبونەتەوە (Olbrycht, 2017, p.304). شاری هەمەدان کە یەکێک بووە لە شارە گرنگەکانی ئەو سەردەمە لە چەند شوێنێکی جیاوازی هەمەدان گۆڕستانی سەردەمی ئەشکانی دۆزراونەتەوە جۆری جیاوازی ناشتنیان تێدا بەدی دەکرێت (Mohamadifar, et al., 2019, p.1). ئەو ناشتنانەی کە تابووتیان تێدا بەکارهاتووە ژمارەیان ٣٥ گۆڕە و چەند تابووتی شێوە جیاواز لەخۆ دەگرن. بەشێک لە تابووتەکان لەسەر شێوەی لاشەی مرۆڤ، بەشێکیان بە شێوەی لاکێشەیی و بەشێک لەم تابووتە لاکێشەییانە بەپێی ناوچەکان جیاوازن، لاکورتەکانیان شێوە کەوانەییە. بەگشتی ٢٨ تابووت لە گڵینە و ٥ تابووت لە بەرد دروستکراون، بەشێک لە تابووتە گڵینەییەکان لێواری سەرەوەیان بە ڕازانەوەیەکی شەپۆلدار لە شێوەی کاریگەریی پەنجەی دەست دروستکراو ڕازێنراونەتەوە. تابووتەکانی تر بە شێوەیەکی سادە و بەبێ ڕازاندنەوە دروستکراون (Mohamadifar, et al., 2019, p.10-11).

١.تابووتی شێوە مرۆڤ Anthropoid sarcophagus :

ئەم شێوازە تابووتانە (وێنەی ژمارە. 3) درەنگ لە ڕۆژئاوای ئێران دەرکەوتن. ئەم جۆرە لە سەردەمی هاخامەنشیشدا بەکارهاتووە، بە هۆی بوونی ئێسك لە دەوروبەری گۆڕەکانی سوسە، گومان دەکرێت لەسەردەمی سلوکی و ئەشکانیش دووبارە بەکار هێنرابنەوە. ئەم شێوەیەش لە هەمەدان لە گڵ یان لەبەرد دروستکراون. دەرکەوتنی ئەو جۆرە تابووتانە لە سوسە لە سەرەتای سەدەی سێیەمی پ. ز. دەگەڕێنەوە بۆ سەر شێوازیی میسری، بەڵام دەستکاری کراون بە گونجاندن لەگەڵ کەرەستە ناوخۆیەکان (Farjamirad, 2014, p.132; Mohamadifar, et al., P.6-8).

وێنەی ژمارە. ٣ تابووتی شێوە مرۆڤ (Farjamirad: 2014, p.131)

٢.تابووتی شێوە پێڵاو slipper coffin:

تابووتی شێوە پێڵاو slipper coffin (وێنەی ژمارە. 4) لە بابلی سەردەمی ئەشکانیدا بەکارهاتووە، لە وەرکا و ناوەڕاست و باشووری مێسۆپۆتامیا لە ناوچەکانی تل عمران، کۆشکی باشوور لە بابل، مەشکان-شاپیرا، تەل ئەلمەدائین، نیپور، سلوکییە دۆزراونەتەوە (Middle-ton, et al., 2008, p.30). بۆ یەکەمجار لەساڵی 1850 لە وەرکا لە باشوری عێراق، لەلایەن شوێنەوارناسی بەریتانی 'William Ken-neth Loftus'ەوە دۆزراوەتەوە، بە تابووتی شێوە پیڵاو "coffin slipper" ناساندی (Curtis, 1979, p.309). بەکارهێنانی تابووت بە یەکێك لە نەریتەکانی بەخاك سپاردنی ئەشکانییەکان دادەنرێت. کە لە گڵێنە دروستدەکران وە ڕووشووشە دەکران بە ڕەنگی شین- سەوزباو، درێژیەکەیان نزیکەی ١،٥ ٢،٢١-م دەبوون، مردووەکانیان بەڕێکی تیایاندا دادەنا ((Middleton, et al., 2008, p.34; Curtis, 1979, p.309-310. لای سەرەوەیان بەرین و هێلکەیی بوون لە ئاستی سەریان کرانەوەیەک هەبوو سەرقاپێکیان دەخستە سەری، لای خوارەوەیان تەسکتر بوون کونێکی تێدا هێشترابۆوە هەتا هەڵمی و بۆنی ناخۆشی لاشەکەی پێدا دەربچێت، زۆربەی ئەم تابووتانە سەرقاپەکانیان و بەشی سەرەوەیان دەکرا بە چەند چوارگۆشەو هەر بەشێکیشیان بە پەیکەری سەربازی ئەشکانی یان وێنەی مێینەی ڕووت ڕازێنرابوونەوە (کالیج، ٢٠١٠، ل. ١٤٦). لە وەرکا، باوترین مۆتیف وێنەی جەنگاوەر بووە (Middleton, et al., 2008, p.34). تابووتە دۆزراوەکان لە ڕووی نەخش و ئەو مادانەی تێدا بەکارهاتوون جیاوازن.

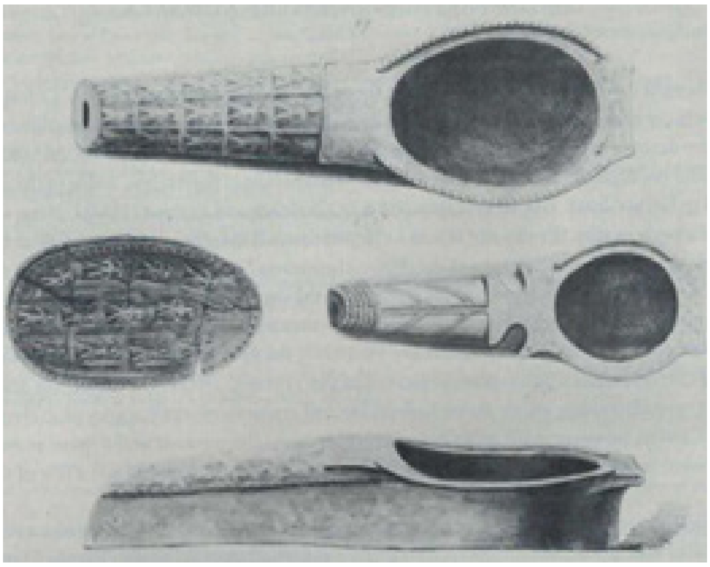

وێنەی ژمارە. ٤ تابووتی شێوە پێڵاو (Curtis, 1979, p.310)

٣.تابووتی شێوە لاکێشەیی:

تابووتی بەردین:

له شاری قودس(ئورشەلیم) گۆڕستانێکی شاهانەیی دۆزرایەوە (وێنەی ژمارە. 5) کە بە "گۆڕی فەرمانڕەواکان" ناسراوە (Ilan,Tal, "Helene, "Queen of Adiabene"). چەند تابوتێکی بەردین دۆزراوەنەتەوە، یەکێکیان بە تابووتی شاژنە هێلینای شاژنی شانشینی ئەدیابینە دادەنرێت، نەخشی ئەندازەیی بۆ ڕازاندنەوەی بەکارهێنراوە، وە بە خەتی سریانی نووسراوی لە سەرە (غەفوری، ٢٠١٤، ل.36-34).

وێنەی ژمارە. ٥ تابووتی بەردینەیی شاژنە هێلینا (غەفوری، ٢٠١٤، ل.36)

تابووتی گڵێنەیی:

لە کوردستانی باشووریش لە قەسری شەمامۆك (کیلیزو)، پاشماوەی چەند گۆڕێك دۆزراونەتەوە لەگەڵ دوو تابوتی گڵێنەیی بە گیراوەی شوشەی سەوزو شین ڕووشووشە کراون، ئەمانەش شێوەیەکی لاکێشەیان هەیە لا کورتەکانی بازنەیی بوونەتەوە. تابوتەکان لە لایەکانیانەوە بە وێنەی مێینەیەکی ڕووت لە ناو لاسکێکی چەماوەیی مێودا ڕازێنراونەتەوە (وێنەی ژ.٦، أ) (Marciak, 2017, p.292-293; Furlani, 1934, p. 90-91). لە ناوچەی گەرمیانیش لە ناحیەی سەرقەڵا تابوتێکی شێوە لاکێشەیی ڕوو شووشەکراو بە ڕەنگی سەوزباو دۆزراوەتەوە کە بە نەخشی ئەندازەیی هێڵی لوول پێچ و تاج و ستوون ڕازێنراوەتەوە بۆ سەردەمی ئەشکانییەکان دەگەڕێتەوە (وێنەی ژ. ٦، ب) ، بە گۆڕی یەکێک لە خانەدانەکانی ئەشکانی دادەنرێت کە بە شێوەیەکی خێزانی لە ژووری گۆڕدا نێژراون (علی، محمد، ئەوانی تر، ٢٠١٣، دۆسییەی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گەرمیان).

وێنەی ژمارە. ٦، أ تابووتی لاکێشەیی گڵێنەیی قەسری شەمامۆك (Marciak, 2017, p.537).

وێنەی ژمارە. ٦، ب تابووتی لاکێشەیی گڵێنەیی سەرقەڵا (دۆسییەی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گەرمیان، ٢٠١٣)

٤.تابووتی شێوە هێلکەیی:

ئەم جۆرە تابووتە (وێنەی ژمارە. 7) لە کوردستانی باشوور لە ناحیەی سەرقەڵا و گوندی بەرلووت لە گەرمیان دۆزراونەتەوە کە بە پێی پاشماوەکان بۆ سەردەمی ئەشکانی دەگەڕێنەوە و بە گۆڕی خانەدانی ئەشکانی دادەنرێن لە ناوچەی گەرمیان. تابووتەکان شێوەیەکی هێلکەییان هەیە کە بە نەخشی لوول پیچ ڕازێنراونەتەوە لە شێوە و قەبارەدا تابووتەکان جیاوازیان هەیە. ئەم جۆرە ناشتنەش لە زۆرێک لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی قەڵەمڕەوی ئەشکانییەکان دۆزراونەتەوە (علی، محمد، ئەوانی تر، ٢٠١٣، دۆسیەی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گەرمیان؛ محمد، صالح، ئەوانی تر، ڕاپۆرتی بەشی پشکنین لە بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گەرمیان، ٢٠١٣). بە گشتی دانانی لاشەی مردووەکە لەم جۆرە تابووتانەدا لەسەر لا بە شێوەیەکی چەماوە دانراون ئاڕاستەی گۆڕەکان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر جیاوازبوون.

وێنەی ژمارە.٧ تابووتی هێلکەیی لە گوندی بەرلوت (ڕاپۆرتی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گەرمیان، ٢٠١٢).

چوارەم: شێوازی ناشتن لە گۆڕی ژێر زەوی Subterranean tombs

ئەم جۆرە گۆڕانە لەژێر زەوی لە ژوورێکی لاکێشەیی یان شێوە نارێکدا بوون. ژووری ناشتنەکە لە ناو خاکدایە. دیواری ژوورەکە لە خشت و بەردی لایمیستۆن دروستدەکران، بە بەکارهێنانی گەچ بەیەکەوە دەلکێندران (Farjamirad, 2014, p.132). نموونەی ئەم شێوازی ناشتنە لە گۆڕی چەرام لە پارێزگای کۆگیلو وبوێر ئەحمەد لە باشووری چیای زاگرۆس دۆزراونەتەوە. لەکاتی کنەوپشکنینەکاندا ژوورێکی گۆڕی ئەشکانی دۆزرایەوە کە شێوازی ناشتنەکەیان لە ژوورێکی لە خشت دروستکراوبوو، کۆمەڵێك پاشماوەی شوێنەواری کووپە و دن و ئامرازی کانزایی تێدا دۆزراونەتەوە (Roustaei, Azadi, 2011, p.196-197). نمونەیەکی تری ئەم جۆرە ناشتنە لە ناوچەی ڤەلیران نزیک تاران دۆزراوەتەوە. رووبەری گۆڕەکە نزیکەی ١٢م٢ و سێ سەکۆی لە خۆگرتووە بە مەبەستی دانانی تەرمەکان دروستکراون. ئێسکەپەیکەرەکان لەسەر پشت دانرابوون، لەسەر سەکۆکان ئێسکی رەگەزی نێرینەیەک و مێینەیەک هەن ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ نەریتی ناشتنی هاوشێوە بۆ هەردوو رەگەز (.Farjamirad, 2014, p.133).

هەروەها لە رووی تەلارسازییەوە گۆڕ گردۆلکەی سەرقەڵاش بە هەمان شێوە بووە کە پێکهاتەکەی لە ژوورێکی شێوە لاکێشەیی پێوانەی پانی ژوورەکە ٣م، درێژیەکەی2,40 م، بەرزیەکەی2,10 م. شێوازی میچەکەشی بە شێوەی تاق دروستکراوە. لە دیواری بەشی باکووری ئەم ژوورە تاقچەیەک دروستکراوە بە شێوەیەکی چوارگۆشەیی و بەشی سەرەوەی بە شێوەی نیوە بازنەیی دروستکراوە بە پێوانەی بەرزی ٥٩سم، پانی٥٤سم، قوڵی٤٠سم، بەهەمان شێوەی دیواری باکوور لە دیواری باشووریشدا تاقچەیەکی تر دروستکراوە کە شێوەکەی چوارگۆشەییە بەشی سەرەوەی بە شێوەیەکی نیوە بازنەیی دروستکراوە بە پێوانەی بەرزی ٦٤سم، پانی ٥٨سم، قوڵی ٤٤سم. لە ئەرزەی گۆڕەکە سەکۆیەک بە هەر چوارلای ژوورەکە دروستکراوە بۆ دانانی ئێسکی مردووەکان بە پێوانەی بەرزی ٣٦سم، پانی ٦٠سم (توێژەر، توێژینەوەیەکی مەیدانی، ١٣\٣\٢٠٢٢).

پێنجەم: گۆڕ بە تاقی ژێر زەوی Underground vaulted tombs

ئەم شێوازی گۆڕانەش لە ژێر زەوی دروستدەکران (وێنەی ژمارە. 8)، دوو بۆ سێ سەکۆیان تێدایە، بانی ژوورەکەش بە تاقێکی لە خشت دروستکراو دەگیران. وە لە رێگای پلیکانەوە دەتوانرا بە ژوورە سەرەکییەکە بگەیت. مردووەکان لە تابووتی شێوە هێلکەیی یان مرۆڤیدا نێژراون. پاشماوەیی ئێسکەکان ئاماژە بەوە دەکەن مردووەکانیان لەسەر پشت بە درێژکراوی دانراون، نموونەی ئەم جۆرە ناشتنە لە باشووری رۆژئاوا و سوسە دۆزراونەتەوە (Farjamirad, 2014, p.134؛ محمدی فر، ١٣٩٧، ل.٥٣-٥٤).

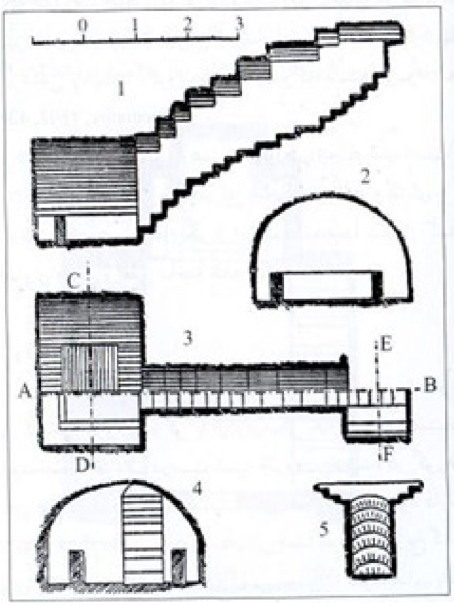

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

شەشەم: گۆڕی هەڵکۆڵدراو لە چیا Rock cut chambers

ئەشکانییەکان لە باشووری ئێران شێوازی هەڵکۆڵدراوی چیایان بەکار هێناوە بۆ ناشتنی مردووەکانیان. ئەم جۆرە گۆڕانە پێشووتر لە ئێراندا نەبینراون، پێ دەچێت ئەم شێوازەیان لە پالمێرا (تدمر) ەوە وەرگرتبێت. جگە لەوەش پێوانەی ژوورەکان ئەوە نیشاندەدەن کە گۆڕەکان بۆ ناشتنی تاکە کەسی کراون نەک بۆ ناشتنی دووکەسی (Farjamirad, 2014, p.134.). مەبەست لەم شێوازی گۆڕانە هاوشێوەی گۆڕی ئەشکەوتی قزقاپانە لە کوردستانی باشوور. بەڵام هیچ نموونەیەکی هاوشێوەی سەردەمی ئەشکانی لە کوردستانی باشوور نەدۆزراوەتەوە.

دەرئەنجام:

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتینە چەند دەرئەنجامێک:

١.لە ڕووی ئایینەوە ئەشکانییەکان بەهۆکاری نەبوونی بەڵگەی مێژوویی، زانیاری زۆر لەسەر ئایینەکەیان نییە، کەوا خودی ئەشکانییەکان باوەڕیان بەچی بووە؟ بەڵام بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی لەکوێ وە هاتوون بۆکوێ ڕۆشتوون یارمەتی دەرمان دەبێت لە ناسینی داب و نەریت و کولتوورەکەیا. سەرباری پەیڕەوکردنی نەریتی زەردەشتی، ئەشکانییەکان لە بنەڕەتدا لەسەر ئایینی میترایی بوون. لەو سەردەمەشدا هەریەک لە ئایینی جولەکەو مەسیحی و بودایی لە ئێراندا دەرکەوتوون.

٢.بەهۆی ئەو فراوانبوونەی ئەشکانییەکانەوە و ناوچە جیاوازەکانی ژێر دەسەڵاتیان بیرو باوەڕی ئایینی جیاوازیان هەبووە. سەردەمی ئەشکانییەکان بە سەردەمێکی فرە ئایینی دادەنرێت، کە هەڵگرانی بیر و باوەڕی جیاواز ئازادییەکی تەواویان پێدراوە لەو سەردەمەدا.

٣.دانیشتووانی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەشکانی کاریگەریان لەسەر یەکتری هەبووە، چونکە ئەو جۆرە شێوازی ناشتنانە نە شێوازێکی تایبەت بەخۆیانە و نە شێوازێکی تەواو یۆنانییە، بەڵکو تێکەڵەیەکن لە هەردوو کولتوورەکە.

٣.بوونی چەندین شێوازی جیاوازی ناشتن هۆکارێک بووە بۆ ئەوەی توێژەران هەست بەو ئازادی و ڕێزگرتنی بیر و باوەڕە جیاوازیانەی سەردەمی ئەشکانی بکەن.

٤. دۆزینەوەی گۆڕی دەسەڵاتدار یاخود فەرمانڕەوای ناوچەکان لە کوردستانی باشوور لە هەریەک لە ناوچەکانی گەرمیان و هەولێر و کەرکووک ئەوەمان پیدەڵێت کە کوردستان بە هەموو ناوچەکانیەوە گرنگێکی زۆری هەبووە لە لایەن دەوڵەتی ئەشکانییەکانەوە.

٥.یەکێک لە گرنگترین شێوازەکان بەکارهێنانی تابووت بووە ئەمەش زیاتر لە ناو کەسانی خاوەن دەسەڵات و خانەدانەکانەوە بەکاردەهات. ئەو تابووتانەشی کە بەکاریان دەهێنا بەپێی ناوچەی ژێر دەسەڵاتیان جیاوازبوون. دۆزینەوەی تابووت لە ئەکبەتانە، گەرمیان، هەولێر، کەرکوک، نیپوور و بابل بە شێوە و قەبارەی جیاواز دۆزراونەتەوە شایەتی ئەم ڕاستیەن. ئەشکانییەکان تابووتی شێوە هێلکەیی و تابووتی شێوە مرۆڤ، شێوە پێڵاو، لاکێشەیان بەکارهێناوە.

٦. دروستکردنی ژووری گۆڕ بەمەبەستی ناشتنی مردوو لە زۆربەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان بەکارهاتووە. شێوازی تەلارسازی ژووری گۆڕ زیاتر لاکێشەیی بووە، جگە لە دانانی تابووت تاقچە و سەکۆیان لە ژوورەکە دروستکردوە بە مەبەستی دانانی ئێسکەپەیکەری مردووەکان. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە گۆڕ هەبووە بۆ بنەماڵە بووە.

٧. گۆڕە ئەشکانییەکان بە یەکێک لە شوێنەوارە هەرە گرنگەکانی ئەشکانییەکان دادەنرێن، وە ڕۆڵێکی گرنگیان هەیە لە ساخکردنەوە و ڕوونکردنەوەی مێژووی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان، چونکە لە ناو گۆڕەکاندا چەندین بابەت و کەلوپەلی جیاواز دۆزراونەتەوە ئەمەش یارمەتیمان دەدات لە دەرخستنی دەسەڵات و پلەی کۆمەڵایەتی خاوەنەکەی.

٨. بەپێی گۆڕە دۆزراوەکان دەردەکەوێت ئەشکانییەکان گرنگێکی زۆریان بە دانانی کەلووپەل داوە لە ناو گۆڕەکاندا، ئەمەش ئەوە دەردەخات ئەشکانییەکان باوەڕیان بە ژیانی دوای هەبووە. کەلووپەلەکانیش بەپێێ ڕەگەزی مردووەکە لە گۆڕێکەوە بۆ گۆڕێکی تر وە لە ناوچەیەکەوە

بۆ ناوچەیەکی تر جیاواز بووە. بە گشتی کەلووپەلەکانیان لە گڵێنە بەهەمووجۆرەکانییەوە، سکە، شووشە، کەلووپەلی کانزایی، پێکهاتووە.

٩.ئاراستەی دانانی تابووتەکان یاخود کووپەکان لەناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر جیاوازی هەبووە، هەروەها دانانی لاشەی مردووەکە لە ناو گۆڕدا بەپێی ناوچەکان جیاوازی هەبووە. گۆڕەکان زۆرجار بە ئاراستەی باکووری ڕۆژئاوا یان باشووری ڕۆژهەڵات یان بە پێچەوانەوە دادەنران.

لیستی سەرچاوەکان:

سەرچاوەی کوردی:

١.أحمد، کۆزاد محمد (أ)، کورتە مێژوویەکی کوردستان لە چاخی بەردینی کۆنەوە تا کۆتایی ساسانییەکان، ئینسایکلۆپیدیای کوردستان. (لەژێرچاپدایە(.

٢. أحمد، کۆزاد محمد (ب)، کەرکووک و گەرمیان لە سەردەمانی ئەشکانی (پارتی) (دەوروبەری ١٣٥پ. ز. -٢٢٤ز.) و ساسانی (٢٢٦ز.-٦٣٧ز.) دا، بڵاونەکراوە.

٣. أحمد، کۆزاد محمد، لە پەراوێزی ژ. ٢ لە: زەکی، محمد ئەمین، (٢٠٢١)، خولاصەیەکی کورد و کوردستان، لە مەبدەئی تاریخەوە تا ئەمرۆ، پێداچوونەوە و پەراوێزنووسین: د. حوسامەدین نەقشبەندی و ئەوانی تر، ب.١، (لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین)، تاران.

٤. تاج بەخش، أحمد، (٢٠١١)، مێژوویەکی کورتی شارستانیەت و فەرهەنگی ئێران لەپێش ئیسلامدا، و. وریا قانیع، چ.١، چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

٥. سەرفراز، عەلی ئەکبر: فەیروزمەندی، بەهمەن، (٢٠١٣)، دێرینە ناسی و هونەر لەسەردەمی مێژوویەکانی دەوڵەتی ماد و هەخامنیشی و ئەشکانی و ساسانی، و. وریا قانیع، چ.١، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.

٦. صالح، محمد، ئەوانی تر، (٢٠١٣)، ڕاپۆرتی بەشی پشکنین لە بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گەرمیان.

٧. غەفوری، ڕێزان قادر، (٢٠١٤)، "شاژن هێلینا ئەستێرەی درەوشاوەی مێژووی ئەربیلا و ئەدیابین"، سوبارتو، ژ. 8.

٨. کالێج، م. (٢٠١٠) ئەشکانییەکان (پارتەکان)، و. سەلاحەددین ئاشتی، سلێمانی، بنکەی ژین.

٩. کریستێنسین، ئارتوور، (٢٠٠٦)، ئێرانی سەردەمی ساسانییەکان، و. سەلاحەددین ئاشتی، چاپخانەی شڤان، بنکەی ژین، سلێمانی.

١٠. علی، محمد، ئەوانی تر، (٢٠١٣)، دۆسیەی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری گەرمیان.

سەرچاوەی فارسی:

١١. چایچی امیر خیز، آحمد، (١٣٨٤)، گور خمرا های ایران، چ. ١، سمیرا، تهران.

١٢. کامبخش فرد، سیف الله، (١٣٧٧)، "گور خمرەهای اشکانی"، مجله باستان شناسی و تاریخ ، ژ. ١، مرکز نشر ١٢. دانشگهای ٨٩١، چ. ١، تهران.

١٣. گیرشمەن، ر. یانگ، ک. و [دیگران]. (١٣٨٥)، ایران باستان پیشا تاریخ عیلامیان، هخامنیشیان، سلوکیان، پارثیان، ساسانیان، تر. د. یعقوب اژند، سلسیله تاریخ ایران، تهران.

١٤. مازیار،سپیده، (١٣٩٨)، "آفرین نامه" مقالەهای باستان شناسی در نکوداشت استاد مهدی رهبر، به کوشش: یوسف مرادی، چ.1، تهران.

١٥. محمدی فر، یعقوب، (١٣٩٧)، باستان شناسی و هنر اشکانی. چ.٦، سمت، تهران.

سەرچاوەی بیانی:

1.Bickerman, E. (1983). The Seleucid Period W: Ehsan Yarshater (red.): The Cambridge History of Iran. Vol-

ume 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Cambridge University Press.

2.Canepa, M. P. (2020), The Parthian and Sasanian Empires, in: The Oxford World History of Empire. vol. 2, The History of Empires, ed. C. A. Baily, P. Bang, W. Scheidel, Oxford University Press.

3.Colpe, C. (2008), Development of Religious Thought, W: Ehsan Yarshater (red.): The Cambridge History of Iran, the Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, vol. 3(2), Cambridge University Press, New York.

4.Curtis, J. E. (1979). Loftus' Parthian Cemetery at Warka in Akten des VII. Internationalen Kongresses für Iranische Kunst und Archäologie, München, 7.-10. sept. 1976. Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin.

5.Dąbrowa, E. (2007), The Parthian Kingship, History of the Ancient Near East/ Monographs– XI, ed., Giovanni, B., Lanfranchi, Robert Rollinger.

6.Daryaee, T., (2009), Sasanian Persia, the Rise and Fall of an Empire, Publishing, I.B.Tauris, London, New York.

7.Duchesne-Guillemin, J. (2008), Zoroastrian Religion, W: Ehsan Yarshater (red.): The Cambridge History of Iran, the Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, vol. 3(2)., Cambridge University Press, New York.

8.Debevoise, N. C., (1938), A Political History of Parthia, Chicago.

9.Ehrich, R. W. (1939), Appendix E the Later Cultures At Yorgan Tepe, Nuzi, Report On the Excavations at Yorgan Tepa Near Kirkuk, Iraq, Conducted By Harvard University in Conjunction with the American Schools of Oriental Research and the University Museum of Philadelphia 1927-1931, vol. 1, London, Cambridge Massachusetts Harvard University Press.

10.Farjamirad, M. (2014), Burial Customs During the Seleuco-Parthian Period of Iran; Greek or Local Culture ?, Cultural & Material Contacts in the Ancient Near East, ed., E. Foietta, C. Ferrandi, E. Quirico, F. Giusto, M. Mortarini, J. Bruno, L. Somma Apice, Torinto.

11.Furlani, G. (1934). Sarcofaghi partici di kakzu. Iraq, 1(1).

12.Gregoratti, L. (2017), The Arsacid Empire, King of the Seven Climes, A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE - 651 CE), vol, IV, ed. Touraj Daryaee, UCI Jordan Center for Persian Studies.

13.Kia, M. (2016). The Persian Empire: A Historical Encyclopedia [2 volumes]: A Historical Encyclopedia. ABC-CLIO.

14Magub, A. (2018). Political and Religious Ideologies on Parthian Coins of the 2nd-1st Centuries BC (Doctoral dissertation, SOAS University of London).

15.Marciak, M., (2017), Sophene, Gordyene, and Adiabene, Three Regna Minora of Northern Mesopotamia between East and West, Leiden.

16.Middleton, A., Simpson, S. J., & SIMPSON, A. (2008). The manufacture and decoration of Parthian glazed (slipper coffins) from Warka. The British Museum Technical Research Bulletin, 2.

17.Mohamadifar, Y., Azandaryani, E. H., Dailar, A., Hasanlou, S., & Babapiri, J. (2019). Parthian Burials in the

Hamedan City, Western Iran. Iran, 59(1).
18.Mohammadifar, Y., Sarraf, M. R. (2006), A Glance At Burial Rites in Pithos of Arsacids Era Located in Western Region of Central Zagros (Marivan), J., Humanities, vol. (13) 3.
19.Olbrycht, M. J. (2017), Slipper Coffins and Funerary Practices in Parthia, Anabasis 8, Rzeszów University, Poland.
20.Overtoom, L. N. (2016), "The Power-Transition Crisis of the 240s BCE and the Creation of the Parthian State," The International History Review, vol. 38.
21.Pourshariati, P., (2008), Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran, London.
22.Rezaloo, R. (2012), Parthian Burials at Khaneghah Gilvan Cemetery in Ardabil Province, The International Journal of Humanities, 19(1).
23.Roustaei, K., Azadi, A. (2011), Discovery of A Parthian Tomb Chamber in Cheram, Kohgiluye, SW Iran, Iranica Antiqua, vol. XLVI.
24.Widengren,G. (2008), Sources of Parthian and Sasanian History, W: Ehsan Yarshater (red.): The Cambridge History of Iran, The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods , vol. 3(2),The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, Cambridge University Press. New York.

سەرچاوەی ئەلیکترۆنی:

25.Boyce, M. (2016), Arsacids iv Arsacid Religion, Encyclopaedia Iranica, http://www.iranicaonline.org/articles/arsacids-iv, (Accessed: 26\7\2022, 6:30 PM.).
26.Ilan, T. Helene, Queen of Adiabene, Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women, Helene, Queen of Adiabene | Jewish Women's Archive (jwa.org), (Accessed: 6\11\2022, 10:00 PM.).

ڕوسیا و پێشهاتە سیاسییەکان لە ئێراندا(١٩٠٠-١٩٠٨)

روسيا والتطورات السياسية في إيران(١٩٠٠-١٩٠٨)

Russia and Political Developments in Iran 1900-1908

دلسۆز عمر ابوبکر[١]، ئارام عەلی مستەفا[٢]

[١،٢] بەشی مێژوو، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردوستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: dlsozgolpy@gmail.com

پوختە

هەڵکەوتە و پێگەی جیۆسیاسی ئێران، وەک وڵاتێکی دراوسێ و گرنگ، هەمیشە جێگەی بایەخ و گرنگیپێدانی ڕوسەکان بووە، ئەوان ئەم ناوچەیان وەک ڕێڕەوێکی ستراتیژیی گرنگ بۆ گەیشتن بە ئاواتە لەمێژینەکەیان دەبینی، کە گەیشتن بە ئاوە گەرمەکان بوو. بۆیە ڕۆژ بەرۆژ پتر هەوڵەکانیان بۆ چەسپاندنی هەژموونی خۆیان لە ئێران چڕتر دەکردەوە، بەردەوام چاویان لەسەر هەڵکەوتنی هەلێک بۆ بەدیهێنانی ئەو ئامانجە گرنگەیان بوو. کۆژرانی ناسرەدین شا(١٨٤٨-١٨٩٦) لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا، هەلێکی باشی بۆ ڕوسەکان ڕەخساند بۆ فراوانتر کردنی هەژموون و دەسەڵاتیان لە ئێران، بە تایبەتی لە سەرەتاکانی سەدەی بیست، بە تەواوی هەژموونی ڕوسەکان لە ئێران زیادی کرد و بەهۆی نزیکیی و کۆنترۆڵکردنی موزەفەرەدین شا(١٨٩٦-١٩٠٧) و دەستوپەیوەندەکەی، چەندین جیاوگی سیاسی و ئابووری گرنگیان لە ئێران بەدەستهێنا و بەتەواوی دەسەلات و هەژموونی خۆیان بەسەر هەموو جومگە هەستیارەکانی دەسەڵات و ئابووری ئێران سەپاند، لەو ڕوانگەیەوە ڕێگەیان بە هیچ جۆرە گۆڕانکاری و جوڵەیەکی سیاسی و ئابووری کە کاریگەری لەسەر بەرژەوەندیەکانیان لە ئێران دروست بکات نەدەدا، کاتێکیش بەهۆی نارەزایەتی هاووڵاتیانی ئێران لە بارودۆخی سیاسی و ئابووری وڵاتەکەیان، شۆڕشی مەشروتە دروست بوو، پایەکانی ئەو جۆرە حوکم ڕانیەی ئێرانی خستە مەترسیەوە، کە وابەستەی تەواوی دەسەڵاتدارانی ڕوسیا بوو. ڕوسەکان بە هەموو توانای خۆیانەوە ڕاستەوخۆ لە دژی ئەو جووڵانەوە سیاسی و کۆمەڵاتیەی ئێران وەستانەوە و زۆر بەتوندی سەرکوتیان کرد، ئەو هەلە مێژووییەی بۆ گۆڕانکاری لە ئێران لەناوبرد، کە بە هۆی شۆڕشی مەشروتەوە هاتبووە ئاراوە.

کلیلی وشەکان: ڕوسیا، ئێران، پەیوەندییەکان، شۆڕشی مەشروتە، هەڵوێستی ڕوسیا.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10504
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٢/١٢ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/١٥ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	dlsozgolpy@gmail.com
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ م.ی.دلسۆز عمر ابوبکر،پ.د. ئارام عەلی مستەفا، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

ملخص

موقع إيران الجيوسياسي كدولة مجاورة مهمة، كان دائما محل اهتمام الروسيين. لقد رأوا هذه المنطقة كممر استراتيجي مهم لتحقيق حلمهم الطويل الامد، وهو الوصول إلى المياه الدافئة. لذالك كثفوا جهودهم لفرض هيمنتهم في إيران. كانوا يبحثون باستمرار عن فرصة لتحقيق هذا الهدف المهم. عندما أغتيل ناصر الدين شاه في اواخر القرن التاسع عشر، وفرت فرصة جيدة لروس لتوسيع هيمنتهم في إيران، خاصة في أوائل القرن العشرين. زادت هيمنة الروس في إيران بشكل كامل و بسبب السيطرة على مظفر الدين شاه وحاشيته. و حصلوا على العديد من الامتيازات السياسية و الاقتصادية في إيران.و فرضوا سلطتهم و هيمنتهم بالكامل على جميع النقاط الحساسة في السلطة و اقتصاد إيران. ولذا لم يسمحوا بأي تغيرات سياسية و اقتصادية من شأنها أن تؤثر على مصالحهم في إيران، و بسبب احتجاجات المواطنين الأيرانيين على الاوضاع السياسية و الاقتصادية في بلادهم، مما أدى إلى قيام ثورة مشروطة. لذا تعرضت الحكم الايراني آنذاك للخطر بسبب اعتمادهم كليا على السلطات الروسية. بذل الروس قصارى جهدهم لمعارضة الحركة السياسية و الاجتماعية الايرانية و قمعها بشدة و دمروا هذه الفرصة التاريخية لتغيرالاوضاع في ايران التي حدث بسبب ثورة مشروطة.

كلمات المفتاحية: روسيا، ايران, العلاقات، ثورة مشروطة، موقف روسيا.

Research Summary

Iran, as a neighboring and a vital state; its geographical and geopolitical positions have always been taken into consideration by Russians. Since observing the territory as a strategic pathway to gratify their long-standing covet that was accessing warm water ports, thus Russians constantly sought for an opportunity to achieve their crucial target and made efforts to consolidate their hegemony in Iran. Naser al-Din Shah's(1848-1896) assassination at the end of nineteenth century assisted the Russians to expand authority and impose their predominance.

Russians' hegemony and authority amplified due to close relations and dominating Muzaffar Al-din Shah(1896-1907) and his associates, specifically in the beginning of twentieth century; they were able to attain many essential political and economic privileges in the area, in addition, enforcing their authority over all influential aspects of Iran. In light of what indicated, Russians censored and inhibited any economic and political movements against their interests. Occurring Mashruteh (Constitutional) Revolution by people protesting against political and economic situations of their country imperiled Iran's authorization pillars that were fully-Russians dependent. Russians severely repressed the social and political movements of Iranian people and ruined a historic opportunity to change that took place as a result of Mashruteh Revolution in Iran.

Keywords: Russia, Iran, Relations, Mashruteh (Constitutional) Revolution, Russian's attitude.

دەستپێک

سەرەتای سەدەی بیست دەسپێکی سەردەمێکی نوێیە لە مێژووی سیاسی ئێران، لە ئاستی ڕووداو و پێشهاتە ناوخۆییەکان، بەسەردەمی شۆڕشی مەشروتە(١٩٠٥-١٩١١)، لەسەر ئاستی پەیوەندییە دەرەکیەکانیش، بە زاڵبوون و هەژموونی فراوانتری ڕوسەکان لە ئێران ناسراوە. لەم ماوەیەدا گەلانی ئێران، دوای چەندین ساڵ لە فەرمانڕەوایەتی زەبروزەنگ و ستەمی فەرمانڕەوایانی قاجارەکان، جۆرێک لە جووڵانەوەی جەماوەریی و کۆمەڵایەتییان لە دژی بارودۆخی خراپی سیاسی و ئابووری وڵاتەکەیان دەستپێکرد، کە دواتر لەگەڵ بەرفراوانبوونی ئەو بزووتنەوە کۆمەڵایەتییە، ئاستی داواکارییەکانیان بەرزکردەوە و موزەفەرەدین شایان ناچار بە هەڵبژاردنی ئەنجومەنی شورای میللی و نووسینەوەی دەستور کرد. بەمەش وڵات چووە قۆناغێکی نوێ لە دەستەبەربوونی لایەنی کەمی مافەکانی هاووڵاتیان و بەشداریی سیاسی و هەڵبژاردن و نوێنەرایەتی لە ڕێگەی ئەنجومەنی شورای میللی وڵاتەکەیانەوە، هاوکات لەگەڵ ئەو گۆڕانکاریی و جووڵانەوە جەماوەرییەی گەلانی ئێران، تا دەهات هەژموون و دەسەڵاتی ڕوسەکان لە ئێران فراوانتر دەبوو، فەرمانڕەوا و سەرانی دەسەڵاتی ئێرانیش، لە سەرووی هەموویانەوە موزەفەردین شا و دواتریش کوڕەکەی محەمەد عەلی شا(١٩٠٧-١٩٠٩)، جگە لەوەی، کە دۆست و نزیکی ڕوسەکان و پارێزەری بەرژەوەندییە ئابوورییەکانیان بوو، لە هەمان کاتدا، لە وەرگرتنی دەسەڵات و تەختی پادشایەتی، خۆیان بە قەرزارباری ڕوسەکان دەزانی، بە تایبەتی محەمەد عەلی شا، کە بە پارێزەری سەرەکیی بەرژەوەندییەکانی ڕوسیا لە ئێران ناسرابوو. ئامانجی سەرەکی جووڵانەوە جەماوەرییەکەی گەلانی ئێران، کە دواجار بە شۆڕشی مەشروتە ناسرا، کۆتایهێنان بە دەسەڵاتی ڕەهای شا و نەهێشتنی دەسەڵات و دەستوەردانی وڵاتانی بیانی لە ئێران بوو، کە هەردووکیان؛ واتە دژایەتی ڕاستەوخۆی بەرژەوەندییە سیاسی و ئابوورییەکانی ڕوسیا لە ئێران، بۆیە ڕوسیا بە ئاسانی ڕێگەیان بە هیچ جۆرە گۆڕانکارییەک لە سیستەمی سیاسی ئێران نەدەدا، کە بەرژەوەندییە ئابووری و سیاسیەکانی بخستایەتە مەترسییەوە. لەم ڕوانگەیەوە زۆر بەتوندی دژی مەشروتەخوازانی ئێران وەستانەوە و هەموو ئامرازێکی بەردەستیان، بە دەستوەردانی ڕاستەوخۆی سەربازییشەوە بەکارهێنا و کۆتاییان بەو جووڵانەوە کۆمەڵایەتی و سیاسییە هێنا.

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتەکە و گرنگیەکەی: هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بۆ گرنگیی ئەو ماوەیە لە مێژووی پەیوەندییە سیاسیەکانی نێوان ئەو دوو وڵاتە دەگەڕێتەوە، بەشێوەیەک، کە لە سەرەتاکانی سەدەی بیست پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسیا و ئێران چوونە قۆناغێکی نوێ، بە ئاراستەی باڵادەستی ڕوسەکان لە تەواوی بڕیارە سیاسی و چارەنوسسازەکانی ئێران و هەڵوێستەکانیان کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لەسەر داهاتوو و چارەنووسی گەلانی ئێران بە شێوەیەکی گشتی دروستکرد. ئەمە جگە لەوەی، کە هەڵوێستی ڕوسیا لە بەرامبەر شۆڕشی مەشروتە گرنگییەکی پتر بە هەڵبژاردنی ئەم بابەتە دەدات، چونکە لە ڕاستیدا ڕوودانی شۆڕشێکی لەو شێوەیە بۆ گەلانی ئێران گرنگی خۆی هەبوو و وڵاتی بردە قۆناغێکی نوێ و کۆتایی بە دەسەڵاتی ڕەهای دەیان ساڵەی دەسەڵاتدرانی قاجار هێنا، بەڵام هەڵوێستی نەرێنیی ڕوسەکان بەرامبەر شۆڕش، جگە لەوەی هەموو ئەو هەنگاوە گرنگ و هیوایانەی لەناوبرد، کە بە ئاراستەی ڕزگاربوون و پەیڕەوکردنی جۆرێک لە ژیانی دیموکراسی و ئازادی هاتبوونە ئاراوە، هێرشی ڕاستەوخۆی سەربازیی ڕوسیا و داگیرکردنی بەشێک لە ناوچەکانی ئێرانیشی لێکەوتەوە.

ئامانجەی توێژینەوەکە: ئامانجی توێژنەوەکە بریتییە لە لێکدانەوەیەکی بابەتیانە و ئەکادیمیانە بۆ پەیوەندییە مێژووییەکانی نێوان ڕوسیای تزاری و ئێران لە سەرەتای سەدەی بیست و هەڵوێستی ڕوسیا، وەک وڵاتێکی کاریگەر و گرنگ و خاوەن هەژموونی سیاسی و ئابووری لە ئێران بەرامبەر شۆڕشی مەشروتە، وەک گرنگترین ڕووداوی مێژوویی و سیاسیی لە سەرەتای سەدەی بیست لە ئێران.

ڕێبازی توێژنەوە: بە ڕەچاوکردنی بواری زانستیی بابەتەکە، بۆ گەیشتن بە ئامانجە زانستییەکانی توێژینەوەکە، بەپێی ڕێبازی توێژنەوەی مێژوویی، ڕێبازی شیکاریی و سیاسی و مێژوویی پەیڕەوکراوە و سوود لە ئەدەبیاتی کتێبخانەیی و سەرچاوە مێژووییەکان و گێڕانەوەکان کە هاوسەردەمی ڕووداوەکانی سنووری ئەم توێژینەوەیە بوون وەرگیراوە و بە شێوەی کرۆنۆلۆژی ڕاڤە بۆ بابەتەکان کراوە.

پەیکەربەندی توێژنەوەکە: توێژینەوەکە لە دەروازەیەک و چوار باس و دەرئەنجام پێکهاتووە، باسی یەکەم: تایبەتە بە شۆڕشی مەشروتە و پەیوەندییەکانی ڕوسیا و ئێران لەو ماوەیەدا. لەم باسەدا هۆکارەکانی سەرهەڵدانی شۆڕشی مەشروتە و هەڵوێستی سەرەتای ڕوسیا بەرامبەر

شۆڕش خراونەتە ڕوو. لە باسی دووەمدا پەیوەندییەکانی ڕوسیا و ئێران لە ماوەی فەرمانڕەوایەتی محەمەد عەلی شا و هەماهەنگی و یارمەتیەکانی ڕوسیا بۆ ئێران لەو ماوەیەدا خراونەتە ڕوو. لە باسی سێیەمدا، ڕێککەوتنی ساڵی ١٩٠٧ نێوان ڕوسیا و بەریتانیا و دابەشکردنی ئێران و زۆربوونی هەژموون و دەسەڵاتی ڕوسیا لە ئێران خراوە تەڕوو. لە باسی چوارەمدا هەڵوێستی ڕوسیا لە بەرامبەر هەنگاو و چالاکیەکانی ئەنجومەنی شورای میلی و نیگەرانییەکانی ڕوسیا بەرامبەر شۆڕش و هێرشکردنە سەر بینای ئەنجومەن و کۆتایهێنان بە خولی یەکەمی ئەنجومەنی شورای میلی خراوەتە ڕوو.

دەروازە

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە تا دەهات هەژموون و دەسەڵاتی سیاسیی و ئابووری و سەربازیی ڕوسەکان لە ئێران فراوانتر دەبوو، بۆیە هەر لە دوای کوژرانی ناسرەدین شا بە دەستی میرزا ڕەزا کرمانی لە ١ ئایاری ساڵی ١٨٩٦(امانت، ١٤٠٠: ص٣٥٣؛ قرم، ٢٠١٠: ص١٢٨) بەهۆی کاریگەریی و باڵادەستیی ڕوسەکان، سەرۆکوەزیرانی ئێران بە ئامانجی ڕێگریکردن لە هەر جۆرە پشێویی و ئاژاوەیەک، بەرپرسیاریەتی پاراستنی ئاسایشی شاری تارانی پایتەختی ڕادەستی کۆلۆنێل ڤلادیمێر کاسۆفسکی ، سەرۆکی سوارەی قۆزاقی ڕوسی کرد(بیات و دیگران، ١٣٩٣: ص٣٠٢؛ شەمیم، ٢٠١٢: ل٣٣١). ئەم هەنگاوەی سەرۆک وەزیران و دەستوەردانی ڕاستەوخۆی لیوای قۆزاق لە چەسپاندنی ئاسایش و ئارامی تارانی پایتەخت، جگە لەوەی زەمینەی هاتنی جێنشینی بۆ وەرگرتنی دەسەڵات فەراهەمکرد، لە هەمان کاتدا هەژموون و دەسەڵاتی خودی لیوای قۆزاقیشی لە پایتەخت و دامەزراوە سەربازیی و کارگێرییەکانی ئێران زۆرتر کرد(موسوی، ١٣٩٧: ص٦). موزەفەرەدین میرزای جێنشین، پاش بیستنی هەواڵی کوژرانی باوکی، بە ئامانجی وەرگرتنی تەختی پادشایەتی قاجار، لە شاری تەورێزەوە گەیشتە تارانی پایتەخت، هەرچەندە لەو هەنگاوەیدا ترسی لە نەیاریی و دژایەتی براکانی هەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەی، کە ڕوس و بەریتانیەکان پشتیوانی خۆیان بۆ نیشان دا، ئەوانیش بەپەلە گوێڕایەڵیی خۆیان بۆ دەربڕی و بەو شێوەیەش بەبێ هیچ جۆرە لەمپەر و ڕێگرییەک لە ٨ حوزیرانی ١٨٩٦ تاجی پادشایەتی ئێرانی لەسەر نا(مهدوی، ١٣٩٢: ص٣٠٩). ئیتر لێرە بە دواوە ڕوسەکان ئەو خۆپارێزییەیان بە پێویست نەزانی، کە لە سەردەمی باوکیدا، لە بابەتی دەستوەردان لە کاروباری ناوخۆی ئێران پەیڕەویان دەکرد، ڕاستەوخۆ و بەئاشکرا دەستیان لە کاروباری ناوخۆی ئێران وەردەدا. جووڵە و هەنگاوەکانی دواتریشیان بوونە هۆی ئەوەی کە خودی شا و دەستوپێوەندەکەی بە تەواویی لە ڕوسەکان نزیکببنەوە، شا دەسەڵاتی خۆی بە قەرزبار و منەتباری هەوڵەکانی جەنەراڵ کاساکوڤسکی، فەرماندەی لیوای قۆزاق دەزانی، کاتێک، توانی بەبێ هیچ ڕکابەرییەک دەسەڵاتی ئێران وەربگرێت. بە بۆچوونی ئەو، هەمان ئەو هێزەی، کە توانی بە ئاسانی ئەو بباتە سەر دەسەڵات، دەشتوانێت بە ئاسانی لە دەسەڵاتی دوربخاتەوە(سمنانی، ١٣٧٩: ص١٢٨). بۆیە لە ماوەی فەرمانڕەوایەتیی خۆیدا بە تەواوی ملکەچ و گوێڕایەڵی ڕوسەکان بوو(راد و شیخی، ١٣٩٣: ص٨٥) هەمیشە هەوڵی بۆ ڕازییکردنی دەدان، نەک تەنیا لەبەرئەوەی کە کەوتبووە ژێر کاریگەریان، بەڵکو لەو باوەڕەدا بوو، کە چارەنووسی تاج و دەسەڵاتەکەشی بەوانەوە بەستراوەتەوە(امینی، ١٣٨٢: ص١٤٦).

بە هاتنی موزەفەرەدین شا، سەردەمێکی نوێ لە مێژووی سیاسی ئێران دەستی پێکرد(انصاری، ١٣٩٤: ص١٧)، سەردەمی فراوانبوونی دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری و سەربازیی ڕوسەکان لە ئێران، گۆڕانکاریی لە لوتکەی دەسەڵاتی سیاسی ئێران، لە باوکەوە بۆ کوڕ، هاوسەنگیی هەژموونی دەسەڵاتی بەریتانیا و ڕوسیای لە ئێراندا تێکدا، لێرە بەدواوە بارەکە پتر بەلای ڕوسەکاندا لاسەنگ بوو(مهدوی، ١٣٩٢: ص٣٠٩). ئەگەر تەماشای شێوازی کاری ڕوسەکان لە ئێران بکەین، دەبینین ئەم گۆڕانکارییە لەخۆوە نەبوو. لەڕاستیدا کاربەدەست و نوێنەرانی دیپلۆماسی ڕوسیا بەپێی نەریتی لەمێژینەی خۆیان، لەو ڕۆژگارەوە موزەفەرەددین میرزا، وەک جێنشینی شا دیاریی کرابوو، زۆر بە چڕیی کاریان لەسەر کردبوو کاریگەریان بەسەریەوە هەبوو(شەمیم، ٢٠٢١: ل٣٣٥). دوای ئەوەش دەسەڵاتی وەرگرت، گرنگیی زۆرتریان پێدا و بووە جێگەی بایەخیان، کاتێکیش ساڵی ١٩٠٥، بە مەبەستی چارەسەر بۆ جاری سێیەم گەشتی بەرەو وڵاتانی ئەوروپا دەست پێکرد و پێشوازییەکی ئەوتۆی لێنەکرا، بەڵام بەپێچەوانەوە لە ڕوسیا باوەشی بۆ کرایەوە و نیکۆلای دووەم(١٨٩٤-١٩١٧) ئیمپراتۆری ڕوسیا لە هاوینەهەوار و

شوێنی پشوودانی تایبەتی خۆی لەسەر دەریای بەڵتیک پێشوازییەکی گەرمی لە خۆی و هاوڕێکانی کرد(مهدوی، ١٣٩٢، ص٣١٧).

باسی یەکەم: شۆڕشی مەشروتە و پەیوەندییەکانی ڕوسیا و ئێران

شۆڕشی مەشروتە لە سەرەتای سەدەی بیست، گرنگترین ڕووداوی سیاسیی ماوەی فەرمانڕەوایەتی موزەفەرەدین شا بوو(فاتح، ٢٠١٨: ل١٧) کە کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر ژیانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و شێوازی سیستمی حوکمڕانی کۆمەڵگەی ئێرانی دروستکرد. لە ئاستی دەرەکییش پەیوەندییەکانی ڕوسیا و ئێرانی بردە قۆناغێکی تر، کە قۆناغی هەژموون و داگیرکاریی و هێرشی ڕاستەوخۆ بۆ سەر خاکی ئێران بوو. ئەم ڕووداوە مێژووییە گرنگە لەو کاتەدا، بەبێ هۆکارگەلی سیاسیی و ئابووری و کۆمەڵایەتیی و ڕۆشنبیریی دروست نەبوو، گۆڕانکارییەکی گرنگی لەو شێوەیە، پێویستی بە کۆمەڵێک فاکتەر هەبوو، تا کۆمەڵگەی ئێرانی بگاتە ئەو ئاستە، کە داوای گۆڕینی سەرتاپای ژیانی سیاسی و ئابووری خۆی بکات. ڕەگ و ڕیشەی ئەو هۆکارانەی، کە بوونە هۆی دروستبوونی شۆڕشی مەشروتە، زۆرتر پەیوەندییان بە خراپی سیستمی حوکمڕانی و هەموو ئەو دەرهاویشتانە هەبوو، کە لە سیستمێکی خراپی سیاسی دەکەوتنەوە، وەک خراپیی بارودۆخی ئابووری و سەرکوتکاریی و زەبروزەنگی کۆمەڵایەتیی و لاوازیی دامودەزگای دەوڵەتی و لە هەمووشی خراپتر بریتی بوو لە نەبوونی سەروەریی سیاسی و کەوتنە ژێر هەژموونی دەوڵەتانی بیانی، بەتایبەتی ڕوسیا و بەریتانیا. پەیوەندییە دەرەکییەکانی ئێران لەگەڵ وڵاتانی بیانی، بەتایبەتی ڕوسیا، پشکی شێری ئەو هۆکارانەیان بەردەکەوێت، کە بوونە هۆی ڕوودانی شۆڕشی مەشروتەی ئێران. ڕوسەکان بە جۆرێک ڕۆچووبوونە نێو دەسەڵاتی سیاسی ئێران، کە خۆیان قسەی سەرەتا و کۆتاییان لە پرسە سیاسی و ئابوورییەکانی ئێراندا دەکرد و هەر بابەتێک بەخواستی ئەوان و بە گوێرەی بەرژەوەندییە سیاسی و ئابووری و سەربازییەکانیان نەبووایە، لە ڕێگەی دەسەڵاتدارانی دەستکەلای خۆیان ڕەتیان دەکردەوە، ئەگەر ئەوەش نەبووایە بە هەڕەشە و گوشاری سەربازیی و دەستوەردانی ڕاستەوخۆ جێبەجێیان دەکرد، بە جۆرێک، کە ژیانی سیاسی ئێران بە پلەی یەکەم لە لایەن ڕوسەکانەوە ڕەنگڕێژ دەکرا.

دەسەڵاتی ڕوسیا هێندە فراوان ببوو، کارگەیشتبووە ئەوەی لە باکوری ئێران زۆرینەی دەسەڵاتدارانی حکومەت، بەتایبەتی لە ئازەربایجان لە لایەن ڕوسەکانەوە دادەنران، حکومەتی ئێران لە ناوچەکانی باکوری وڵات دەسەڵاتێکی ئەوتۆی نەمابوو، تەنانەت لە توانایدا نەبوو، ئەو کەسانەی خۆی دەستنیشانیان دەکات، لە پلەوپۆستە جیاوازەکانی ئازەربایجان دایان بنێت(اولسون، ١٣٩٨: ص٣٥) بۆ نموونە (فرمانتل)، یاریدەدەری وەزیر لە حکومەتی هندی، وەک ئاماژەیەک بۆ دەسەڵات و هەژموونی ڕوسیا لە باکوری ئێران، لە یاداشتەکانیدا ئاماژە بەوە دەکات، کە باڵوێزی نوێی ڕوسیا نیکۆلاییڤیچ لە ٢٠ کانونی یەکەم ١٩٠٥ گەیشتووەتە ئەنزەلی و بە فەرمانی تزاری ڕوسیا مەدالیای(هەڵۆی سپی) و نمرەیەکی پێشکەش بە پارێزگاری گەیلان و یاریدەدەرەکەی کردووە(بازل، ١٣٩٦: ص١٠٠٢). لە ڕووی ئابووریشەوە بە تەواوی دەسەڵاتیان فراوان ببوو، لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا، ڕوسەکان ئەوەندە بەرژەوەندی گەورەیان بۆ خۆیان لە ئێران لە پێش چاو دەگرت، کە لە هەندێک زەمینە و بواردا پتر لە شێوەی دەسەڵات و کۆنترۆڵکردنی وڵات، خۆی نیشان دەدا و هەڵسوکەوتیان لەگەڵ ئێران وەک داگیرگایەک بوو(اصغری، ١٣٩٣: ص٥٩). بۆیە دەتوانین بڵێن، کە بەشێکی زۆری ئەو هۆکارانەی بوونە هۆی دروستبوونی شۆڕشی مەشروتە، پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە سیاسەتی وڵاتانی بیانی بە تایبەت ڕوسیاوە لە ئێران هەبوو، لە سەرووی هەمووشیانەوە دەستوەردانی لەڕادەبەدەریان لە کاروباری ناوخۆی ئێران و ئەو جیاوگە جۆربەجۆرانەی، کە لە کەرتە جۆربەجۆرەکانی ئێراندا بە دەستیان هێنا بوو(امینی،١٣٨٢٥: صص١٥٣-١٥٤). جگە لەمەش جەنگی ژاپۆن و ڕوسیا لە ساڵی ١٩٠٥ کاریگەریی خۆی هەبوو، بێجگە لەوەی کە یەکێک لە گرنگترین هۆکارەکانی بێداربوونەوەی ئێرانیەکان بوو(شەمیم، ٢٠٢١: ل٥٢٥). لە هەمان کاتدا ڕێگربوو لەوەی کە ڕوسیا لە ساڵانی سەرەتای شۆڕشی مەشروتە دەستوەردانی سەربازیی، بەمەبەستی سەرکوتکردنی ئەو جووڵانەوە جەماوەریە بکات(گرانتوسکی و دیگران، بدون سال: ص٣٨٧). سەرەڕای ئەمە، جەنگی ڕوسیا- ژاپۆن کاریگەریی گەورەی لەسەر چارەنووسی ئێران لەو قۆناغە مێژووییەدا دروستکرد، چونکە لەو کاتەدا، واتە پێش هەڵگیرسانی جەنگی ڕوسیا و ژاپۆن، دەسەڵاتی ڕوسیا گەیشتبووە لوتکە و تا دەهات برشتی سیاسی و دەستوەردانی

لە نێو تەواوی وڵاتانی دراوسێ زۆرتر دەبوو، بە جۆرێک هێرشی ڕوسەکان بۆ سەر ئێران، تەنیا لەسەر بیانوویەکی بچووک وەستابوو. ئەم بارودۆخە هەستێکی وای دروست کردبوو، کە ترسی لەناوچوونی سەربەخۆیی و دابەشبوونی ئێرانی لێدەکرا، خەڵکی هیچ گومانیان لەوە نەمابوو، کە ئەگەر شەڕی روسیا و ژاپۆن(١٩٠٤-١٩٠٥) بە تێکشکانی ڕوسەکان تەواو نەبووایە، پووکانەوە و لێکهەڵوەشانەوەی ئێران مسۆگەر و حاشاهەڵنەگر دەبوو(شەمیم، ٢٠٢١: ل٥٢٥).

جگە لەمانەش، ئەگەر کەمێک بۆ پێشتر و ڕووداوەکانی سەدەی نۆزدە بگەڕێینەوە، دەتوانین ئاماژە بە کاریگەرییە نەرێنیەکانی شکستی ئێران لە بەرامبەر ڕوسیا و بەستنی هەر دوو پەیماننامەی گوڵستان(١٨١٣) و تورکمانچای(١٨٢٨) بە زیانی هاووڵاتیانی ئێرانی بکەین. هەروەها قەرزەکانی دەسەڵاتدارانی ئێرانی و ئەو کۆتوبەند و مەرجانەی، کە لە ئەنجامی ئەو قەرزانە بەسەر ئێراندا سەپێنرا بوون و و چارەنووس و سەروەریی وڵات و لە دەستدانی بەشێک لە خاکی ئێران لە باکور و ڕۆژهەڵات، هۆکارگەلی تر بوون بۆ بێزاریی هاووڵاتیانی ئێرانی. لە سەرووی هەموو ئەمانەشەوە، پشتگوێخستنی مافە گشتیەکان لە لایەن دەسەڵاتدارانی ئێران و ستەم و دەستدرێژیی شازادە و دەستوپێوەندەکانی شا و ئەو خەرجیە زۆرەی، کە شا و دەستوپێوەندەکانی لە گەشتەکانی دەرەوەی وڵات خەرجیان دەکرد، هۆکارگەلی تر بوون بۆ دەستپێکردنی جووڵەی جەماوەریی و بەرپابوونی شۆڕشی مەشروتەی ئێران(مدنی، ١٣٨٦: صص١٠٨-١٠٩).

هەموو ئەمانە و چەندین هۆکاری تری بابەتی، بوونە هۆی دروستبوونی شۆڕشی مەشروتە و دواجار لە ٧ تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٠٦ ئەنجومەنی شورای میللی بە ئامادەبوونی نوێنەرانی سیاسی وڵاتانی بیانی لە کۆشکی گوڵستان بە شێوەی فەرمی کرایەوە(شەمیم، ٢٠٢١: ل٥٦٧). لە٣٠ کانونی یەکەمی ١٩٠٦ موزەفەرەدین شا واژۆی لەسەر یاسای بنەڕەتیی وڵات کرد، بە هەفتەیەک دوای ئەمەش(انصاری، ١٣٩٤:ص٢٦)، واتە بە دیارییکراوی لە ٨ کانونی دووەمی ١٩٠٧ کۆچی دوایی کرد و کوڕەکەی، محەمەد عەلی میرزا شوێنی گرتەوە و لە ١٩ کانونی دووەم تاجی پادشایەتی ئێرانی لەسەر نا(براون، ١٣٧٦: ص١٣٩).

باسی دووەم: پەیوەندییەکانی ڕوسیا و ئێران لە ماوەی فەرمانڕەوایەتی محەمەد عەلی شا

محەمەد عەلی شا بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ ڕژێمی دەستوری ئێراندا نەبوو(رزمجو، ١٣٤١ :ص٣٣٠)، هەر لەبنەڕەتیشەوە باوەڕی پێی نەبوو، بەڵام بۆ ئەوەی شۆڕشگێڕان ئارام بکاتەوە و کات بۆ کۆکردنەوەی هێز لە دژیان بەدەست بهێت، بەڵێنی دا پابەندی دەستوور بێت(Базиленко, 2011: c179). لەسەرەتادا کاتێک دەسەڵاتی وەرگرت، جگە لە چەمانەوەی بۆ ویستی پەرلەمان و واژۆکردنی یاسای بنەڕەتی، هیچ بڕاردەیەکی تری لەبەردەمدا نەبوو، بەڵام لە دوای چەند مانگێک وردەوردە ئەمە گۆڕانی بەسەردا هاتوو بە ئاشکرا دژایەتی مەشروتەخوازانی کرد(Abrahamian, 2008: p49)

لە ماوەی فەرمانڕەوایەتی محەمەد عەلی شا، ئەنجومەن ڕووبەڕووی دژایەتی سەرسەختی ناوخۆیی و دەرەکیی بوویەوە. لە ئاستی ناوخۆیی، دەسەڵاتدرانی کلاسیکی ئێران لە سەرووی هەموویانەوە محەمەد عەلی شا و دەستوپێوەندەکەی، دوژمنی سەرسەختی مەشروتە و مەشروتەخوازان بوون، کە ئەمەش بۆ خۆی بە جۆرێک پەیوەندی بە ڕوسیا و پەیوەندییەکانی ڕوسیا و ئێرانەوە لەو سەردەمەدا هەبوو، دەسەڵاتدارانی ئێران بەشێوەی گشتی و لوتکەی دەسەڵات بەتایبەتی، ئامراز و هۆکاری سەرەکیی چەسپاندن و بەرەوپێشبردن و پاراستنی بەرژەوەندییە سیاسی و سەربازیی و ئابوورییەکانی ڕوسیا لە ئێران بوون، بە شێوەیەک، کە هۆکاری دژایەتیی مەشروتەخوازان، چەندە بە گیانی ئیستبدادی شا و دەستوپێوەندەکەیەوە پەیوەست بوو، ئەوەندەش بەو وابەستەییەوە پەیوەست بوو، کە شا و پیاوانی دەوروبەری لەگەڵ ڕوسیا هەیان بوو، کە هەمیشە هۆکاری مانەوەی خۆیان بەو پەیوەندییانەوە گرێدابوو، کە لەگەڵ وڵاتانی بیانی، لە سەروو هەمووشیانەوە ڕوسیا هەیان بوو.

شای نوێ زۆرتر لە ڕوسەکان نزیکبووەوە و بە هاوکاریی و نزیکیی لەگەڵ ئەوان و ملکەچیی بۆ فەرمانەکانیان، ناوبانگی دەرکردبوو(سەردەشتی، ٢٠١٠: ل٥١)، و خزمەتکارێکی ڕاستەوخۆی بەرژەوەندییەکانی ڕوسیا بوو(Kazemzadeh, 2012: p10) و لە دژی شۆڕشگێڕانی نێوخۆی

وڵاتەکەی وەستابوویەوە و کەوتبووە ژێر کاریگەریی فەرمانڕەوایانی ڕوسیا، بەتایبەتی مامۆستاکەی(Мамедоглы, 2004: c61)، بەشێوەیەک تا ئەو ئەندازەیەی "بوکەڵەیەکی دەست گەمەی ڕوسەکان بوو"(کاسب, ١٣٦٨: ص٦٢٧) ئەو هەر بە منداڵیی بە جۆرێک لە جۆرەکان لەلایەن ئەوانەوە پەروەردە کرابوو. کاتێک باڵوێزی ئێران لە سانپترسبۆرگ ڕاسپێردرا، مامۆستایەکی ڕوس بۆ پەروەردە و گەشەپێدانی جێنشین بدۆزێتەوە(زینویف، ١٣٦٢: ص٣٩). ڕاستەوخۆ دەسەڵاتدرانی ڕوسیا کەسێکیان بە ناوی شاپشاڵ بۆ ئەم مەبەستە پێشنیار کرد(نجمی، ١٣٧٧: ص٢٨)، کە فەرمانبەری وەزارەتی دەرەوەی ڕوسیا بوو(تقی زاده، ١٣٣٨: ص٣٢). سێرگێی مارکۆڤیچ شاپشاڵ لە منداڵییدا بە شێوەی ژیانی موسڵمانان ئاشنا ببوو، کاتێکیش ئەرکی پەروەردە و مامۆستایەتی جێنشینی وەرگرت، سەرکەوتووانە توانی متمانەی بەدەست بهێنێت. ئەو هەمیشە لە گەشتەکانیدا هاوڕێیەتی دەکرد و جێنشینی هاندەدا خۆی فێری زمانی ڕوسی و زانستە جیاوازەکان بکات. ئەم جۆرە نزیکیی و پەروەردەیە کاری کردە سەر شازادەی جێنشین و بە هەمان شێوازی باوکی، هەستی خۆشەویستی ڕوسەکانی لەلا دروستببوو. بە جۆرێک لە دوای وەرگرتنی تاجی پاشایەتیش هەر پارێزگاریی لەو هەستە کرد و ژمارەیەکی زۆر کەسایەتی و ڕاوێژکاری ڕوسی لە دەوری خۆی کۆکردەوە، بۆ نموونە شاپشاڵی مامۆستای وەک سکرتێری تایبەتی خۆی، و سمیرنۆڤی، کاپتنی تۆپخانەی سوپای ڕوسیای، وەک مامۆستا و سەرپەرشتیاری منداڵەکانی و سادۆفسکی پزیشکی ڕوسی لیوای قۆزاقی، وەک پزیشکی تایبەتی خۆی دامەزراند(Andreeva, 2009: p3؛ زینویف، ١٣٦٢: ص٣٩). ئەم هەستی خۆشەویستیی و لایەنگرییەی ڕوسیا، لە ژیانی تایبەتی و ئارەزووە کەسیەکانیشی ڕەنگی دایەوە و چەندین جار جەختی لەسەر سواربوون و بەکارهێنانی ئەسپی ڕوسی و پۆشینی جلوبەرگی قۆزاقە ڕوسیەکان دەکردەوە(سمنانی، ١٣٧٩: ص١٣٢) بەشێوەیەک، لە هەموو ڕەفتارە خۆسەپێن و دیکتاتۆرییەکانیدا، لاسایی تزارەکانی ڕوسیایی دەکردەوە و ئەوانی بە نموونەی باڵای خۆی دەبینی(میرزاوند و حسن پور، ١٣٩٦: ص٢٧).

وەک پێشتر ئاماژەی پێدرا، محەمەد عەلی شا بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ ڕژێمی دەستوریدا نەبوو، هەر زوو تێگەیشت، کە وڵات توانای پێشوازیی و قبوڵکردنی دوو دەسەڵاتی جیاوازی نییە، واتە دەسەڵاتی خۆی و ئەنجومەن، بۆیە بڕیاری دا ئەنجومەن هەڵبوەشێنێتەوە و شوێنەواری دەستوریی لە وڵاتدا نەهێڵێت. یەکەم هەنگاویش، کە لەو بارەیەوە گرتیە بەر، بانگهێشتنەکردنی ئەندامانی ئەنجومەنی شورای میللی بۆ ڕێورەسم و ئاهەنگی تاجلەسەردانانی خۆی بوو. دەستپێکی ناکۆکی نێوانیشیان لە هەوڵەکانی شای نوێ بۆ وەرگرتنی قەرزێکی ٤٠٠ هەزار لیرەی لە ڕوسیا و بەریتانیا بەبێ ڕەزامەندی ئەنجومەن دەستی پێکرد، ئەمە لەکاتێکدا بوو، کە بە گوێرەی دەستوری بنەڕەتیی، وەرگرتنی هەر جۆرە قەرزێکی ناوخۆیی و دەرەکیی بەبێ ڕەزامەندی ئەنجومەنی شورای میللی، ڕێگەپێدراو نەبوو و بە پێچەوانەی یاسا دادەنرا(رزمجو، ١٣٤١: صص٣٣٠-٣٣١).

لە ئاستی دەرەکییش دژایەتی شۆڕشی دەستوریی و مەشروتەخوازان، پەیوەندی بە هەڵوێستی ڕوسیا لەو بارەیەوە هەبوو، کە لە ڕاستیدا لە بەرژەوەندییە سیاسی و ئابوورییەکانی ئەو وڵاتەوە سەرچاوەی گرتبوو، ئەوەش لە ئەنجامی ملکەچپێکردنی سیاسیی و ئابووری ئێران بە هاوکاریی بانکی قەرزپێدانی ڕوسی و پێدانی قەرز و ئاڵوگۆڕی بازرگانیی لەگەڵ ڕوسیا بەدەست هاتبوون(رمضانی، ١٤٠٠: ص١١٣). ڕوسیا بە توندی دژی شۆڕشی مەشروتە بوو، وەک هەڕەشەیەک بۆ سەر بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی(Andreeva, 2014: p12) و پیلانێکی بەریتانی بۆ تێکدانی دەسەڵاتی قاجارەکان تەماشای دەکرد(Kazemzadeh, 2013: p598). ئەمە لە کاتێکدا بوو، کە بە شێوەیەکی نەریتیی ئامرازی هەژموونی ڕوسیا لە ئێران خودی شا و دارودەستەکەی بوو(زیباکلام، ١٣٧٧: صص٥٠٤-٥٠٥) بەڵام کاتێک بەهۆی شۆڕشی مەشروتە زۆرینەی دەسەڵات و هێزی سیاسی دارودەستەی قاجار نەما، لە ئەنجامی ئەمەشەوە، بەشێوەیەکی دراماتیکی هەژموونی ڕوسیا لە ئێران دووچاری تێکچوون و لاوازی هات، ئەمە بووە هۆکاری یەکەمی دژایەتی شۆڕشی مەشروتەی ئێران، هۆکاری دووەمیش، ئەو شێوازەی ڕژێم و سیستەمی فەرمانڕەوایەتیە بوو، کە لە ڕوسیا هەبوو، کە بە ڕژێمێکی ستەمکار و دیکتاتۆری ئەژمار دەکرا و حەزی نەدەکرد سیستەمێکی دیموکراسی و پەرلەمانی لە وڵاتێکی دراوسێی گرنگی، وەک ئێران سەرپێ بکەوێت(مهدوی، ١٣٩٢: ص٣٣٣؛ زیباکلام، ١٣٧٧: ص٥٠٤-٥٠٥). تەنانەت شۆڕشی مەشروتەی ئێرانی بە بێڕێزی بە ئیمپراتۆریەتی ڕوسیا دەزانی(رضاعلم و امیری، ١٣٨٦: ص٩٦) چونکە دەیزانی، کە ئامانجی

سەرەکیی شۆڕش دژی هەر جۆرە هەژموون و دەستوەردانێکی بیانییە، ئەوەتا ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگی سۆڤیەت ئیڤانۆڤ خودی شۆڕشی ١٩٠٥-١٩١١ی ئێرانی بە شۆڕشی دژە ئیمپریالیزم ناودەبات(ЕВДОКИМОВА, 2009: c158).

هەڵوێستی بەریتانیاش هەمدیسان پەیوەندی بە بەرژەوەندییەکانی ڕوسیاوە لە ئێران هەبوو. هەرچەندە هیچ کامیان ئەو باردۆخە نوێیەیان بەلاوە پەسەند نەبوو، حکومەتێکی جێگیر و بوکەڵەییان پێ باشتر بوو، کە ملکەچی جیاوگی بیانیی و ئامانجە ئیمپریالیستییەکانیان بێت(http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Anglo-Russian_Entente)، بەڵام سیاسەتی دەرەوەی ئێران، کە سەرنجی لەسەر ڕوسیا بوو، ناڕەزایی گەورەی لە نێوەندە سیاسیەکانی بەریتانیا لێکەوتبووەوە، لە هەوڵێکدا بۆ لاوازکردنی کاریگەریی ڕوسیا لە ئێران، لە سەرەتادا بە جۆرێک پشتیوانییان بۆ شۆڕشگێڕانی ئێرانی نیشاندا(Базиленко, 2011: c178) هەر ئەمەش بوو، کاتێک لە ساڵی ١٩٠٦ نیشتمانپەروەران پەنایان بۆ باڵوێزخانەی بەریتانیا لە تاران برد، هانی شای دا، کە دامەزراندنی ئەنجومەنی نوێنەران پەسەند بکات، بەڵام لە بنەڕەتدا ئەم هەنگاوەی بەریتانیا بۆ دوو مەبەستی تر بوو؛ یەکەمیان بۆ ئەوە بوو، کە خۆی وەک پاڵپشتی خواستە چاکسازییەکانی ئێرانییەکان پیشان بدات و دووەمیش بۆ ئەوە بوو، کە سەرنجی شای نوێ؛ واتە محەمەد عەلی شا بۆ لای خۆی ڕابکێشێت و وای لێ بکات لەگەڵ ڕوسیای ڕکابەریدا هاوکاریی نەکات(سەردەشتی، ٢٠١٠: ل٥٦). بۆیە دەتوانین، ئاماژە بەوە بکەین، کە ئەو پشتیوانییەی بەریتانیا لە سەرەتاوە لە شۆڕشی مەشروتەی کرد، لە بنەڕەتدا بۆ کەمکردنەوە و نەهێشتنی دەسەڵات و هەژموونی ڕوسیا لە ئێران بوو، نەک پشتیوانیی شۆڕشگێڕان و باوەڕبوونی بە مافە دیموکراسیەکانی گەلانی ئێران. لەبەر ئەوەی حکومەتی بەریتانیا لە سیاسەتی تاکلایەنە و هەژموون و دەسەڵاتی بێئەندازەی ڕوسیا لە نێو دەسەڵاتدارانی ئێران ڕازی نەبوو بە دەرچوواندن و بڵاوکردنەوەی ڕووژنامە ئازادییخوازەکان، کە لە دەرەوەی وڵات چاپ دەکران، یارمەتی مەعنەوی تۆخکردنی ڕقی دیکتاتۆرانی وڵاتی دەدا، بە بیروبۆچوونی بەریتانیەکان، کاتی ئەوە هاتبوو، گۆڕانکاریی بنەڕەتی لە بارودۆخی ئێراندا بکرێت و وڵات لە دەستی شا و سەرۆک وەزیرانی دیکتاتۆری بوکەڵەی دەستی ڕوسیا دەربهێنرێت، هەر لەبەر ئەم هۆکارەش بوو، کاتێک ئازادییخوازان داوای پانابردنە بەر باڵوێزخانەی بەریتانیایان کرد، بە گەرمی پێشوازییان لێکرا و پەنادران(امینی، ١٣٨٢: ص١٦٢؛ مهدوی، ١٣٩٢: ص٣١٨).

باسی سێیەم: ڕێککەوتنی ساڵی ١٩٠٧ی نێوان ڕوسیا و بەریتانیا و دابەشکردنی ئێران

دژایەتی و ڕکابەریی نێوان ڕوسیا و بەریتانیا لەسەر پاراستنی بەرژەوەندی و هەژموونیان لە ئێران زۆر درێژەی نەکێشا و گۆڕانکاریی بەسەردا هات و ڕێکەوتن و لێکنزیکبوونەوەی بەریتانیا و ڕوسیا هەلومەرجێکی تەواو نوێی هێنایە کایەوە(رمضانی، ١٤٠٠: ص١١٥). لە سەرەتای سەدەی بیستدا ڕکابەریی نێوان ڕوسیا و بەریتانیا، بە ئامانجی دروستکردنی کاریگەریی سیاسی و ئابووری لە ئێراندا چڕتر بووەوە. ڕوسیا بانگەشەی ڕۆڵی سەرەکی لە کۆنترۆڵکردنی ئێراندا دەکرد، بەڵام شکستییەکەی لە جەنگی ژاپۆن و شۆڕشی ناوخۆی ساڵی ١٩٠٥، بوونە هۆکاری سەرەکی ئەوەی ڕوسیا بە ڕێکەوتن لەگەڵ بەریتانیا ڕازی بێت و ناچار چالاکییە دارایی و بازرگانییەکانیان لە باکووری ئێران سنووردار بکات(МОХАММАД ХАСАН, 2013: c14). لە ڕووی ئاستی دەرەکیش گۆڕانکاریی لە هەڵویست و سیاسەتی بەریتانیا و ڕوسیا لە ئێران و لێکنزیکبوونەوەیان بۆ چەند هۆکارێک دەگەڕایەوە، کە زۆرتر پەیوەندی بە سیاسەتی گشتی نێودەوڵەتی ئەو سەردەمە و مەترسییەکانی دەرکەوتنی هێزێکی گەورەی وەک ئەڵمانیا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەتایبەتی لە ئێران هەبوو(قیداری و قولنجی، ١٣٩٦: صص٢٠٨-٢٠٩). لەم کاتەدا گۆڕانکارییە ناوچەییەکان و دۆخی نێودەوڵەتیی بە جۆرێک پەرەی سەند، کە ڕوسیا و بەریتانیای زۆرتر لەیەک نزیککردەوە، چونکە لەو کاتەدا، جگە لە بەهێزبوون و فراوانبوونی هەژموونی ئەڵمانیا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، شۆڕش و گۆڕانکارییەکانی ئێران و سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی نەتەوەیی لە هیندستان لە ئارادا بوون(Кулагина, 2010: c160) ئەڵمانیا هێرشێکی چالاکی بۆ وەرگرتنی پێگەی ڕکابەرەکانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لەنێویاندا ئێران دەستپێکردبوو، سەرمایەدارە ئەڵمانەکان هەوڵیان دەدا قازانج و جیاوگ لە ئێران بەدەستبهێنن، هاوردەکردنی کاڵاکانیان بە شێوەیەکی بەرچاو زۆر کرد و قەرز و ڕاوێژکاری داراییان بەسەر حکومەتی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئێراندا سەپاند(Корниловский, 2016: с69). هەرچەندە تێڕوانینی هەریەکە لە ڕوسیا و بەریتانیا بۆ هەژموون و بوونی ئەڵمانەکان لە ناوچەکەدا جیاواز بوو، بەڵام دواجار، بوونی ئەڵمانەکان مەترسی بۆ کۆی بەرژەوەندییەکانی هەردوولا دروستدەکرد. بەریتانیا لە ڕووی سیاسییەوە ترسی لە فراوانخوازیی ئەڵمانیا هەبوو، ڕوسیاش وەک مەترسی بۆ سەر لایەنی بازرگانی وڵاتەکەی، تەماشای بابەتەکەی دەکرد، هەر پێشهات و دەرفەتێک بۆ هاتنە ناوەوەی ئەڵمانیا لە ئێران مەترسی لەسەر ئەو پێگە و جیاوگانە دروست دەکرد، کە بازرگانانی ڕوسیا لە ئێران هەیان بوو(Pye, 2015: p41).

هەرچەندە سیاسەت و هەنگاوەکانی ڕوسیا، وەک سەرنج خستنە سەر کەنداوی عەرەبی و پێشڕەوییەکانیان لە ئاسیای ناوەڕاست و سنورەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران، هەوڵەکانیان بە گەیشتن بە بەندەر عباس، دامەزراندنی کونسوڵگەریی لە بەسرە و بوشەهر و ناردنی کەشتی بازرگانیی و جەنگی بۆ کەنداوی عەرەبی و چەندین هەنگاوی تر، لەو ماوەیدا بوونە هۆی نیگەرانیی بەریتانیەکان(قدیمی قیداری، ١٣٩٦: صص٢٠٨-٢٠٩) کە لە بنەڕەتدا ئەو ئاراستە و شێوازی سیاسەتەی ڕوسیا؛ واتە جەنگ و ڕووبەڕووبوونەوە لە نێوان ڕوسیا و بەریتانیا، ئەگەر کار بگەیشتبایە پێکدادان، بەڵام نە ڕوسیا و نە بەریتانیاش حەزیان لە پێکدادانی لەو جۆرە نەدەکرد، چونکە ڕوودانی جەنگ لە نێوان ڕوسیا و بەریتانیادا، پەیوەندییەکانی نێوان فەرەنسا و بەریتانیاشی بەرەو خراپتر دەبرد، ئەمەش ئەوە بوو، کە بەریتانیا خۆی لێدەپاراست، چونکە فەرەنسا لە دژی مەترسییەکانی ئەڵمانیا هاوپەیمانی ڕوسیا بوو، کە هەڕەشەی لە هەردوو لایان دەکرد، جگە لەمە لەگەڵ بەریتانیاش ڕێکەوتنی هەبوو، کە بە ڕێکەوتنی دۆستانە ناسرا بوو(نەووار ، ٢٠٢٠: ل٢٥٠) بەریتانیەکان لەلایەک مەترسیی ڕوسەکانیان لە ئێران و بەڵکان دەبینی و لە لایەکی تر ڕووبەرووی مەترسی ئەڵمانیا لە ئاسیای بچووک و کەنداوی عەرەبی ببوونەوە، کە بە گەیاندنی ڕێگەی هێڵی ئاسنینی(بەرلین-بەغدا)بە ناوخۆی ئێران، دەیتوانی کێشە بۆ سنورەکانی هندستان دروست بکات(مظفرمقام و مظفری، ١٣٨٧: ص٣٥٣).

ئەڵمانەکان هەر لە سەرەتای سەدەی بیستدا بیرۆکەی فراوانبوونیان بەرەو ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و چەسپاندنی هەژموونی سیاسی و ئابووریان لە ناوچە جیاوازەکانی ئێران دەستپێکردبوو، پاڵنەری بنەڕەتیش لەم هەنگاوەیان، بەرەنگاربوونەوەی بەریتانیا بوو، بە شێوەیەک، کە ئەوەندەی گەیشتن بە هندستان و لەقکردنی هەژموونی بەریتانی لە ناوچەکەدا، ئامانجی سەرەکی بوو، ئەوەندە ئێران ئامانج نەبوو. بۆیە ڕوسیا و بەریتانیا لە پێناو نەهێشتنی مەترسی ئەو هێزە گەورەیە، ناچاربوون بە شێوەی کاتی واز لە ململانێی نێوانیان بهێنن(الجبار، ١٩٥٥: ص٥٣٦) بەتایبەتی بەریتانییەکان بڕیاریان دابوو، کە هیندستان لە داگیرکاریی و مەترسیی دوور بخەنەوە(Tompkins,1975: p145).

لەم چوارچێوەیەشدا، جگە لە هەڕەشەی ئەڵمانەکان، ترسی ئەوەیان هەبوو، کە بوونی ڕوسیا ببێتە هۆی لەشکرکێشیان و دۆخێک بهێنێتە ئاراوە، کە ئاڵنگاریی دەسەڵاتی بەریتانیا لە هیندستاندا بکات(http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Anglo-Russian_Entente)، چونکە بەریتانیا بە شێوەیەکی گشتی ئێران و بەتایبەتی کەنداوی عەرەبی، وەک بەشێکی گرنگی سنورە هاوبەشەکانی هندستان دەبینی و دامەزراندنی هەر پێگەیەکی دەریایی یان بەندەرێک لە کەنداوی عەرەبی لە لایەن هەر هێزێکی تری بیانی بە مەترسی و هەڕەشەیەکی جددی بۆ سەر بەرژەوەندییەکانی خۆی دەبینی. بۆیە بەمەبەستی پێشگیری لە هەژموونی زیاتری ڕوسەکان لە ئێران و کەنداوی عەرەبی و ئەگەری مەترسی بۆ سەر هندستان، بابەتی نەهێشتنی ململانێ و کێبەڕکێی سیاسیان لەگەڵ ڕوسەکان بە دابەشکردنی شوێنی هەژموونی خۆیان لە ئێران پێشنیار کرد، لە ڕاستیدا بەریتانیەکان گەیشتبوونە ئەو باوەڕەی، کە بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆیان و بەدەستهێنانی ڕەزامەندی ڕوسەکان، قوربانی بە ئێران بدەن(قدیمی قیدار و قولنجی، ١٣٩٦: صص٢٠٨-٢٠٩).

دواجار بەریتانیا و ڕوسیا بڕیاریان لەسەر دابەشکردنی خاکی ئێران دا، کێشە هەڵپەسێردراوەکانی نێوانیان لەو بارەوە چارەسەر بکەن(نەووار، ٢٠٢٠: ل٢٥٠)، ڕێکەوتننامەیەکیان لە ٣١ی ئابی ١٩٠٧، سەبارەت بە ئێران و ئەفغانستان و تیبت لە سانپترسبۆرگ واژۆ کرد، کە بە ڕێکەوتنی ساڵی ١٩٠٧ ناسراوە، بەشێکی گرنگیی تایبەت بە دابەشکردنی خاکی ئێران بەسەر سێ ناوچەی هەژموون و دەسەڵاتی جیاواز بوو؛ بەشی باکوری ئێران بە ڕووبەری٧٩٠ هەزار مەتر چوارگۆشە لە باکووری هێڵی قەسری شیرین، ئەسفەهان، یەزد، زولفەگەر لە یەکگرتنی سنوورەکانی ئێران، ئەفغانستان و ڕوسیا، وەک کایەی کاریگەریی ڕوسیا ڕاگەیەندرا، بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئێران، بە ڕووبەری ٣٥٥ هەزار

مەتر چوارگۆشە لە باشوری ڕۆژهەڵاتی هێڵی بەندەرعەباس، کرمان، بیرجەند، گازیک لەسەر سنووری ئێران و ئەفغانستان کایەی کاریگەریی بەریتانیای پێکدەهێنا، لەگەڵ ناوچەیەکی بێلایەن لە ناوەڕاستی ئێران، کە بۆ دەسەڵاتدارانی قاجار بەجێهێڵرابوو. بەگوێرەی ئەو ڕێکەوتنە، هەر دوولا بڕیاریان دا، کە هیچ لایەکیان لە ناوچەی هەژموونی یەکتر، هیچ جۆرە جیاوگێک لە بابەتی دروستکردنی ڕێگەی ئاسن، بانک، تەلەگراف و هۆکاری گواستنەوە و بیمە، نە بۆ خودی دەوڵەت و هاووڵاتیانی خۆیان، و نە بۆ هیچ هاووڵاتیەکی تری بیانیی وەرنەگرن. ئەمە سەرەڕای ئەوەی، هەریەکەیان هەموو ئەو جیاوگانەی بە فەرمی ناساند، کە پێشتر بەدەستیان هێنابوو(پیرنیا و دیگران، ١٣٩٣: ص٩٥٠؛ Авдеев,: c2؛ Кулагина,2010 : c164؛ Avery, 2007: p205). ئەم ڕێکەوتنە گرنگییەکی ئێجگار زۆری بۆ هەردوو لایان هەبوو، چونکە جگە لەو خاڵانەی، کە لەسەری ڕێککەوتبوون، بووە هۆی ئەوەی، کە لە بواری تریش لەسەر ئاستی جیهان هاوکاریی یەکتری بکەن، بۆیە دەکرێت بووترێت، کە گرنگییەکەی لە خودی ناوەڕۆکەکەی زۆرتر بوو(Tompkins,1975: p109) بەتایبەتی بۆ بەریتانیەکان؛ بە واتایەکی تر سوود و قازانجی ڕێکەوتنەکە بۆ بەریتانیا ئەوەندە لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیی و هەژموونی جیهانیی، لە بابەتی بەرەنگاربوونەوەی مەترسیەکانی هەژموونی ئەڵمانیا لە ناوچەکەدا، سوودی هەبوو، بە ئەندازەی ئەوە سوودی لە خودی دابەشکاریی ناوچەی ڕێکەوتنەکە نەبوو.

لە١١ ئەیلولی ١٩٠٧ کۆپییەکی ڕێکەوتنەکە ڕادەستی وەزارەتی دەرەوەی ئێران کرا. ئەمە تووڕەیی ڕای گشتی هاووڵاتیانی ئێرانی لێکەوتەوە(Кулагина, 2010: c165) بووە هۆی هەڵچوون و ناڕەزایەتی خەڵک و ئەندامانی ئەنجومەنی خوولی یەکەمی شورای میللی. حکومەتی ئێران ڕایگەیاند، بەهیچ شێوەیەک ئەم ڕێکەوتنە بە فەرمی ناناسێت(امینی، ١٣٨٢: ص١٧٤) بە دابەشکردنی وڵاتەکەی بۆ شوێن هەژموونی ڕوسیا و بەریتانیای دەزانێت و وای دەبینێت کە ئەم هەنگاوە پشتیوانی بەریتانیایە لە چالاکی و سیاسەتی ڕوسەکان لە ئێران(اولسون، ١٣٩٨: ص١٦) هەرچەندە، وەک کاردانەوەیەک لە دژی سیاسەتی ڕوسیا و بەریتانیا لە تاران و شارەکانی تری ئێران، خۆپیشاندان و ناڕەزایەتی هاووڵاتیانی ئێرانی دەستی پێکرد، بەڵام حکومەتی ئێران زۆر لەوە لاوازتر بوو، کە بتوانێت ڕێگریی لە جێبەجێکردنی ڕێکەوتنێکی لەو شێوەیە بکات، بۆیە هەردوو دەوڵەت بە شێوەی پلەبەندی، دەستیان بە جێبەجێکردنی و داگیرکردنی ناوچەکانی شوێن هەژموونی خۆیان کرد و هیچ گوێیان بە ناڕەزایەتیەکانی ئێران نەدا(امینی، ١٣٨٢: ص١٧٤). لەمەشدا هەریەکەیان مەبەست و ئامانجێکی دیاریکراوی هەبوو، ڕوسەکان داگیرکردنی زۆرتری خاکی ئێران و بەریتانیەکانیش دروستکردنی بەربەستێک بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان لە دەریای عومان و هندستان(مخبر السلطنه، ١٣٦٣: ص١٩٧).

ئەم ڕێکەوتنە جگە لەوەی هەلێکی بێپێشینەی بۆ ڕوسیا فەراهەم کرد، کە دەستوەردانی زیاتر لە کاروباری ناوخۆی ئێران بکات(رمضانی، ١٤٠٠: ص١١٥). لە هەمان کاتدا سەردەمێکی نوێشی لە پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسیا و بەریتانیا لە ئێران هێنایە ئاراوە، سەردەمێک، کە بەریتانیەکان وازیان لە ڕوسەکان هێنا، هەر جۆرە ئاژاوە و خراپەکارییەک، کە بیانویستایە لە ئێران ئەنجامی بدەن(قدیمی قیدار و قولنجی، ١٣٩٦: ص٢١٠). ئەگەرچی لە دەقی ڕێکەوتنەکە و دواتریش هەریەکە لە بەریتانیا و ڕوسیا ڕایان گەیاند، کە پارێزگاریی تەواو لە سەربەخۆیی و یەکپارچەیی خاکی ئێران دەکەن، بەڵام حکومەتی ئێران تەنانەت لە کۆنفرانسەکەش ئاگادار نەکرابوویەوە، دواتریش ئەم ڕێکەوتنە بە شێوەیەکی کارا بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشی مەشروتە و نکوڵیی لە سەربەخۆیی سیاسیی ئێران بەکارهێنرا(قدیمی قیدار و قولنجی، ١٣٩٦: ص٢١٠؛ Andreeva,2009: p11)، چونکە دوای واژۆکردنی ڕێکەوتنەکە، هەریەکەیان ڕێگەپێدراو بوو، بە شێوەی ئازادانە لە ناوچەکانی ژێر هەژموونی خۆی، دەستوەردانی سەربازیی بکات(گرانتوسکی و دیگران، بدون سال: ص٣٨٩)، بەتایبەت ڕوسەکانی زۆرتر دەستکراوە کرد، تا دەستوەردان و داگیرکاریی زۆرتر لە ناوچەکانی ئێران ئەنجام بدەن.(جزئی، ١٣٨٨: ص٩٥) ئەم ڕێکەوتنە گورزێکی توندی لە بزوتنەوەی نیشتمانیی ئێران وەشاند، بووە هۆی زۆربوونی چالاکی و جموجوڵەکانی ڕوسیا و بە ناوی پارێزگاریی لە کونسولگەریەکانی، بەتایبەتی لە ناوچەکانی باکوری ئێران، ژمارەیەکی زۆر سەربازی هێنایە شارەکانی ئێران ئەمەش بەهێزبوونی هەژموونی ڕوسیای لە بەرژەوەندی شا و کۆنەپەرستانی ئێرانی لێکەوتەوە(مجذوب، دون سنه: ص٢١١) هەر دوای ئەمەش، ڕاستەوخۆ ڕوسیا لە ڕێگەی کڕین یان بە زۆر داگیرکردنی

زەویيەکانی باکوری ئێران و نیشتەجێکردنی هاووڵاتیانی ڕوسی لەو شوێنانە، جۆرێکی تری داگیرکارییان لە ناوچەکانی باکوری ئێران دەست پێکرد(نصرآبادی و دیگران، ١٣٩٩: ص٦١).

جگە لەمەش، کاریگەرییەکی تری نەرێنی ڕێکەوتنەکە لەسەر بارودۆخی ناوخۆیی ئێران، پچڕانی هەر جۆرە پەیوەندییەکی دۆستانەی نێوان شا و ئەنجومەنی شورای میللی بوو. پاش ئەوەی ڕێکەوتنەکە ڕوسیای لە دەستبەسەرداگرتنی ناوچەکانی باکوری ئێران دەستکراوە کرد، شا لە ئەنجومەنی نوێنەران هەڵگەڕایەوە و بڕیاری دا ئەندامەکانی پەرتەوازە بکات(سەردەشتی، ٢٠١٠ : ل٥٢) زۆرتر حەزە دیکتاتۆرییە سەرکوتکارییەکانی دەربخات. نەک هەر ئەوەش بەڵکو دەستیشی بۆ ئەنجامدانی هەر کارێک کراوە کرد، بەبێ ئەوەی ترسی لە دەستوەردانی بەریتانیا لە پشتگیرییکردنی لایەنگرانی مەشروتە هەبێت(الجاف، ٢٠٠٨: ص٣٢٠).

باسی چوارەم: هەڵوێستی ڕوسیا لە بەرامبەر هەنگاو و چالاکییەکانی ئەنجومەنی شورای میللی

وەک پێشتر ئاماژەمان پێدا، شۆڕشی مەشروتە ڕووبەڕووی دژایەتی سەرسەختی ناوخۆیی و دەرەکیی بووەوە، ئەم دژایەتییەی هەر دوولاش؛ واتە محەمەد عەلی شا لە ئاستی ناوخۆیی و ڕوسیا لە ئاستی دەرەکیی لە بەرامبەر شۆڕشی مەشروتە و مەشروتەخوازان لە خۆوە نەبوو، هەنگاو و جوڵەکانی مەشروتەخوازان، کرۆکی بەرژەوەندی و پلەوپایە و دەسەڵات و هەژموونی ئەوانی کردبووە ئامانج. هەر لەگەڵ سەرڕێکەوتنی شۆڕش و دامەزراندنی ئەنجومەنی شورای میللی، دەسپێکی کار و هەنگاو و سەرنجەکانی ئەنجومەن لەسەر هەندێک بابەت بوو، کە زۆرترینیان پەیوەندییان بە بەرژەوەندییەکانی ڕوسیاوە هەبوو، لەوانە ڕێگرییکردن لە وەرگرتنی هەر جۆرە قەرزێک لە ڕوسیا و بەریتانیا، هەڵوەشاندنەوەی نەریتی دەستوەردان یا سوودی نارێکخراو و نارەوا بەتایبەت لە باجەکان، ڕزگاربوون لە گەندەڵی و خراپەکاری کارمەندانی گومرگی بەلجیکی و تەواوی ئەوکەسە بیانیانەی، کە کاریان لە ڕێکخستنی گومرگەکانی ئێراندا دەکرد(براون، ١٣٧٦: ص١٤١؛ شەمیم، ٢٠٢١: ل٥٧٤).

جگە لەم هەنگاوانەی سەرەوە، هەندێک بابەتی تر، کە لێدانێکی ڕاستەوخۆی بەرژەوەندییەکانی ڕوسیا بوو لە ئێراندا، بە ڕەزامەندی ئەنجومەنی شورای میللییەوە پەیوەست کران و لە دەستی شا دەرهێنران، وەک پێشنیار دەربارەی گواستنەوە، یان فرۆشتنی بەشێک لە سامانە نەتەوەیی و نیشتمانییەکان بە کەسانی بیانی، گۆڕانکاریی لە سنورەکانی وڵات، دامەزراندنی کۆمپانیای پشکدار، پەیمان و ڕێکەوتنامە و دانی جیاوگی ئابووری و پیشەسازی و کشتوکاڵی بە هاووڵاتی ئێرانی، یان هەر هاووڵاتیەکی بیانی، وەرگرتنی قەرزی حکومی لەژێر هەر ناونیشانێک لە سەرچاوەی ناوخۆ یان دەرەکیی، دروستکردنی جادە و ڕێگەی ئاسنین(رمضانی، ١٤٠٠: ص١١٢) بەشێوەیەک سەرجەمی ئەو یاسایانەی، کە بۆ بەڕێوەبردنی وڵات پێویست بوون، لەلایەن ئەنجومەنەوە دادەنران و ئەنجومەن دەسەڵات و بەدواداچوونی لێکۆڵینەوەی هەمووکاروباری وڵاتی لە ئەستۆ گرتبوو، بەبێ دەنگدان و ڕەزامەندی ئەنجومەنی شورای میللی، هیچ یەکێک لەو بابەتانەی سەرەوە ڕێگە پێدراو نەبوون(بیات و دیگران، ١٣٩٣: ص٣٨٤) ئەمە؛ واتا بڕینی دەستی بێگانە لە وڵات و کەمکردنەوەی دەسەڵاتی شا و دەستوپێوەندەکانی لە بڕیار و پرسە چارەنووسساز و گرنگەکانی وڵات، لەکاتێکدا دەزانین کە شا و دەستوپێوەندەکانی ئامرازی جێبەجێکردنی بەرژەوەندییە سیاسی و ئابوورییەکانی وڵاتانی بیانی، بەتایبەتی ڕوسیا بوون. بۆیە بێلایەنی و خۆدوورگرتن لە ڕووداوەکانی شۆڕشی مەشروتە و ئەو هەنگاوانەی، کە ئەنجومەنی شورای میللی گرتیەبەر، لەبەر چەند هۆکارێک بۆ دەوڵەتێکی وەک ڕوسیای دراوسێ و خاوەن بەرژەوەندی قووڵی سیاسی و ئابووری و سەربازیی لە ئێران چاوەڕوانکراو نەبوو، لەوانە:

١- بە سەرمایەی حکومەتی ڕوسیا دوو ڕێگەی بازرگانیی گرنگ لە ئێران: ڕێگەی ئەنزەلی- تاران و جوڵفا- تەورێز دروستکرابوون.

٢- بابەتی بانکی قەرزپێدان و ئەو قەرزانەی، کە بە حکومەتی ئێرانی دابوون، بانکی قەرزپێدان، جگە لە تارانی پایتەخت، ژمارەیەکی زۆر لقیشی لە شارەکانی تری ئێراندا هەبوو، کە کارئاسانییەکی زۆری بۆ بابەتی بازرگانی نێوان ئێران و ڕوسیا دەکرد.

٣- بابەتی ماسی و ڕاوە ماسی لە دەریای قەزوین.

٤- لە ئازربایجانیش هاووڵاتیانی ڕوسی، بە بەهای چەندین ملیۆن ڕۆبڵی ڕوسی، خاوەنی ژمارەیەکی زۆر موڵک و ماڵ بوون.

بۆیە پاراستنی بەرژەوەندییەکانی ڕوسیا لە ئێران، ببووە شتێکی پێویست و پێشنیارەکەی بەریتانیا بۆ خۆدوورگرتن لە دەستوەردان لە کاروباری ناوخۆی ئێران لە سەرەتاکانی دروستبوونی شۆڕشی دەستوریی، بە لای ڕوسیاوە قبوڵکراو نەبوو(زینویف، ١٣٦٢: ص٥٤).

ڕوسەکان هەر لە یەکەم ڕۆژەوە دژی شۆڕشی دەستوریی بوون و، هەر ڕۆژ کە تێدەپەڕی زۆرتر دژایەتیان دەکرد(زیباکلام، ١٣٧٧: صص٥٠٤-٥٠٥). دواجار گەیشتنە ئەو بڕیارەی، کە لە ڕێگەی شا و تەواوی بەکرێگیراوانی خۆیان، کۆتایی بە شۆڕشی دەستوریی ئێران بهێنن. بۆ ئەو مەبەستە فەرمانیان بە باڵوێزی ڕوسیا لە ئێران و لیاخۆڤ فەرماندەی لیوای قۆزاق کرد، کە ڕێوشوێنی پیویست بۆ ئەو مەبەستە بگرنەبەر(مهدوی، ١٣٩٢: ص٣٣٣) لەم چوارچێوەیەدا، لە ڕێگەی باڵوێزخانەکەیان هوشیاریان دا، کە ناتوانن بۆ ماوەیەکی دیارینەکراو چاوەڕێ بکەن و مۆڵەت بە تێکچوونی بارودۆخی ناوچە جیاوازەکانی ئێران بدەن. لە تەواوی ئەو ماوەیەشدا هاوکاریی و هانی محەمەد عەلی شایان دەدا، کە لە دژی ئەنجومەن ڕێوشوێنی پێویست بگرێتە بەر و بۆ دروستکردنی نائارامی و پشێویی لە وڵات، پارەی پێویستیان دابین کرد(یزدانی، ٢٠٠٣: ص٢٦٠؛ براون، ١٣٧٦: ص١٥٢). ئەمە تەنیا هەڵوێستی سەرکردە سەربازیی و نوێنەرە سیاسی و دیپلۆماسیەکانی ڕوسیا نەبوو، بەڵکو لەسەر بەرزترین ئاست گرنگیان بەو بابەتە دەدا. نیکۆلای دووەمی تزاری ڕوسیا، لە وەڵامی باڵوێزی ڕوسیا لە ئێران لە ڕێکەوتی ٣١ کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٠٧، کە لەسەر بارودۆخی قەیراناوی ئێران زانیاری پێشکەش کردبوو، دەڵێت: "ڕزگارکردنی ئێران و دەسەڵات و فەرمانڕەوایەتی شا، تەنیا لە ڕێگەی هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەن و سەرکوتکردنی تەواوی کۆبوونەوە شۆڕشگێڕییەکان دەبێت و ئەمە تەنیا وەڵامی منە"(جزئی، ١٣٨٨: ص٩٦) بۆیە دەبینین ڕوسەکان هیچ کات ئەوەیان نەدەشاردەوە، کە لە ململانێی نێوان ئەنجومەن و شادا لایەنگریی و پشتیوانیی تەواو لە شا دژی مەشروتە و مەشروتەخوازان دەکەن(آدمیت، ١٩٨٥: ص٣٥٣) ئەم هەڵوێستەی ڕوسیاش زۆرتر هانی شای دا تا بەرەنگاریی ئەنجومەن و مەشروتەخوازان ببێتەوە(نوربخش، ١٣٨٠: ص١٧٥٥).

دواجار هەڕەشە و نیگەرانیی ڕوسەکان چووە بواری کرداریی و دەستیان بە جێبەجێکردنی هەموو ئەو هەڕەشانە کرد، کە بۆ دژایەتی و بەرەنگاربوونەوەی ئەنجومەن و مەشروتەخوازان دەیانکرد. پلانەکەشیان بەشێکی لە ڕێگەی محەمەد عەلی شا و بەشێکی تریشی ڕاستەوخۆ و لە ڕێگەی سوپا و لەشکرکێشیی بۆ سەر خاکی ئێران جێبەجێکرد. سەرچاوە مێژووییەکان ئاماژە بەوە دەکەن، کە کۆلۆنیل لیاخۆڤ، فەرماندەی لیوای قۆزاق پێش هەر جۆرە جوڵە و هەنگاوێک بۆ هێرشکردنە سەر بینای ئەنجومەنی شورای میللی، لە ڕێگەی باڵوێزخانەی ڕوسیا لە تاران، هاوئاهەنگی پێویستی لەگەڵ وەزارەتی دەرەوە و فەرماندەی سوپای قەفقاز ئەنجامداوە. لە ڕاپۆرتێکی نهێنیدا، کە ڕێکەوتی ٣١ ئاداری ١٩٠٨ لەسەرە و بۆ ناوەندی سەرکردایەتی هێزەکانی قەفقازی نووسیوە، هاتووە: "جەنەراڵی پایەبەرز ئەم گەلاڵەنامەیە، کە من و وەرگێڕی یەکەمی باڵوێخانە نووسیومانە، پاش ئاڵوگۆڕی چەند تەلەگرافێک لەگەڵ پیترسبۆرگ، تەنیا کەمێکی گۆڕدراوە و دەکرێت بڵێم بەبێ دەربڕینی هیچ تێبینیەک، پەسەندکراوە، خودی محەمەد عەلی شا، وەکو کەسێکی ئێرانی لە شەڕ و تێکهەڵچوون دەترسا و زۆر دوودڵ بوو، و ڕێگای سوک و ئاسانتری دەخستەڕوو، هەر بۆیە بەناچاریی ڕوومان کردە چەند هۆکارێکی یەکلاکەرەوە. پێمان ڕاگەیاند، کە لە هەلومەرجی ئێستادا گەلاڵەکەی ئێمە بۆ بەڕێوەچوون، باشترین گەلاڵەیە و دەبێ بزانیت، کە حکومەتی ڕوسیا پەسەندی کردووە، ئەگەر بێت و بەم گەڵاڵەنامەیە ڕازی نەبێت، ئیتر حکومەتی ڕوسیا بۆ یارمەتیدان، هیچ جۆرە شتێک ناخاتە بەرپرسیاریەتی خۆی و لەو ڕووداوانە بەرپرسیاریش نابێت، کە پێشتر ڕوویانداوە. ئەم شێوە قسەکردن و ئاخاوتنە کاری خۆی کرد و شا بەزوویی ڕەزامەندیی دەربڕی و بۆ بەڕێوەچوونی گەلاڵەکە، بەلێبڕاوی بەڵێنی جێبەجێکردنی دا، کە خاڵەکانی بریتیین لە:

١- باڵوێزخانە و شا تێدەکۆشن ئەندامانی دیاری پەرلەمان بە پارە و بەڵێن بکڕن و بەلای خۆیاندا ڕایان بکێشن، هەتا لە دوا کۆبوونەوەکانی پەرلەمان بە گوێرەی فەرمان بجوڵێنەوە.

٢- هەتا ڕەخساندنی هەلی تەواو، نابێت ڕواڵەتی دۆستایەتی لەگەڵ پەرلەمان تێکبدرێ و دەبێت بە جۆرێک بجووڵێنەوە، کە وا بزانن لایەنەکان تێدەکۆشن بارەکە بەرەو چاکسازی بڕوات، بۆ ئەم مەبەستەش درێژە بە گفتوگۆ و باسەکانی نێو پەرلەمان بدرێت.

٣- بە دانی بەرتیل، یان بە شێوەی دیکە، هەوڵبدرێت، کە چەکدارانی مزگەوتەکان، یان ئەنجومەن بۆ لای حکومەت ڕابکشرێن؛

٤- بەرتیل بە سەرۆکی ئەنجومەنی شارە گەورەکان بدرێت، تا لە رۆژێکی دیارییکراودا نەهێڵن ئەندامانی ئەنجومەن لە جێی خۆیان بجووڵێن و دەربکەون.

٥- رۆژێک بەر لە کاتی دیارییکراو، یان زووتر، پێویستە گروپێک لە قۆزاق بە جلوبەرگی گۆڕدراو بۆ سەر پەرلەمان یان مزگەوتی سوپاسالار بنێردرێن. ئەمانە دەبێت تەقە بە ئاسماندا بکەن، وەک بیانوویەک بۆ تۆپبارانکردنی بینای ئەنجومەن و سەر لە پاسەوانەکان تێکبدەن.

٦- رێوشوێنی پێویست بگیرێتە بەر، تا نارازییان نەتوانن بۆ مانگرتن، پەنا بۆ باڵوێزخانەی وڵاتانی بیانیی، بەتایبەت باڵوێزخانەی بەریتانیا ببەن.

٧- دوای ئامادەبوونێکی تەواو، لیوای قۆزاق لە رۆژێکی دیارییکراودا پەرلەمان گەمارۆدەدات و دەست دەکات بۆ تۆپباران و پاسەوانەکان پەرش و بڵاودەکات.

٨- دوای تۆپبارانەکە، ماڵی مەشروتەخوازان و نوێنەرانی پەرلەمان لە لایەن خەڵکەوە تاڵان دەکرێت.

٩- سەردەستەی مەشروتەخوازان و نوێنەران و لایەنگرانی ئەنجومەن دەستگیر دەکرێن و بەگوێرەی پێگەی کۆمەڵایەتی هەریەکەیان، ژمارەیەکیان لە سێدارە دەدرێن و ژمارەیەکیشیان بۆ دەرەوەی وڵات دووردەخرێنەوە.

١٠- بەمەبەستی هێورکردنەوەی بیروڕای گشتی و وڵاتانی بیانیی، فەرمانێک بە مەبەستی هەڵبژاردنی سەرلەنوێی ئەنجومەن بڵاودەکرێتەوە. محەمەد عەلی شا ڕەزامەندی لەسەر ئەم کارە دەربڕی و داوایکرد، سەربازانی ئێرانیش بەشداری تێدا بکەن، بەڵام من بە ڕاشکاوی گوتم نابێ و ڕەتم کردەوە. باڵوێزی بەڕێز لەبەر دەربڕینی نارەزایەتی وڵاتانی دیکە ڕازی نەبوو، کە من بەشێوەی ڕاستەوخۆ بەشداریی تۆپبارانەکە بکەم، من لەسەر فەرمانی جەنەراڵی پایەبەرز، لەبەر ئەوەی، کە دەزانم ئەفسەرانی ئێرانی هەرچەندە وەفاداری ڕوسیا بن، دیسان هەر ئێرانین و لە کات و ساتی ناسکدا هەستیان دەبزوێت، بۆیە پێم لەسەر بەشداریی ڕاستەوخۆم لەو هەڵمەتەدا داگرت. جەنەڕاڵی پایەبەرز! دڵنیابن ئەو لیوایەی، کە خراوەتە بەردەستی من، هەم لە نێو ئەفسەران و هەم لەنێو سەربازەکاندا، ئەوپەڕی ڕێکوپێکی و وەفاداریی بەسەریاندا زاڵە، ئەگەر بێت و کەندوکۆسپێک یان گرفتێک نەیەتە پێش، دەتوانم دەستەبەری سەرکەوتنی هەڵمەتەکە بکەم. چاوەڕێی فەرمانی ئێوەی پایەبەرزم کۆلۆنێل لیاخۆڤ/٣١ ئادار ١٩٠٨ تاران"(مامونتف، ١٣٦٣: ص١٠٨-١١٠؛ یزدی، ١٣٥٨: ص١١٧؛ براون، ١٣٧٦: ص٢١٠).

ئەم پلانەی ڕوسەکان، لەگەڵ نیاز و مەرامەکانی شا بۆ ڕووبەڕووبوونەوە و کۆتاییهێنان بە ئەنجومەنی شورا و مەشروتەخوازان هاوکات بوو. شا گەیشتبووە ئەو باوەڕەی، کە کاتی ئەوە هاتووە، گورزێکی سەربازیی خێرا لە بزوتنەوەی نیشتمانیی بوەشێنێت، ڕاوێژکارەکان جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە، کە چەندە لێدانی سەربازیی بزوتنەوەی نیشتمانی دوابکەوێت، هێندە هەلیان بۆ بەهێزکردنی خۆیان و دروستکردنی هێز لە دژی حکومەت دەدرێێ. بۆیە شا خۆی ئامادەکرد، کە دەستی خۆی بوەشێنێت و بۆ ئەو مەبەستەش پەیوەندییەکانی لەگەڵ دامودەزگاکانی ڕوسیادا زیاتر بەهێز کرد(نەووار، ٢٠٢٠: ل٢٥٣).

خاڵی دەستپێکردنی هەنگاوەکەش ئەوکاتە بوو، کە لە ٢٧ شوباتی ١٩٠٧ هەوڵی تیرۆکردنی شا درا، لێرەوە ئیتر زۆرتر ڕقی لە مەشروتەخوازان بووەوە و بیانووشی کەوتە دەست بۆ لەناوبردنی ئەنجومەن و سەرکوتکردنی شۆڕشی دەستوریی(امینی، ١٣٨٢: ص١٦٩) لە هەمان کاتدا ئەم ڕووداوە بیانوشی دایە دەست ڕوسەکان، تا کۆتایی بە ئەنجومەن بهێنن. لە ٢ حوزەیرانی ساڵی ١٩٠٨ باڵوێزی ڕوسیا هارتویگ و کاربەڕێکەری باڵوێزخانەی بەریتانی مارلینگ ڕاستەوخۆ دەستوەردانیان لەم بابەتەدا کرد، کە ئەگەر نەڵێین ئەم هەنگاوەیان بووە هۆی ئەو ڕووداوانەی کە لە سێ هەفتەی دوای ئەو چاوپێکەوتنەیان ڕوویاندا، ئەوا دەتوانین بڵێین، ڕۆڵی گرنگ و یەکلاکەرەوەی لەو ڕووداوانەدا هەبوو، کە لەو ماوەیەدا ڕوویاندا. دوای ئەوەی چاویان بە وەزیری دەرەوەی ئێران کەوت، هارتویگ باڵوێزی ڕوسیا لە وتارێکی دووردرێژی هەڕەشە ئامێزدا بەو ڕستەیە کۆتایی بە قسەکانی هێنا و ڕایگەیاند:"گیانی شا لە مەترسیدایە، نیشتمانپەروەران و ئەنجومەنەکان خەریکی دوورخستنەوەی شان، ئێمە ناتوانین ئەمە قبوڵ بکەین، ئەگەر بەم شێوەیە بێت، ڕوسیا ناچارە دەستوەردان بکات، ئەم کارەش بە ڕەزامەندی و پشتگیریی بەریتانیا بەڕێوە دەچێت(Мамедоглы, 2004: pc64؛ شوستر، ١٣٩٨: ص٣١؛ مخبر السلطنه، ١٣٦٣: ص٢١٤؛ براون، ١٣٧٦: صص١٩١-١٩٢).

دوای ئەم هەڕەشانەی باڵوێزی ڕوسیا، پلانەکەی محەمەد عەلی شا و ڕوسیا چووە بواری جێبەجێکردنەوە و لە ٢٣ حوزەیرانی ١٩٠٨ لیوای قۆزاق بە فەرمانی لیاخۆڤ هێرشی بۆ سەر ئەنجومەنی شورای میللی کرد و تۆپبارانی کرد، ئەنجامی ئەم ڕووداوە، گیانلەدەستدانی نزیکەی ٢٥٠ بۆ ٣٠٠ کەس لە لایەنگرانی مەشروتە(رزمجو، ١٣٤١: ص٣٣٣؛ گرانتوسکی، بدون سال: ص٣٩١) و کوژراو و بریندار بوونی نزیکەی ١٠٠ کەس لە هێرشبەران بوو(Кулагина, 2010: с172) بۆ ڕۆژی دواتر؛ واتە ڕێکەوتی چوارشەممە ٢٤ حوزەیرانی ١٩٠٨ دەسەڵاتی سەربازیی لە تاران بە گوێرەی فەرمانێکی شاهانە ڕاگەیەنرا، کە مۆری شای لەسەر بوو، لیاخۆڤ بە فەرماندەی گشتی تارانی پایتەخت دیاریکرا،(حسينى، ١٣٥١: ص٢٦٤) و سەرجەم هێزە ئەمنی و سەربازییەکان و پۆلیسی شار خرانە ژێر فەرماندەییەوە(تفريشى، ١٣٦٢: ص١٤٥). پاشان لیاخۆڤ بە دەرکردنی ڕاگەیەنراوێک، داوای لە دانیشتوانی تارانی پایتەخت کرد، خۆیان لە هەڵگرتنی هەر جۆرە چەکێک بپارێزن و لە کۆبوونەوە لە کۆڵان و شەقامەکانی تاران و پێکدادان لەگەڵ هێزە سەربازییەکان دووربکەونەوە. لە هەمان کاتدا مۆڵەت بە هێزە ئەمنیەکان درا، تەقە لە هەرکەسێک بکەن، کە سەرپێچیی لەو بڕیارانە بکات.(نوربخش، ١٣٨٠: ص١٧٩٩) بەم شێوەیەش کۆتایی بە خولی یەکەمی ئەنجومەنی شورای میللی هات و شۆڕش لە تارانی پایتەخت کۆتایی پێهات. ڕوسەکان بەم هەڵوێستەیان بە تەواوی ئەوەیان دەرخست کە لە هیچ هەلومەرجێکدا ڕازی نابن بەرژەوەندیەکانیان بکەوێتە مەترسیەوە و ئامادەن بە هەر جۆرێک بێت، تاکو بەکارهێنانی هێزی سەربازی بە شێوەی ڕاستەوخۆش پارێزگاری لە مانەوە و بەردەوامی دەستەڵاتی شا و دەستوپەیوەندەکەی لە بەرژەوەندی خۆیان بکەن. بەبێ ئەوەی ڕەچاوی هیچ جۆرە سنور و پیرۆزیەک لە چەشنی گیانی هاوڵاتیانی ئێرانی و ڕێزگرتن لە باڵەخانەی ئەنجومەنی شورای میللی کە هێما و سمبولی خەبات و هەوڵ و تێکۆشانی ئازادیخوازان بوو بگرن.

دەرئەنجام

١- ڕووداوەکانی سەرەتای سەدەی بیست، قۆناغێکی گرنگ لە مێژووی هاوچەرخی ئێران پێکدەهێنن، لەم ماوەیەدا گۆڕانگارییەکانی پەیوەست بە پەیوەندییەکانی ڕوسیا و ئێران لەسەر ئاستی دەرەکی و شۆڕشی مەشروتە لەسەر ئاستی ناوخۆی بۆ گەل و فەرمانڕەوایانی ئێران گرنگ و چارەنوسساز بوون. لە ناوخۆی وڵات گۆڕانی سیستمی سیاسی لە پادشایەتی ڕەها بۆ بوونی پەرلەمان و هەڵبژارن و نوێنەرایەتی خەڵکی، لەسەر ئاستی دەرەکیش دەستوەردانی پتری ڕوسیا و لەشکرکێشی ڕاستەوخۆی سەربازیی بۆ سەر ناوچە جیاوازەکانی ئێرانی لێکەوتەوە.

٢- لە ماوەی فەرمانڕەوایەتی موزەفەردین شا، هەژموون و دەسەڵاتی ڕوسەکان لە ئێران زۆر فراوانتر بوو. بەهۆی پەیوەندی نزیکیشیان لەگەڵ شا و دەسەڵاتدرانی ئێران، بەرژەوەندییەکی زۆری سیاسی و ئابووریان بۆ دروست بوو، لەو ڕوانگەیەوە کاتێک بەهۆی شۆڕشی مەشروتە دەسەڵاتی شاکەوتە مەترسیەوە، پشتیوانیەکی تەواویان لە شا و دەسەڵاتدرانی ئێران کرد و ئامادە نەبوون لە ژێر هیچ جۆرە گوشار و بارودۆخێکدا ڕێگە بە گۆڕانکارییەک لە سیستەم و فەرمانڕەوایەتی ئێران بدەن، کە ببێتە هۆی دروستبوونی مەترسی بۆ سەر بەرژەوەندییە ئابووری و سیاسیەکانیان. هەر لەسەر بنەمای پەیرەوکردنی ئەم سیاسەتەش بوو پیشتگیرییان لە محەمەد عەلی شا لە دژی مەشروتەخوازان کرد و ڕاستەوخۆ هێزی سەربازییان لە دژیان بەکارهێنا.

٣- هیچ ڕووداوێک بە ئەندازەی شۆڕش مەشروتە و لێکەوتەکانی کاریگەری لەسەر پەیوەندییە دەرەکییەکانی ئێران بەگشتی، بەتایبەتی لەگەڵ ڕوسیا دروست نەکرد. هەرچەندە شۆڕشی مەشروتە ڕووداوێکی ناوخۆی ئێران بوو، بەڵام لە ڕاستیدا بە ئەندازەی دروستکردنی گۆڕانکارییە ناوخۆییەکانی وڵات، کارییگەری لەسەر تێڕوانین و پەیوەندییەکانی ئێران و ڕوسیاش دروستکرد و پەیوەندییەکانی ئەو دوو وڵاتەی بردە قۆناغێکی ترەوە.

٤- سەرکەوتنی مەشروتەخوازان و سنوردارکردنی دەسەڵاتی شا و دەستوپێوەندەکانی، بەتەواوی مەترسی بۆ سەر بەرژەوەندییە ئابووری و سیاسیەکانی ڕوسیا لە ئێران دروستکرد، ئەمە ڕوسیای ناچارکرد بەو پەری هێز و توانایی خۆی بەرەنگاری ئەو گۆڕانکارییە سیاسییە ببێتەوە و بە هاوکاری دەسەڵاتدرانی ئێران کۆتایی بە خولی یەکەمی ئەنجومەنی شورای میللی بهێنێت.

٥- نیگەرانی و مەترسییەکانی ڕوسیا لە بەرامبەر دەرهاویشتە و لێکەوتەکانی شۆڕشی مەشروتە ئەوەندە قوڵ بوون، تەنیا لەسەر ئاستی باڵوێز و نوێنەرانی دیپلۆماسی و سەربازیی لە ئێران نەوەستان، بەڵکو خودی تزاری ڕوسیا مەبەستی بوو، کە کۆتایی بەو گۆڕانکارییە سیاسییەی ئێران بێت.

٦-کۆتایهێنان بە شۆڕشی مەشروتە جگە لەوەی هەژموونی ڕوسیا لە ئێران هێندەی تر فراوان کرد، لە هەمان کاتدا ململانێ و کێبڕکێ وڵاتانی وەک بەریتانیا و ئەڵمانیاشی لەسەر خاکی ئێران زۆر و فراوانتر کرد.

لیستی سەرچاوەکان:

١- سەرچاوە فارسیەکان

١- آدمیت، فریدون. (١٩٨٥). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران. جلد نخستین. چاپ دوم. کانون کتاب ایران. سوئد.

٢- اولسون، ویلیام جی. (١٣٩٨). روابط ایران و انگلیس در جنگ جهانی اول. ترجمه: حسن زنگنه. انتشارات شیرازه. تهران.

٣- انصاری، بهمن. (١٣٩٤). انقلاب مشروطه از آغاز تا انجام. انتشارات منشور سمیر. تهران.

٤- اصغری، سید محمد. (١٣٩٣). آخوند خراسانی در جنبش مشروطیت. چاپ دوم. انتشارات اطلاعات. تهران.

٥- امانت، عباس. (١٤٠٠). تاریخ ایران مدرن. ترجمه: حافظ. نشر فراگرد. بی. جا.

٦- امینی، علیرضا. (١٣٨٢). تاریخ روابط خارجی ایران از قاجاریه تا سقوط رضا شاه. بی.جا. تهران.

٧- بیات، کاوه و دیگران. (١٣٩٣). تاریخ جامع ایران. جلد ١٢. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. تهران.

٨- بازل، آر. ام. (١٣٩٦). یادداشتهای سیاسی ایران ١٣٤٤-١٢٦٠. ترجمه: محمد صفر و حسن رضایی. جلد دوم. بخش دوم. انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی. تهران.

٩- براون، ادوارد. (١٣٧٦). انقلاب مشروطیت در ایران. ترجمه: مهری قزوینی. انتشارات کویر. تهران.

١٠- پیرنیا، حسن و دیگران. (١٣٩٣). تاریخ ایران. چاپ سوم. انتشارات داریوش. مشهد.

١١- تقی زاده، سید حسن. (١٣٣٨). تاریخ اوائل انقلاب مشروطیت ایران. انتشارات باشگاه مهرگان. تهران.

١٢- تفریشی، مرتضی سیفی فمی. (١٣٦٢). نظم و نضمیه در دوره قاجاریه. انتشارات یساولی. تهران.

١٣- جزئی، بیژن. (١٣٨٨). انقلاب مشروطیت ایران، نیروها و هدفها. انتشارات سازمان اتحاد فدائیان خلق ایران. پاریس.

١٤- حسینی، سید احمد تفریشی. (١٣٥١). روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران یاداشتهای سید احمد تفریشی حسینی. به کوشش ایراج افشار. انتشارات امیر کبیر. تهران.

١٥- رمضانی، روح الله. (١٤٠٠). تاریخ سیاست خارجی ایران از صفویه تا پایان پهلوی اول/٨٧٩ تا ١٣٢٠ شمسی. ترجمه: روح الله اسلامی و زینب پزیشکیان. چاپ دوم. نشرنی. تهران.

١٦- رزمجو، جهانبخش. (١٣٤١). تاریخ عمومی و سیاسی ایران. جلد اول و دوم. انتشارات دانشکده افسری. تهران.

١٧- زیباکلام، صادق. (١٣٧٧). سنت و مدرنیته ریشه‌یابی علل ناکامی اصلاحات و نوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار. انتشارات روزنه. تهران.

١٨- زینویف، ایوان الکسیویچ. (١٣٦٢). انقلاب مشروطیت ایران نظرات یک دیپلمات روس حوادث ایران در سالهای ١٩٠٥ تا ١٩١١. ترجمه: ابوالقاسم اعتصامی. اقبال. بی جا.

١٩- سمنانی، پناهی. (١٣٧٩). مظفرالدین شاه قاجار خودکامه کوچک. نشر ندا. تهران.

٢٠- شوستر، مورگان. (١٣٩٨). اختناق ایران، ترجمه: حسن افشار. چاپ پنجم. نشر ماهی. تهران.

٢١- قائم مقامی، جهانگیر. (١٢٢٦). تاریخ تحولات سیاسی نظامی ایران از آغاز قرن یازدهم هجری تا سال ١٣٠١ هجری شمسی. کتابخانه

علی اکبر علمی و شرکاء. تهران.

٢٢- کاسب، عزیزالله. (١٣٦٨). منحنی قدرت در تاریخ ایران. تابش. بی. جا.

٢٣-کاساکوفسکی، کلنل. (٢٥٣٥). خاطرات کلنل کاساکوفسکی. ترجمه: عباسقلی جلی. چاپ دوم. سیمرغ. تهران.

٢٤- گرانتوسکی، ا.آ. و م.آ. داندامایو و دیگران. (بی. تا). تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه: کیخسرو کشاورزی. بی جا.

٢٥- مامونتف، ن. پ. (١٢٦٣). بمباران مجلس شورای ملی در سال ١٣٢٦ هجری قمری(حکومت تزار و محمد علی شا). ترجمه: شرف الدین قهرمانی. انتشارات اشکان. ب. جا.

٢٦- مدنی، سید جلال الدین. (١٣٨٦). تاریخ سیاسی معاصر ایران. جلد١، چاپ١٤. انتشارات اسلامی. قم.

٢٧- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ. (١٣٩٢). تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی. چاپ نوزدهم. انتشارات امیر کبیر. تهران.

٢٨- مخبر السلطنه، مهدی قلی هیدایت. (١٣٦٣). گزارش ایران بخش گزارش دوره قاجار و مشروطیت. چاپ دوم. نشر نقره. تهران.

٢٩- نوربخش، مسعود. (١٣٨٠). تهران به روایت تاریخ. جلد سوم. علیم. تهران.

٣٠- نجمی، ناصر. (١٣٧٧). محمد علی شاه و مشروطیت. انتشارت زریاب. تهران.

٣١- یزدانی، م. (٢٠٠٣). اوضاع اجتماعی ایران در عهد قاجار ازخلال آثار مبارکه بهائی. موسسه معارفه بهائی. کانادا.

٣٢- یزدی، محمود افشار. (١٣٥٨). سیاست اروپا در ایران چند اوراق از تاریخ سیاسی و دیپلماسی. ترجمه: سید ضیاءالدین دهشیری. شرکت افت. بی. جا.

سەرچاوە کوردیەکان:

٣- شەمیم، عەلی ئەسغەر. (٢٠٢١). ئێرانی سەردەمی پادشایەتی قاجاران. وەرگێڕانی: سەلاحەددین ئاشتی. بنکەی ژین. سلێمانی.

١- سەردەشتی، یاسین و بەرزانی مەلا تەها. (٢٠١٠). مێژووی هاوچەرخی ئێران. چاپی دووەم. چاپخانەی سایە. سلێمانی.

٢- فاتح، محمد. (٢٠١٨). ژیانی سیاسی لە ئێران سەدەی بیستەم. دەزگای چاپ و پەخشی ئارین. هەولێر.

٤- نەووار، عەبدولعەزیز سولەیمان. (٢٠٢٠). مێژووی گەلانی ئیسلامی لە چەرخی نوێدا. وەرگێڕانی: مستەفا سەعید علی. خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا. سلێمانی.

سەرچاوە عەرەبیەکان:

١- الجبار، احمد عبدالقادر. (١٩٥٥). من مشكلات الشرق الاوسط. ملتزم الطبع والنشر. القاهره.

٢- الجاف، حسن كريم. (٢٠٠٨). موسوعة تاريخ ايران السياسي من بداية الدولة الصفوية الى نهاية الدولة القاجارية. المجلد الثالث. الدار العربية للموسوعات. بيروت.

٣- مجذوب، طلال. (د. ت). ايران من الثورة الدستورية حتى الثوره الاسلامية ١٩٠٦ _١٩٧٩. دار ابن الرشد للطباعة والنشر. د.م.

٤- قرم، جورج. (٢٠١٠). تاريخ الشرق الاوسط من الازمنة القديمة الى اليوم. شركة المطبوعات للتوزيع والنشر. بيروت.

گۆڤار و مانگنامەکان

بە زمانی فارسی:

١- مقام، احمد مظفر و جمشید مظفری. (١٣٨٧). "قرارداد ١٩٠٧ به روایت مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی". مجله پیام بهارستان: دوره دوم. شماره(١و٢): ٣٥١- ٣٧٥.

٢- قیداری، عباس قدیمی و شهناز جنگجو قولنجی. (١٣٩٦). "قرارداد ١٩٠٧ ؛ همکاری روس و انگلیس و حوادث خونین تبریز در سال ١٣٣٠ق/ ١٩١١م". مجله پژوهشهای تاریخ ایران و اسلام: شماره(٢١): ٢٠٧-٢٣٢.

٣- شیخی، فیروز راد و جواد. (١٣٩٣). "تحلیل جامعه‌شناختی ماهیت، علل وقوع و پیامدهای جنبش مشروطه در ایران". مجله مطالعات علوم اجتماعی ایران: شماره(٤٠): ٧٨-٩١.

٤- نصرآبادی، مجید و علی اکبر جعفری و مرتضی نورائی. (١٣٩٩). "سویه‌های توسعه‌طلبی روسیه از خلیج حسین قلی در شمال تا سرخس در شمال شرق ایران بعد از قرارداد آخال(١٢٩٩ق)". گنجینه اسناد فصلنامه تحقیقات تاریخی و مطالعات آرشیوی: شمار (١١٧): ٤٩-٧٠.

٥- رضاعلم، محمد و محمد امیری. (١٣٨٦). "بازشناسی روابط خارجی ایران در دوره استبداد صغیر با تکیه بر دیدگاههای حبل المتین کلکته". فصلنامه تاریخ روابط خارجی: شماره (٣١): ٩٤-١١٣.

٦- میرزاوند، مسلم و سجاد حسن پور. (١٣٩٦). "رویارویی دو تفکر، تاثیر تربیت روسی محمد علی شا در برخورد با مشروطه خواهان". ماهنامه پژوهشهای تاریخی، اجتماعی و سیاسی: شماره(٢): ١٩-٢٨.

٧- موسوی، سید رسول. (١٣٩٧). "روابط نظامی ایران وروسیه از قاجار تا پهلوی". فصلنامه تاریخ روابط خارجی: سال نوزدهم، شماره(٧٤): ٥١-٥٩.

سەرچاوە بە زمانی ئینگلیزی:

1-Tompkins, Rosemary C. (1975). Anglo- Russian Diplomatic Relations 1907-1914. North Texas State University. Denton. Texas.

2-Andreeva, Elena. (2009) “Russia v. Russians at the court of Mohammad-ʿAli Shah,” http://www.iranicaonline.org.

3-Andreeva, Elena. (2014). “Russia i. Russo-Iranian Relations up to the Bolshevik Revolution,” http://www.iranicaonline.org.

4-Avery, Peter & etel. (2007). the Cambridge History of Iran from Nadir Shah to the Islamic Republlic. Volume7. Third printing. Cambridge University Press. Cambridge.

5-The Anglo-Russian Entent (http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Anglo-Russian_Entente)

6-Pye, Michael. (2015). “in the belly of the bear? Soviet-Iranian relations during the reign of Mohammad Reza Pahlavi”. University of St Andrews. Russian.

7-Kazemzadeh, Firuz. (2013). Russia and Britain in Persia Imperial Ambitions in Qajar Iran. I.B.Tauris & Co Ltd. London.

8-Kazemzadah, f. (2012). “angle-russian-convention-of-1907”. http://www.iranicaonline.org.

9-Abrahamian, Ervand. (2008). A History of Modern Iran. Cambridge University Press. New York.

سەرچاوە بە زمانی ڕوسی:

1-Кулагина, Л. М. (2010). РОССИЯ И ИРАН(XIX - начало XX века). Москва ИД «Ключ-С.

2- Базиленко, И.В. (2011). ПРАВОСЛАВНАЯ РОССИЯ И ШИИТСКИЙ ИРАН: ПО СТРАНИЦАМ ИСТОРИИ ОТНОШЕНИЙ(XVI – НАЧ. XX ВВ.), История России, Христианское чтение.

3- ЕВДОКИМОВА, А.А. (2009). История стран Востока в новое время. Изд-во БГПУ. Уфа.

4- Мамедоглы, Алиев Салех. (2004). ИСТОРИЯ ИРАНА XX ВЕК. Издательство «Крафт+». Москва.

5-ХАСАН,МАХДИЯНМОХАММАД.(2013). ИСТОРИЯ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ИРАНА И РОССИИ (XIX - НАЧАЛО XXI ВЕКА). ФГБУН Институт востоковедения . Москва.

6-Корниловский, А.С. (2016). “ИРАНСКИЙ КУРДИСТАН В РУССКО-ГЕРМАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ”, Вестник Томского государственного университета. № (411): 69-82.

7-Авдеев, В. Е. ПЕТЕРБУРГСКАЯ КОНВЕНЦИЯ 1907. Большая российская энциклопедия.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

باشترکردنی ئەدای بنکەدراوەی فەزایی لەسەر بنەمای تێکەڵی فێربوونی ئامێری و پێکهاتەی داتای هیلی هیلبێرت

Improving Performance of Spatial Database Based on Hybrid Machine Learning and Hilbert Curve Data Structure

تحسين أداء قاعدة البيانات المكانية بناءً على التعلم الآلي الهجين وهيكل بيانات منحنى هيلبرت

گەلاوێژ محمد نجیب[1]، نزارعەبدولقادر عەلی[2]

[1] بەشی تەکنەلۆجیای زانیاری، کۆلیجی تەکنیکی ئینفورماتیك، زانکوی پولیتەکنیکی سلیمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردوستان، عێراق

[2] بەشی ئامار و ئینفورماتیک، سکولی کارگێری و ئابووری، زانکوی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: galawizh.najeeb@spu.edu.iq

پوختە

ئەم کارە ڕێبازێکی نوێ بۆ ئیندێکسی فرەڕەهەند دەناسێنێت و شیکاری دەکات. لەسەر بنەمای چەمکەکانی ئیندێکسکردنی فەزایی فێربووی تێکەڵە بە بەکارهێنانی ئەلگۆریتمەکانی پڕکردنەوەی بۆشایی هیلبێرت لەگەڵ فێربوونی ئامێر. بەکارهێنانی ئەلگۆریتمەکەی هیلبێرت بۆ بەدەستهێنانی ئیندێکسکردن بۆ هەر شتێکی فەزایی (خاڵ، هێڵ، فرەگۆشە)، پاشان جێبەجێکردنی پرسیارەکانی نزیکترین دراوسێ بە تەکنیکێکی تەقلیدی. بە وەرگرتنی سوود لە شێوازی فێربوونی ئامێر بۆ فێربوونی پێوەرەکانی شتە فەزاییەکان، لە شێوازی فێربوودا ئێمە ئەلگۆریتمی هیلبێرتمان بەکارهێنا بۆ ئیندێکسکردنی شتە فەزاییەکان وەک لە شێوازی تەقلیدیدا، و فێربوونی ئەو پێوەرانە، پاشان پرسیاری نزیکترین دراوسێ وەک لە تەقلیدیدا جێبەجێ بکەین، لە کۆتاییدا کاتی جێبەجێکردن حیساب دەکەین. ئەنجامێکی گرنگ کە لە ئەلگۆریتمێکی پێشنیارکراوی ئیندێکسی فێربوونی تێکەڵاو (HLI) تێدەپەڕێت کە باشتربوونی ئەدای کارکردنە بەسەر کێوی هیلبێرتدا لە شێوازی فێربوودا گەورەیە بە بەراوردکردنی نێوان شێوازە تەقلیدی و فێربووەکان کە لەڕێگەی حیسابکردنی کاتی جێبەجێکردنی هەر تەکنیکێکی پرۆسێسی پرسیار بۆ ئەنجام دەدرێت هەر سێ جۆری شتە فەزاییەکان. ئێمە هەردوو شێوازی ئیندێکسکردنمان تاقیکردەوە بۆ بەراوردکردن و هەڵسەنگاندنی هەردوو تەکنیکەکە، HLI پێشنیارکراوی ئێمە، ئەنجامە بەرچاوەکانی هەیە لەڕووی کەمتر لە کاتی جێبەجێکردنی پرسیار کە بەهۆی بەرزکردنەوەی ئەدای بنکەدراوەی فەزایی. ئیندێکسی پێشنیارکراوی کە لە ڕێگەی کێوی تایبەتمەندی کارکردنی وەرگرەوە هەڵسەنگێندراوە (هێلی ROC-curve) بۆ مۆدێلی باشی سیستەم، هەروەها پێوەرە ئامارییەکانی MSE و R2.

وشەی سەرەکی: ئیندێکسی فەزایی، هێلی هیلبێرت، فێربوونی ئامێر، نەریتی، ئەدای کارکردن.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10505
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٣/١/١٤ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/١٢ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/١٢/٣١
ئیمەیلی توێژەر	galawizh.najeeb@spu.edu.iq
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢٣ م.ی گەلاوێژ محمد نجیب ،پ.ی.د.نزارعەبدولقادر عەلی، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

الملخص

يقدم هذا العمل ويحلل نهجًا جديدًا للفهرسة متعددة الأبعاد. يعتمد على مفاهيم الفهرسة المكانية المختلطة المكتسبة باستخدام خوارزمية منحنى هيلبرت لملء الفراغ مع التعلم الآلي. استخدام خوارزمية Hilbert للحصول على فهرسة لكل كائن مكاني (نقطة ، خط ، مضلع) ، ثم تنفيذ أقرب استعلامات جار في التقنية التقليدية. الاستفادة من طريقة التعلم الآلي لتعلم مؤشرات الكائنات المكانية ، في الطريقة التي تم تعلمها ، استخدمنا أيضًا منحنى هيلبرت لفهرسة الكائنات المكانية كما في الطريقة التقليدية ، وتعلم المؤشرات ، ثم تنفيذ استعلام الجار الأقرب كما هو الحال في الطريقة التقليدية ، وحساب وقت التنفيذ أخيرًا. النتيجة المهمة التي تتجاوز خوارزمية فهرسة التعلم المختلط المقترحة (HLI) وهي تحسين الأداء على منحنى هيلبرت رائعة في الطريقة المكتسبة من خلال المقارنة بين الطرق التقليدية والمتعلمة والتي تتم عن طريق حساب وقت تنفيذ كل تقنيات معالجة الاستعلام لـ جميع أنواع الكائنات المكانية الثلاثة. لقد اختبرنا كلتا طريقتين الفهرسة لمقارنة وتقييم كلتا الطريقتين ، HLI المقترحة لدينا ، لها نتائج مهمة من حيث وقت تنفيذ الاستعلام أقل والذي يرجع إلى تحسين أداء قاعدة البيانات المكانية. تم تقييم الفهرسة المقترحة من خلال منحنى خصائص تشغيل المستقبِل (منحنى ROC) لنموذج أمثلية النظام ، وكذلك المقاييس الإحصائية MSE و R2.

الكلمات المفتاحية : الفهرس المكاني ، منحنى هيلبرت ، التعلم الآلي، أداء، تقليدي .

Abstract

This work introduces and analyzes a novel approach to multi-dimensional indexing. It is based on the concepts of the hybrid learnt spatial indexing by using Hilbert space filling curve algorithm with machine learning. Using Hilbert algorithm to obtain indexing for each spatial objects (point, line, polygon), then executing nearest neighbor queries in traditional technique. Taking benefits of machine learning method to learn indices of spatial objects, in learnt method we also used Hilbert curve to indexing spatial objects as in traditional method, and learning those indices, then implement nearest neighbor query as in traditional, finally calculate execution time. An important result that goes beyond proposed hybrid learning indexing algorithm (HLI) that is the performance improvement over the Hilbert curve is great in learnt method by making comparison between traditional and learned methods which is done through calculating execution time of each techniques of query processing for all three spatial objects types. We tested both indexing methods to compare and evaluate both techniques, our proposed HLI, has significant results in term of less query execution time which is due to enhance performance of spatial database. Proposed indexing evaluated through receiver operating characteristic curve (ROC- curve) for system optimality model, also MSE and R2 statistical measures.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

1.Introduction

Spatial database systems support spatial data types and, at the absolute least, use spatial indexing techniques in their data format and query language. Geospatial database systems, which also include spatial indexing and efficient algorithms, are the foundation upon which geographic information systems and other applications are created (Güting, 1994). The term "spatial data" refers to items with a spatial component, such as points, lines, regions, rectangles, surfaces, volumes, and even data with a higher dimension, such as time. Cities, rivers, highways, counties, and states are examples of spatial data. A spatial access strategy must take into account both spatial indexing and clustering techniques. Without a geographic index, each database item must be checked to see if it complies with the geographical selection criteria; in relational databases, this is known as a "full table scan" (Jia et al., 2022). Space-filling curves (SFC) offer a natural mapping from a high-dimensional space to a one-dimensional curve, and the arrangement of the points on SFC has been frequently used as a meaningful point arrangement (Liao et al., 2001). Dynamically formed spatial connections are produced throughout the query processing process. In order to locate spatial items efficiently using proximity, a spatial index must be created. Effective spatial operations like locating an object's neighbors and locating objects inside a certain query location must be made possible by the underlying data structure. The bulk of indexes are built on the divide and conquer principle. With this approach, hierarchical indexing structures are produced. The technique necessitates reducing searches so that fewer items are searched the more information has to be evaluated, making it a perfect fit for database systems with memory space restrictions. The advantage of hierarchical structures is that they are good range searchers. Indexing in an SDB is different from indexing in a typical database since the data in an SDB are multi-dimensional objects connected to geographical coordinates. Additionally, it offers a one by one (1:1) mapping between one-dimensional space and multidimensional space. The primary goal of spatial indexing is to improve spatial selection, or to find things from a huge collection of spatial objects that are specifically related to a given query SDT value(Ooi et al., 1993).

Related work

The neighboring blocks in the two-dimensional space must always match the adjacent line intervals in the curve in order for the Hilbert curve to have a total ordering (Davitkova et al., 2020; Kraska et al., 2018). Chen and Chang proposed the neighbor finding strategy based on the Hilbert curve (denoted as the CCSF strategy (Kraska et al., 2021). Chen and Chang proposed the neighbor finding strategy based on the Hilbert curve (denoted as the CCSF strategy(Chen & Patel, 2006). Research(Liu & Schrack, 1996) Theoretically analyze the conditions under which learned indexes outperform traditional index structures, describe the main challenges in designing learned index structures, and investigate the extent to which learned models, such as neural net-

works, can be used to augment or even replace traditional index structures such as B-Trees and Bloom filters. For processing point, KNN, and range queries, the ML-Index is a memory-efficient Multidimensional Learned (ML) structure. The ML-Index splits and converts data into one-dimensional values related to the distance to their nearest reference point shown in (Chen & Chang, 2011) using data-dependent reference points. By sequentially dividing points along a succession of dimensions into equal-sized cells and sorting them by the cell that they inhabit, a learning database system called SageDB (Chen & Chang, 2011) extends the ideas to multidimensional data. Presorting the data by their Z-order (Markl, 2000), Hilbert order(Lawder & King, 2001), or the relative distance to reference points (Jagadish et al., 2005) has been intensively investigated as a means of providing an affordable representation of multidimensional points that may be usefully sorted. For quickly addressing spatially questions, a learnt Z-order Model (Wang et al., 2019) focuses on integrating Z-order scaling with a staged learning model.

1.1.Techniques for Indexing in Spatial Database

Because of the enormous number of spatial databases, spatial access techniques are commonly employed to organize and speed up spatial item retrieval (Manolopoulos, Theodoridis, & Tsotras, 2009). A spatial index is a data structure that allows users to quickly retrieve spatial data. There are several types of spatial data, the most popular of which being points, lines, and regions (Samet, 1990). A database system needs an index mechanism to enable it retrieve data items rapidly according to their spatial positions in order to handle spatial data efficiently, as required in computer aided design and geo-data applications (Lawder & King, 2001).

1.1.1. Hilbert Space Filling Curve Technique

The space-filling curve is a 1D curve that uses recursion to cover a certain region(Wu et al., 2020). The Hilbert curve is a one-dimensional representation of a multidimensional space. Such mappings are useful in a variety of applications, including image processing and, more recently, multidimensional data indexing. Given a two-dimensional square space of size N*N, where N = 2n with order n >= 0, the Hilbert curve recursively divides the space into four equal-sized blocks. Each block is given a sequence number which ranges from 0 to N2-1. It's the most well-known and researched space-filling curve. As a method of linearization, we select the Hilbert curve in the space filling curve(Wang et al., 2022). In terms of numerous criteria, it is thought to be extremely local. To create a linear ordering for the datum-point in Key-space by constructing an index to spatial data using a Hilbert Curve of suitable order. This indexing strategy allows the procedure to avoid problems caused by index overlap (Guttman, 1984).

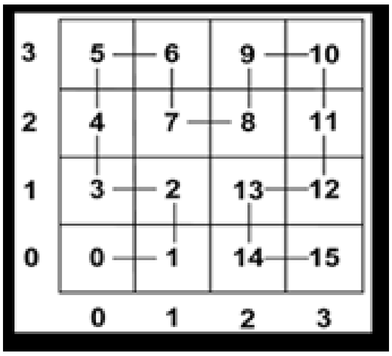

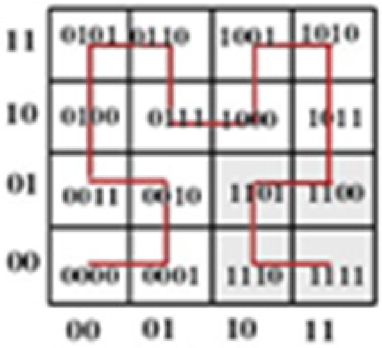

Figure 1: (a) Hilbert Curve Index Value (Krishnan et al., 2015) (b) Hilbert Curve Index Binary Value (Schmidt & Parashar, 2004)

2.Learned Index and Traditional Index

Other types of models, such as deep-learning models—also referred to as learned indexes—can replace index structures. Given that a model can be learnt, taught indexes have several benefits over conventional ones (Manolopoulos, Theodoridis, Tsotras, et al., 2009). This study effectively contrasts standard spatial indexing with spatial learnt indexing. Learned index structures produce an explicit representation of the underlying data in order to provide successful indexing. Numerous spatial indices have been created, and they may be divided into two groups: multidimensional point indices and multidimensional region indices(Nievergelt et al., 1984). Examples of the first category include the LSD-tree(Lomet & Salzberg, 1990), the grid file(Beckmann et al., 1990), the hB-tree (Freeston, 1995), the buddy tree(Sellis et al., 1987), and the BV-tree (Qin et al., 2022). The R-tree (Chen & Chang, 2011) and quad-tree (Li & Feng, 2005), together with their variants, are the second group's most well-known representations. Similar to point indexing, two different approaches for indexing areas (data driven and space driven) have been presented such as R tree (Shah et al., 2021).

3.Spatial Database Query

It is challenging to locate the sought object in a large, muddled dataset, which calls for both computational complexity and time. To address these problems, other study approaches were recommended. Using the K-Nearest Neighbor (kNN) algorithm is the simplest, most effective, and most successful approach of them all. Pattern recognition, text classification, moving object identification, and other applications are possible using this technique (Dhanabal & Chandramathi, 2011). In order to find objects (or combinations of objects) that meet certain spatial relationships with a reference query object, a spatial query is performed to one (or more) spatial relations (or between them)(Mamoulis, 2022).

3.1.Nearest Neighbor Query Types

There are essentially two types of NNQ: those with a structure and those without. The I-Structure based k-NN method represents the training datasets using tree structures. Ball Tree, k-d Tree, Principal Axis Tree (PAT), Orthogonal Structure Tree (OST), Nearest Feature Line (NFL), and Center Line (CL) approaches are examples of structure-based algorithms. II. Simple, k-NN, Condensed NN, Model based k-NN, Ranked NN (RNN), Pseudo/Generalized NN, Clustered k-NN (CkNN), Continuous RkNN, Mutual kNN (MkNN), and Constrained RkNN are examples of non-structure based kNN approaches. The advantages and disadvantages of each form of closest neighbors approach are discussed in Table 1 (Dhanabal & Chandramathi, 2011).

Table 1: Comparison between Different Kind of Nearest Neighbor (Dhanabal & Chandramathi, 2011)

No.	Technic	Concept	Merits	Demerits	App.
1	Ball Tree k nearest neighbor (Moore & Gray, 2003), (Omohundro, 1989)	To improve the speed.	1. Compatible with high dimensional Objects. 2. Represented data are tuned well to structure 3.Simple to implement 4. Especially used for geometric learning.	1. Implementation cost is high. 2. When distance is increased, performance is decreased.	Robotic, vision, speech, graphics.
2	k-d tree nearest neighbor (kdNN) (Sproull, 1991)	To divide the training data sets into two halves.	1. Perfect balanced trees are formed 2. It is fast and simple.	1. Computational complexity 2.Exhaustive search is required 3. Chance of misleading the points as it blindly splits the points into two halves.	Multidimensional data points.
3	Nearest feature Line Neighbor (NFL) (Li et al., 2000)	To have multiple template per class for classification	1. Accurate classification 2. Effective algorithm for small datasets. 3.Ignored information in nearest neighbor are used	1. Chance of failure if the model in NFL is far away from query point 2.Computational Complexity 3. Hard to illustrate the feature point in straight line.	Face Recognition problems
4	Local Nearest Neighbor (Zheng et al., 2004)	To focus on nearest neighbor prototype of query point	1.Overcomes the limitations of NFL	1.Increase in number of computations	Face Recognition
5	Tunable Nearest Neighbor (TNN) (Zhou et al., 2004)	Calculates the distance first and then implements the steps of NFL	1.Effective for small data sets	1.Large number of computations	Bias problems
6	Principal Axis Tree Nearest Neighbor (PAT) (McNames, 2001)	Uses PAT construction and PAT search	1.Good performance 2.Fast Search	1.Computational Time is more	Pattern Recognition
7	k Nearest Neighbor (kNN) (Cover & Hart, 1967)	To find the nearest neighbor based on _k' value	1.Training is very fast 2.Simple and easy to learn 3.Robust to noisy training data 4 .Effective if training	1. Biased by value of k 2.Computation Complexity 3.Memory limitation 4.Being a supervised learning lazy	Large sample data

			data is large 5.It is symmetric.	algorithm i.e. runs slowly 5.Easily fooled by irrelevant attributes	
8	Weighted k nearest neighbor (WkNN) (Bailey, 1978)	To assign weights to neighbors based on distance calculated	1. Overcomes limitations of kNN by assigning equal weight to k neighbors implicitly. 2. Uses all training samples not just k. 3. Makes the algorithm global one	1.Computational complexity increases in calculating weights 2.Slow in execution	Large sample data
9	Condensed nearest neighbor (CNN) (Alpaydin, 1997)	To eliminate data sets which show similarity without adding extra information	1. Reduce size of training data 2. Improve query time and memory requirements 3. Reduce the recognition rate	1. CNN is order dependent; it is unlikely to pick up points on boundary. 2. Computational Complexity	Data set where memory requiremen t is a main concern
10	Reduced Nearest Neighbor (RNN) (Gates, 1972)	To remove patterns which do not affect the training data set results	1. Reduced size of training data and eliminate templates 2. Improved query time and memory requirements 3. Reduced recognition rate	1.Computational Complexity 2.Cost is high 3.Time Consuming	Large data set
11	Pseudo/Generalized Nearest Neighbor (GNN) (Zeng et al., 2009)	To utilize information of (n-1) neighbors also	1.Uses(n-1) classes which consider the whole training data set	1.Does not hold good for small data 2.Computational complexity	Large data set
12	Clustered k nearest neighbor (Yong et al., 2009)	To select the nearest neighbor from the clusters	1.Overcome defects of uneven distributions of training samples 2.Robust in nature	1.Selection of threshold parameter is difficult before running algorithm 2.Biased by value of k for clustering	Text Classificati on
13	Reverse k nearest neighbor[(Stanoi et al., 2000), (Korn & Muthukrishnan, 2000), (Yang & Lin, 2001), (Dhanabal & Chandramathi, (Singh et al., 2003),(Tao et al., 2004)]	Objects that have the query object as their nearest Neighbor, have to be found.	1. Approximate results can be obtained very fast. 2. Well suited for 2-Dimensional sets 3. Well suited for finite, stored data sets 4. Provides decision	1. Requires $O(n^2)$ time 2. Do not support arbitrary values of k 3. Cannot deal efficiently with database updates, 4. are applicable only to 2D	Spatial data set
14	Continuous RkNN (Kang et al., 2006)	To monitor the regions upon updates using FUR tree	1. Overcomes the difficulties of using the kNN and RkNN queries on moving objects. 2. Best suited for monochromatic cases	1. Not suited for bichromatic cases 2. Not suited for large population of continuously moving objects. 3. Memory Limitation	Moving object data set
15	Constrained RkNN (Emrich et al., 2009)	To find the RkNN on moving objects based on constrains	1. Communication load is minimized. 2. CRkNN can be applied to both monochromatic and bichromatic cases.	1. Approximate result can be obtained for bichromatic cases.	Moving object data set especially in GPS

3.2. Nearest neighbors Query Algorithm based on Hilbert Curve

Procedure steps of the Nearest Neighbor algorithm in the Hilbert space filling curve data structure is defined in figure 2. Actually the main idea behind the nearest neighbor search is the distances Philosophy, which is in default is Euclidian distance measure. There are different distance measures such as Manhattan, Hamming and Minkowski, etc.

```
Procedure All_Nearest_Neighbors_Finding (DataSet A, DataSet B, Order n_A, Order n_B)
    begin
    ANNSet := φ; /* ANNSet is the result of ANN(A,B). */
    Sorting sequence numbers h_A in dataset A; /* Step 1*/
    /* Data a_i locates at the block with sequence number h_A in the curve of order n_A.*/
    For each data a_i with sequence number h_A in dataset A do /* Step 2 */
    begin
        CNNSet := φ;
        /* CNNSet is the candidate set to store candidate neighbors in dataset B. */
        if (n_A − n_B) = 0 then    /* Condition 1 */
        begin    h_C = h_A;    CNNSet = CNNSet ⋃ {h_C};
                For each DirN ∈ {'S','N', 'E', 'W'} do
                    CNNSet = CNNSet ⋃ One_Neighbor_Finding (h_C, n_B, DirN);
        end;
        if (n_A − n_B) > 0 then    /* Condition 2 */
        begin    h_C = h_A × 4^(n_B−n_A);    CNNSet = CNNSet ⋃ {h_C};
                    For each DirN ∈ {'S','N', 'E', 'W'} do
                      CNNSet = CNNSet ⋃ One_Neighbor_Finding (h_C, n_B, DirN);
        end;
        if (n_A − n_B) < 0 then    /* Condition 3 */
        begin
            TempSet := {h_A};
            /* TempSet is the temporary set to store candidate neighbors in dataset A. */
            For each DirN ∈ {'S','N', 'E', 'W'} do
                TempSet = TempSet ⋃ One_Neighbor_Finding (h_A, n_A, DirN);
            For each h_t ∈ TempSet do
                CNNSet = CNNSet ⋃
              {h_C | h_C ranges from h_C = h_t × 4^(nB−nA) to h_C = h_t × 4^(nB−nA) + 4^(nB−nA) − 1};
        end;
        Sorting and Filtering distinct sequence numbers h_c in CNNSet; /* Step 3 */
        For each h_C in CNNSet do
        begin
            if the block with sequence number h_c has no data ;
            else For each data b_j in the block with sequence number h_B in data set B do
                    NN := {b_j : ∃b_j ∈ B, ¬∃b_k ∈ B{dist(q, b_k) < dist(q, b_j)}}
        end;
        ANNSet := ANNSet ⋃ {(a_i, NN)};
    end;
end procedure
```

Figure 2: Shows nearest neighbor algorithm using Hilbert Curve (Chen & Chang, 2011)

A Hilbert curve recursively divides the space into four equal sized blocks due to the limit of the block capacity. The Hilbert curve never maintains the same direction for more than three consecutive blocks. Take the

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

quaternary space in figure 3, as an example. The quaternary space is divided into four equal-sized blocks such that four blocks are in the southwest (SW), northwest (NW), northeast (NE) and southeast (SE) directions of the center point P. We call these blocks as the SW, NW, NE, and SE blocks (Chiu et al., 2019).

Algorithm (1) describes the construction of Hilbert Space filling Curve procedure. It shows Hilbert curve constructing steps by steps briefly.

```
Algorithm 1: Constructing Hilbert index
 Name: Hilbert index ()
 Input: spatial dataset
 Output: Generating Hilbert index
Begin:
 // Step 1: Using Transformation Table //
            Let L= length of Idx
    For i= 1 to L
          If Idx(i)= 0: then Hb= Hb+0
          If Idx(i)= 1: then Hb= Hb+1
            If Idx(i)= 2: then Hb= Hb+3
          If Idx(i)= 3: then Hb= Hb+2
         Hilb= Hilb+Hb    ,      Next i
// Step 2: Call Rotate-Reflect Procedure //
        Let K= length of Hilb
        For i=1 to K-1
        Let j= i+1
 Begin:
  Case (1)
         If K(i)=0 then
         If K(j)=1: then output(j)= 3
         Else if K(j)=3: then output(j) =1    , Next i
         End if
   Case (2)
         Else If K(i)=3 then
         If K(j)=0: then output (j)= 2
         Else if K(j)=2: then output(j) =0    , Next i
         End if
 END
```

4.Techniques of System Evaluating

While there are many indicators available for system appraisal, we choose to focus on three key ones here: I-a confusion matrix is a strategy for summarizing findings on a classification task and for assessing the performance of a system's classification algorithm. Roc) curve for receiver operating characteristics. Plotting the true positive rate (TPR) against the false positive rate (FPR) at various threshold values will result in the ROC curve. The following formulas for the true positive rate, false positive rate, and specificity: Specificity, false positive rate, and true positive rate. When assessing the effectiveness of a machine learning model based on regression, the R2 score is a crucial indicator. The coefficient of determination is what it is called. It works by figuring out how much variance there is in the predictions that are explained by the dataset. Simply

put, it is the discrepancy between the model's predictions and the dataset's samples. Mean Square Error, part III (MSE), the average squared error, or the discrepancy between the estimated and actual values, is computed.

TPR/Recall/Sensitivity = TP/(TP+FN) .... Eq. (1),

Specificity= TN/(TN+FP) ....Eq. (2),

FPR=1- Specificity= FP/(TN+FP) .... Eq. (3) (Son et al., 2021).

5.The Preprocessing Tasks

Before beginning and working on this project, there are some steps that must be taken as preprocessing phases to prepare the data for the purpose of organizing, interpreting, and presenting large amounts of numerical data. It is also important to make the data in a suitable way so that it can be used for analyses and decision-making. Collecting spatial datasets was the initial phase in this paper's preparation of a good dataset (actual geographical dataset) (spatial dataset is in form of latitude and longitude). Latitude and longitude are then converted to (x, y) coordinates. Putting into practice and evaluating as follows:

5.1. Spatial Data Types That Used

We worked on point, line and polygon spatial objects. Each object has different datasets (real data sets), as a first step using point dataset and applying spatial indexing using , Hilbert data structure as traditional indexing. After that implementing nearest neighbor query and then we measured query execution time. In the second step, actually second work, we used machine learning approach in purpose of learning the index of point objects that got by using Hilbert technique, also implementing nearest neighbor query and then calculating query execution time. To comparing and evaluating both methods (traditional and learned). The next objectives of the research are line and polygon objects with their different datasets. We also applied and implemented the work procedure on line and polygon as point object.

5.2. Work Processing Steps

The structure and procedure steps in this work are described briefly in figure 4 and 5 for traditional and learned method respectively. Structure components are: data preprocessing as first step, indexing algorithm for getting index to each spatial objects, NN query and performance comparison metric are the main objectives that mentioned in the diagram. All spatial datasets of point, line and polygon spatial objects were used as system data input separately, converting spatial data which they are latitude and longitude to (x, y) coordinates form. Then for getting indices for all spatial objects the Hilbert Space filling Curve which is spatial indexing technic used. After that implementing nearest neighbor query were done for all spatial data indices.

As a final step execution time of nearest neighbor query found in purpose of evaluating the query performance of all three spatial indices(for point, line and polygon spatial datasets).

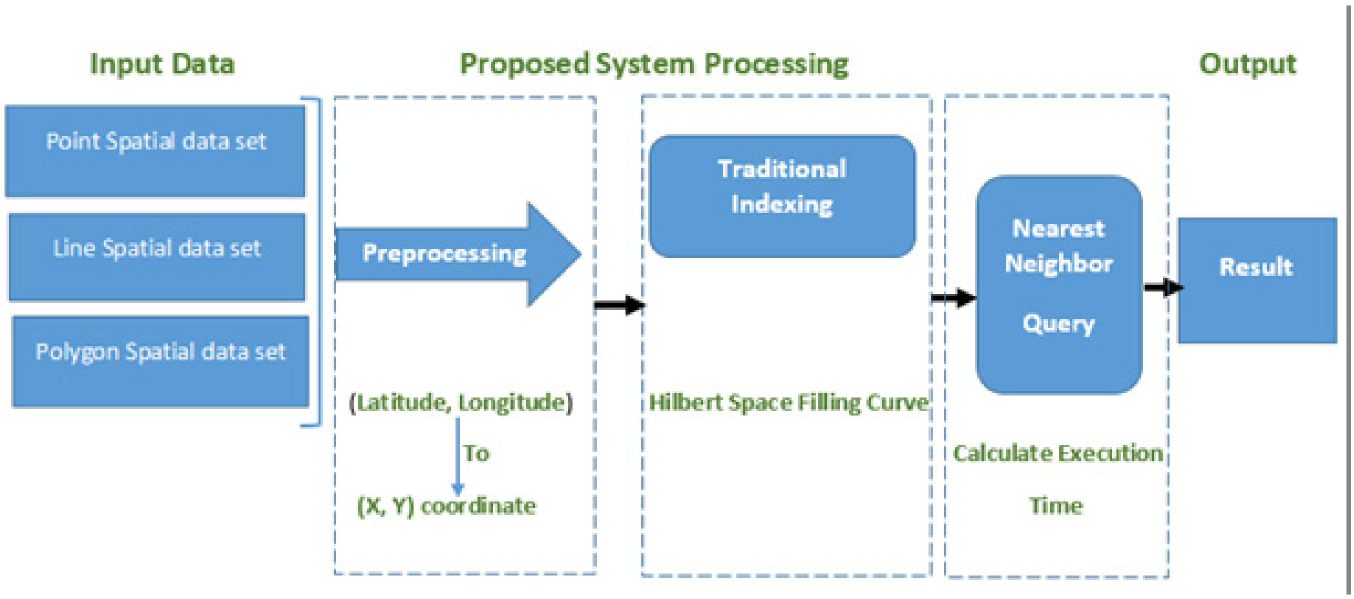

Figure 4: Work Procedure Steps in Traditional Method

As in traditional method, same processes are done. Additionally, each spatial dataset of a point, line, or polygon spatial object was employed as a distinct system data input before being converted from latitude and longitude to (x, y) coordinates. The Hilbert Space Filling Curve, a spatial indexing technique, is then utilized to get indices for all spatial objects. Using machine learning technique, we can then learn our spatial indices. Following that, nearest neighbor queries for all spatial data indices were implemented. Final stage in analyzing the query performance of all three spatial indices was the execution time of the nearest neighbor query (for point, line and polygon spatial datasets). Work steps are shown in image 5.

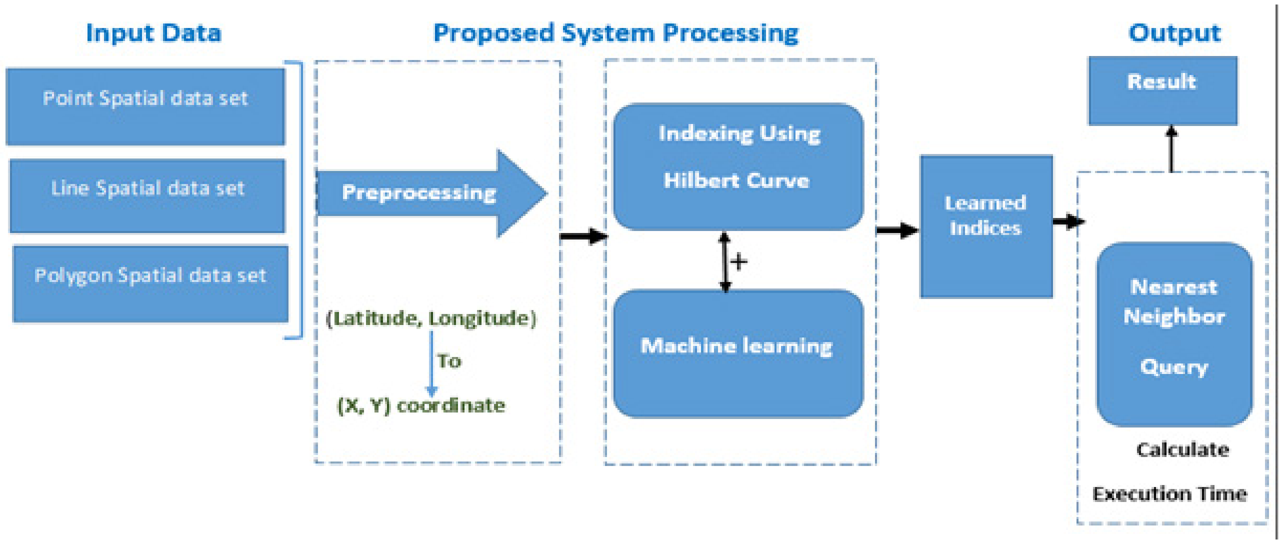

Figure 5: Work Procedure Steps in Learned Method

6-Proposed Algorithm Results

After developing and trying to implement a new, effective spatial indexing technique called the hybrid learning indexing algorithm (HLI), which can be used to index all three types of spatial objects points, lines, and polygons was offered. After determining indices for all spatial objects by using Hilbert Curve algorithm, separately implement nearest neighbor query for each. Means at the beginning we used point index and applied the query at different distances (5, 50, 100, 150, 200, and 250) kilometers respectively for 25 random sample points in purpose of testing. We achieve the following noteworthy and important findings by conducting a nearest neighbor query and calculating execution times in both standard and learnt spatial indices. Table (2) shows test result of finding query execution time just for one point out of 25 point samples of spatial point objects dataset. Results of our study utilizing both conventional and newly taught spatial indices are shown in the tables below. After that we calculated average execution time for all 25 tested points. Table 2 shows tested and implemented results (of point spatial objects just for one sample point).

Table 2: Implementing of NNQ Execution Time of both Methods

Hilbert Curve - Nearest Nighbors		
Query Execution Time at Different Distances in Second(s)	Without ML _ python point sample (14.94,30.5)	With ML _ python point sample (14.94,30.5)
5 km	0.8282	0.31253
50 km	0.8326	0.31682
100 km	0.8375	0.30753
150 km	0.8414	0.30607
200 km	0.8482	0.30542
250 km	0.8826	0.29805

... P7 P8 P9 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P16 P17 P18

We also applied Nearest Neighbor Query for other spatial objects line and polygon. As in point objects in traditional and learning methods. In traditional method applying NNQ on line objects were done for 25 random sample selected points in various distances (5, 50, 100, 150, 200, and 250) kilometers respectively for comparison issue. Then finding query execution time (ET) for each selected points. Finally average ET were found for all 25. As in traditional, in learnt method, after learning indices also applying NNQ and determining ET for each spatial objects (point, line and polygon) and as well calculating average execution time too. We also used Nearest Neighbor Query for line and polygon spatial objects. Similar to point objects. As an example we just show the one point sample of testing in both methods, the execution time and in various distances. Table three (a) represents all nearest neighbor query execution time of point objects of all 25 selected points

in 6 different distances in traditional method of point spatial objects index and average execution time. And Table three (b) indicates the average execution time of all closest neighbor queries for all 25 chosen points at 6 different distances using the learned (machine learning) approach for point spatial objects.

Table 3: (a) Representation the Tests Table of Traditional Methods

	Traditional Method					
	5km	50km	100km	150km	200km	250km
p1	0.82564	0.82865	0.83465	0.83824	0.84512	0.87694
p2	0.80056	0.80355	0.80756	0.81155	0.81753	0.82017
p3	0.81968	0.82307	0.82754	0.83156	0.83833	0.84390
p4	0.81294	0.81605	0.82111	0.82571	0.83247	0.86143
p5	0.81814	0.82109	0.82570	0.83033	0.83828	0.85371
p6	0.82214	0.82512	0.82954	0.83389	0.83951	0.85229
p7	0.82531	0.82831	0.83282	0.83548	0.84040	0.85296
p8	0.83091	0.83439	0.84014	0.84422	0.85153	0.85695
p9	0.82455	0.82754	0.83353	0.83814	0.84500	0.85646
p10	0.83375	0.83704	0.84136	0.84554	0.85341	0.85722
p11	0.86887	0.87275	0.87681	0.87980	0.88512	0.85301
p12	0.88065	0.88564	0.88979	0.89443	0.90076	0.85246
p13	0.81733	0.82033	0.82431	0.82910	0.83509	0.86577
p14	0.80028	0.80330	0.80729	0.81029	0.81427	0.85333
p15	0.81283	0.81582	0.82080	0.82380	0.83078	0.89508
p16	0.79886	0.80389	0.80792	0.81191	0.81690	0.84573
p17	0.80290	0.80588	0.80887	0.81186	0.81486	0.84183
p18	0.79587	0.79987	0.80385	0.80784	0.81484	0.85091
p19	0.79587	0.79790	0.80288	0.80587	0.81186	0.81501
p20	0.78843	0.79142	0.79544	0.79943	0.80601	0.83079
p21	0.79089	0.79388	0.79786	0.80186	0.80584	0.84079
p22	0.82978	0.83274	0.83773	0.84271	0.84870	0.88463
p23	0.82882	0.83181	0.83580	0.84080	0.84577	0.85477
p24	0.83925	0.84256	0.84723	0.85154	0.85881	0.86173
p25	0.82818	0.83257	0.83754	0.84140	0.84818	0.88262
Average Execution Time	0.81970	0.82301	0.82752	0.83149	0.83758	0.85442

(b): Representation the Tests Table of Learnt Methods

	Learning Method					
	5km	50km	100km	150km	200km	250km
p1	0.306309	0.29922	0.29421	0.30522	0.3052	0.30984
p2	0.29426	0.29932	0.29225	0.30607	0.30555	0.31583
p3	0.32460	0.32660	0.32907	0.32322	0.33038	0.32492
p4	0.31320	0.32257	0.32476	0.31403	0.31774	0.31473
p5	0.31016	0.31470	0.32792	0.32223	0.33580	0.31303
p6	0.30845	0.32615	0.32059	0.32426	0.32123	0.31658
p7	0.32637	0.31786	0.30888	0.31178	0.31495	0.29424
p8	0.31782	0.30719	0.30520	0.32402	0.31087	0.30420
p9	0.30423	0.29625	0.29123	0.30084	0.32550	0.30021
p10	0.32097	0.33348	0.33229	0.30424	0.32454	0.32746
p11	0.30517	0.31080	0.31284	0.29824	0.30423	0.31496
p12	0.30777	0.32250	0.30419	0.30424	0.31084	0.30624
p13	0.31636	0.30794	0.30228	0.31168	0.33242	0.30033
p14	0.30685	0.29822	0.30419	0.33518	0.30486	0.30131
p15	0.30686	0.29660	0.32592	0.33145	0.31082	0.31649
p16	0.31484	0.31184	0.31947	0.32772	0.32207	0.31682
p17	0.31682	0.32562	0.30591	0.30899	0.31285	0.31984
p18	0.30898	0.30224	0.31882	0.30431	0.30328	0.30586
p19	0.30523	0.31087	0.31693	0.31084	0.31297	0.31793
p20	0.29878	0.32819	0.32731	0.33781	0.3135	0.34806
p21	0.32816	0.31484	0.31484	0.32909	0.33156	0.33080
p22	0.31273	0.33074	0.31298	0.32303	0.32787	0.32979
p23	0.33802	0.32846	0.34118	0.34467	0.34106	0.33505
p24	0.33704	0.32659	0.32315	0.31563	0.31204	0.33272
p25	0.31253	0.31682	0.30753	0.30607	0.30542	0.29805
Average Execution Time	0.31370	0.31502	0.31456	0.31699	0.31750	0.31581

Table 4 (a), (b) briefly represents nearest neighbors query execution time (s) of both traditional and learned algorithms using Hilbert Curve technique for point spatial objects respectively which is derived from table 2 and table 3.

Table 4: (a) NNQ Execution Time in Traditional Method for Point Objects

Average Execution Time of Nearest Neighbor Query for Point Spatial Objects **without** Machine learning (Traditional Indexing)	
Distances	Execution Time (second)
5 km	0.81886
50 km	0.82221
100 km	0.82632
150 km	0.82985
200 km	0.83718
250 km	0.85402

In term of comparison between both methods we determining indices for all spatial objects using Hilbert algorithm, and in purpose of evaluating and enhancing spatial performance applying NNQ on all indices of all spatial datasets. Using execution time parameter for nearest neighbor query is the core objective of our work. The most efficient work that done is learning indices and applying NNQ then calculating execution time and finally computing average ET. Testing processes done separately for point, line and polygon. Each has own test tables result .we can just show a brief of the results.

(b) NNQ Execution Time in Learning Method for Point Objects

Average Execution Time of Nearest Neighbor Query for Point Spatial Objects **With** Machine learning (Learnt Indexing)	
Distances	Execution Time (second)
5 km	0.31370
50 km	0.31502
100 km	0.31456
150 km	0.31699
200 km	0.31750
250 km	0.31581

The query execution time varies in traditional and learned indexing algorithms which is clear in figures four. That is considerable difference between both methods and spatial nearest neighbor query processing for point dataset (real dataset), using Hilbert curve technique.

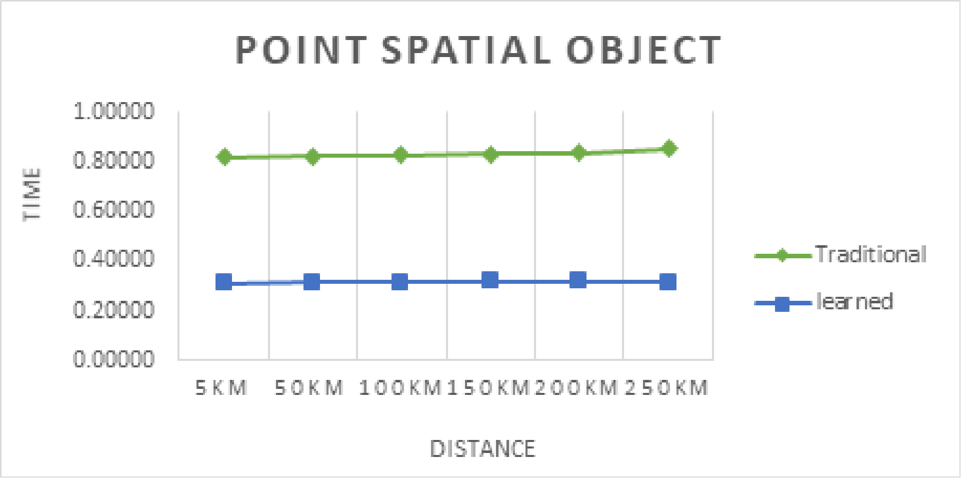

Figure 6: Hilbert, Query Execution Time of learned and Traditional

Figure (٦) shows good response of machine learning technic, that represents less execution time than in Traditional. Less ET in learnt method (with machine learning) gives better performance.

Table five (a), (b) illustrate nearest neighbors query execution time (s) of both traditional and learned algorithms using Hilbert Curve technique for line spatial objects respectively. Tested results of implementing NNQ on line objects in both methods shows best result in leant method (with machine learning), it gives less ET of query. Even in different distances.

Table 5: (a) Traditional algorithm for Line (b) Learned algorithm for Line

Line_Average Time_Nearest Neighbors without Machine learning	
5 km	0.46509
50 km	0.46546
100 km	0.46694
150 km	0.46846
200 km	0.46993
250 km	0.47159

Line_Average Time_Nearest Neighbors with Machine learning	
5 km	0.34723
50 km	0.34484
100 km	0.34941
150 km	0.35015
200 km	0.35003
250 km	0.35727

Various query execution time in Hilbert curve technique for line spatial object dataset (real dataset) presented in figure 7(a) and (b) for learned and traditional algorithms.

Figure 7: Query Execution Time of learned and Traditional

As well as in point objects, the testing results in learnt method for line is better than in traditional for line objects. Means the NNQ execution time with machine learning are less than in traditional. Also is the ideal

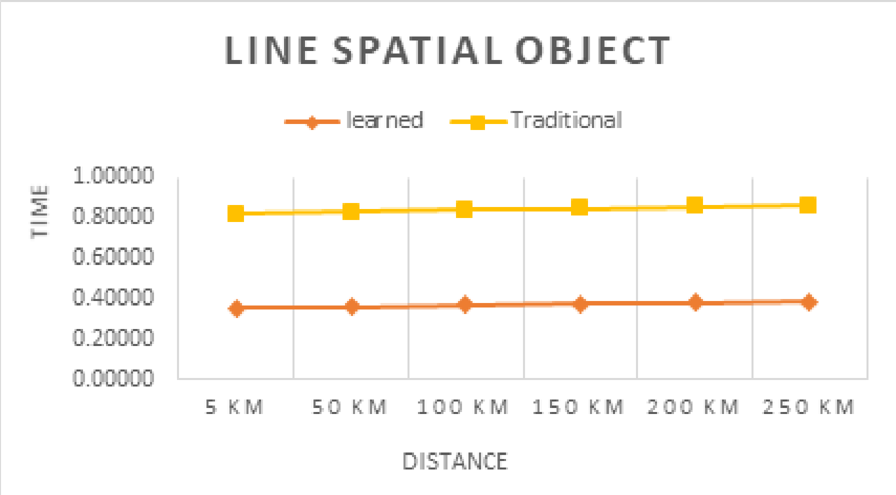

Figure 7: Query Execution Time of learned and Traditional

As well as in point objects, the testing results in learnt method for line is better than in traditional for line objects. Means the NNQ execution time with machine learning are less than in traditional. Also is the ideal result.

Table (6) illustrate nearest neighbors query execution time (s) of both learned and traditional algorithms using Hilbert Curve technique for polygon spatial objects respectively.

Table 6: (a) Traditional Algorithm for Polygon

Polygon_Average Time_Nearest Neighbors without Machine learning	
5km	0.46891
50 km	0.52834
100 km	0.64809
150 km	0.79043
200 km	0.92631
250 km	0.93958

(b) Learned Algorithm for Polygon

polygon_Average Time_Nearest Neighbors with Machine learning	
5km	0.33441
50 km	0.33246
100 km	0.33978
150 km	0.34201
200 km	0.34837
250 km	0.35194

Different query execution time in Hilbert curve techniques for polygon spatial object dataset (real dataset) presented in figure 6 for learned and traditional algorithms.

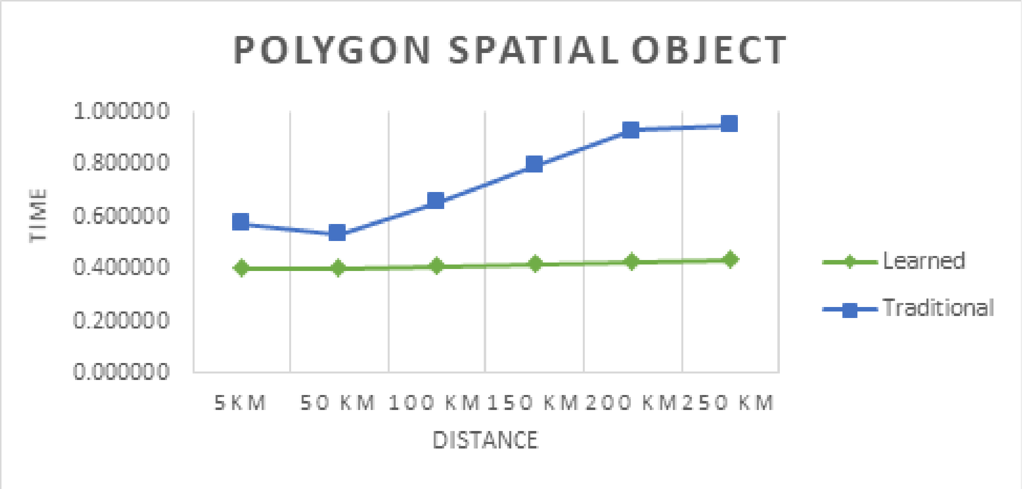

Figure 8: Query Execution Time of learned and Traditional

Figure (8) demonstrates the machine learning technique's effective performance for polygon spatial objects, which takes less time to execute than traditional methods. Better performance is obtained with learned methods that use machine learning and less ET.

7-Models Evaluation Criteria

Remaining issue is evaluating our system by using important parameters. In subsections bellow their role in efficiency and certainty of the proposed system described.

7.1. Using Mean Square Error and Coefficient of Determination

In purpose of evaluating both two algorithms learned and traditional spatial indexing using execution time (s) performance parameter for three spatial data types is the core of our work. In the first step of our work using Hilbert algorithms in case of getting index for each spatial objects types datasets, after that by using both traditional and learned indexing as second step implementing nearest neighbors query for 25 different points in six different distances on all three types of spatial objects. And calculating execution time for both methods (tradition and learned index) in order to evaluate query performance of mentioned methods. Also various performance evaluation indicators were selected for the assessment of the model including coefficient of determination (R2), and mean square error (MSE), their values for point, line and polygon for Hilbert curve are shown below:

Hilbert		
Spatial Objects	Mean Square Error(MSE)	R^2
point	2.36	0.891
line	4.89	0.888
polygon	4.34	0.888

Figure 9: Values of MSE and R2

As represented in figure (9) the values of mean square error (MSE) for all spatial objects are minimum values. And the R2 values are near to 1, which are the optimal and efficient values (the range value of R2 is between 0 and 1).

7.2. Using Receiver Operating Characteristic Curve (ROC- curve)

The best possible prediction method would yield a point in the upper left corner or coordinate (0,1) of the ROC space, representing 100% sensitivity (no false negatives) and 100% specificity (no false positives).

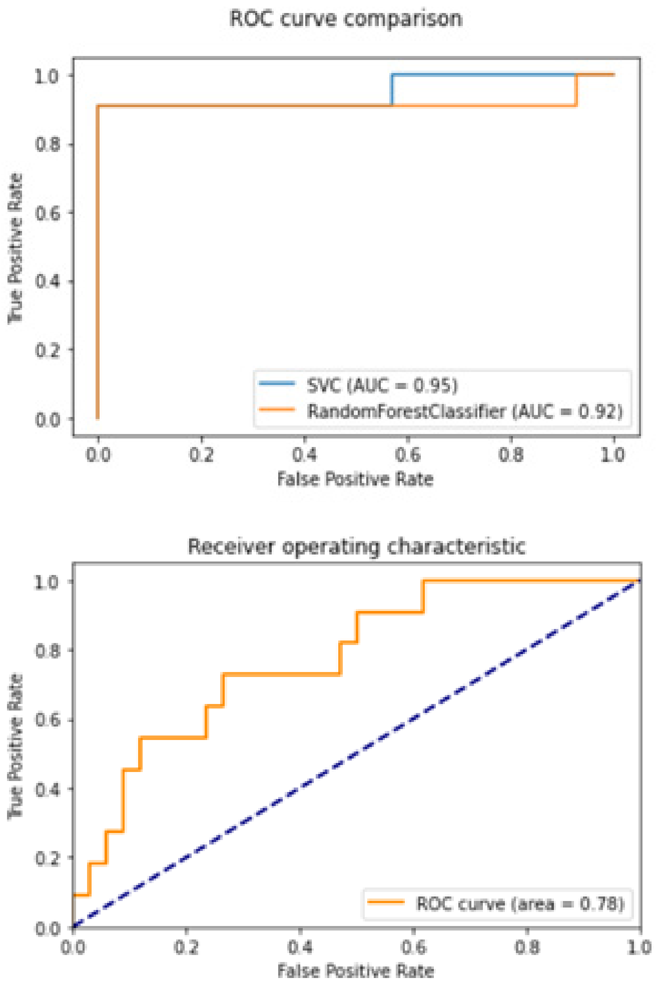

Figure 10: Values of AUC and ROC – curve

8- Conclusion

Our work has proved that spatial indexing based on machine learning, HLI has super advantage over traditional in term of less query execution time for all types of spatial objects. We have reached these conclusions, objects indexing with Hilbert curve has less query execution time in traditional method. But, in learned index in Hilbert curve is faster than in traditional method. For evaluating and enhancing spatial query performance we choose the indexing spatial access method, by indexing objects, can reach any point we request easily and fast. Here we used Hilbert Curve to indexing spatial objects, then applying NNQ for all objects. Also with machine learning approach and learning indices we achieved more efficient responses in all spatial objects in term of less query execution time. This due to enhancing spatial query. Finally the performance of the learned models was challenged using R2, MSE. The value of R2 is efficient in our proposed system, its values are near the 1, which is the significant result of all spatial objects. It is one of the most important evaluation metrics for checking any model's performance. Higher the AUC and also Roc value, the better the model of the system, an excellent model has AUC near to the 1 which means it has a good measure, and we achieved AUC=0.95 in SVM(support vector machine) classifier and AUC=0.92 using randomforest classifier and ROC curve= 0.78, our results are significant and sufficient. Depending on our results from both methods and the performance evaluating measures such as less query execution time in learning method as first point, we achieved significant performance. Then in case of proposed system evaluation we got high R2 values or near to 1 in all spatial objects that are also remarkable. In addition our system evaluators AUC and ROC curve have efficient values. All results can enhance spatial data.

Reference

Alpaydin, E. (1997). Voting over multiple condensed nearest neighbors. Lazy learning, 115-132.

Bailey, T. (1978). A note on distance-weighted k-nearest neighbor rules. Trans. on Systems, Man, Cybernetics, 8, 311-313.

Beckmann, N., Kriegel, H.-P., Schneider, R., & Seeger, B. (1990). The R*-tree: An efficient and robust access method for points and rectangles. Proceedings of the 1990 ACM SIGMOD international conference on Management of data,

Chen, H.-L., & Chang, Y.-I. (2011). All-nearest-neighbors finding based on the Hilbert curve. Expert Systems with Applications, 38(6), 7462-7475.

Chen, Y., & Patel, J. M. (2006). Efficient evaluation of all-nearest-neighbor queries. 2007 IEEE 23rd International Conference on Data Engineering,

Chiu, C.-Y., Prayoonwong, A., & Liao, Y.-C. (2019). Learning to index for nearest neighbor search. IEEE transactions on pattern analysis and machine intelligence, 42(8), 1942-1956.

Cover, T., & Hart, P. (1967). Nearest neighbor pattern classification. IEEE transactions on information theory, 13(1), 21-27.

Davitkova, A., Milchevski, E., & Michel, S. (2020). The ML-Index: A Multidimensional, Learned Index for Point, Range, and Nearest-Neighbor Queries. EDBT,

Dhanabal, S., & Chandramathi, S. (2011). A review of various k-nearest neighbor query processing techniques. International Journal of Computer Applications, 31(7), 14-22.

Emrich, T., Kriegel, H.-P., Kröger, P., Renz, M., & Züfle, A. (2009). Constrained reverse nearest neighbor search on mobile objects. Proceedings of the 17th ACM SIGSPATIAL International Conference on Advances in Geographic Information Systems,

Freeston, M. (1995). A general solution of the n-dimensional B-tree problem. Proceedings of the 1995 ACM SIGMOD international conference on Management of data,

Gates, G. (1972). The reduced nearest neighbor rule (corresp.). IEEE transactions on information theory, 18(3), 431-433.

Güting, R. H. (1994). An introduction to spatial database systems. the VLDB Journal, 3(4), 357-399.

Guttman, A. (1984). R-trees: A dynamic index structure for spatial searching. Proceedings of the 1984 ACM SIGMOD international conference on Management of data,

Jagadish, H. V., Ooi, B. C., Tan, K.-L., Yu, C., & Zhang, R. (2005). iDistance: An adaptive B+-tree based indexing method for nearest neighbor search. ACM Transactions on Database Systems (TODS), 30(2), 364-397.

Jia, L., Liang, B., Li, M., Liu, Y., Chen, Y., & Ding, J. (2022). Efficient 3D Hilbert Curve Encoding and Decoding Algorithms. Chinese Journal of Electronics, 31(2), 277-284.

Kang, J. M., Mokbel, M. F., Shekhar, S., Xia, T., & Zhang, D. (2006). Continuous evaluation of monochromatic and bichromatic reverse nearest neighbors. 2007 IEEE 23rd International Conference on Data Engineering,

Korn, F., & Muthukrishnan, S. (2000). Influence sets based on reverse nearest neighbor queries. ACM Sigmod Record, 29(2), 201-212.

Kraska, T., Alizadeh, M., Beutel, A., Chi, E. H., Ding, J., Kristo, A., Leclerc, G., Madden, S., Mao, H., & Nathan, V. (2021). Sagedb: A learned database system.

Kraska, T., Beutel, A., Chi, E. H., Dean, J., & Polyzotis, N. (2018). The case for learned index structures. Proceedings of the 2018 international conference on management of data,

Krishnan, C. G., Rengarajan, A., & Manikandan, R. (2015). Delay reduction by providing location based services using hybrid cache in peer to peer networks. KSII Transactions on Internet and Information Systems (TIIS), 9(6), 2078-2094.

Lawder, J. K., & King, P. J. H. (2001). Querying multi-dimensional data indexed using the Hilbert space-filling curve. ACM Sigmod Record, 30(1), 19-24.

Li, C., & Feng, Y. (2005). Algorithm for analyzing n-dimensional Hilbert curve. International Conference on Web-Age Information Management,

Li, S. Z., Chan, K. L., & Wang, C. (2000). Performance evaluation of the nearest feature line method in image classification and retrieval. IEEE transactions on pattern analysis and machine intelligence, 22(11), 1335-1339.

Liao, S., López, M. A., & Leutenegger, S. T. (2001). High dimensional similarity search with space filling curves. Proceedings 17th international conference on data engineering,

Liu, X., & Schrack, G. (1996). Encoding and decoding the Hilbert order. Software: Practice and Experience, 26(12), 1335-1346.

Lomet, D. B., & Salzberg, B. (1990). The hB-tree: A multiattribute indexing method with good guaranteed performance. ACM Transactions on Database Systems (TODS), 15(4), 625-658.

Mamoulis, N. (2022). Spatial data management. Springer Nature.

Markl, V. (2000). Mistral: Processing relational queries using a multidimensional access technique. In Ausgezeichnete Informatikdissertationen 1999 (pp. 158-168). Springer.

McNames, J. (2001). A fast nearest-neighbor algorithm based on a principal axis search tree. IEEE transactions on pattern analysis and machine intelligence, 23(9), 964-976.

Moore, A., & Gray, A. (2003). New algorithms for efficient high dimensional non-parametric classification. Advances in Neural Information Processing Systems, 16.

Nievergelt, J., Hinterberger, H., & Sevcik, K. C. (1984). The grid file: An adaptable, symmetric multikey file structure. ACM Transactions on Database Systems (TODS), 9(1), 38-71.

Omohundro, S. M. (1989). Five balltree construction algorithms. International Computer Science Institute Berkeley.

Ooi, B. C., Sacks-Davis, R., & Han, J. (1993). Indexing in spatial databases. Unpublished/Technical Papers.

Qin, D., Wang, H., Liu, Z., Xu, H., Zhou, S., & Bu, J. (2022). Hilbert Distillation for Cross-Dimensionality Networks. arXiv preprint arXiv:2211.04031.

Samet, H. (1990). The design and analysis of spatial data structures (Vol. 85). Addison-wesley Reading, MA.

Schmidt, C., & Parashar, M. (2004). Analyzing the search characteristics of space filling curve-based indexing within the squid P2P data discovery system. Rutgers University, Technique Report.

Sellis, T., Roussopoulos, N., & Faloutsos, C. (1987). The R+-Tree: A Dynamic Index for Multi-Dimensional Objects.

Shah, M. I., Javed, M. F., & Abunama, T. (2021). Proposed formulation of surface water quality and modelling using gene expression, machine learning, and regression techniques. Environmental Science and Pollution Research, 28(11), 13202-13220.

Singh, A., Ferhatosmanoglu, H., & Tosun, A. Ş. (2003). High dimensional reverse nearest neighbor queries. Proceedings of the twelfth international conference on Information and knowledge management,

Son, S.-o., Park, J., Oh, C., & Yeom, C. (2021). An algorithm for detecting collision risk between trucks and pedestrians in the connected environment. Journal of advanced transportation, 2021, 1-9.

Sproull, R. F. (1991). Refinements to nearest-neighbor searching in k-dimensional trees. Algorithmica, 6, 579-589.

Stanoi, I., Agrawal, D., & El Abbadi, A. (2000). Reverse nearest neighbor queries for dynamic databases. ACM SIGMOD workshop on research issues in data mining and knowledge discovery,

Tao, Y., Papadias, D., & Lian, X. (2004). Reverse knn search in arbitrary dimensionality. Proceedings of the Very Large Data Bases Conference (VLDB), Toronto,

Wang, H., Fu, X., Xu, J., & Lu, H. (2019). Learned index for spatial queries. 2019 20th IEEE International Conference on Mobile Data Management (MDM),

Wang, X., Sun, Y., Sun, Q., Lin, W., Wang, J. Z., & Li, W. (2022). HCIndex: a Hilbert-Curve-based clustering index for efficient multi-dimensional queries for cloud storage systems. Cluster Computing, 1-15.

Wu, Y., Cao, X., & An, Z. (2020). A spatiotemporal trajectory data index based on the Hilbert curve code. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science,

Yang, C., & Lin, K.-I. (2001). An index structure for efficient reverse nearest neighbor queries. Proceedings 17th International Conference on Data Engineering,

Yong, Z., Youwen, L., & Shixiong, X. (2009). An improved KNN text classification algorithm based on clustering. Journal of computers, 4(3), 230-237.

Zeng, Y., Yang, Y., & Zhao, L. (2009). Pseudo nearest neighbor rule for pattern classification. Expert Systems with Applications, 36(2), 3587-3595.

Zheng, W., Zhao, L., & Zou, C. (2004). Locally nearest neighbor classifiers for pattern classification. Pattern recognition, 37(6), 1307-1309.

Zhou, Y., Zhang, C., & Wang, J. (2004). Tunable nearest neighbor classifier. Pattern Recognition: 26th DAGM Symposium, Tübingen, Germany, August 30-September 1, 2004. Proceedings 26,